

CİLT/VOLUME: VII • SAYI/ISSUE: 2 • ARALIK/DECEMBER 2020
ONLINE ISSN: 2529-0045

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Ulusal Hakemli Dergi / Biannual Peer-Reviewed National Journal

Yıl / Year: Aralık / December 2020, Cilt / Volume: VII, Sayı / Issue: 2

Online ISSN: 2529-0045

Kuruluş Yılı / Foundation Year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Erol ÖZVAR (Rektör / Rector)

Derginin Kurucusu / Founder of the Journal

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Institute of Turkic Studies of Marmara University

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Enstitü Müdürü / Director of Institute)

Editör / Editor

Prof. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Makale Düzenleme / Editing Articles

Zeynep AKARSLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Tofiq ABDÜLHASANLİ (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Bakü / Azerbaycan)

Prof. Dr. Erhan AFYONCU (Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülay BEZER (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Sebahat DENİZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Harun DUMAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Vahdettin ENGİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Mehdi GENCELİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Viktor G. GUZEV (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Nurten GÜNAL (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Davut HUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Oğuz İCİMSOY (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınoglu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Firdaus KHISAMITDINOVA (Rusya Bilimler Akademisi, Ufa / Başkurdistan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan Devlet Üniversitesi, Detroit / ABD)

Prof. Dr. Nizomitdin MAKHMUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Rafael MUKHAMETDINOV (Bütün Dünya Türk Halkları Kurulu, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Syrtbai MUSAEV (İ. Arabayev Kırgız Devlet Üniversitesi, Bişkek / Kırgızistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Göksel ÖZTÜRK (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV (Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü / Azerbaycan)

Prof. Dr. Tashpolot SADYKOV (K. Karasayev Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek / Kırgızistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Hakan TAŞ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Cengiz TOMAR (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan / Kazakistan)

Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Alimkhan ZHUNISBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınoglu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti)

Danışma Kurulu / Advisory Board

- Prof. Dr. Hatice AYNUR (İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Orhan BİLGİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Doç. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi, Varşova / Polonya)
- Prof. Dr. Evá Judit CSÁKI (Pazmany Peter Catholic Üniversitesi, Budapeşte / Macaristan)
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Mehmet GENÇ (İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / ABD)
- Prof. Dr. Sancar GULAMOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan)
- Prof. Dr. Viktor G. GUZEV (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)
- Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALÍ (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)
- Doç. Dr. Fahri HACILAR (Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Tiflis / Gürcistan)
- Prof. Dr. Tooru HAYASHI (Tokyo Üniversitesi, Tokyo / Japonya)
- Prof. Dr. Mücteba İLGÜREL (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. A. Emel KEFELÍ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Darhan KIDIRALÍ (Uluslararası Türk Akademisi, Astana / Kazakistan)
- Prof. Dr. Kadiralı KONKOBAYEV (Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek / Kırgızistan)
- Prof. Dr. Klaus RÖHRBORN (Emekli Öğretim Üyesi, Göttingen / Almanya)
- Prof. Dr. István VÁSÁRY (Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte / Macaristan)
- Prof. Dr. Dimitriy VASÍLYEV (Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, Moskova / Rusya Federasyonu)
- Prof. Dr. Alfıya YUSUPOVA (Kazan-İdil Boyu Federal Üniversitesi, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)
- Prof. Dr. Mirfatih ZEKIEV (Tataristan Bilimler Akademisi, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

2020 Yılı (Cilt VII, Sayı 2) Hakemleri / 2020 Year (Volume VII, Issues 2) Referees

- Prof. Dr. Ebru ALTAN (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU ARSLAN (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Doç. Dr. Emine ATMACA (Akdeniz Üniversitesi, Antalya / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Gülseren AZAR NASIRABADI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Bülent BAKAR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Tuğba ERAY BIBER (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Arş. Gör. Dr. Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Doç. Dr. Uğur DEMİR (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Şerafettin Can ERDEM (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Doç. Dr. Emre ERŞEN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Saim Çağrı KOCAKAPLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Ömer KUL (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Doç. Dr. Burcu KURT (İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHIOĞLU (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Doç. Dr. Eminalp MALKOÇ (İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Egemen Çağrı MIZRAK (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Tekirdağ / Türkiye)
- Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLÍ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Doç. Dr. Esra ÖZSÜER (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Murat ÖZTÜRK (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Ali SATAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Bahir SELÇUK (Fırat Üniversitesi, Elazığ / Türkiye)
- Öğr. Gör. Dr. Leysen ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Doç. Dr. Çağla Derya TAGMAT (Ankara Üniversitesi, Ankara / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TANRIVERDÍ (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Mehmet TEKİN (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin TUNCER (Emekli Öğretim Üyesi, İzmir / Türkiye)
- Prof. Dr. Murat ULUSKAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Gülsine UZUN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Emre YILDIRIM (Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi, Bandırma / Türkiye)
- Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)
- Prof. Dr. Ömer ZÜLFE (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü / Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 18 80

Faks / Fax: +90 216 777 18 81

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>

Marmara Üniversitesi Yayınevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 14 08

Faks / Fax: +90 216 777 14 01

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün ulusal hakemli yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS İndeks, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory, EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed national journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS Index, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

Takdim VIII

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Hârezmşâhlar Dönemi Emirlerinden Mayacuk/Mayancuk ve Faaliyetleri
One of the Khwarazmian Period Emirs Mayajuk/Mayanjuk and His Activities
Gülseren AZAR NASIRABADI..... 267

Habeşistan İmparatoru II. Menelik'in Silah Taciri: Serkiz Terziyan (1868-1915)
The Arms Dealer of the Abyssinia Emperor Menelik II: Sarkis Terzian (1868-1915)
Sinan ÇAKAR 287

II. Dünya Savaşı Sonrası ABD Politikalarının Türkiye-Yunanistan İlişkilerine Etkileri (1946-1954)
The Effects of USA Policies Post World War II on Turkish-Greek Relations (1946-1954)
Tuğba ERAY BİBER 313

Elçin'in *Ölüm Hükümü* Romanı Üzerinden Sovyet Sistemine Bakış
Outlook on the Soviet System Through the Novel of Elçin, Called *Ölüm Hükümü*
Mehdi GENCELİ, Furkan ABİR 343

Nikolay Fedoroviç Katanov'un Kütüphanesinin Türkiye'ye Getirilmesine Dair Bir İnceleme
An Analysis into the Bringing of Nikola, Fedorovich Katanov's Library to Turkey
Gülcan İNALCIK 361

I. Dünya Savaşı Sırasında Edirne'ye İskân Edilen Muhacirler
Muhajir People that Settled in the Province of Edirne in World War I
Ayşegül İNGİNAR KEMALOĞLU 377

Muxtar Mağawin'in Bazı Eserlerinde Ölçü Bildiren İfadeler
Expressions Related to Measure in Some Works of Muxtar Mağawin
Gülmira OSPANOVA 394

Geçmişin Gölgesinde Türk-İngiliz İlişkileri: Mısır'ı "Ayaklandırma" Algısı ve Türk Basını (1924-1927)
The Turkish-British Relations under the Shadow of the Past: The Perception of "Sedition"
in Egypt and Understanding the Turkish Press (1924-1927)

Ü. Gülsüm POLAT 426

Sihhatname Türüyle İlgili Bazı Problem, Tespit ve Düşünceler
Some Problems, Determinations and Thoughts on the Sihhatnama Genre

Betül SİNAN NİZAM 441

DERLEME MAKALE / REVIEW

Haçlı Kaynaklarında Türk İmajı (*Gesta*, Raimundus, Fulcherius Örneği ve Değerlendirme)
The Turkish Image in Crusader Sources (Example of *Gesta*, Raimundus, Fulcherius and Assessment)

Sevtap GÖLGESİZ KARACA 468

ÇEVİRİLER / TRANSLATIONS

İlhanlı Sarayında Budizm
Buddhism in Ilkhanid Court

Serkan DERİN 485

Selçuklular ve Fars Edebiyatını Himayesi
The Seljuks and Their Patronage of the Persian Literature

Çetin KASKA 507

KİTAP TANITIMLARI / BOOK REVIEWS

Muhammet Gür, *Kendi İçinde ve Kendine Göre Süleyman Nazif*, Dergâh Yayınları, İstanbul
2020, 541 s. (ISBN: 978-975-995-981-4).

Mustafa DERE 523

Mehmet Tütüncü, *Turkish Palestine (1069-1917): Inscriptions from al-Khalil (Hebron), Nabi
Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule*, SOTA Türkistan ve Azerbaycan
Araştırma Merkezi Yayınları, Haarlem 2008, 320 s. (ISBN: 978-90-6921-004-9).

Suat KAYMAK 525

Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, çev. Erol Üyepazarcı, Pera Turizm Yayınları, İstanbul 1999, 697 s. (ISBN: 975-8065-17-3).

Fırat KÜSKÜ 530

Takdim

Değerli okurlarımız, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nin VII. Cilt, 2. Sayısı (Aralık 2020); araştırma makalesi, derleme makale, çeviri makale ve kitap tanıtımından oluşmaktadır.

Gülseren Azar Nasırabadi'nin "Hârezmşâhlar Dönemi Emirlerinden Mayacuk/Mayancuk ve Faaliyetleri" adlı çalışmasında Hârezmşâhlar Devleti hükümdarı Alâeddîn Tekiş (ö. 596/1200) döneminde yaşamış, sultanın emîri ve dönemin önemli şahsiyetlerinden biri olan Şemseddin Mayacuk'un faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınıp değerlendirilmiştir.

Sinan Çakar'ın "Habeşistan İmparatoru II. Menelik'in Silah Taciri: Serkiz Terziyan (1868-1915)" başlıklı makalesinde Serkiz Terziyan'ın, Habeşistan İmparatoru II. Menelik'in himayesine girdikten sonra Avrupa ve Habeşistan arasında silah ticareti yapması; Terziyan'ın temin ettiği silahlarla donatılan Habeş ordusunun 1896 yılında İtalya'yı mağlup etmesiyle birlikte dünyada popülerite kazanması; 1906 yılında İtalya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin Kızıldeniz çevresi ve Afrika özelinde yapılan silah kaçakçılığına engel olacak antlaşmalara imza atması sonucunda bölgedeki silah ticaretinin büyük oranda kesintiye uğraması anlatılmış ve bu süreçte Terziyan'ın etkisi ve rolü incelenmiştir.

Tuğba Eray Biber tarafından kaleme alınan "II. Dünya Savaşı Sonrası ABD Politikalarının Türkiye-Yunanistan İlişkilerine Etkileri (1946-1954)" adlı makalede II. Dünya Savaşı Sonrası (1946-1954 yılları arası) Amerika Birleşik Devletleri politikalarının, Türkiye-Yunanistan ilişkilerine etkileri incelenmiştir.

Mehdi Genceli ve Furkan Abir tarafından yazılan "Elçin'in *Ölüm Hükmü* Romanı Üzerinden Sovyet Sistemine Bakış" başlıklı makalede *Ölüm Hükmü* üzerinden Sovyetler Birliği'nin sistem ve değerlerindeki yozlaşma incelenmiş, eser tarihi roman ve tarihsel gerçeklik bağlamında ele alınmıştır.

Sevtaç Gölgesiz Karaca tarafından kaleme alınan "Haçlı Kaynaklarında Türk İmajı (*Gesta, Raimundus, Fulcherius Örneği ve Değerlendirme*)" adlı çalışmada *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, Raimundus Aguilers'in *Historia Francorum qui Ceperunt Iherusalem'i ve Fulcherius Carnotensis'in Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*'undan hareketle Orta Çağ'da Batılıların Türklere bakışı ortaya konmuş ve bu bilgiler ışığında Türk imajı değerlendirilmiştir.

Gülcan İnalçık'ın "Nikolay Fedoroviç Katanov'un Kütüphanesinin Türkiye'ye Getirilmesine Dair Bir İnceleme" başlıklı makalesinde Nikolay Fedoroviç Katanov'un, din, dil, edebiyat, folklor, tarih, etnografya gibi farklı alanları ve farklı dillerde yazılmış kaynakları içeren kütüphanesinin Türkiye'ye getirilme süreci ve bu sürece dâhil olan kişiler incelenmiştir.

Aşegül İnginar Kemaloğlu'nun "I. Dünya Savaşı Sırasında Edirne'ye İskân Edilen Muhacirler" adlı yazısında 1914-1918 yılları arası Edirne'ye iskân edilen muhacirlere ait veriler incelenmiş, elde edilen veriler ile dönemin iskân mevzuatı karşılaştırılarak uygulama bazında iskân politikasının ne kadar amacına ulaştığı hususunun anlaşılmasına katkı sağlanmıştır.

Gülmira Ospanova'nın "Muxtar Mağawin'in Bazı Eserlerinde Ölçü Bildiren İfadeler" adlı makalesinde M. Mağawin'in *Kökbalaq* (Kökbalak) isimli romanı ile on hikâyesi incelenerek ölçü adları tespit edilmiş ve elde edilen ifadeler; zaman, uzaklık, uzunluk, hacim, alan, derinlik ve yükseklik, ağırlık ve miktar ölçü adları gibi kategoriler başta olmak üzere sekiz grupta değerlendirilmiştir. Çalışmayla Kazak Türkçesinin ölçü bildiren söz varlığı büyük oranda saptanmaya çalışılmış, standart metrolojik terimler dışında kalan söz konusu ölçü adlarının hem anlam hem yapı bakımından çok zengin olduğu tespit edilmiştir.

Ü. Gülsüm Polat tarafından yazılan "Geçmişin Gölgesinde Türk-İngiliz İlişkileri: Mısır'ı "Ayaklandırma" Algısı ve Türk Basını (1924-1927)" başlıklı makalede Mısır'da I. Dünya Savaşı sonrası başlayan, Paris Barış Konferansı'nda temsil edilmeye yönelik taleplerin karşılanmayışına reaksiyon olarak yükselen milliyetçi hareketler üzerinde durulmuş ve Türk basınında çıkan haberlerin arka planı Türk-İngiliz kaynaklarından yararlanılarak değerlendirilmiştir.

Betül Sinan Nizam tarafından kaleme alınan "Sıhhatname Türüyle İlgili Bazı Problem, Tespit ve Düşünceler" adlı çalışmada türle ilgili problemler veya istisnaî durumlara dikkat çekilmiş, bazı tespit ve düşünceler dile getirilmiştir. Çalışmayla sıhhatname türünün kapsamının etrafıca ortaya konması ve klasik edebiyat içerisindeki tür tartışmalarına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin VII. Cilt, 2. Sayısında iki de çeviri yer almaktadır: Serkan Derin tarafından tercüme edilen "İlhanlı Sarayında Budizm" [Orijinal kitap bölümü: Mes'ûd Feryameneş, "âyin-i Buda der Derbâr-ı İlhânî", *Dîn ü Mezheb der 'ahd-i İlhanî* [İlhanlı Döneminde Dinler ve Mezhepler], ed. Mes'ûd Feryameneş, Merkez-i Âmuziş ü Pejuheşhâ-yı Beyne'l-Milelî, Tehran 2017, s. 33-61. İngilizce çevirisi: Masoud Faryamanesh, "Buddhism in Ilkhanid Court", trans. Faride Qasemi, *Religions and Sects in Ilkhanid Era*, ed. Masoud Faryamanesh, Center for International Research and Education (CIRE), Tehran 2017, s. 29-54] ve Çetin Kaska tarafından çevrilen "Selçuklular ve Fars Edebiyatını Himayesi" [Farsça orijinali: Şehrâm Âzâdyân - Hamîd Rızâ Hekîmî, "Selcûkiyân ve Himâyet ez Edebiyyât-i Fârsî", *Mecelle-i Edeb-i Fârsî*, Sâl 4, Şomâre 1, (Bahâr ve Tâbistân 1393), s. 73-92] başlıklı yazılar.

Ayrıca dergimizin bu sayısında Mustafa Dere'nin "Muhammet Gür, *Kendi İçinde ve Kendine Göre Süleyman Nazif*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, 541 s. (ISBN: 978-975-995-981-4)", Suat Kaymak'ın "Mehmet Tütüncü, *Turkish Palestine (1069-1917): Inscriptions from al-Khalil (Hebron), Nabi Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule*, SOTA Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayınları, Haarlem 2008, 320 s. (ISBN: 978-90-6921-004-9)" ve Fırat Küskü'nün "Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, çev. Erol Üyepazarıcı, Pera Turizm Yayınları, İstanbul 1999, 697 s. (ISBN: 975-8065-17-3)" başlıklı kitap tanıtım yazıları yer almaktadır.

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nde yayımlanan yazıların akademik çevreye ve Türklük bilimine ilgi duyan herkese yararlı olmasını dileriz. Dergimizin bu sayısına katkıda bulunan değerli akademisyenlere, makale değerlendirmelerini yapan hakemlerimize, yayın ve danışma kurulu üyelerimize teşekkürlerimizi sunarız.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT

HÂREZMŞÂHLAR DÖNEMİ EMİRLERİNDEN MAYACUK/ MAYANCUK VE FAALİYETLERİ

ONE OF THE KHWARAZMIAN PERIOD EMIRS MAYAJUK/MAYANJUK AND HIS ACTIVITIES

Gülseren AZAR NASIRABADI*

Öz

Hârezmşâhlar Devleti hükümdarı Alâeddin Tekiş (ö. 596/1200) döneminde yaşamış olan Şemseddin Mayacuk, sultanın emiri ve dönemin önemli şahsiyetlerinden biridir. Kendisi emirlik görevinin yanı sıra Alâeddin Tekiş'in oğullarından Yunus Han'a atabeglik de yapmıştır. Kutluk İnanç'ı öldürerek onun faaliyetlerine son veren ve Tekiş'in Irak toprakları üzerinde hâkimiyet tesis etmesinde etkili olan Mayacuk, Abbâsi Halifesi en-Nâsır'ın (ö. 622/1225) veziri Müeyyedüddin İbnü'l-Kassab'ın bertaraf edilmesinde ve Hemedan şehrinin ele geçirilmesinde de önemli rol oynamıştır. Nüreddin Gökçe ve adamları ile de mücadele eden Mayacuk bölgedeki gücünü iyice arttırmıştır. Onun faaliyetleri Abbâsi Hilâfeti tarafından taltif edilirken, aynı zamanda Sultan Alâeddin Tekiş tarafından Irak bölgesinin yönetimi de kendisine verilmiştir. Zaman içerisinde daha da güç kazanan Mayacuk, Hârezmşâh'ın bölgede olmamasını fırsat bilerek birtakım tuhaf ve âsi davranışlarda bulunmaya başlamıştır. Mayacuk'un faaliyetlerinden haberdâr olan ve onun bağımsızlık arzusu içinde bulunduğunu anlayan Sultan Alâeddin Tekiş bu duruma son vermek için harekete geçmiştir. Tekiş'in kendisini yakalamak üzere yola çıktığını öğrenen Mayacuk ise ondan kaçarak gizlenmeye gayret sarf etmişse de neticede derdest edilmiş ve cezalandırılmıştır. Bu çalışmada Mayacuk'un faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Şemseddin Mayacuk, Alâeddin Tekiş, Hârezmşâhlar, Abbâsiler, Hemedan

Abstract

Shams al-din Mayajuk, who lived during the period of Khwarazmian Empire's monarch Ala al-din Tekish (d. 596/1200), was the emir and one of the most significant companions of the Sultan. Besides his position of *emir*, he was the *atabeg* of Ala al-din Tekish's son Yunus Khan as well. He killed Kutlug Inanch and terminated his activities. Mayajuk contributed to the domination of Tekish on Iraqi territories, elimination of Abbasid Caliph al-Nasser's (d. 622/1225) vizier Muayyad al-din ibn al Qassab and annexation of the city of Hamadan. Mayajuk fought against Noor al-din Gokche and his aides as well and increased his influence in the region. His activities were also praised by the Abbasid Caliphate. Moreover, Sultan Ala al-din Tekish granted him the administration of the region of Iraq. With his gradually increasing power, Mayajuk started to display some irregular manners by taking advantage of Khwarazmshah's absence in the region. Sultan Ala al-din Tekish noticed Mayajuk's activities and his intention toward independence and took action in

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, gulseren.dursun@msgsu.edu.tr

order to prevent him. When Mayajuk learnt that Tekish was en route to arrest him, he strove to hide out. Nevertheless, he was caught and punished at the end. This study thoroughly evaluates Mayajuk's activities.

Keywords: Shams al-din Mayajuk, Ala al-din Tekish, Khwarazmshahs, Abbasids, Hamadan

Giriş

Hârezmşâhlar Devleti (1097-1231) Hârezm'den Azerbaycan'a kadar genişleyen toprakları ile Selçuklu Devleti'nden sonra bölgeye hâkim olan bir Türk devletidir.¹ Hânedanın müessisi olan Hârezmşâh Atsız tâbi olduğu Selçuklu Sultanı Sencer (ö. 552/1157) ile mücadele ederek bağımsızlığını kazanmıştır.² Atsız'ın ölümünden sonra başa geçen İl-Arslan (ö. 567/1172) döneminde ise devletin sınırları genişlemeye başlamıştır. Bu dönemde Dihistan ve Horasan'da hâkimiyet kurulmuş ve Mâverâünnehir üzerinde etkili olunmaya çalışılmıştır. İl-Arslan'ın ardından devletin başına önce veliahtı olan küçük oğlu Sultanşâh Mahmud (ö. 598/1193), sonra da büyük oğlu Alâeddîn Tekiş (ö. 596/1200) geçmiştir. Bu dönemde ülkenin sınırlarını daha da genişleten Tekiş aynı zamanda kardeşi Sultanşâh Mahmud'un Hârezmşâhlar tahtını yeniden ele geçirme çabalarına karşı da mücadele etmek zorunda kalmıştır.³ Alâeddîn Tekiş Kıpçakları hâkimiyet altına almış, Mâverâünnehir üzerine yürümüş ve Gurlular (1000-1215) ile de münasebetlerde bulunmuştur. Ayrıca Horasan'ı da ele geçirerek bu coğrafyayı Hârezmşâhlar Devleti sınırları içerisine dâhil etmiştir. Bu arada kardeşi Sultanşâh Mahmud'un da ölümü ile topraklarındaki hakimiyetini pekiştiren Tekiş, Irak Selçukluları (1118-1194) üzerine sefere çıkmıştır.⁴ Sultan Alâeddîn Tekiş zamanında Hârezmşâhlar Devleti'nde emirlik, atabeylik ve

- 1 Hârezmşâhlar Devleti tarihi hakkında bk. M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İslam Ansiklopedisi*, V/I, (1987), s. 265-296; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000; Ziya Bünyatov, *Harezmsahlığı ve Enuştekinler Devleti*, Tükçe çev. Tural Rızayev, Derin Yayınevi, İstanbul 2003; Abbas Perviz, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşahan*, Tahran 1351hş; Clifford Edmund Bosworth, "Kharazm-shahs", *Encyclopedia of Islam*, IV, (1978), s. 1065-1068; Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara 1993; Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVI, (1997), s. 298-231; Abdülkerim Özyayın, "Harezmsahlar Devleti", *Türkler*, IV, Ankara (2002), s. 808-896; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karachi 1978; Afâf Seyyid Sabra, *et-Târihu's-siyâsi li'd-devleti'l-Hârezmiyye*, Kahire 1407/1987; Allahyar Hilatberi, *Târih-i Hârezmşâhiyân*, Tahran 1381hş; Aydın Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamânı*, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1977; Gülseren Azar Nasirabadi, "Hârizmşâhlar Devleti", *Ötüken'den Kırmıa Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere – İlyas Kemalöğlu, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2020, s. 229-249.
- 2 Hârezmşâh Atsız'ın bağımsızlık mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, V, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1991, s. 315-323, 336-353; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 44-65; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, I, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınevi, İstanbul 2013, s. 267-278; Fırat Umanç, *Atsız Dönemi Harezmsahlar Tarihi (1128-1156)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2017, s. 20-58.
- 3 Alâeddîn Tekiş ile Sultanşâh Mahmud arasındaki mücadele hakkında tafsilâtlı bilgi için bk. Gülseren Ceceli, *Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1172-1193)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- 4 Alâeddîn Tekiş dönemindeki siyasî faaliyetler ve Sultan II. Tuğrul ile mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Clifford Edmund Bosworth, "Tekish", *Encyclopedia of Islam*, X, (1997), s. 415; Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", s. 269-270; İbrahim Kafesoğlu, "Tekiş", *İslam Ansiklopedisi*, XII/I, (1979), s. 135-137; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 123-126; *The Cambridge History of Iran*, V, ed. J. A. Boyle, Cambridge of the University Press, Cambridge 1968,

nakiplik görevlerini yerine getiren Şemseddin Mayacuk işte bu dönemin önemli bir figürü olup Tekiş'in Irak ve çevresindeki mücadelesinde muhtelif, önemli roller üstlenmiştir.

1. Mayacuk İsminin Yazılış ve Okunuş Şekilleri

Orta Çağ tarihine ait ve Hârezmşâhlar Devleti ile ilgili bilgi veren başlıca kaynaklarda "Mayacuk" ismi farklı yazım şekilleri ile kullanılmıştır. Hatta bazen adın telifi aynı kaynaktan dahi farklılık arz etmektedir. Buna bağlı olarak gerek kaynak eserlerin Türkçe tercümelelerinde gerekse ülkemizde Hârezmşâhlar tarihine ait çalışmalarda bu adın okunuşuna dair çeşitli şekiller bulunmaktadır.

Mayacuk isminin kaynaklardaki telifine bakıldığında ilk olarak *Rahatu's-südur*'un neşrinde bu adın میاجق olarak kaleme alındığı görülür.⁵ *el-Kâmil fi't-târih*'in neşrinde yine میاجق olarak yazılmıştır.⁶ *Târih-i Cihângüşâ*'da ise Mayacuk ismi iki şekilde geçmektedir. Bunlardan birisi میاجق olup⁷ diğeri ise میانجق'tur⁸. *Câmiü't-tevârih*'te de میاجق⁹ ve میاجوق¹⁰ olarak iki farklı şekilde telif edilmiştir. *Ravzatu's-safâ*'da sadece میاجق¹¹ olarak verilmiş olup *Habîbü's-siyer*'de ise aynı *Ravzatu's-safâ*'da olduğu gibi میاجق şeklinde kaydedilmektedir¹². Bir vefayat eseri olan *el-Vâfi bi'l-vefayat* adlı yapıtta ise میانجق şeklinde yazılmıştır.¹³ Dönemin önemli kaynaklarından *Târih-i Taberistân*'da ise bu isim yine میاجق olarak telif edilmiştir.¹⁴

Mayacuk isminin nasıl okunması gerektiği hususunda yine farklı okunuş şekillerinin olduğu bilinmektedir ve bu konuda tam bir birlik bulunmamaktadır. Elbette bunun en büyük sebebi ismin kaynaklarda farklı şekilde yazılmış olmasıdır. Dolayısı ile kaynak eserlerin Türkçeye yapılan tercümelelerinde ya da Hârezmşâhlar ile ilgili yapılmış olan belli başlı araştırma eserlerinde bu isim

s. 188-192; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Yayınevi, Konya 2001, s. 314-318; Pınar Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 130-138; Abdülkerim Özeydin, "Hârezmşâhlar Devleti", s. 888-889; Meryem Gürbüz, "Tekiş, Alâeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL, (2011), s. 364-365.

5 Muhammed b. Ali er-Râvendî, *Rahatü's-sudûr ve âyetü's-sürur*, Tashih: Muhammed İkbâl, Tahran 1364hş, s. 366, 380-384, 390-391, 393, 395-399.

6 Ebü'l Hasen İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, XII, Beyrut 1982, s. 108, 111, 152.

7 Alâeddin Ata Melik, *Târih-i Cihângüşâ-yi Cüveynî*, II, Tashih: Muhammed Kazvîni, Tahran 1390hş, s. 37-38. Eserin neşrinde farklı nüshalar karşılaştırılmıştır. Bunlardan Paris Milli Kütüphanesinde bulunan ve 1563 numarada kayıtlı olan ve eserin neşrinde "o" ile kısaltılmış olan nüshasında میانجوق olarak geçmektedir.

8 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, II, Farsça, s. 33, 41-42. Burada naşir Muhammed Kazvîni'nin karşılaştırdığı farklı nüshalardan "o" de yine میانجوق olarak bir yazılışı mevcuttur.

9 Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmiü't-tevârih*, I, Tashih ve Tehşiyeye: Muhammed Ruşen - Mustafa Ruşenî, Tahran 1373hş, s. 351.

10 Reşidüddin *Câmiü't-tevârih*, I, s. 401-402.

11 Hamideddin Muhammed Mirhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, Tahran 1339hş, s. 375, 377-380.

12 Gıyâseddin Muhammed Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, Tahran 1353hş, s. 639-640.

13 Ebu's-Safâ Salâhüddin Halil es-Safedi, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, XIII, Wiesbaden 1984, s. 429.

14 Bahâeddin Muhammed b. Hasan İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, II, Tashih: Abbas İkbâl, [y.y.] [t.y.], s. 159,160,163.

farklı şekillerde verilmiştir. Bu okunuşlar Mayacık¹⁵, Mayacuk¹⁶ ve Mayancuk'tur¹⁷. Kaynaklar incelendiğinde *Târih-i Cihângüşâ*'daki farklı nüshalarda ve *Câmiü't-tevârih*'te ismin sonundaki ج harfi ile ق harfi arasında ى harfinin bulunduğu görülmektedir. Bu durum ى harfinin “u” olarak okunmasını gerektirdiğinden kelimenin sonunun “cuk” olarak okunması uygun görünmektedir. Özellikle isimdeki ى harfinin bu şekilde belirtilmesi önemli bir husustur. Her ne kadar iki harf arasındaki ى harfi bazı kaynaklarda belirtilmemiş olsa da bu durum ismin Mayacuk veyahut Mayancuk olarak okunmasına engel değildir. Çünkü arada ى harfi olmadan da son hecenin “u” olarak okunması mümkündür. Halbuki belirtilen kaynaklarda ى harfi özellikle vurgulanmıştır. Bu durum da ismin Mayacuk ve Mayancuk şeklinde telaffuz edilmesinin daha münasip olduğunu göstermektedir.

2. Mayacuk'un Tarih Sahnesine Çıkışı

Hârezmşâh Alâeddin Tekiş ülkesinin sınırlarını genişletmek ve Selçukluların hâkimiyeti altında bulunan Irak bölgesini topraklarına katmak için hareket etmeye karar vermişti. Bu dönemde Irak Selçukluları içerisinde iktidar mücadelesi yaşanmış ve Sultan II. Tuğrul (ö. 590/1194) hapsedilmişti. Ancak bu sırada Sultan II. Tuğrul ile mücadele etmiş olan Azerbaycan Atabegi Kızıl Arslan'ın¹⁸ Şâban 587'de (Ağustos-Eylül 1191) ölümü üzerine Irak emîrleri kendi aralarında anlaşarak toprakların idaresini paylaşmışlardı. İşte bu sırada Şemseddin Pehlivan'ın İnanç Hatun'dan¹⁹ olan oğlu Kutluk İnanç da bütün Irak-ı Acem bölgesinin yönetimini ele geçirmişti. Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul 588 (1192) yılında hapis hayatının bitmesinin ardından Kutluk İnanç ile mücadele ederek onu hezimete uğrattı. Mağlubiyeti sonrasında Kutluk İnanç, Sultan Alâeddin Tekiş'ten yardım istedi ve neticede Hârezmşâhlar, Selçukluların hâkimiyeti altında bulunan Irak toprakları üzerine yürüdü. Ancak Tekiş'i çağırdığına pişman olan Kutluk İnanç daha sonra firar ederek bir kaleye sığındı.²⁰ Hârezmşâh Tekiş ise Selçukluların bulunduğu coğrafyaya ilerlemeye devam etti.

- 15 Bazı kaynakların tercümesinde Mayacık şeklinde okunuşu ile ilgili bk. Muhammed b. Ali er-Râvendî, *Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr*, II, Türkçe çev. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999, s. 336, 350-354, 360, 363-368; Ebü'l Hasen İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, Türkçe çev. Abdülkerim Özeydin, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s. 597, X, s. 1, 33. Araştırma eserlerinde Mayacık şeklinde okunuşu hakkında bk. Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, s. 29-30; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 127, 132, 134-135, 140-143, 145; İbrahim Kafesoğlu, “Tekiş”, s. 137-138; Meryem Gürbüz, “Tekiş, Alâeddin”, s. 365.
- 16 İsmi Mayacuk şeklinde okunuşu ile ilgili bk. Fuad Köprülü, “Hârizmşâhlar”, s. 270; Abdülkerim Özeydin, “Harezmsahlar Devleti”, s. 889.
- 17 *Târih-i Cihângüşâ*'nın tercümesinde Mayancuk olarak okunmuştur. Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1998, s. 270-275.
- 18 Sultan II. Tuğrul'un hem atabegi hem de tehlikeli bir rakibi olan Kızıl Arslan hakkında bk. Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2019, s. 147-154; Pınar Kaya, *Arslansah ve II. Tuğrul*, s. 105-126.
- 19 İnanç Hatun hakkında bk. Pınar Kaya, “Selçuklu Tarihinde Kadın İhtirasına Bir Örnek: İnanç Hâtun ve Evlilikleri”, *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 9, (Güz 2018), s. 205-218.
- 20 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 596; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 266; Reşidüddin, *Câmiü't-tevârih*, I, s. 348; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 118-119; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 314.

İşte Mayacuk'un tarih sahnesine çıkışı ise Alâeddîn Tekiş'in bölgeye gelişiyle Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul ile Hârezmliler arasında gerçekleşen bir muharebede yer alması dolayısıyladır. Alâeddîn Tekiş, Rey şehrine gelmesinin ardından mezkûr kentin yakınlarındaki Taberek Kalesi'ni ele geçirdi. Bununla birlikte Sultan II. Tuğrul ile de anlaşma yaparak Rey'in kendi elinde kalmasını sağladı.²¹ Ardından kardeşi Sultanşah ile ilgili vuku bulan meseleleri çözmek üzere 589'da (1193) buradan ayrıldı.²² İnanç Hatun ise Sercihân'a²³ giderek Sultan II. Tuğrul'un kızını Alâeddîn Tekiş'in oğlu Yunus Han'a istedi ve ardından geri döndü²⁴. Ancak 589 (1193) yılı ilkbaharında Irak Selçuklu Sultanı Rey şehrine gitti ve Taberek Kalesi'ni kuşatıp kentte tahribata sebep oldu. Böylelikle Rey tekrar Irak Selçuklularının eline geçmiş oldu.²⁵ Tekiş'in kale muhafızı olan Tamgaç öldürüldü ve Hârezm emîrlerinin ileri gelenleri de esir edilerek Rey'de bulunan Ferrezin Kalesi'ne gönderildi. Bundan sonra ise Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul Hemedan'a geldi. Bu sırada Rey şehrinde Hâce Mu'in bulunmaktaydı. Gürgân, Bistâm ve Damgân taraflarında bulunan Hârezmlilerden bir topluluk onun üzerine hücum ettiği zaman bir hayli zor durumda kalan Hâce Mu'in, Sultan II. Tuğrul'dan yardım istemiş ve o da bu yardım talebine müspet cevap vermişti. Nihayetinde Selçuklu ve Hârezm orduları Hâr-ı Rey Deresi'nde 4 Muharrem 590 (30 Aralık 1193) tarihinde karşı karşıya geldiler.²⁶ İşte bu savaşta Hârezmli emîrlerden Mayacuk, Sutaş ve Muhammed Han ile birlikte 25 kişi Irak Selçukluları tarafından esir olarak ele geçirildiler ve aralarından pek çok Hârezmli öldürüldü.²⁷ Ancak Mayacuk her nasılsa bir şekilde katledilmekten ve esaretten kurtuldu.

Hârezmşâh Tekiş, Irak Selçuklu Devleti'nin muharebeyi kazanıp Hârezmlilere yapılanları öğrendiği zaman 590 (1193-1194) senesi başlarında derhal Rey şehri üzerine yürüdü. Bu arada Kutluk İnanç geçmiştiki meselelerden dolayı kendisinden özür diledi. Sultan Alâeddîn, Kutluk İnanç'ı affetti ve onu öncü kuvvet olarak Rey'e gönderdi.²⁸ Diğer yandan yaşanan bu gelişmeler üzerine Sultan II. Tuğrul'un kumandanları ona Rey şehrinde çıkmasını tavsiye ettikleri hâlde Irak Selçuklu Sultanı bunu kabul etmedi.²⁹ Netice itibarıyla de iki taraf Rey civarında karşı karşıya

21 Râvendî, *Rahatü's-südü'r*, II, Türkçe çev., s. 336; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 596; Cüveynî, *Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 266-267; Reşidüddin, *Câmiü't-tevârih*, I, s. 348.

22 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 596; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 266-267; Reşidüddin, *Câmiü't-tevârih*, I, s. 348; Ghulam Rabbani Aziz, *Khwarazshahs*, s. 24.

23 Deylem Dağları'nda Zencan, Kazvin ve Ebher Ovası'na hâkim müstahkem bu kale hakkında bk. Yâkût el-Hamevi, *Mu'cemü'l-büldân*, III, yay. Ferid Abdülaziz el-Cündî, III, Beyrut 1990, s. 234.

24 Râvendî, *Rahatü's-südü'r*, II, Türkçe çev., s. 336.

25 Sadreddîn Ebü'l-Hasan, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, Türkçe çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999, s. 133; Râvendî, *Rahatü's-südü'r*, II, Türkçe çev., s. 336; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlılar*, s. 124; Afaf Seyyid Sabra, *ed-devleti'l-Hârezmiyye*, s. 71; Ziya Bünyatov, *Hârizmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 53.

26 Râvendî, Ebu Hamid zeylinde bu tarihin geçtiğini ifade eder. *Rahatü's-südü'r*, II, Türkçe çev., s. 336.

27 Râvendî, *Rahatü's-südü'r*, II, Türkçe çev., s. 336; İbrahim Kafesoğlu, "Tekiş", s. 137; Faruk Sümer, "Tuğrul II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLI, (2012), s. 343.

28 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 597; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 268; Reşidüddin, *Câmiü't-tevârih*, I, s. 349.

29 Alâeddîn Tekiş'in Büyük Hâcib'i Şehâbeddin Mesud Hâr-ı Rey'e gelerek Sultan Tuğrul'a gizlice bir mektup göndermiş ve ona Rey'den çıkarak Sâve'ye gitmesini tavsiye etmiştir. Bu sayede Tekiş ile anlaşma yapabileceğini ve kan dökülmeden sorunun halledilebileceğini söylemiştir. Bununla beraber Sultan Tuğrul'un kumandanları

geldiler. Alâeddin Tekiş'in askerlerinin muharebeyi kazanması ile Sultan II. Tuğrul, Kutluk İnanç tarafından 29 Rebiülevvel 590 (24 Mart 1194) tarihinde öldürüldü.³⁰ Böylelikle Irak Selçuklu Devleti sona erdi ve Tekiş, Irak topraklarına hakim oldu.

Hârezmşâhlar Devleti'nin pek çok devletle olduğu gibi hilâfeti elinde bulunduran Abbâsiler ile de siyasî münasebetleri olmuştur.³¹ Bu bağlamda Alâeddin Tekiş'in Irak bölgesine hâkim olması ile birlikte Halife en-Nâsır doğal olarak bu topraklardan pay istemekteydi. Sultan'ın bu tavra menfi cevap vermesi üzerine halife de veziri Müeyyedüddin İbnü'l-Kassab'ı ona gönderdi.³² Vezirin tavırları neticesinde Sultan Tekiş, Müeyyedüddin'in üzerine ordu sevk etti ve vezirin kaçmasıyla askerlerini onun peşinden gönderdi. Alâeddin Tekiş bu bölgeden çok sayıda ganimet elde ettikten sonra Hemedan'a ilerledi.³³ Ardından Irak bölgesinin yönetimini emîrleri ve memurları arasında paylaştırdı. İsfahan'ın yönetimini Kutluk İnanç'a, Rey şehrinin idaresini de oğlu Yunus Han'a teslim etti.³⁴ İşte bu sırada Mayacuk'u da onun emrine vererek atabeg ve ordu müfettişi (nakib)

ve Kazvin hakimi Nüreddin Kara da bu şekilde davranmasının uygun olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca Tekiş'in Rey'e gelerek ilerlemesinden sonra Sultan Tuğrul'un İsfahan ve Hemedan'da ona karşılık verebileceğini söyleyerek böylelikle anlaşma sağlanabileceğini de ifade etmişlerdir. Ancak Sultan Tuğrul tavsiyeleri dinlememiş ve muharebe etmek üzere Rey şehrinde çıkarak üç fersah ileride karargah kurmuştur. (Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, s. 134-135; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 125; Abdülkerim Özeydin, "Harezmsahlar Devleti", s. 889.).

- 30 Tuğrul, Tekiş'in ordusuna hücum etti ise de etrafını çevirerek onu atından aşağı attılar. Ardından da başını keserek Sultan Alâeddin'e götürdüler. O ise Tuğrul'un kesik başını aynı gün Bağdat'a gönderdi. (Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 341; Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, s. 136; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 597; el-Feth b. Ali Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe çev., Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999, s. 269-270; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 269; Reşidüddin, *Câmîü't-tevârih*, I, s. 350; Gregory Abû'l-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, II, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1950, s. 467; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XVI, s. 457; Ebû Abdullâh Şemseddin Zehebî, *Târüh'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, (581-590), Beyrut 1987-1999, s. 377-378; İmâdeddin Ebû'l Fidâ, *Târîhi Ebû'l-Fidâ*, III, Beyrut, [t.y.], s. 177; Sultan Tuğrul'un ölümü ile ilgili ayrıca bk. Faruk Sümer, "Tuğrul II", s. 344; Hüseyn Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 318; Pınar Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi*, s. 135-137.
- 31 Hârezmşâhlar Devleti'nin Abbâsi Halifeliği ile münasebetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hinduşâh b. Sencer Nahçivânî, *Tecâribü's-selef*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran 1357hş, s. 324, 332; Safedî, *el-Vâfi*, VI, s. 311-313; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 123-141, 214-221; Allahyar Hilatberî, *Târih-i Hârezmşâhiyân*, s. 47-62; İbrahim Bâvefa, "Münasebât-ı Siyâsi Hârezmşâhân ve Abbâsiyân", *Târih-i İslâm*, Bahar, 25, (1385hş.), s. 101-142; Gülseren Azar Nasirabadi, "Hârezmşâhlar Devleti'nin Abbâsi Halifeliği Üzerinde Hakimiyet Kurma Çabaları", *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen*, Prof. Dr. Abdülkerim Özeydin'a Armağan, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2020, s. 505-520.
- 32 Müeyyedüddin İbnü'l-Kassab ile Sultan Tekiş arasındaki münasebetler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 597; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 269-270; Reşidüddin, *Câmîü't-tevârih*, I, s. 350-351; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 375; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 127; Gülseren Azar Nasirabadi, "Abbâsi Halifeliği", s. 506-511.
- 33 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 597; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 269. İbn İsfendiyar'ın bildirdiğine göre Alâeddin Tekiş Mayacuk'un emrine 2.000 asker vermişti. (Bahâeddin Muhammed İbn İsfendiyar, *Târih-i Taberistân*, II, Tashih: Abbas İkbâl, [y.y.] [t.y.], s. 159).
- 34 Cüzcânî'ye göre Tekiş Irak'ı Sultan Tuğrul'un elinden aldıktan sonra oğlu Yunus Han'a verdi. O da halka iyi davranarak Irak'ta hâkimiyetini kurdu. Ancak Yunus Han ile hilâfetin askerleri arasında düşmanlık başladı. (Cüzcânî, Minhaceddin, *Tabakât-ı Nâsrî*, I, Tashih: Abdullhâyy Habîbî, Tahran 1389hş, s. 304; *Tabakât-ı Nâsrî*, Türkçe çev. Erkan Göksu, Ankara 2015, s. 127). Hândmir'e göre ise Sultan Tekiş Rey'i oğlu Yunus Han'a verdi. İsfahan'ın yönetimini de Kutluk İnanç'a havale etti ve Irak bölgesinin diğer emîrlerini de onun hizmetine sundu. (*Habîbü's-siyer*, II, s. 639. Ayrıca bk. Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 375; Abû'l-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, II, s. 467; Afaf Seyyid Sabra, *ed-devleti'l-Hârezmiyye*, s. 76; Şehnâz Râzpûş, "Tekiş, Alâeddin", *Dâneşnâme-yi Cihân-e İslâm*, VII, (1383hş.), s. 34; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, Türkçe çev. İlyas Kemaloğlu, TEAS

olarak görevlendirdi. Ardından da Horasan'a doğru yola çıktı.³⁵ Böylelikle kendisine verilen yeni mesuliyetlerle birlikte Mayacuk'un yetkileri artırılmış oldu.

3. Vezir Müeyyedüddîn ve Kutluk İnanç ile Mücadelesi

Sultan Alâeddîn Tekiş tarafından kendisine İsfahan'ın idaresi verilmiş olan Kutluk İnanç isyankâr bir tavır içerisinde girerek Hemedan üzerine yürüdü. Bunun üzerine Rey şehrinde bulunan Yunus Han ve Mayacuk hazırlamış oldukları büyük bir ordu ile harekete geçti. Kutluk İnanç ise beraberinde Iraklılar olduğu halde geri çekilerek hilâfet merkezi olan Bağdat'a kaçmak zorunda kaldı. Ancak Yunus Han'ın ordusunun firar edenlerin peşini bırakmaması üzerine Muhammedî ve Samin köyleri arasında karşılaştılar. Yapılan muharebeyi Yunus Han kazandı ve böylelikle Hârezmşâh'ın askerlerinin kumandanı olan Mayacuk önemli bir zafer elde etmiş oldu.³⁶ Mağlup olan Kutluk İnanç ise Vezir Müeyyedüddîn'e sığınmak için halifenin ordugahına gitti. Vezir kendisine at, çadır ve diğer ihtiyaç duyduğu şeyleri verdi. Ayrıca Kutluk İnanç ile birlikte yanındaki emirlere de hilatler giydirdi. Sonra da Kirmanşâh'a gitmek için ayrıldılar ise de Vezir Müeyyedüddîn oradan Hemedan'a gitti. İşte bu sırada Mayacuk ve Yunus Han beraberindeki askerler ile birlikte Hemedan'da idiler.³⁷ Ancak Halifenin askerlerinin Hemedan'a yaklaşması onları Rey'e doğru çekilmek durumunda bıraktı. Nitekim Müeyyedüddîn 591 yılı Şevval ayında (Eylül 1195) Hemedan'ı istilâ etti. Hârezmşâhların, Hemedan'dan çekilmesi ile cesaret bulan vezir bu kez de Rey üzerine yürümeye karar verdi. Önce Müeyyedüddîn yola çıkarken ardından da Kutluk İnanç harekete geçti. Harakân, Mezdegân, Sâve ve Ave'yi ele geçirdikten sonra Rey şehrine gittiler. Burada bulunan Hârezm kuvvetleri ise Rey'den ayrılarak Hâr-ı Rey'e yöneldiler. Ancak Müeyyedüddîn'in onların peşinden asker göndermesi üzerine Hârezmliler Damgân, Bistâm ve Cürçân'a gitmek üzere oradan ayrıldılar. Hârezmlileri takibi bırakan vezirin kuvvetleri ise Rey'e geri döndü. Ancak ele geçirilen yerlerin kimin hakimiyeti altında kalacağı veya paylaşılması meselesinden mütevellit Müeyyedüddîn ile Kutluk İnanç'ın arası açılmaya başlamıştı. Öyle görünüyor ki halifenin veziri, Hârezmşâhlardan alınan toprakların hâkimiyetini bölüşmeye niyetli değildi. Netice itibariyle Kutluk İnanç, Rey'i ele geçirdi. Bu durum karşısında vezir

Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 121.

35 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 269-270; Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s. 350-351; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 375; Hândmir, *Habibü's-siyer*, II, s. 639. İbnü'l-Esir'in rivayetine göre Hârezmşâh, Hemedan'a döndükten sonra bu şehir ve civarını ele geçirerek Kutluk İnanç'a teslim edip birçok yeri de adamlarına verdi. Ardından Mayacuk'u onların başına getirdikten sonra Hârezm'e geri döndü. (*el-Kâmil*, Türkçe çev., IX, s. 597; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Târih-i Mufassal İrân*, [y.y.] [t.y.], s. 395).

36 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 346. İbnü'l-Esir bu savaşın Zencan yakınlarında olduğunu bildirir. (*el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 1. Ayrıca bk. İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar*, s. 132).

37 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 1; Ziya Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 56; Ziya Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri*, s. 122. Reşidüddîn'in kaydına göre halifenin veziri Müeyyedüddîn Huzistan'ın fethinden sonra Acem bölgesini alması için buraya gönderildi. Kendisi Hulvan'a ulaştığında Kutluk İnanç onun yanına gelip kendisine saygı gösterdi. Ardından da birlikte Hemedan'a doğru yola çıktılar. Bu sırada Hârezmşâh'ın askerleri Hemedan'da bulunuyordu ve onların başında da Mayacuk vardı. (*Câmiü't-tevârih*, I, s. 401).

Müeyyedüddîn'in şehri yeniden kuşatmasıyla Kutluk buradan ayrılmak durumunda kaldı ve Rey kenti vezirin eline geçti.

Kutluk İnanç yanında bulunan emirleriyle Ave şehrine yürüdü, ancak vezir Müeyyedüddîn'in şahnesi buradaydı ve onların şehre girmesine izin vermedi. Kutluk ve adamları buradan uzaklaştığında vezir de onların arkasından Hemedan'a doğru hareket etti ve yolda kendilerine yetişti. Kutluk İnanç ise askerleri ile birlikte Kerece'ye giderek buradaki derbente konakladı. Onu takip eden Müeyyedüddîn'in de gelmesiyle iki taraf karşılaştı ve Kutluk yenildiği gibi canını zor kurtardı.³⁸ Bu zaferin ardından vezir Müeyyedüddîn Hemedan'a doğru yola çıktı.³⁹ Bu arada Yunus Han'ın gözünde âniden bir rahatsızlık belirdi. Hekimlerin bu hastalığı tedavi edememeleri üzerine Yunus Han yerine vekil olarak Mayacuk'u bırakarak Irak'tan ayrıldı.⁴⁰

Irak bölgesinde hâkimiyet arayışı içerisinde olan Kutluk İnanç belli ki Irak Selçuklularının mirasını kendi hükmü altına almak istiyordu. Bunun için Hârezmşâhlar ve hilâfet arasında taraf değiştiriyordu. Ancak bu durum Mayacuk'un bölgede sağlayacağı hakimiyeti zedeliyordu. İşte bu sebeple Kutluk İnanç'ın ortadan kaldırılması gerekli idi. Her ne kadar Cemâleddîn Ayaba, Kutluk İnanç'ın Rey'e gitmek istemesine karşı çıktı ise de o dinlemeyerek bu şehre doğru ilerledi.⁴¹ Râvendî'nin zikrettiğine göre Rey'e gelen Kutluk, Ave'de öldürülen Sirâceddîn Kaymaz'ın mirasından 160.000 dinar aldı ve daha sonra bölgede hâkimiyet kurmak için harekete geçti. Bu sırada Mayacuk ve Hârezmlilerden birkaç kişi Simnân ve Damgân'da bulunuyordu. Onlar Kutluk İnanç ile anlaşarak onun yanına gelmek istediklerini bildirdiler. Aslında amaçları bir şekilde Kutluk'u öldürmekti. Nitekim bu emirler kendilerini onunla aynı fikirdeymiş gibi gösterdiler. Yakınlık ve sevgi dolu tavırlarla sanki Kutluk İnanç'ı destekliyormuş gibi davrandılar. Daha sonra Mayacuk ve Hârezmli emirler ondan Sâve'ye bir öncü göndermesini ve askerlerini ormanlardan çıkarmasını istediler.⁴² Kendisine kurulan tuzağa düşen Kutluk İnanç öldürüldü ve ardından da başı gövdesinden ayrıldı. Bu hadiseden sonra Fahreddîn Server onun başı ile vücudunu satın aldı ve Hemedan'a babasının türbesine gönderdi. Kutluk İnanç 592 yılı Cemâziyelahir ayında

38 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 1-2; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 272; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar*, s. 134; Abbas İkbâl Aştıyânî, *Târih-i Mufasssal İrân*, s. 395. Reşidüddîn'in kaydettiğine göre ise Müeyyedüddîn ordusu ile birlikte Hemedan'a ulaşınca Hârezm askerleri Rey'e gitti. Böylelikle Hemedan, vezirin eline geçti. Ardından da Kutluk İnanç ile beraber Hârezmlilerin peşinden ilerlediler. Onlar Gurgan'da yenildiler ve halifenin ordusu Damgan ve Bistam'dan geri döndü. Ardından Rey'i aldı. Vilayetler Hârezm ordusundan boşalınca bu durum karşısında harekete geçen Kutluk İnanç ve Irak ümerası vezire muhalefet ederek Rey'e girdiler. Müeyyedüddîn'in şehri kuşatması üzerine Ave'ye giden Kutluk İnanç ise vezirin şahnesinin onlara geçit vermemesi neticesinde ordusu ile birlikte Kerece'ye gitti. Arkasından gelen Müeyyedüddîn ile Kutluk İnanç arasında savaş yapıldı ve Kutluk yenildi. (*Câmiü't-tevârih*, I, s. 401).

39 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 2.

40 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 271; Ghulam Rabbani Aziz, *Khwarazmshahs*, s. 28. Bulunduğu vilayette, yani Rey şehrinde bu hastalığa çare bulunamaması üzerine yerine Mayacuk'u bırakarak Horasan'a gitti. Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 376; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, s. 639; Abbas İkbâl Aştıyânî, Yunus Han'ın 591(1194-1195) yılında kör olduğunu ifade eder. (*Târih-i Mufasssal İrân*, s. 396).

41 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 349.

42 Râvendî'ye göre aslında Selçuklu sultanının kızı ve Yunus Han'ın karısı olan hatun Kutluk İnanç'tan babasının öcünü almak için böyle bir oyun oynamıştı. (*Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 350-351; Ziya Bünyatov, *Hârizmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 57; Ziya Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri*, s. 123).

(Mayıs 1196) defnedildi. Daha önce Hemedan reisi olan ve sultan II. Tuğrul tarafından öldürülen Alâeddevle'nin oğlu Mecdeddîn b. Alâeddevle de Rey şehrinde hapsedilerek Mayacuk'ın elinde kaldı.⁴³

Cüveynî'ye göre ise Yunus Han'ın Mayacuk'u vekil bırakarak Rey'den ayrılmasından kısa bir süre sonra Bağdat'ta Vezir Müeyyedüddîn komutasında Irak'a hücum etmek için ordu hazırlandı. Bunu duyan Kutluk İnanç Mayacuk'a yardım etmek için Rey'e geldi. Onlar bir süre iyi geçindilerse de Mayacuk bir gün ansızın Kutluk İnanç'ı öldürerek başını Hârezme yolladı. Bu duruma sebep olarak da devlete isyan etmeyi düşündüğü fikrini gösterdi. Alâeddîn Tekiş bu özrü kabul etmedi ve Kutluk İnanç'a haksızlık yapıldığı için müteessif oldu. Aslında sultan Mayacuk'ın bu davranışını bir isyan işareti olarak gördü, ancak bu mevzudan kimseye bahsetmedi.⁴⁴ Böylece Mayacuk da tüm Hemedan'a hâkim oldu ve nâibü'l nükebâ İzzeddîn Yahya'yı da burada görevlendirdi.⁴⁵ Böylelikle Mayacuk bir oldu bitti ile Kutluk İnanç'ı ortadan kaldırmış ve aynı zamanda bölgeye hâkim olmak isteyen önemli bir rakibinden de kurtulmuştu. Bundan sonra gücü daha da artmaya devam edecekti. Tüm bu hadiseler zuhur ederken Müeyyedüddîn, hilâfet ordusu ile Hemedan'a ulaşmıştı.⁴⁶

4. Hemedan Şehrini Ele Geçirmesi

Vezir Müeyyedüddîn, Hemedan'a gelerek yaklaşık üç ay şehrin dışında konakladı. Ardından da 12 Cemaziyelahir 592 (13 Mayıs 1196) tarihinde Hemedan civarında Hârezmşâh Tekiş'in köşkünü ele geçirdi.⁴⁷ Bu sırada sultanın elçisi gelerek vezirin ele geçirdiği yerlerin iadesini ve bir anlaşmanın yapılmasını istedi. Müeyyedüddîn'in yapılan teklifi kabul etmemesi üzerine Alâeddîn Tekiş derhâl Hemedan üzerine yürüdü. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra aslında Müeyyedüddîn, Rey şehrinde hasta bir vaziyette gelmişti. Rahatsızlığının ilerlemesi sonucunda 15 Şaban 592'de (14 Temmuz 1196) Hemedan'ın Ferâvâr Mahallesi'nde vefat etti.⁴⁸

43 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 351.

44 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 272. Mirhând'a göre ise Mayacuk'a güvenen Kutluk İnanç vezir Müeyyedüddîn'e karşı yardım etmek üzere İsfahandan geldi. Ancak Mayacuk yersiz yere Kultuk'u öldürerek başını Sultan Alâeddîn Tekiş'e gönderdi. Öldürülmesine sebep olarak da Kutluk İnanç'ın Sultana isyan düşüncesinde olduğunu gösterdi. Tekiş her ne kadar Mayacuk'un bu davranışının bir isyan alameti olduğunu bilse de siyaset gereği herhangi bir davranışta bulunmadı. (*Ravzatü's-safâ*, IV, s. 377; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, s. 639). İbn İsfendiyar'a göre ise (*Târih-i Taberistan*, II, s. 159-160) Kutluk İnanç ve Mayacuk bir gün bir yeri ele geçirme hakkında konuştukları sırada birden Mayacuk'u öldürdü. Ardından da başını gövdesinden ayırarak Hârezme gönderdi. Kutluk İnanç'ın ölümü ile ilgili ayrıca bk. İbrahim Kafesoğlu, "Tekiş", s. 138; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Târih-i Mufassal İrân*, s. 396; Ghulam Rabbani Aziz, *Khwarazmshahs*, s. 28; Şehnâz Râzpûş, "Tekiş, Alâeddîn", s. 34.

45 İbn İsfendiyar, *Târih-i Taberistan*, II, s. 159-160.

46 Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 377; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, s. 639; İbn İsfendiyar, *Târih-i Taberistan*, II, s. 160.

47 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 351.

48 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 351; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 2; Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 377-378; Allahyar Hilatberî, *Târih-i Hârezmşâhiyân*, s. 51-52.

Müeyyedüddîn'in ölümü gizli tutuldu ve vezir geceleyin Şevverin Kapısı'nda defnedildi. Ancak bu durumu öğrenen Mayacuk, Rey şehrine ulak gönderip durumu Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş'e bildirdi. Ayrıca kendisine 2.000-3.000 süvari gönderilmesini istedi.⁴⁹ Ardından da Hemedan civarına geldi. Bu arada vezirin öldüğünden habersiz olan Bağdat ordusu muharebe ediyor ve Hârezmşâh'in köşkünü bırakmıyordu. Taktikler yapan Mayacuk kimi zaman geri çekiliyor ve askerler arkasından gelince de onlarla savaşıyordu. Sahte ricat taktiğini uygulayan Mayacuk birkaç defa hezimete uğrasa da Yıvaların her iki taraftan da aldığı ağırlık ve eşyalarla muharebe meydanını terk etmesiyle zayıflayan hilâfet kuvvetlerini hezimete uğratmayı başardı. Ardından da onları Dinever'e⁵⁰ kadar kovaladı. Daha sonra Hemedan civarına gelen Mayacuk, Hârezmşâh'in köşkünü ele geçirdi. Müeyyedüddîn'in cesedini mezarından çıkararak kafasını gövdesinden ayırdı ve Hârezmşâh Tekiş'e gönderdi.⁵¹ Bu arada Hemedan'a bir emir geldi ve durumu Rükneddîn Hafız'dan öğrenmek istedi. Ancak halk kendisinden şüphelenip emirin Rükneddîn'i öldürmek için geldiğini düşünerek beraberindeki arkadaşlarını öldürdü. Mezkûr emir de kaçarak Mayacuk'un yanına gitmek mecburiyetinde kaldı. Mayacuk ise Hemedan'a elçiler gönderip sultana isyan etmemelerini ve onun şehri yakmasından korkmalarını söylüyordu. Hemedan halkı ise "Biz sultanı görmeden sizi şehri sokmayız" demek sureti ile onun karşısında duruyordu. Vaziyet üzerine kent ihata edildi ve halk da bu kuşatmaya muharebe etmek suretiyle karşılık verdi. Mayacuk durumu Alâeddîn Tekiş'e bildirince Sultan üç günde Hemedan civarındaki köşküne geldi.

Alâeddîn Tekiş 19 Şaban 592 (18 Temmuz 1196) tarihinde genel bir kabul merasimi yaptı. Daha sonra da Hemedan'a elçi gönderdi ve eğer sultanın geldiğine inanmazlarsa adam gönderip kendisini gördükten sonra şehri teslim edebileceklerini söyledi. Aksi hâlde ise Hemedan'ı zor kullanarak alacağını ve şehirde tahribata sebep olacağını bildirdi. Kentten kimse gitmeye cesaret edemeyince akıllı, faziletli, zeki bir genç ve aynı zamanda Hüsâmeddîn Tozmuş'un kethüdası olan İmâdeddîn İkrime durumu öğrenmek için Mayacuk'un yanına gitti. Dönüşünde ise beraberinde bir ferman ve Salih'in oğlunu getirdi. Ancak Hemedan halkı kendisine inanmayarak onu Müslümanların kadın ve mallarını Mayacuk'a teslim etmekle suçlayarak öldürmeye teşebbüs ettiler. Bu durum karşısında Rükneddîn Hâfız minbere çıkıp Hârezmşâh'in köşkte olduğuna dair yemin etti. Bunun yanı sıra Hemedan hatibi Alâmeddîn'in oğlu, müellif Râvendî'nin kardeşi, sultanın birkaç askeri, kadı Vecih'in oğlu, Muarrif Salah ve Sâdreddîn Kirmânî ordugâha giderek Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş'in elini öptüler. Sultan, Sadreddîn Kirmanî'yi tanıdı ve kendisine "Çok şükür ki beni hayatta gördün" dedi. Kirmânî de Tekiş'e saygı göstererek Hemedan halkı adına ondan özür diledi. Kendisine övgülerde bulundu ve şehir halkının Mayacuk'un isyan etmiş

49 İbn İsfendiyâr'ın bildirdiğine göre Tekiş Mayacuk'u 30.000 asker ile Hemedan'a gönderdi. (*Târih-i Taberistan*, II, s. 160).

50 Batı İranda Cibâl bölgesinde tarihî şehir olan bu bölge için bk. Tahsin Yazıcı, "Dinever", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, IX, (1994), s. 356.

51 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 352; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 2; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 272; Reşidüddîn, *Câmiü'l-tevârih*, I, s. 401; Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 378; Hândmîr, *Habibü's-siyer*, II, s. 640; İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlara*, s. 135-136.

olmasından şüphe ettiğini söyledi. Belli ki Hemedan halkı Mayacuk'un sultana isyan ettiğini düşünerek kenti ona teslim etmek istemiyordu. Kirmânî'nin sözleri Alâeddin Tekiş'in hoşuna gitti ve o da gönülleri hoş etti. Ardından da kendisinin imamlara Iraklılardan daha çok hürmet ettiğini söyledi. Tekiş Hemedan'da dellalar çağırarak kimsenin kimseye alıp bir vereceğinin olmadığını ve eğer ordusundan bir kimse uygunsuz bir davranışta bulunursa herkesin onu öldürmeye mezun kılındığını halka duyurdu. Şehir halkı bu durumdan memnun olarak birbirlerine müjdelere verdi ve şenlikler düzenlendi.⁵² Böylelikle Hemedan yeniden Hârezmşâhların eline geçmiş oldu. Elbette bu meselenin muvaffakiyetle neticelenmesinde Mayacuk'un önemli bir tesiri vardı.

5. Irak'a Hâkim Olması ve Buradaki Faaliyetleri

Gerçekleştirdiği faaliyetler ve devlete gösterdiği yararlılıklar sayesinde güçlenen Mayacuk'un bundan sonra bölgede daha fazla etkinlik kurmaya çalıştığı görülmektedir. Hemedan'da işlerini yoluna koyan Alâeddin Tekiş şehri yeniden oğlu Yunus Han'a bırakarak İsfahan'a doğru yola çıktı. Ancak oğlunun gözleri iyi durumda değildi. Zencan'a gelmiş olan Tekiş bu sebepten ötürü Azerbaycan Atabegi Ebû Bekir b. Pehlivan'a (ö. 572/1172) mektup göndererek kendisinin Hârezm'e gitmesi gerektiğini ve bu yüzden Hemedan ile onun ilgilenmesini istediğini bildirdi. Belli ki, sultan, Yunus Han'ın hastalığı sebebiyle bölgenin yönetiminde herhangi bir zâfiyetin olmasını istemiyordu. Atabeg Ebû Bekir ise Abhazlarla mücadele hâlinde olduğundan sultanın verdiği görevi yerine getiremeyeceğini, ancak kardeşi Özbek'i Hemedan'a gönderebileceğini Tekiş'e arz etti. Bu olaylar gerçekleştiği sırada Atabeg Pehlivan'ın memlûklerinden ve emirlerinden birisi olan Nüreddin Gökçe Hemedan'a gelerek burayı istilâ etti. Ancak Özbek ve emir İzzeddin Satmaz'ın kendisiyle mücadele etmesi üzerine şehirden çıkarak İsfahan'a gitti.⁵³

Bu hadiselerin gerçekleştiği sıralarda Mayacuk kendine bir yer edinmeye çalışıyordu. Nitekim o mülhidlere hile yaparak onlara Hârezm'e gidecek yolunun olmadığını, Özbek'in Bağdat ordugahına vardığını, onlardan da korktuğunu ve aralarında güvende olmak için kendileriyle bir anlaşma yapmak istediğini söyledi. Onun sözlerine itibar eden mülhidler kendisine bir köy verdiler. Ayrıca mülhidlerin emirlerinden ileri gelenler de Mayacuk ile birlikteydi. Onları bulduğu ilk fırsatta öldürdü ve burada çok sayıda ganimet elde etti. Böylelikle gücünü toparlayan Mayacuk Hemedan'a hücum etti ve Şevverin Meydanı'nda Emîr-i Âlem ve Ebû'l-Heyc Semîn ile karşılaştı. İki gün süren savaşın sonunda Emîr-i Âlem ile Ebû'l-Heyc kaçarak Bürücird'e⁵⁴ gittiler. Mayacuk da arkalarından gitti ise de geri dönmek durumunda kaldı. Çünkü Nüreddin Gökçe ile Nâsireddin Ağuş Rey'e gitmişler, Mayacuk'un hazinesini ele geçirmişler ve Rey'de bulunan

52 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 353-354.

53 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 357-358. Nüreddin Gökçe halifeye elçi göndererek Hâr-ı Rey, Sâve, Kum, Kaşan ve Mazdegân'ın kendisine verilmesini ve İsfahan, Zencan, Hemedan ve Kazvin'in de halifelik divanına bırakılmasını teklif etti. Bu teklifin kabul görmesi üzerine de Bağdat'tan kendisine istediği yerlerin verildiği bir menşur ve beraberinde hilatler verildi. Böylelikle askerleri çoğaldı ve gücü de artmaya başladı. (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 6; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar*, s. 138).

54 Hemedan'ın kuzeyinde olan bir şehirdir. (T. Wolsoley Haig, "Bürücird", *İA*, II, 841).

adamlarını da öldürmüşlerdi. Bu durum karşısında Mayacuk Rey'e gitmek durumunda kaldı. Bunu öğrenen Nûreddin Gökçe ve Nâsireddin Ağuş kaçtı.⁵⁵

Mayacuk 594 (1197-1198) veya 595 (1198-1199) yılında İsfahan'a, buradaki Hârezmşâh askerlerini de alarak Kaşan'a gitti. Şehri muhasara etti ise de Kaşan halkı ancak dört ay ona karşı direndi. Şehir halkı kenti teslim etmemek için ellerinden geleni yaptıkça Mayacuk da o derece hırslanıyordu. Kaşan halkına bazı sözler verip nihayetinde onları razı ederek şehre girdi. Verdiği söze muhalefet edecek şekilde kentte yağma ve talan hareketini başlatan Mayacuk'un askerleri tüm evleri yıktılar, hatta toprakları kazdılar. Öyle ki toprağın altına gizlenmiş olan malları ve hazineleri dahi çıkarıyorlardı.⁵⁶ Hârezmlilerin elde ettikleri bu mallar, hayvanlar ve tüm servet ise Hârezme gönderildi.⁵⁷

Kaşan'dan ayrılan Mayacuk, Rey şehrine gitti. Bu arada onun faaliyetlerini takip eden Özbek, Nureddin Gökçe, Nâsireddin Ağuş ve Emîr-i Âlem, Mayacuk ile muharebe etmek için Kazvin tarafına gitmeye karar verdiler. Melikü'l-ümera Cemâleddin Ayebe'yi de kendileri ile birlikte hareket etmesi için çağırıldılar ise de o bu ittifaka katılmadı. Bu sırada Mayacuk da ordusunu düzenleyerek 21 Rebiülahir 594'te (2 Mart 1198) harekete geçti. Askerleri ise hem kadınlardan hem de erkeklerden oluşuyordu. Hârezmli kadınlar zırhlıydılar ve savaşta büyük yararlılık gösterdiler. Râvendî'ye göre Mayacuk'un ordusundan her bir kadın karşı ordudan 50 askeri önüne katıp sürüyordu. İşte bu kadın askerler savaşın seyrini değiştirdiler. Nitekim Iraklılar, Mayacuk'un ordusunun merkezini mağlup edip yağmayla meşgul oldukları ve Mayacuk geri çekildiği sırada hanımı Irak askerlerini arkadan kuşatma altına aldı. Böylelikle düşman ordusu hezimete uğrayarak geri çekilmeye zorlandı. Mayacuk'un ordusu karşısında hezimete uğrayan Özbek, Gökçe ve Nâsireddin Ağuş Zencan'a saldırırken Mayacuk da Hemedan üzerine yürüdü. Kazandığı bu zafer ile şöhreti daha da artan Mayacuk bu kez hilafet makamı tarafından da taltif edildi.⁵⁸ Nitekim Halife en-Nâsir tarafından kendisine "Sultan Hârezmşâh hakimdir, fakat en büyük Melik zamanın İskender'i, dünyanın hükümdarı, cihan pehlivanı, ikinci Rüstem, Muzaffer fatih, Kır-İsfesalar Şemseddin Mayacuk tamamıyla her hususta emîrülümünün nâibidir."⁵⁹

55 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 360.

56 Râvendî'nin bildirdiğine göre kendi doğum yeri olan Râvend'de çok önemli ve zamanının önderi olan bir kişi vardı. Adı Bahâeddin Ebü'l Alâ olan bu şahıs asil ve bilindik bir soydan geliyordu. Kendisinin kazanılmış ve miras kalmış mallardan oluşan bir serveti bulunuyordu. İşte Mayacuk'un askerleri yağma sırasında onun evinden yük yük altın ve gümüş taşıdılar. Onlar bir yeri kazdıklarında buradan gümüş merdiven ve buna benzer mallar çıktı. O ince düşünceli ve zerafet sahibi bir adamdı. Mallarını alan kişilerden birisine "Ey genç bir sualim var, bir cevap ver de bu malları ve serveti size helâl edeyim" dedi. "Bu ev bana atalarımın miras kaldı. Defalarca tamir ettirdim. Her tarafı elimle iyice yokladım da bunlardan bir alâmet göremedim ve bu saklanmış şeye ulaşamadım. Sen bunu ne (nereden) biliyorsun? Nasıl buluyorsun?" deyince Hârezmli "Ey bilgili insan sana doğru söylüyorum, bu dünya bir leştir ve köpek leşin kokusunu çok iyi alır" diye cevap verdi. Bu söz o büyük adamın sıkıntısını giderdi ve aldığı cevap onu memnun etti. (Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 363).

57 Râvendî'nin bildirdiğine göre Mayacuk ve askerlerinin merhametsiz bir şekilde Iraklıların kanını dökmeleri, zulüm yapmaları ve mallarını yağmalayarak evlerini yıkmaları gibi davranışları Oğuzlar dahi Horasanda yapmamışlardı. (Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 363).

58 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 364-365; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 141.

59 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 365-366.

şeklinde yazılmıştı. Burada her ne kadar Hârezmşâh hakim olarak belirtilmiş ise de Mayacuk için zikredilen lâkaplara ve halifenin nâibi olduğu ifadesine bakılırsa büyük bir makam tevdi edildiği görülmektedir. Elbette bu durum Mayacuk'un faaliyetlerinin ilerlemesinde etkili olmuştur.

Mayacuk 19 Recep 594 (27 Mayıs 1198) Perşembe günü Tîrbencerd Ovası'na indi. Burada Hemedan'ın ileri gelenlerini kabul etti ve onlara şehrin durumunu sordu. Kendisine kentte yapılanlar iletilince zalimlere lânet ederek "Başkaları her ne kadar zulüm yapmış ve şehri harap etmişlerse de biz adalet ve imaret buyuracağız. Önceki adil padişahların kanunlarını bile hafifleteceğiz. İmamlar ve ileri gelenler tarafımızdan halkı teskin etsinler ve onları bizim yanımıza çeksinler."⁶⁰ dedi. Mayacuk halifenin verdiği unvanlar ve nâib olarak ilân etmesiyle birlikte artık kendisini bölgenin hâkimi olarak görmeye başlamıştı. Nitekim Hemedan'ın önemli şahsiyetlerini kabul etmesi ve onların önünde söyledikleri de bu durumu destekler niteliktedir. Burada Mayacuk kendini âdil bir emîr olarak göstermesinin yanında Hemedan halkının gönlünü kazanmak için bazı vaadlerde bulunmaktadır.

Bu sırada Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş'ten de Mayacuk'a bir ferman gelmiş bulunuyordu. Nitekim 20 Recep 594 (28 Mayıs 1198) Cuma günü Hemedan imamlarının önünde Hârezmşâh'ın aşağıdaki fermanı okundu:

Âdil hükümdar, muzaffer fatih büyük hacip, şark ve garp emirlerinin Meliki Şemseddin zâhire'l-İslâm ve'l müslimin uluğ-hacib, gazi, gazi kır-isfehşalar, Mayacuk Zahir emirü'l-müminin bizim kulumuzdur ve onun adaleti bizce malumdur. Fikrimiz şöyle karar verdi ki, Irak'ta o bizim naibimiz olarak evvelce buyurmuş olduklarımızı ifa edecektir. Reisler, kadılar ve diğer amillerin mercii odur.⁶¹

Böylelikle zaten halifenin kendisine verdiği makam ve iltifatlarla konumunu bir hayli ilerletmiş olan Mayacuk bizzat Alâeddîn Tekiş'in buyruğu ile Irak bölgesinde sultanın nâibi konumuna getirilmiş oluyordu. Dolayısıyla bölgenin hâkimiyeti, asayışı ve Hârezmşâhlar adına idaresi de ona verilmiş bulunuyordu.

Mayacuk'a gönderilen buyruğun yanı sıra aynı gün Candar⁶² Hüsam'ın eyalete tayin fermanı da okundu. Ancak mezkûr şahıs insanlara zulmetmiş, onların mallarına ve canlarına kastetmiş bir kişiydi. Onun Müslümanlara yaptığı zulümleri mühlidler ve kâfirler bile yapmazdı. Bu sebeple Mayacuk Candar Hüsam'a bir hile yapmaya karar verdi ve kızını onun oğlu ile evlendirmeyi teklif etti. Aslında Mayacuk'un kızı yoktu, ancak kadı ve imamları toplayarak nikah kıyılmasını sağladı. Candar Hüsam bu nikâh için oldukça para sarf etti. Kendisi 10.000 dinarın yanı sıra yeme-içme ve giysilere 100 eşek yükü mal harcamıştı. Ertesi gün de çeyiz hediyesi olarak bir yük gönderdi.

60 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 366.

61 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 366.

62 *Candarlık*, Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinde saray teşkilatında yer alan önemli makamlardan birisi idi. *Candar*, hükümdarın ve sarayın güvenliğinden sorumlu kişiydi. Gulam sistemi içinde yer alan şahıslardan seçilerek eğitilirler ve bu makama getirilirlerdi. (Ayдын Taneri, "Candar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII, s. 145).

Halbuki ortada bir evlilik yoktu. Hüsam o kadar harcama yaptı ki insanlardan zorla aldığı pek çok mal bile yaptığı masrafı karşılayamadı. Hem Mayacuk tarafından kandırıldı hem de haksız olarak elde ettiği her şeyi boş yere harcamak zorunda bırakıldı. Ardından Mayacuk onu ibretlik bir ceza ile öldürdü. Candar Hüsam'ın karısı ise kederinden ölürlen oğlu da çok fakir bir duruma düştü.⁶³ Mayacuk halka zulümler yapan ve bu şekilde haksız kazanç elde eden Cândâr Hüsam'a hile yaparak önce mallarını ele geçirmiş sonra da onu öldürmüştür. Bu hadise Mayacuk'un zalimlere karşı ne şekilde davrandığının ve istediklerini yerine getirebilmek için ne tür hilelere başvurup nasıl hüküm verdiğinin bir kanıtıdır. Nitekim olmayan bir kızın varlığını karşı tarafa inandırması ve Cândâr Hüsam'ı buna iknâ etmesi onun tesir gücünü göstermektedir.

6. Sultan Alâeddîn Teki'se İsyân Etmesi ve Ölümü

Halife tarafından önemli iltifatlara mazhar olan ve Hârezmşâh Alâeddîn Teki'sin Irak bölgesinin yönetimini kendisine bıraktığı Mayacuk, sahip olduğu yetkilere dayanarak yağma ve talan faaliyetlerine girişti. Ordusu Hemedan'dan başlamak üzere Kirmânşâhân, Ebher ve Zencân sınırlarına kadar olan bölgeyi yağmalayarak halka zulmetti.⁶⁴ Mayacuk'un askerleri Irak ve çevresindeki her şeye el koyuyor, toprağın üstündekiler bitince de toprağın altını kazarak gizlenmiş şeyleri ele geçirmeye gayret sarf ediyorlardı. Bu sayede pek çok mala sahip olundu ve kısa sürede tüm Irak ele geçirildi. Kendisinin yaptığı zulümler Abhaz kâfirine, Hitay Türküne ve Şâm Frengine bile yapılmamıştı. Mayacuk'un askerleri insan kanını su gibi akıttılar, öyle ki, onların kalbinde Müslümanlara karşı hiç merhamet bulunmuyordu. Bunun yanı sıra medreselere ateşperest, kâfir, Yahudi ve puta tapanların dahi reva görmeyeceği saldırılar düzenliyorlardı.⁶⁵ Hatta bir kanun çıkararak medreseler, mescitler ve alimler üzerine dahi müsadereler yazdırıldılar. Mayacuk'un askerlerinin yaptığı bu zulüm gerçekten çok önemlidir. Çünkü daha önce zulme son vereceğini ve adaletle davranacağını Hemedan halkına bildiren Mayacuk, Candar Hüsam'ın hem haksız yere kazandığı mallarını almış hem de zulmettiği için onu cezalandırmıştı. Eğre Râvendî'de geçen bu rivayetler doğru ise gerçekleşen bu hadiseler Mayacuk'un gücünün artması ile tavırlarının değiştiğine bir işaretidir.

63 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 366-367.

64 Râvendî'nin bildirdiğine göre (*Rahatü's-südur*, s. 398) bu sırada Mayacuk'un askerleri şu beyiti okuyorlardı:

اگر نیستت چیز لختی بورز	که بی چیز را کس ندارد بار
توانگر بود آنک دل راد داشت	درم گرد کردن بدل یاد داشت
همی خورد باید کسی را که هست	منم تنگ دل تا شدم تنگ دست
ببخش و بیاری و فردا مگوی	که فردا مگر تنگی آرد بروی

(Eğer bir şeyin yoksa ele geçirmek için uğraş, çünkü bir şeyi olmayanın değeri yoktur.

Kalbinde cesaret olan herkes başarılı olur, para toplamak da bedel ister.

İnsan malını her türlü kullanılmalıdır, çünkü benim gönlüm dar idi elim boş oldu.

Yarını düşünme ihsanda bulun, süslen, keyfine bak ve böyle düşünme ki yarın elin boş olacak.)

65 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 367; Ziya Bünyatov, *Hârizmşâhlığı ve Eneştikinler Devleti*, s. 60-61.

Mayacuk'un söz konusu tasarrufları karşısında harekete geçen Melikü'l-ümerâ Cemâleddîn Ayebe ve emîr-i âlem iki üç emîrle birlikte 4.000 atlı asker topladılar. Bu kişiler Azerbaycan Atabegi Ebû Bekir'i de getirip Hemedan tarafında bulunan Gehâ nahiyelerinde Mayacuk'u mağlup edince Irak bölgesi sükunet buldu. Atabeg Ebû Bekir, Rey şehrine gitti. Bu arada Azerbaycan'da bazı sıkıntılar baş gösterdi ve atabegin ordusu azdı. Ayrıca Hârezmşâh Tekiş'in bölgeye gelmekte olduğu, Dihistan'dan Damgân'a bir gün ve gece boyunca at sürüp gece baskını yapabileceği bilgisi atabege ulaştınca o, Azerbaycan'a geri dönmeyi uygun gördü. Bu durumdan istifade eden Mayacuk harekete geçti ve Irak'ı bir defa daha ele geçirdi. Ordusu ile Rey'e gelerek daha önce gerçekleştirdiği zulümlere yeniden başladı. Mayacuk'un tüm bu yaptıklarından haberdâr olan Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş sonunda Irak üzerine yürümeye karar verdi.⁶⁶ Çünkü Mayacuk, Hârezmşâhlar Devleti'nden aldığı güç ile hareket etmekteydi ve Irak emiri olarak işleri istediği gibi yürütüyordu. Kafasında bağımsızlık düşüncesi oluşmuştu ve bu konuda da gücüne, teçhizatına ve askerine güveniyordu. Netice itibariyle Tekiş, Mayacuk meselesini halletmek üzere Irak'a yürüdü.⁶⁷

Mayacuk'un âkıbeti ile ilgili kaynaklarda iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi öldürüldüğü, ikincisi ise Cend şehrine sürgüne gönderildiği yönündedir. Râvendî'ye göre Mayacuk, Tekiş'e karşı duracak kudreti olmadığı için âvâre bir şekilde dolaşmaya başladı ve Dînever, Lîşter yolunda ilerledi. Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş ise onun arkasından gidiyordu. Aralarındaki mesafe azalınca Mayacuk sahip olduğu bütün hayvanların ayaklarını kestirerek eldeki malzemeleri de suya attı. Daha sonra da tek başına Rey şehrine gidip Erdehen⁶⁸ Kalesi'ne çıktı. Nihayetinde daha fazla dayanamayan Mayacuk aşağıya indi ve Hârezmşâh'ın askerleri tarafından derdest edildi. Ona yardım edenler ve arkadaşlarının tamamı katledildi. Hârezm ordusu Irak'a her geldiğinde buradan pek çok ganimet ile geri dönerdi, ancak bu sefer öyle olmadı, çünkü bu bölgede Müslümanların elinde hiçbir şey kalmamıştı. Bu sebeple Kazvin civarına giderek buradaki mühlidlerin bulunduğu yerlerden bolca ganimet elde ettiler. Alâeddîn Tekiş Hârezm'e gidince, vezirine kızdı, çünkü Mayacuk'u koruyan aslında veziri idi. Ardından sultan, vezirin öldürülmesi ve başının gövdesinden ayrılması için mühlidlere emir verdi. Onlar da bu vazifeyi yerine getirdiler. Mayacuk ise baş aşağı darağacına çekildi. Ardından da Tekiş şehirde "Efendisinin nimetine küfran ile karşılık verenler böyle ceza görürler!"⁶⁹ diyerek dellâl çığırılmasını buyurdu. Mayacuk'un ölümü ile birlikte Irak'ta yaşayanlar rahat bir nefes aldılar ve onun cezasını bulmasına sevindiler.

Cüveynî'ye göre ise Alâeddîn Tekiş 2 Zilhicce 594 (5 Ekim 1198) Salı günü Şadyah'a vardı. Burada üç ay kaldıktan sonra o senenin kışını Mazenderan'da geçirdi. Baharın gelmesiyle

66 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 368.

67 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 274.

68 *Rahatü's-südur*'da kalenin yazılışını اردهن şeklinde olup "Erdehen" olarak okunmaktadır. (II, s. 399). Reşidüddin'de ise bu isim ماردین olarak yazılmıştır. (*Câmiü't-tevârih*, I, s. 402).

69 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 368-369; Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", s. 270; Vassilij Viladimiroviç Barthold, *Mogöl İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1990, s. 371; Ziya Bünyatov, *Hârizmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 61.

birlikte sultan, hazırlıklarını tamamlayıp harekete geçti. Bu arada Mayacuk da çok sayıda asker toplamıştı. Hârezmşâh'ın çok büyük bir ordu ile birlikte üzerine geldiğini duyunca paniğe kapıldı ise de sultana karşı koymaya ve onunla mücadele etmeye karar verdi. Tekiş'e karşı verdiği kısa bir karılıktan sonra yanında kalan az sayıda askeriyle kaçmaya başladı. Ancak bir süre sonra bu durumun bir faydasının olmadığını anlayarak ondan af diledi. Böylelikle Hârezmşâh'ı kendisinin peşine düşmekten vazgeçirebileceğini düşündü. Ancak Tekiş onun kötü niyetli olduğunu biliyordu ve bundan dolayı da arkasından çok hızlı bir şekilde ilerleyen bir birlik gönderdi. Bu askerler âni bir baskınla Mayacuk'un adamlarının büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi. Fakat Mayacuk onların elinden kaçarak birkaç adamı ile birlikte Firuzkûh şehrine sığındı. Zaten kendisi daha önce çeşitli hileler yaparak burayı sultanın askerlerinden almış ve onları öldürerek kendi adamlarını yerleştirmişti.⁷⁰ Ancak Tekiş'in askerleri onun arkasından geldiler ve Fikuzkûh'u kuşatıp mancınıklarla dövdüler. Ardından Mayacuk'u kaleden indirdiler ve bir deveye bağlayarak sultanın o sırada bulunduğu Kazvin şehrine götürdüler. Sultan Alâeddin Tekiş ise onunla hacibleri aracılığıyla konuştu. Sultan, Mayacuk'a Hârezmşâhların kendisine verdiği şeyleri, yaptığı iyilikleri ve ihsanları saydı. Daha sonra onun bu iyiliklere karşı yaptıklarını, hainliğini, hükmettiği topraklarda vergileri kendi isteğine göre eksiltip artırdığını, sultanın torunu Erbus Han'ı İsfahan'dan çıkararak onun vergi memurlarının görevine son verdiğini ve kendisine yapılan tüm iyiliklere kötülük ile cevap verdiğini bildirdi. Ardından da her ne kadar ona verilecek cezanın örnek bir ceza olması gerekmekte ise de Mayacuk'un şimdiye kadar Hârezmşâh'ın hizmetinde bulunan ve hiçbir kötülüğünü görmediği kardeşi Akçe'nin hatırı için bağışlanacağını ifade etti. Bununla birlikte şimdiye kadar yaptıkları ve sebep olduğu şeylerden ötürü bir yıl zincire vurularak hapsedileceğini söyledi. Mayacuk, hapisten sonraki hayatını Cend

70 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 274. İbnü'l-Esir'e göre Alâeddin Tekiş 595 yılının Rebiülevvel ayında (Ocak 1199) Rey'e ve el-Cibal bölgesinin diğer şehirlerine yürüdü. Bu hareketinin sebebi ise buralardaki naibi Mayacuk'un kendisine itaatten vazgeçtiğini duymuş olmasıydı. Tekiş'in kendi üzerine yürüdüğünü haber alan Mayacuk korktu, kaçmaya başladı. Sultanın isteği ise onun huzuruna gelerek itaatini bildirmesi idi. Adamlarının büyük bir kısmının Hârezmşâh'a sığınmasına rağmen kendisi ona itaat etmemekte direniyordu. Mayacuk en nihayetinde kaçarak Mazenderan'da bir kaleye sığındı. (*el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 33). Reşidüddin'in rivayetine göre Alâeddin Tekiş 594 senesinin Rebiülevvel ayında (Ocak-Şubat 1198) Irak'ta bulunan Mayacuk'un Sultan ile arasında olan mesafenin fazlalığından güç alarak isyan düşüncesinde olduğunu duydu. Bunun üzerine Rey'e doğru yürüdü. Mayacuk bu durumu işitince kaçmaya karar verdi. Sultanın askerleri de onun arkasından ilerledi. (*Câmiü't-tevârih*, I, s. 402). Mîrhând'a göre ise Sultan Tekiş 594 yılı Zilhicce ayında (Ekim-Kasım 1198) Şadyah'a gelmişti. Üç gün sonra doğru yoldan ayrılan ve şeytani işler yapan, bağımsızlık ve özgürlük hevesinde olan Mayacuk'u doğru yola sevk etmek için Irak'a geldi. Tekiş'in Irak'a gelmesi ise her yerde duyuldu. Mayacuk askerlerinin çokluğuna ve kuvvetine rağmen Sultana karılık verecek gücü kendinde bulamadı. O, korkmuş ve perişan bir haldeydi ve askerleri de dağılmıştı. Çok az sayıda bir kuvvetle kaçtı. Askerlerinden Behram Solet'e de Tekiş'e karşı durması için emir verdi. Kendisi ise sürekli olarak bir yerden başka bir yere geçiyordu, ancak sultanın askerleri onun peşini bırakmıyordu. Onlar Mayacuk'u bulabilmek için iki kez Irak'ı tarumar ettiler. Bu esnada ise Mayacuk sultana davranışlarından dolayı pişman olduğunu ve yaptıklarına tövbe ettiğini bildiren elçiler gönderiyordu. Alâeddin Tekiş'ten o kadar korkuyordu ki onun yanına götürülmek istemiyordu. Mayacuk'un kendisinin yanına getirilmesini isteyen Sultan ise en iyi askerlerinden oluşan bir gruba peşine düşmelerini emretti. Sonunda onu buldular ve ona bağlı olan yakın askerlerinin boynunu vurdular. Mayacuk ise iki üç tane askeri ile Firuzkûh Kalesi'ne doğru gitti. Nitekim Mayacuk daha önce bu kaleyi Sultan Tekiş'in emirlerinden hile ile almış, onları öldürmüş ve orayı pek çok mal ve zahire ile doldurmuştu. İşte bu şekilde Firuzkûh'a sığındı. (*Ravzatü's-safâ*, IV, s. 379-380. Ayrıca bk. *Habibü's-siyer*, II, s. 640).

yakınlarında bulunan serhadlerde geçirdi.⁷¹ Mayacuk'un sonu ile ilgili bu iki rivayete bakıldığında her ikisinin de farklı kaynaklarda zikredildiği görülür. Onun cezalandırılarak bertaraf edilmesi ile Hârezmşâhlar Devleti'ndeki emir Mayacuk meselesi çözülmüş oldu.

Sonuç

Mayacuk'un akıbetinin ne olduğu meselesinde iki farklı rivayet bulunmaktadır. Kaynakların hadiseleri zikretme şekillerine bakıldığında Râvendî'nin eserinde diğer kaynaklarda olmayan bazı ayrıntılar yer almaktadır. Bununla beraber Cüveynî'de geçen bilgiler de yine dönemin tarihinin aydınlatılmasında oldukça ehemmiyet arz etmektedir. İki ayrı rivayetin hangisinin gerçekleşmiş olabileceği konusuna değinmek gerekirse her ne kadar Râvendî dönem açısından önemli bir kaynak olsa da Cüveynî'de geçen rivayetin daha doğru olabileceği kanaati oluşmaktadır. Bu rivayet içerdiği ayrıntılar itibarıyla gerçeğe daha yakın görünmektedir.

Bunun yanı sıra Mayacuk, Hârezmşâhların Irak'ın hakimiyetinde etkili olmuş bir şahsiyetti. O, Irak'ın alınmasından Alâeddîn Tekiş tarafından yakalanıncaya kadar devam eden süreçte bölgede yürütülen siyasette belirleyici bir rol üstlenmişti. Özellikle Hârezmşâhlar Devleti'nin Abbasîler ile münasebetlerinde ve Irak bölgesinin hilâfet güçlerinin eline geçmemesi konusunda verilen mücadelede Mayacuk'un etkisi takdire şâyandır. Bunun yanı sıra o, Azerbaycan atabeglerinin de bu coğrafyadaki faaliyetlerinde tesiri olan önemli bir şahsiyet idi. Onun Hârezmşâhlar adına yaptığı hizmetler karşılıksız kalmamış ve Irak bölgesinin yönetimi kendisine verilmişti. Devlete isyan etme konusunda ise aslında daha Kutluk İnanç'ı öldürmesi meselesinde Sultan Tekiş, Mayacuk'un tavırlarından rahatsız olmuş ise de siyaset gereği herhangi bir tepki göstermemiştir. Ancak Irak yönetimi kendisine verildikten sonra halka karşı davranışları, isyankâr tavırları ve bağımsız olma hevesi Alâeddîn Tekiş'in onun üzerine yürümesine neden olmuştur. Mayacuk her ne kadar Hârezmşâhlar Devleti'ne yaptığı hizmetler sonucunda önemli makamlara ulaşmış olsa da devlete hizmete devam etmek yerine bölgede müstakil bir hakimiyet tesis etmeye çalışmıştı.

71 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 274; Abbas Perviz, *Hârezmşâhân*, s. 218-219; Ghulam Rabbani Aziz, *Khwarazmshahs*, s. 32-33; Meryem Gürbüz, "Tekiş, Alâeddîn", s. 365. İbnü'l-Esir'in rivayetine göre Tekiş'in askerleri Mayacuk'un izini sürerek kalede kendisini yakaladılar ve sultanın huzuruna getirdiler. Hârezmşâh Tekiş Mayacuk'u kardeşi Akçe'nin şefaatiyle öldürmekten vazgeçti ve onu hapsedti. (*el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 33). Reşidüddine göre ise kalenin Hârezmşâh askerleri tarafından muhasara edilmesinin arkasından Mayacuk yakalandı ve Sultan'ın huzuruna getirildi. Tekiş, büyüklerin şefaatiyle ona aman verdi ve canını bağışladı. Ardından onun isyanının mükafatı olarak kalan ömrünü sınır boylarında geçirmesini buyurdu. (*Câmiü't-tevârih*, I, s. 402). Mîrhând'a göre de sultanın askerleri kaleyi kuşattılar, burayı ele geçirerek Mayacuk'u esir ettiler. O bir devenin üzerine bindirilerek Kazvin şehrine sultanın huzuruna gönderildi. Tekiş örtülü sözlerle ve esnaf ağzıyla ona yaptığı lütufları, kalkındırmaları, iyilikleri ve merhametleri hatırlattı. Ve ona karşı yaptığı yanlışları ve isyanları saydı. Tekiş Mayacuk hakkındaki son kararını buyurarak "Her ne kadar Mayacuk'un hakkı sivri bir kılıçla parça parça edilmek olsa da kardeşinin bizim devletimize ömür boyu yaptığı iyilikler ve hizmetlerden dolayı bunun canını bağışladım. Buna rağmen isyan cezasına göre bir sene boyunca bir köşede hapiste kalacak. Ondan sonra da kalan ömrünü Cend civarında geçirsün." dedi. (*Ravzatü's-safâ*, IV, s. 379-380). Hândmir'e göre ise Tekiş'in askerleri savaşarak kaleyi ele geçirdiler ve Mayacuk'u da esir ettiler. Tekiş ise kendisinden en küçük bir sorun çıkmayan kardeşi Akçe'nin hatırına bağışladı. Ancak o, bir yıl hapiste kaldı. Ardından da Cend şehrine giderek hayatının kalan günlerini orada geçirdi. (*Habîbü's-siyer*, II, s. 640).

Alâeddîn Tekiş güçlü bir şahsiyet olan Mayacuk meselesini hallederek hem kendisine karşı bir isyanı bastırmış hem de bu tür davranışlarda bulunan kişilerin akıbetinin ne olacağını göstermek için örnek bir tavır sergilemiş oldu. Sultan eğer Mayacuk'un davranışlarını görmezden gelse idi, kendisinden mütevellit meseleler çok daha fazla büyüyecek ve belki devleti tehdit eder hale bile gelebilecekti. Bu sebeple Alâeddîn Tekiş'in müdahalesi tam zamanında ve yerinde olmuştur.

KAYNAKÇA

- Azar Nasırabadı, Gülseren, "Hârizmşâhlar Devleti", *Ötüken'den Kıvrım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere – İlyas Kemalöglü, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2020, s. 229-249.
- _____, "Hârezmşâhlar Devleti'nin Abbâsî Halifeliliği Üzerinde Hakimiyet Kurma Çabaları", *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen*, Prof. Dr. Abdülkerim Özyayın'a Armağan, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2020, s. 505-520.
- Aziz, Ghulam Rabbani, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karachi 1978.
- Barthold, Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1990.
- Bâvefa, İbrahim, "Münasebât-ı Siyâsi Hârezmşâhân ve Abbâsiyân", *Târih-i İslâm*, Bahar, 25, (1385hş), s. 101-142.
- Bosworth, Clifford Edmund, "Kharazm-shahs", *Encyclopedia of Islam*, IV, New Edition, (1978), s. 1065-1068.
- _____, "Tekish", *Encyclopedia of Islam*, X, New Edition, (1997), s. 414-415.
- Bundârî, el-Feth b. Ali, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, Türkçe çev. İlyas Kemalöglü, TEAS Yayıncılık, İstanbul 2017.
- _____, *Harezmsahlığı ve Enuştekinler Devleti*, Türkçe çev. Tural Rızayev, Derin Yayınevi, İstanbul 2003.
- Ceceli, Gülseren, *Hârizmşâh Hükümdarı Sultanşâh Mahmud (567-589/1172-1193)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Cüveynî, Alâeddîn Ata Melik, *Târih-i Cihângüşâ-yi Cüveynî*, II, Tashih: Muhammed Kazvinî, Tahran 1390hş.
- _____, *Tarih-i Cihangüşa*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1998.
- Cüzcânî, Minhaceddîn, *Tabakât-ı Nâsri*, I, Tashih: Abdülhayy Habîbî, Tahran 1389hş.
- _____, *Tabakât-ı Nâsri*, Türkçe çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2015.
- Ebü'l Fidâ, İmâdeddîn, *Târîhi Ebü'l-Fidâ*, III, Beyrut, [t.y.].
- Gregory Abû'l-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, II, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1950.
- Gürbüz, Meryem, "Tekiş, Alâeddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL, (2011), s. 364-365.
- Hândmîr, Gıyâseddîn Muhammed, *Habîbü's-siyer*, II, Tahran 1353hş.
- Hilatberi, Allahyar, *Târih-i Hârezmşâhiyân*, Tahran 1381hş.
- Hüseynî, Sadreddîn Ebü'l-Hasan, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, Türkçe çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999.
- _____, "Bürücird", *İslam Ansiklopedisi*, II, (1979), s. 841.
- İbn İsfendiyâr, Bahaeddîn Muhammed b. Hasan, *Târih-i Taberistân*, II, Tashih: Abbas İkbâl, [y.y.] [t.y.].
- İbnü'l-Esrî, Ebü'l Hasen İzzeddîn, *el-Kâmil fi't-târih*, XII, Beyrut 1982.
- _____, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, Türkçe çev. Abdülkerim Özyayın, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Tekiş", *İslam Ansiklopedisi*, XII/I, (1979), s. 135-139.
- _____, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000.
- Kaya, Pınar, "Selçuklu Tarihinde Kadın İhtirasına Bir Örnek: İnanç Hâtûn ve Evlilikleri", *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 9, (Güz 2018), s. 205-218.
- _____, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Yayınevi, Konya 2001.
- Köprülü, M. Fuad, “Hârizmşahlar”, *İslam Ansiklopedisi*, V/I, (1987), s. 265-296.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, V, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1991.
- Mirhând, Hamideddîn Muhammed, *Ravzatu’s-safâ*, IV, Tahran 1339hş.
- Nahçivânî, Hinduşâh b. Sencer, *Tecâribü’s-selef*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran1357hş.
- Özaydın, Abdülkerim, “Harezmsahlar Devleti”, *Türkler*, IV, Ankara (2002), s. 883-896.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular*, I, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınevi, İstanbul 2013.
- Öztürk, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2019.
- Perviz, Abbas, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşahan*, Tahran 1351hş.
- Râvendî, Muhammed b. Ali, *Rahatü’s-sudûr ve âyetü’s-sürur*, Tashih: Muhammed İkbâl, Tahran 1364hş.
- _____, *Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr*, terc. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999.
- Râzıpûş, Şehnâz, “Tekiş, Alâeddîn”, *Dâneşnâme-yi Cihân-e İslâm*, VIII, (1383hş), s. 32-35.
- Reşideddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiü’t-tevârih*, I, Tashih ve Teşhiye: Muhammed Ruşen – Mustafa Ruşenî, Tahran 1373hş.
- Sabra, Afâf Seyyid, *et-Târihu’s-siyâsi li’d-devleti’l-Hârezmiyye*, Kahire 1407/1987.
- Safedi, Ebu’s-Safâ Selâhuddîn Halil, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, XIII, Wiesbaden 1984.
- Sümer, Faruk, “Tuğrul II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLI, (2012), s. 342-344.
- Taneri, Aydın, *Celâlü’d-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1977.
- _____, *Harezmsahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara 1993.
- _____, “Candar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII, (1997), s. 145-146.
- _____, “Hârizmşahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVI, (1997), s. 298-231.
- The Cambridge History of Iran*, V, ed. J. A. Boyle, Cambridge of the University Press, Cambridge 1968.
- Umanç, Fırat, *Atsız Dönemi Harezmsahlar Tarihi (1128-1156)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2017.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, III, yay. Ferid Abdülaziz el-Cündi, Beyrut 1990.
- Yazıcı, Tahsin, “Dinever”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX, (1994), s. 356.
- Zehebî, Ebû Abdullâh Şemseddîn, *Târüh’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, (581-590), Beyrut 1987-1999.

HABEŞİSTAN İMPARATORU II. MENELİK'İN SİLAH TACİRİ: SERKİZ TERZİYAN (1868-1915)

THE ARMS DEALER OF THE ABYSSINIA EMPEROR MENELIK II: SARKIS TERZIAN (1868-1915)

Sinan ÇAKAR

Öz

1868 yılında Osmanlı İmparatorluğu topraklarında Arapgir'de dünyaya gelen Serkiz Terziyan ilerleyen yıllarda bölgede meydana gelen çatışmalar nedeniyle Habeşistan'a göç etmişti. Habeşistan'da yaşayan akrabaları vasıtasıyla ticarete atılan Terziyan, kısa süre içerisinde bölgedeki önemli tüccarlardan biri haline gelmişti. Ancak hem Habeşistan'daki valilerin birbiriyle mücadelesi hem de İtalya'nın Habeş topraklarını istila etmesi bölgedeki dengeleri alt üst etmişti. Mevcut durum Serkiz Terziyan'ın, Habeşistan İmparatoru II. Menelik ile tanışmasına dek devam etmişti. Daha önce kürk ve fildişi ticareti yapan Terziyan, Habeşistan İmparatorunun himayesine girdikten sonra Avrupa ve Habeşistan arasında silah ticareti yapmaya başlamıştı. Zira II. Menelik'in, İtalya'ya karşı ülkesini savunabilmesi için Avrupa'da üretilen modern silahlara ihtiyacı vardı. Bu doğrultuda modern silahları temin etmesi için Terziyan'a birtakım imtiyazlar vermişti. Böylelikle imparator için gereken silahları temin etmek amacıyla Avrupa'ya seyahatler düzenleyen Terziyan, Marsilya-Cibuti-Habeşistan hattında bir silah ticareti ağı kurmuş ve bu ağ sayesinde yıllarca bölgeye silah taşımıştır. Terziyan'ın Avrupa'daki hareketliliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun da dikkatini çekmişti. Avrupa'da bulunan Osmanlı elçi ve konsolosları Terziyan'ın faaliyetlerini Bâbüâli'ye rapor etmekteydi. Bu bağlamda Terziyan, bölgedeki Osmanlı diplomatlarını bir süre meşgul etmişti. Terziyan'ın temin ettiği silahlarla donatılan Habeş ordusunun 1896 yılında İtalya'yı mağlup etmesi ise onun tüm dünyada bir popülerite kazanmasına sebep olmuştu. Avrupa ve Amerika basınında kendine yer bulan Terziyan, kazandığı ün ile birlikte faaliyetlerine devam etmişti. Fakat 1906 yılında İtalya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin Kızıldeniz çevresinde ve Afrika özelinde yapılan silah kaçakçılığına engel olacak antlaşmalara imza atması sonucunda bölgedeki silah ticareti büyük oranda kesintiye uğratmıştı. Bu tarihten itibaren Terziyan, hayatının sonuna dek silah ticareti dışında farklı alanlarda faaliyet gösteren bir tüccar konumundaydı. Bu çalışmada silah taciri olan Serkiz Terziyan'ın yarattığı etkiye ve bölgedeki silah ticareti olgusuna yönelik farklı bir bakış açısı sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Habeşistan İmparatorluğu, Serkiz Terziyan, II. Menelik, Osmanlı İmparatorluğu, Kızıldeniz

Abstract

Sarkis Terzian was born in Arapgir in the territory of the Ottoman Empire in 1868 and emigrated to Abyssinia due to the conflicts that occurred in the region in the following years. Terzian, who trades with the

* *Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, sinan.cakar@marun.edu.tr*

help of his relatives living in Abyssinia, soon became one of the important traders in the region. However, both the struggle of the governors in Abyssinia and the occupation of Abyssinia by the Italians upset the balance in the region. The current political situation continued until he met Sarkis Terzian and the Emperor of Abyssinia. Terzian, who had previously traded in fur and ivory, started arms trade between Europe and Abyssinia after being under the patronage of the Abyssinian emperor. Indeed, Menelik needed modern weapons manufactured in Europe to defend his country against Italy. Accordingly, he gave certain privileges to Terzian to supply modern weapons. Thus, Terzian established an arms trade network on the Marseille-Djibouti-Abyssinia line, which carried weapons to the region for many years. Terzian's mobility in Europe also attracted the attention of the Ottoman Empire. The Ottoman envoys and consuls in Europe were reporting Terzian's activities to the government. The fact that the Abyssinian army, equipped with weapons supplied by Terzian, defeated Italy in 1896 caused him to gain popularity all over the world. Terzian had been featured in the European and American press because of his reputation. But in 1906, the governments of Italy, Britain and France had a treaty on arms trade to Africa. The agreement made has disrupted arms trade in the region. From this date, Terzian was a merchant operating in different areas other than the arms trade. The aim of this study is to present a different perspective on the influence of Sarkis Terzian, an arms dealer, and the phenomenon of arms trade in the region.

Keywords: Abyssinia Empire, Sarkis Terzian, Menelik II, Ottoman Empire, The Red Sea

Giriş

Afrika kıtası tarihinde Habeş toprakları her daim ayrı bir önem arz etmekteydi. Habeşistan, antik çağlardan itibaren imparatorlukla yönetilmiş ve tarih boyunca sahip olduğu devlet geleneğini modern döneme de intikal ettirmeyi başarmış bir ülkeydi. Elbette dünyadaki gelişmeler bu kadim imparatorluğu da etkilemişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalı devletler, Amerika kıtasında bulunan sömürge topraklarının büyük bir kısmını kaybetmelerinin ardından Afrika kıtasının muhtelif bölgelerinde kendilerine bağlı sömürge idareleri kurmak için âdeta birbirleriyle yarışır hâle geldiler. 1880'li yıllara gelindiğinde Habeşistan İmparatorluğu, Avrupalı devletlerin birbirlerine karşı giriştikleri sömürge sahası yaratma mücadelesinden nasibini alacaktı. Nitekim İtalya'nın 1885 yılında Kızıldeniz'in batı sahillerinde yer alan ve Habeş diyarının dış dünyaya açılan kapısı niteliğinde olan Musavva limanına yerleşmesiyle birlikte bölgedeki dengeler Habeşistan İmparatorluğu'nun aleyhine gelişmeye başlayacaktı.¹ Milli birliğini İngiltere ve Fransa'ya nazaran geç tamamlayan ve buna bağlı olarak sömürgecilik yarışında sözü edilen devletlere göre geri kalmış olan İtalya, Kızıldeniz kıyılarından başlayarak Habeş topraklarının iç bölgelerine doğru uzanan bir sömürge sahası yaratmak gayretindeydi. Öyle ki İtalya, bu politikasını hayata geçirebilmek amacıyla 1887 yılında Musavva ve Kızıldeniz'deki operasyonlar için 7 milyon 300 bin lirelik bir bütçe ayırmıştı.² Doğal olarak İtalya'nın izlediği Afrika politikasında, karşısına çıkabilecek en büyük engel ise Habeşistan İmparatorluğu'ydu.

İtalya'nın yayılmacı politikası kısa sürede 1887-1889 Habeş-İtalyan Savaşı'na sebebiyet vermişti. Hâlihazırda Sudan'da ortaya çıkan Mehdi Hareketi yanlılarıyla da savaş halinde olan Habeşistan,

1 Mathew David, *Ethiopia The Study of a Polity 1540-1935*, Eyrie & Spottiswode, London 1946, s. 218.

2 Durmuş Akalın ve Selim Parlaz, *XIX. Yüzyılda Doğu Afrika'da Osmanlılar ve İtalyanlar*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015, s. 175.

iki yıl süren savaşın neticesinde oldukça yıpranmıştı. Habeş İmparatoru IV. Yohannes, Sudanlı Mehdi taraftarlarıyla meydana gelen Matamma (Gallabat) Savaşı'nda aldığı yara sonucunda hayatını kaybetmişti.³ IV. Yohannes'in ölümünden sonra Habeş tahtına geçen II. Menelik ise İtalyanlarla antlaşma yoluna gitti. Yeni imparator, İtalya'nın üstünlüğünü kabul ederek himaye ve ticaret antlaşması teklif etmişti. İtalya Kralı I. Umberto, Menelik'in teklifini memnuniyetle kabul etmişti. Böylelikle bölgedeki savaş hâli 1889 yılında yapılan Ucciali Antlaşması'yla son buldu.⁴ Antlaşmaya göre, Habeşistan İtalya'nın Eritre'deki hâkimiyetini tanıyacaktı. Ucciali Antlaşmasından hemen bir yıl sonra Eritre'nin İtalyan kolonisi ilân edilmesiyle birlikte, İtalya resmî olarak Afrika kıtasında sömürge sahibi olmuştu.⁵

Bu tarihten itibaren Habeşistan İmparatoru II. Menelik, ülkesini İtalyan istilasına karşı korumak amacıyla bir dizi reform hareketine girişmişti. II. Menelik, şartların kendi lehine değişmesini arzu ediyordu. Menelik, daha Habeş topraklarındaki iktidarını sağlamlaştırmadan İtalyanlarla savaşmayı istemiyordu. II. Menelik'in iç politikadaki yegâne hedefi, Habeş topraklarında bulunan ve kendisine tâbi olmayan şehirleri merkeze bağlamaktı ve bunu kısa sürede başardı. Böylece imparator, Habeş topraklarına karşı gerçekleştirilecek bir saldırıya karşı hatırı sayılır miktarda askerî kuvveti emrinde toplayabilecekti. İmparatorun diğer hedefi ise Habeşistan Ordusunu güçlendirmektir.⁶ Bir ordunun güçlendirilmesinde en büyük etkenin ordunun kullandığı teçhizatı modernize etmek olduğunu da gayet iyi bilmekteydi. Selefî İmparator IV. Yohannes de iki defaya mahsus olmak üzere toplam 24 milyon Maria Theresa Doları (MTD) değerinde Fransız yapımı Gras tüfeği satın almıştı. 1890 yılında yine Fransa'dan ithal edilmek üzere 5 milyon MTD değerinde silah ve mühimmat satın alınmıştı.⁷ II. Menelik bu hareketiyle selefînin politikalarını devam ettirmişti. Lakin yapılan bu silah ticareti sıradan bir alışveriş değildi. Fransa ve Habeşistan arasında gerçekleşen silah ticareti bölgedeki rekabetin bir sonucuydu. İtalya'nın Eritre'de sömürge idaresi kurması ve Habeş toprakları üzerinde nüfuz sahibi olması, Fransa açısından tehlike arz etmekteydi. Uzun vadede İtalya, Habeşistan'ı ele geçirerek Orta Afrika'daki Fransız sömürge alanlarını da tehdit edecek konuma gelebilirdi. Bu durumu öngören Fransa, devlet nezdinde Habeşistan'a silah satmaya devam etmişti.

Bir süre sonra Habeşistan özelinde olmak üzere Afrika'ya yapılan silah ticareti meselesi, 1890 yılında köleliğe karşı toplanan Brüksel Konferansı'nda uluslararası probleme dönüşecekti. Hatta konferans sonucunda imzalanan Brüksel Senedi'nin içeriğine silah ticaretiyle ilgili yedi madde

3 Bahru Zewde, *A Modern Ethiopia 1855-1991*, Addis Ababa University Press, Addis Ababa 2001, s. 56.

4 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Hariciye Nezâreti Mârûzâtı (Y.PRK.HR), nr: 12/38, 2 Muharrem 1307/29 Ağustos 1889.

5 1890 yılındaki mevcut siyasi idarelerle bölgede sözü edilen şehirleri gösteren harita. Bk. Ek 1.

6 Richard Pankhurst, "Economic Change in Late Nineteenth and Early Twentieth Century Ethiopia: A Period of Accelerated Innovation", *Annales d'Ethiopia*, XX, (2005), s. 195-220.

7 Peter P. Garretson, *A History of Addis Abäba from Its Foundation in 1886 to 1910*, Harrasswitz Verlag, Wiesbaden 2000, s. 123. İtalyan arşiv kaynaklarının naklettiği verilere göre: 1880 yılında 20 milyon MTD, 1885 yılında 14 MTD ve 1890 yılında 5 MTD değerinde silah satışı Fransa'dan Habeşistan'a yapılmıştı.

eklenmişti. İlave edilen maddeler gereğince, Afrika'ya devletler nezdinde yapılacak olan silah ticaretine bazı kısıtlamalar getirilmiştir.⁸

Silah ticaretinin bölgede ortaya çıkması ve buna müteakiben devletlere çeşitli kısıtlamaların getirilmesi, silah ticaretine ilgi duyan tüccarlar için fırsat yaratmıştı. Silah tacirlerinin bölgede faaliyet göstermesi, sömürgeci devletlerin de tercih ettiği bir durumdu. Böylelikle sömürgeci güçler, diplomasi sahasından gelecek baskılardan kurtularak arzu ettikleri politik hamleleri tacirler vasıtasıyla gerçekleştirecekti. İşte bu sebeple silah ticaretinde üçüncü şahıslara duyulan ihtiyaç artmıştı. Üçüncü şahıstan kastedilen ise devleti temsil eden kurum yahut kişiler değil, özel bir şahsın silah ticareti için aracı olmasıydı. II. Menelik'e bu hayati konuda aracı olacak kişi ise Osmanlı vatandaşı olan Ermeni tacir Serkiz Terziyan'dı.⁹

1. Serkiz Terziyan'ın Habeşistan'a Gelişi

Serkiz Terziyan'ın Habeş topraklarına yerleşmesi enteresan bir hikâyeyi içerisinde barındırmaktadır. Terziyan 1868 yılında Arabgir'de dünyaya gelmişti. Babası Arabgir'de terzilikle meşgul olan Avedis Efendi'di.¹⁰ Serkiz, gençlik dönemini Arabgir'de geçirecekti. Lakin sonrasında yaşananlar onu Habeş topraklarına kadar sürüklemişti.¹¹ Hâlihazırda XIX. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da bir Ermeni topluluğu oluşmuştu.¹² Hatta Nubar Paşa gibi Ermeni kökenli devlet adamları Mısır Hıdivliği'nde önemli mevkilere getirilmişti.¹³ Ermeni cemaatine mensup olan birinin Mısır'da mühim makamları elde etmesi, bölgedeki Ermeni nüfusunun

8. Brüksel Senedi'nin silah ticaretine yönelik maddelerinden biri olan 8. Maddeye göre, silah ticaretinin engellenmesi köle ticaretinin ve kabileler arasındaki çatışmanın azalması için önemliydi. Bu sebeple Afrika'ya devletler nezdinde yapılacak olan silah ticaretine bazı kısıtlamalar getirildi. Artık silah ticaretiyle ilgili olarak yapılacak ikili anlaşmalardan diğer ülkeler haberdar edilecekti. Yapılacak olan silah ticareti başka ülkenin toprakları üzerinden geçerken, o ülkenin emniyetini ihlal ederse o ülke anlaşmaya karşı çıkabilecekti. 9. Maddeye göre, Afrika'da sömürgeci devletler, ankarasından sömürgelerine bazı sınırlamalar dâhilinde silah nakliyatı yapabilecekti. 9. Madde, kısıtlamalara rağmen silah ticaretinin devam edeceğinin habercisiydi. 14. Maddede Afrika'ya silah ticaretine sınırlama getiren maddelerin 14 yıl süreyle geçerli olduğu ifade edilmişti. 1890 Brüksel Senedi'nin tam metni için bk. Abdullah Özdağ, "Afrika'da Esir Ticaretinin Yasaklanması: Brüksel Konferansı (1890)", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, II/1, (2018), s. 264-299.
9. Sinan Çakar, *Kızıldeniz'de İnsan ve Silah Kaçakçılığı (1890-1910)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 60-62.
10. BOA, Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT), nr: 1956/1, 5 Zilkade 1309/1 Haziran 1892. Ohannes imzasıyla Arabgirli Terzi Avedis'e çekilen telgrafın kopyasıdır. Bahsi geçen kişi Serkiz Terziyan'ın Arabgir'de hayatını idame ettiren bir yakınıdır.
11. Avedis Terzian, "Memories of Ethiopian-Armenian Relations", *International Journal of Ethiopian Studies*, VIII/1&2, (2014), s. 133. Makale, Serkiz Terziyan'ın oğlu olan Avedis Terziyan (1914-2000) tarafından kaleme alınmıştır. Birinci el kaynak niteliğinde olup, hem Serkiz Terziyan ile ilgili geniş bilgilere hem de Habeşistan'daki Ermeni Cemaati ile ilgili bilgilere yer vermektedir.
12. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'da yaşayan Ermenilerin nüfusunun 50 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bk. George A. Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People*, Mazda Publishers, California 2003, s. 228.
13. Fatma Uygun, "Modern Mısır'da Nubar Paşa'nın Karma Mahkemeler Projesi ve Le Bosphore Egyptien Meselesinde Diplomatik Girişimleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII/65, (2019), s. 311, 316. Nubar Paşa, Mısır Hıdivliği'nde başbakanlık ve hariciye nazırlığı görevlerinde bulunmuştur.

da artması anlamına geliyordu. Mısır'da yaşanan demografik değişimin Habeş topraklarını da etkileyeceği aşikardı. Habeşistan'daki Ermeni topluluğunun oluşmasını tetikleyecek olay ise 1875 yılında gerçekleşmişti. Bu hususta 1875 yılında Mehmed Rauf Paşa komutasındaki Mısır Ordusu'nun, Habeşistan'ın Harar şehrini ele geçirmesi bir dönüm noktası olmuştu. Hıdivlik, Harar şehrini idaresi altına almış ve valiliğine de Mehmed Rauf Paşa'yı atamıştı.¹⁴ Bu kararlar birlikte Rauf Paşa'nın ordusunda görev alan bazı Ermeniler, şehre yerleşme kararı almıştı. Şehre yerleşen Ermenilerden biri ise Kevork Terziyan'dı. Kevork, bir süre sonra yeğeni Serkiz Terziyan'ı 1882 yılında yanında çalışmak üzere Harar'a getirdi ve yeğeni kısa süre sonra amcasının işlerini idare etmeye başlamıştı.¹⁵ Böylelikle Terziyan ailesi, Harar şehrinde ticarete atılmıştı. Ancak bir süre sonra Harar'daki mevcut durum değişime uğramıştı. 1885 yılında Mısır Hıdivliği, Harar'ın idaresinin hazineye yük getirdiği gerekçesiyle bölgeden çekilerek şehrin yönetimini Müslüman bir emir olan Abdullah b. Muhammed'e bırakmıştı.¹⁶

Harar, o dönemde 40 binin üstünde olan nüfusuyla Habeş topraklarının en büyük şehirlerinden biriydi ve şehrin ahalisinin büyük kısmı Müslümandı.¹⁷ Daha önce özgürce hayatlarını idame ettiren Hristiyanların üzerindeki baskı, Harar Emiri Muhammed'in idaresinde artmıştı. Serkiz Terziyan da mevcut durumdan oldukça mutsuzdu ve Harar'dan ayrılma kararı almıştı. Terziyan'ın memleketi Arabgir'e dönmesi de pek mümkün gözüküyordu. Zira Arabgir, o yıllarda Kürt ve Ermeni aşiretlerinin yoğun olarak çatışma hâlinde oldukları bir bölgeydi.¹⁸ Hatta Doğu Anadolu'daki birçok bölge 1890'lı yılların başında Ermeni komitalarının faaliyetlerinden ve aşiretlerin birbiriyle olan çatışmalarından muzdaripti. Tüm bu olaylar sebebiyle bölgeden ayrılanların memleketlerine geri gelmesi bir yana kitleler yaşadıkları yerlerden göç etmeye devam ediyordu.¹⁹ Bu yüzden Terziyan, Habeş topraklarında kalmayı tercih ederek kendisiyle aynı dine mensup, Orta Habeşistan'ın hâkimi Şeva Kralı Menelik ile irtibat kurmuştu. Menelik, 1887 yılında Harar'a saldırarak Emir Abdullah'ı mağlup ederek şehri ele geçirecek ve bu yıldan sonra Serkiz Terziyan, Menelik'in hizmetine girecekti. Serkiz Terziyan'ın oğlu Avedis'in naklettiğine göre, Harar'ın Menelik tarafından ele geçirilmesi bölgede yaşayan Ermeniler için önemli bir olaydı. Avedis, olayı şu şekilde değerlendirmişti: "Türkiye'deki Ermeniler çok zor durumdaydı. Daha fazla Ermeni Harar'a geldi ve oldukça büyük bir topluluk oluştu. Menelik tarafından bu kişilerin gelmesi teşvik edilmişti. Çünkü o bir Hristiyandı"²⁰.

14 Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Tasam Yayınları, İstanbul 2006, s. 115.

15 Avedis Terzian, "Memories of Ethiopian-Armenian Relations", s. 134.

16 Bahru Zewde, *A Modern Ethiopia 1855-1991*, s. 63.

17 George Walter Prethero, *Abyssinia*, H. M. Stationery Office, London 1920, s. 11. Harar'ın o dönemki nüfusu 50 bin civarındaydı. Bk. Sadık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnamesi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 83. Sadık el-Müeyyed'in 1904 yılında naklettiği bilgilere göre, Harar'ın nüfusu 40 bindi ve bu nüfusun 35 bini Müslüman, diğer 5 bini ise Rum, Ermeni, Habeş ve Fransız milletine mensuptu.

18 BOA, DH. MKT, nr: 1407/135, 3 Receb 1304/28 Mart 1887. Arşiv vesikasına göre, Mamuretülaziz Vilayeti'nin tebliği üzerine, Kürt aşiretlerinin Dersim dağlarından çıkarak, Arabgir'e saldırdığı ve ahaliye zarar verdiği Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmişti.

19 1890'lı yıllarda Ermeni komitalarının bölgedeki faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007.

20 Avedis Terzian, "Memories of Ethiopian-Armenian Relations", s. 135.

Terziyan için 1889 yılı ise ayrı bir önem teşkil etmekteydi. Bu yılda Habeşistan İmparatoru IV. Yohannes, Mehdi yanlılarıyla yaptığı savaş sonucunda hayatını kaybetmişti. Habeş tahtının boş kalması üzerine, siyasi rakiplerine kıyasla güçlü bir konumda olan ve soyu Süleyman Hanedanına dayanan Şeva Kralı Menelik, 3 Mart 1889 tarihinde kendini imparator ilan etmişti.²¹ Terziyan'ın hizmetinde olduğu Menelik'in, Habeşistan İmparatoru olması, Terziyan'ın hem bölgedeki ticarî gücünü arttıracak hem de imparatorlukta kayda değer görevlere getirilmesini sağlayacaktı.²²

2. Serkiz Terziyan'ın Silah Ticaretine Başlaması ve Faaliyetleri

II. Menelik'in Habeş tahtına geçmesiyle beraber Serkiz Terziyan yıllar içerisinde hatırı sayılır bir güce kavuşacaktı. Bu ikilinin yakınlığı öyle bir boyuta gelmişti ki Menelik, Terziyan'a Habeşistan İmparatorluğu'nun vilayetleri olan Biakaboba ve Gueldeissa bölgelerine vali olarak atayacak kadar güvenmişti.²³ Ancak Menelik'in yaptığı bu görevlendirme yalnızca Terziyan'ı ihya etmek amacıyla yapılmış bir hareket değildi. Terziyan, Habeş topraklarının iç bölgelerindeki yabancı hayvanları avlayarak, ticarî değeri yüksek olan misk kedisi kürkünü ve fildişini Avrupa'ya pazarlayarak büyük gelirler elde etmeye başlamıştı. Terziyan avcılık faaliyetleri neticesinde, 1892 yılında Avrupa'ya 1.600 kilo fildişi ve 300 kilo misk kedisi kürkü getirmişti ve bahsi geçen malları Paris ve Londra'da pazarlayarak büyük bir servetin sahibi olmuştu. Terziyan, sattığı ürünlerden elde ettiği paranın bir kısmıyla da II. Menelik'e silah almakla mükellefi ve aynı yılda 80 bin Frank değerindeki Gras tüfeklerini Belçika'daki fabrikalardan satın alarak Habeş İmparatoruna ulaştırmıştı.²⁴ Bu tarihten sonra Terziyan, II. Menelik'e silah ve mühimmat temin eden bir aracı haline gelmişti. Hem İngiliz hem de İtalyan haber kanalları da Terziyan'ın, Habeşistan İmparatoru'na çalıştığını doğrulamaktaydı.²⁵

Terziyan ve II. Menelik arasında karşılıklı menfaate dayanan bir münasebet kurulmuştu. Terziyan, Menelik'in verdiği valilikler sayesinde Habeş topraklarındaki avcılık faaliyetlerini tek elden yürütüyor ve ihtiyaç duyduğu ürünleri toplayarak Avrupa'ya pazarlıyordu. Bunun karşılığında ise Terziyan, kurmuş olduğu ticarî ağ üzerinden Avrupadan satın aldığı silahları, imparatora yahut Habeş emirlerine ulaştırıyordu.

Terziyan'ın Avrupadaki fabrikalardan satın almış olduğu silahların akıbeti ve Avrupa ülkelerine yaptığı seyahatler, kısa süre sonra bölgede görev yapan Osmanlı diplomatlarının dikkatini çekecekti. Özellikle 1893 yılının son çeyreğinde Terziyan'ın Belçika-Fransa arasındaki hareketliliği bölgedeki elçilik ve konsolosluklar tarafından Bâbîâli'ye iletilecekti. Osmanlı

21 George Walter Prethero, *Abyssinia*, s. 29-30.

22 Şeva Kralı Menelik, II. Menelik olarak Habeşistan tahtına oturduğu için bu kısımdan itibaren II. Menelik olarak anılacaktır.

23 "Au Harrar", *Le Monde Illustré*, 22 Mayıs 1897, s. 334. Bk. Ek 2.

24 Richard Alan Caulk, *Between the Jaws of Hyenas: A Diplomatic History of Ethiopia (1876-1896)*, Harraswitz Verlag, Wiesbaden 2000, s. 322, 397, 398, 451.

25 Boris Adjemian, *La Fanfare Du Negus Les Armeniens en Ethiopie (XIX-XX. Siecles)*, Editions de l'EHESS, Paris 2013, s. 75.

İmparatorluğu'nun dâhilî ve haricî makamlarının Terziyan'a karşı bu denli ilgi göstermesinin bir sebebi bulunmaktaydı. Bu ilginin temel gerekçesi, 1890'lı yıllarda Doğu Anadolu'da Ermeni komitaları ile Kürt aşiretleri arasında yaşanan çatışmaların zirve döneminde olmasıydı. Bölgede faaliyet gösteren Ermeni komitaları eylemlerini daha geniş alanlara yayabilmek amacıyla yurtdışından silah temin etmekteydi. Ermeni komitalarının çoğunlukla silahlarını temin ettiği yer ise Ermeni tüccarların yoğun olarak yaşadığı Marsilya şehriydi. İstanbul'da örgütlenen Hınçak komitası da İstanbul-Marsilya arasında mekik dokumaktaydı.²⁶ Bu bağlamda Avrupada silah ticaretini icra eden Ermeni bir tüccar olan Terziyan, Osmanlı diplomatlarının nazarında şüpheli bir konuma gelmişti. Bu gerekçelerden dolayı Osmanlı makamları, Serkiz Terziyan hakkında sıkı bir soruşturma başlatmıştı. Soruşturma çerçevesinde Terziyan'ın geçmişi, iletişimde olduğu kişiler, satın aldığı silahların türü ve Ermeni komitalarıyla bir münasebetinin olup olmadığına dair çeşitli bilgiler elde edilmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Brüksel Büyükelçiliği, Serkiz Terziyan'ın Avrupadaki faaliyetlerini rapor haline getirerek Bâbîâlî'ye bildiren ilk makamdı. Elçilik tarafından 28 Eylül 1893 tarihinde Hariciye Nezareti'ne yapılan bilgilendirmeye göre, Serkiz Terziyan Belçika'nın Liege şehrindeki silah fabrikalarından çok sayıda tüfek satın almış ve bunların bir kısmını Marsilya'ya nakletmişti. Üstelik Marsilya limanına sevk edilen silahların, Mirza Banç ismindeki aracıya havale edildiği de verilen bilgiler arasındaydı.²⁷ Dönemin Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa, konuyu süratle Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'ya bildirmişti.²⁸ Cevad Paşa, bu gelişmeyi haber aldıktan sonra Berlin, Viyana, Paris, Londra büyükelçilikleri ile Marsilya ve Triyeste konsolosluklarına konuyla ilgili tahkikat yapması hususunda talimat vermiş ve Terziyan'ın faaliyetlerinin bilgisini içeren bir arzı da padişaha takdim etmişti.²⁹ Görülen o ki Terziyan'ın faaliyetleri Osmanlı makamlarında kısa süreli bir paniğe sebebiyet vermişti. Batı Avrupa'da bulunan Osmanlı elçilik ve konsoloslukları konuyla ilgili bilgilendirilmişti. Yapılan soruşturmalarla Terziyan'ın faaliyetlerinin Fransa-Belçika arasında sınırlı kalıp kalmadığı Osmanlı makamlarınca öğrenilmeye çalışılmıştı.

6 Ekim 1893 tarihinde Berlin Büyükelçiliği, Serkiz Terziyan isimli şahsın şimdiye kadar ne Berlin'de ne de Hamburg'da görülmediğini Bâbîâlî'ye rapor etmişti.³⁰ Triyeste Konsolosluğu da dâhil olmak üzere Bâbîâlî'ye gelen raporlar bu yöndeydi.³¹ Bu raporlardan sonra Brüksel Büyükelçiliği'nden gelen bilgi ise Terziyan'ın faaliyetlerinin Belçika-Fransa arasında yoğunlaştığını ortaya koymaktaydı. Osmanlı elçilik ve nezaretlerini meşgul eden bu mesele, kısa zamanda edinilecek yeni bilgiler ışığında daha da çeşitlenerek büyüyecekti. 11 Ekim 1893 tarihinde Brüksel Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda, Terziyan'a ait silah sandıklarının bir sonraki gün Marsilya'ya gönderileceği ve sandıkların içlerinde 180 Remington tüfek, 100 Revolver

26 Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım*, Selis Kitaplar, s. 285, 295-296.

27 BOA, Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR.SYS), nr: 2828/8, Lef.1, 28 Eylül 1893.

28 BOA, Yıldız Sadâret Hususî Maruzâtı (Y.A.HUS), nr: 281/53, Lef.2, 2 Ekim 1893.

29 BOA, Y.A.HUS, nr: 281/53, Lef.1, 22 Rebiyülevvel 1311/3 Ekim 1893.

30 BOA, HR.SYS, nr: 2851/55, 6 Ekim 1893.

31 BOA, Y.A.HUS, nr: 281/53, Lef.6, 30 Eylül 1893. Aynı tasnif içerisinde yer alan ekler içerisinde Avrupadaki elçilik ve konsolosluklardan konuyla ilgili olarak Hariciye Nezareti'ne verilen cevaplar yer almaktadır.

tabanca ve 1000 kadar fişeg'in olduğu bildiriliyordu.³² Marsilya'dan deniz yoluyla gönderilecek olan silahların, Afrika sahillerine çıkarılacağı yine edinilen malumat dâhilindeydi. Lakin bahsi geçen bu bilgi Osmanlı makamlarını hem silahların Ermeni komitalarının eline geçmeyeceği sebebiyle rahatlatmış hem de bu bilgiyi teyit etmeleri için konuyla ilgili gelişmelerle daha da ilgilenmelerine sebebiyet vermişti. Nitekim Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa, silahların Afrika sahillerine gönderildiği bilgisi alınmasına rağmen, silahların nereye gönderileceği hakkında gereken tahkikatın yapılmasının faydalı olacağı kanaatindeydi.³³

Olayın ayrıntısıyla soruşturulması için gereken adımlar kısa sürede atılmıştı. Hariciye memurlarından Mühtedi Muhtar Efendi, olayları tahkik etmek maksadıyla Belçika'ya gönderilmiş ve bu hareketliliğin bilgisi II. Abdülhamid ile paylaşılmıştı.³⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun Paris Büyükelçiliği ise Fransa Dış İşleri Bakanlığı'ndan Serkiz Terziyan ile ilgili rapor talep etmişti.³⁵ Talep edilen rapor, bir süre sonra büyükelçilik tarafından temin edilerek Hariciye Nezaretine ulaştırılmıştı. Fransa Dış İşleri Bakanlığı'nın, Serkiz Terziyan ile ilgili gönderdiği bilgiler, Osmanlı makamlarının edindiğinden daha fazla bilgiyi içermekteydi. Rapora göre, Terziyan'ın Habeşistan'da avladığı hayvanların derilerini Fransa'da sattığı ve bu satıştan kazandığı paralarla silah aldığı bildirilmişti. Silahların gideceği yer ise daha önce edinilen verileri doğrular nitelikteydi. Terziyan'ın satın aldığı silahlar rapora göre, Cibuti limanına gönderilecekti.³⁶

Bu rapordan da anlaşılacağı üzere Fransa'nın denetimi ve gözetiminde gerçekleşen bir silah ticareti söz konusuydu. Zira silahları taşıyan geminin çıkış noktası Fransa'nın Akdeniz limanı Marsilya iken, varış noktası da yine bir Fransız limanı olan Cibuti'ydi.³⁷ Bu yüzden Fransa'nın Habeş topraklarını silahlandırma arzusunda olduğunu görmek aşîkârdı. Daha önce de zikrettiğimiz üzere Fransızlar, İtalya'nın Habeş üzerinden Afrika içlerine doğru genişlemesine daha fazla müsaade edemezlerdi. Fransızlar bu doğrultuda Terziyan'ın aracı konumunda olduğu silah ticaretinden gayet memnundular. Olayın Terziyan kısmını değerlendirecek olursak, Terziyan'ın da hem Avrupa'daki siyasî dengeleri hem de Habeşistan üzerindeki İtalyan tehlikesini kendi lehine kullandığını görmekteyiz. Öyle ki silah ticareti için seçilen Belçika – Fransa – Cibuti ağı tesadüfen seçilmiş bir güzergâh değildi. Terziyan bahsi geçen güzergâhı, önce ticarî mallarını pazarlamak için kullanmış, sonra da silah ticaretini en sorunsuz şekilde bu noktalardan gerçekleştireceği için aynı yolu kullanmıştı. Zira Terziyan'ın silah ticaretini, başka bir yoldan işler hâle getirmesi olasılık dâhilinde değildi. Örnek verecek olursak, Terziyan'ın silah ticaretini İtalya – Eritre doğrultusunda gerçekleştirmesi, dönemin siyasî konjonktürüne göre mümkün olmayacaktı. Mevcut siyasî durum, Terziyan'ın, silah ticaretini en güvenilir yoldan yürütmesini sağlamıştı.

32 BOA, HR.SYS, nr: 2828/15, 11 Ekim 1893.

33 BOA, Y.A.HUS, nr: 282/14, Lef.2, 2 Rebiyülahir 1311/13 Ekim 1893.

34 BOA, Y.A.HUS, nr: 282/14, Lef.1, 2 Rebiyülahir 1311/13 Ekim 1893.

35 BOA, HR.SYS, nr: 2828/17, 17 Ekim 1893.

36 BOA, HR.SYS, nr: 2828/20, 27 Ekim 1893. Belgede Cibuti'den Obuk limanı olarak bahsedilmiştir.

37 Cibuti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Colette Dubois, *Lor Blanc de Djibouti*, Editions Karthala, Paris 2003.

Bu gelişmelere rağmen, Osmanlı makamları şüpheli tavrını sürdürerek olayın takipçisi olmaya devam etti. Hatta Terziyan meselesine padişah nezdinde de büyük önem verilmekteydi. Sadrazam tarafından, Terziyan'ın bölgede yaptığı silah ticaretiyle ilgili olarak padişaha ilk defa 6 Ekim 1893 tarihinde bir arz sunulmuştu. Bu arzı takiben 13 Ekim ve 20 Ekim tarihlerinde de konuyla ilgili arzlar padişaha takdim edilmişti. Sadrazam Ahmed Cevad Paşa tarafından II. Abdülhamid'e konuyla ilgili sunulan son arzda, Terziyan'ın satın aldığı silahların Cibuti limanına (Obuk) gönderileceği belirtilmiş ve bölgeyle alakalı temsili bir harita çizilerek padişaha sunulmuştu.³⁸

28 Ekim 1893 tarihinde Marsilya Konsolosluğu'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda konuyla ilgili yapılan soruşturmanın gizlice devam ettiği bilgisi verilmişti.³⁹ Yapılan bu bilgilendirmede geriye dönük bir istihbarat da paylaşılmıştı. Buna göre 12 Eylül'de Terziyan'ın Liege'den satın aldığı 330 kg silahın Messageries Maritimes Company (Mesajeri Maritim Kumpanyası)'ye⁴⁰ bağlı bir gemi aracılığıyla Marsilya'dan Cibuti'ye hareket ettiği bilgisine ulaşılmıştı. Böylelikle Terziyan'ın satın aldığı silahları Liege-Marsilya güzergâhı üzerinden Cibuti'ye gönderdiği ortaya çıkarılmıştı. Daha önce de zikrettiğimiz gibi Fransa'nın Terziyan'ın yapmış olduğu silah ticaretinden son derece memnun olduğu çıkarımını yapabiliriz. Nitekim Terziyan'ın satın aldığı silahlar, Fransa Devleti'nden destek alan bir şirket olan Messageries Maritimes Company vasıtasıyla Cibuti'ye ulaştırılmaktaydı. Terziyan hakkında gizlice yürütülen soruşturma da netice vermişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun Paris Büyükelçiliği'nden gelen telgraflar, artık daha teferruatlı bilgiler içermekteydi. 8 Kasım 1893 tarihinde Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne ulaştırılan belgenin içeriği şu şekildeydi:

Serkiz Terziyan silah ve fildişi ticaretiyle tanınmaktadır... Bundan başka Serkiz Terziyan, Habeşistan'da hayvan avlamakta ve yalnız Habeşistan'da avladığı hayvanların derisini değil, muhtelif memleketlerden satın aldığı fildişi ve diğer eşyaları Avrupa'ya gönderip satmaktadır. Serkiz Terziyan, Fransa'da ikamet ettiğinden istifade ederek silah satın almış ve bunları Afrika'da tanıdığı Habeşistan emirlerine satmıştır...⁴¹

Osmanlı'nın Paris Büyükelçiliği dışında Marsilya Başkonsolosluğu da olayla alakalı Bâbîâlî'yi bilgilendirmekteydi. Marsilya Başkonsolosluğu, Marsilya Polis Merkezi'nden temin ettiği raporu İstanbul'a iletmişti. Rapora göre:

38 BOA, Y.A.HUS, nr: 282/72, Lef.1, 9 Rebiyülahir 1311/20 Ekim 1893. Padişaha takdim edilen harita için bk. Ek 3.

39 BOA, Y.A.HUS, nr: 282/72, Lef.3, 16 Teşrinievvel 1309/28 Ekim 1893.

40 Messageries Maritimes Company (Mesajeri Maritim Kumpanyası), 1851 yılında Paris merkezli kurulan Fransız nakliye şirkettir. Marsilya'dan Hindicini'ne uzanan güzergâh boyunca seferlerini düzenleyen bu şirket, yıllar içerisinde Batı Avrupa'nın en çok kullanılan nakliye şirketi hâline gelmişti. Aynı zamanda Messageries Maritimes Company, Fransa'nın Uzakdoğu ve Afrika'da bulunan sömürgelerine seyrüsefer düzenlemesi için kat ettiği mil başına devletten teşvik ücreti almaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Uygun, *Mesajeri Maritim Kumpanyası ve Osmanlı Devleti'nde Fransız Sömürgeciliği (1851-1914)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2014.

41 BOA, Y.A.HUS, nr: 283/85, l.3, 27 Teşrinievvel 1893/8 Kasım 1893.

32 yaşındaki^[42] Serkiz Terziyan her çeşit ticari ürünle ilgilenmekte ve Marsilya'da ikamet ederek, ekseri zamanını seyahatle geçirmektedir. Göç eden Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu Saint Sokağı'nda 22 numarada ikamet etmektedir. 13 Eylül'de Terziyan Marsilyadan Flanders'e^[43] gitmiş, 18 Eylül'de Marsilya'ya dönmüştür. Ermeni vatandaşlarından başka kimseyle görüşmemektedir. 55 yaşındaki Mirza Banç da Ermeni olup, 20 senedir Marsilyada ikamet etmektedir. Kendisi Şam, İskenderiye, İzmir ve Trablusşam'dan dokuma ve kumaş ithal etmektedir. Aynı zamanda silah ve tüfek de taşımaktadır. Gerek Obuk ve gerek diğer bölgelere gizlice silah taşımak için burada ne bir komite ne de bir cemiyetin mevcut bulunduğu dair haber ve malumat bulunmamaktadır.⁴⁴

Terziyan'ın faaliyetleri ile ilgili yapılan soruşturmalar Bâbiâli'ye gönderilen polis raporuyla sona ermişti. Sadrazama da iletilen raporun ardından Avrupada faaliyet gösteren Osmanlı elçilik ve konsoloslukları Terziyan'ı takip etmeyi bırakmıştı. Öyle ki Osmanlı makamlarının Terziyan'ın satın aldığı silahların Habeşistan'a gideceği yönünde edindiği bilginin, Fransa nezdinde doğrulanması Osmanlı makamlarını oldukça rahatlatmıştı. Hem Osmanlı diplomatlarının hem de Fransız yetkililerin ilettiğine göre, silahların Marsilya-Cibuti üzerinden Habeşistan'a gittiği kesinlik kazanmıştı. Böylelikle Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşı olan Serkiz Terziyan'ın Doğu Anadolu'daki Ermeni komitalara silah temin ettiği şüphesi büsbütün dağılmıştı. Bu tarihten sonra uzunca bir süre Osmanlı makamlarında Terziyan ile alakalı bir yazışma yapılmamıştı. Ancak Serkiz Terziyan'ın silah ticareti faaliyetleri hız kazanarak devam etmişti.

3. Serkiz Terziyan'ın 1896 Adova Muharebesi'ndeki Rolü ve Basında Yer Alışı

II. Menelik, İtalyanlarla imzaladığı 1889 Uccialli Antlaşması'ndan sonra daimi olarak bir silahlanma politikası izlemişti. Terziyan'ın, Habeş imparatoru ve emirleri için satın aldığı silahlar Anvers ve Marsilya limanlarından gönderilerek, Fransa'nın Cibuti ve Obuk limanları üzerinden Habeş topraklarına ulaşıyordu.⁴⁵ Terziyan, tıpkı Habeşistan'da kurduğu ilişkiler gibi uluslararası alanda etkileşime geçtiği kişiler sayesinde silah ticaretini sürdürmekteydi. Bahsi geçen ticaretin devamlılığının sürmesinde Fransa'nın Cibuti Koloni Valisi olan Léonce Lagarde⁴⁶ ile kurulan bağ da çok önemliydi.⁴⁷ Yani gerçekleşen silah ticareti için sadece ticari bağlar kurmak yeterli değildi,

42 Serkiz Terziyan'ın oğlu Avedis Terziyan'ın naklettiğine göre Terziyan 1868 doğumluydu. Avedis'in verdiği bilgilere göre bu yılda 25 yaşında olduğu tahmin edilmektedir.

43 Belçika'nın Flaman bölgesini ifade etmektedir. Brugge, Anvers gibi silah fabrikalarının olduğu bölgeler burada bulunmaktadır.

44 BOA, Y.A.HUS, nr: 286/75, l.3, 7 Kânunuevvel 1309/19 Aralık 1893.

45 G. W. Prothero, *Abyssinia*, H. M. Stationary Office, London 1920, s. 34.

46 Léonce Lagarde, 1860-1936 yılları arasında yaşayan Fransız diplomat ve idarecidir. 1884-1896 yılları arasında Cibuti Koloni Valiliği yapmış, sonradan 1897-1907 yılları arasında Fransa'nın Habeşistan Büyükelçiliği görevini üstlenmiştir. 1888 yılında Cibuti şehrini kurmasının yanı sıra Habeşistan Büyükelçiliği dönemindeki Habeş Kralına ulaştırdığı silahlar ile İtalya'nın Habeş mağlubiyetinde rol oynamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Coletto Dubois, *Lor blanc de Djibouti*, s. 72.

47 Boris Adjemian, *La Fanfare Du Negus Les Armeniens en Ethiopie (XIX-XX. Siecles)*, s. 107. Boris Acemyan, Fransa üzerinden Habeşistan'a yapılan silah ticaretinin gerçekleşmesi hususunda Vali Lagarde'in önemine değinmiştir.

siyasi bağlar da son derece önemliydi. Bu gibi kanalları çok verimli olarak kullanan bir tüccar olan Terziyan, iletişime geçtiği araçlar vasıtasıyla Britanya Somalisi üzerinden de Habeşistan'a silah nakletmişti.⁴⁸ Terziyan, kurduğu silah ticareti ağı sayesinde Habeş ordusunu yeniden ihya etmişti. Öyle ki 1896 yılına gelindiğinde Habeş Emirlerinin müşterek ordusunda 80 bin tüfekli asker bulunuyordu.⁴⁹ II. Menelik, İtalyan ordusuna karşı başarı kazanabilmek uğruna ordusunu silahlandırmıştı. 1889 yılında İtalyanlara karşı aldığı büyük mağlubiyetin intikamını alarak Habeşistan'ı daha güçlü hâle getirmek yegâne hedefiydi. II. Menelik'in uzun zamandır beklediği Habeş-İtalyan Savaşı 1896 yılının başında patlak vermişti. 1 Mart 1896 tarihinde İtalyan ve Habeş orduları Adova'da karşılaştı. Adova'da 80 bin silahlı askerden oluşan Habeş ordusu, 20 binlik İtalyan ordusunu bozguna uğrattı ve muharebe sonrasında İtalyan ordusunun yarısı imha edilmiş haldeydi. Habeş topraklarındaki ordusunu kaybeden İtalya, 26 Ekim 1896 tarihinde Addis Ababa Antlaşması'nı imzalayarak savaşı sona erdirdi. Antlaşmaya göre, 1889 Uccialli Antlaşması iptal edildi ve İtalya, Habeşistan'ın bağımsızlığını tanıdı. Bu antlaşmanın ardından bir sene sonra Habeşistan, Fransa ve İngiltere ile sınır antlaşmaları yapmıştı. II. Menelik, İtalyanlara karşı kazandığı zaferi kalıcı hâle getirilebilmek için diğer devletlerle de hudut antlaşmaları imzalayarak iktidarını ve devletin toprak bütünlüğünü güvence altına aldı.⁵⁰

Habeşistan'ın, İtalyanlarla giriştiği savaştan zaferle çıkması Terziyan'ın konumunu oldukça kuvvetlendirmişti. Zira Adova Savaşı'ndan muzaffer bir şekilde ayrılan Habeş Ordusu'nun kullandığı silahların büyük bir kısmını yıllar içerisinde temin eden kişi, Terziyan'dı. Terziyan, askeri başarının getirdiği ünle Avrupa basınında isminden söz ettirecekti. Terziyan faaliyetleriyle 30 Ocak 1896 tarihinde Londra merkezli *The Pall Mall* gazetesinde haber olmuştu. Haberde, İngiltere'nin Manchester şehrinde olan Ermeni tüccar Serkiz Terziyan'ın Habeş Emiri Ras Mekonnen adına fildişi sattığı ve kazandığı parayla silah satın aldığı bilgisi yer almaktaydı.⁵¹ Yine aynı şekilde 6 Mart 1896 tarihinde, *The Inquirer and Commercial News* gazetesinde Serkiz Terziyan'ın Avrupada ticaret yaparak silah satın aldığı bilgisine yer verilmişti. Haber şu şekilde okuyuculara aktarılmıştı: "Fransız ajanları her yerde var, onlardan biri olan Ermeni Serkiz Terziyan, Ras Mekonnen için fildişi satıyor ve bunun gelirleriyle silah satın alıyor."⁵² Görüldüğü üzere Terziyan, Fransız ajanı yaftasıyla okuyuculara takdim edilmişti. Terziyan'a karşı bu yaklaşımın gösterilmesinin yegâne sebebi, satın aldığı silahların, yine Fransız toprakları üzerinden Habeş topraklarına sevk etmesiydi. Anlaşıyor ki Terziyan'ın kullandığı güzergâh, artık belirli kesimlerce bilinmekteydi. Bunun yanında gazete haberlerine genel olarak bakıldığında, Terziyan'ın kurduğu silah ticareti ağının zamanla İngiltere'ye kadar uzandığını görmek de mümkündür.

48 British Library: India Office Records (IOR) and Private Papers, IOR/L/PS/10/32, Pt 1 Arms Traffic: – Red Sea, Africa & Aden, s. 567. İngiltere'nin Mısır Genel Valisi Sir Evelyn Baring'in Dış İşleri Ofisine bildirdiği üzere II. Menelik'in emiri olan Ras Mekonnen, 100 Winchester tüfeği ve 20.000 bin fişeği Zeyla limanı üzerinden Habeşistan'a ulaştırmak için izin istemişti. Dört gün sonra İngiltere Dış İşleri Bakanı Salisbury geçiş için gerekli olan izni vermişti. Bk. www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100.000.000365.0x0003e5 [Erişim Tarihi: 20.11.2019].

49 Sean McLachlan, *Armies of the Adowa Campaign 1896*, Osprey Publishing, Oxford 2011, s. 27.

50 G. W. Prothero, *Abyssinia*, s. 94-95.

51 *Pall Mall Gazette*, 30 Ocak 1896.

52 *The Inquirer and Commercial News*, 6 Mart 1896.

Terziyan ile ilgili haber yapan yalnızca Britanya basını değildi. Paris merkezli çıkan haftalık *Le Monde Illustré* dergisi de 22 Mayıs 1897 tarihinde Terziyan ile alâkalı bir habere yer vermişti. Yapılan haber, aynı zamanda Terziyan'ın fotoğrafıyla da desteklenmiştir. Görülen o ki haberi yapan kişiler Terziyan ile birebir görüşmüştü. Harar'dan başlığıyla çıkan haberde Serkiz Terziyan, eski Gueldeissa ve Bijo Cabobo Valisi olarak okuyuculara takdim edilmişti. Serkiz Terziyan'ın Habeşistan'a gelerek Harar'a yerleşmesi ve II. Menelik'in, Harar'ı Müslüman bir emir olan Abdullah'ı yenerek ele geçirmesi de haberin içeriğinde yer almıştır. Zira bu kısım Terziyan'ın hikâyesi için önem arz etmekteydi. Nitekim Terziyan, Harar şehrinin Menelik tarafından ele geçirilmesinden sonra ülkedeki rolünü artırmıştı. Terziyan'ın Habeşistan İmparatorluğu'nda idarî görevlerde bulunduğuna değinildikten sonra ticarî faaliyetlerinden şu şekilde bahsedilmiştir: "Serkiz iyi tedarik ettiği silah ticaretine devam ediyordu. Habeşistan idaresi de Serkiz ve kardeşlerine bu işi yapmak için izin vermektedir."⁵³

Yukarıda zikredildiği gibi Serkiz Terziyan, idareci ve silah taciri kimlikleriyle okuyucuya aktarılmıştı. Britanya basınında görüldüğünün aksine olumsuz bir imaj çizilmeden Terziyan'ın Habeşistan'a gelişi ve oradaki faaliyetleri kısaca anlatılmıştır. Terziyan, fotoğrafında da görüldüğü üzere (bk. Ek 2), at üzerinde silah kuşanmış şekilde güçlü bir imaj çizerek poz vermişti.⁵⁴ Yapılan haberin sonunda Terziyan'ın birkaç gün içerisinde Paris'e doğru yola çıkacağı da verilen bilgiler arasındaydı. Nitekim Terziyan, ticarî faaliyetlerini bizzat yürütebilmek için belirli aralıklarla Avrupa ülkeleri ile Habeşistan arasında seyahat etmekteydi.

1896 Habeş-İtalyan Savaşı sonrasında dahi Terziyan silah ticaretini sıcak tutmaya çalışıyordu. Yapılan haberler ve ulaşılan devlet yazışmaları da Avrupa-Cibuti hattında vuku bulan silah ticaretinin hâlâ hareketli olduğunu göstermekteydi. Öyle ki 1898 yılının sonlarında Bâbiâli, bazı Ermenilerin Avrupadaki fabrikalardan silah satın alarak, Habeşistan'ın Harar şehrine göndermekte olduğu istihbaratını alınca, Hicaz ve Yemen Vilâyetlerini konuyla ilgili uyarıyordu.⁵⁵ Osmanlı makamları Terziyan'ın faaliyetlerine yönelik şüpheli tavrını yitirmesine rağmen vilayetlerine yapılacak olası bir silah kaçaklığı faaliyeti için ihtiyatlı davranmıştı.

1903 yılında Avrupa basınında çıkan bir haberde yine Serkiz Terziyan'dan bahsedilmekteydi. Fransızca çıkan İsviçre merkezli *La Liberté* gazetesinin 26 Ağustos 1903 tarihli haberinde Terziyan ile ilgili şu açıklama yer almaktaydı: "Addis Ababalı Ermeni tüccar Serkiz Terziyan Cibuti'ye ulaştı ve Habeşistan'da bir fişek fabrikası kurmak için İmparator Menelik'e mektup yazdı. Yine Serkiz'in Habeşistan'ın başkentinin yakınlarında bir termal tesis imtiyazı aldığı da söyleniyor."⁵⁶

Haberden de anlaşıldığı üzere, Terziyan, Habeşistan'daki işlerini büyütme arzusundaydı, hem silah ticareti alanında Habeşistan'da yatırım yapmak istiyor, hem de başka sahalarda boy

53 "Au Harrar", *Le Monde Illustré*, 22 Mayıs 1897, s. 334.

54 "Au Harrar", *Le Monde Illustré*, 22 Mayıs 1897, s. 334. Bk. Ek 2.

55 BOA, DH. MKT, nr: 2139/39, 10 Receb 1316/24 Kasım 1898.

56 "En Ethiopie", *La Liberté*, 26 Ağustos 1903.

göstermek istiyordu.⁵⁷ Terziyan'ın 1903 yılının Ağustos ayında Cibuti'ye gelmesinden sonra farklı haberler de kısa sürede yayılacaktı. İngiltere'nin Aden kolonisinde görev yapan Albay Abud 7 Eylül 1903 tarihli raporunda, Terziyan'ın bir İngiliz firmasıyla 1 milyon mermi satın alımı için sözleşme yaptığını ve antlaşma gereği 780 bin merminin de 12 gün önce Cibuti'ye ulaştığı bilgisini üst makamlarıyla paylaşmıştı.⁵⁸ *La Liberté* gazetesinin haberindeki Terziyan'ın Cibuti'ye gelişi ve İngiliz albayın hazırladığı rapordaki zaman aralığı göz önüne alındığında tam 12 günlük bir fark olduğu görülür. Bu veriler de Terziyan'ın hareketliliğini doğrular niteliktedir.

Terziyan'ın Adova Savaşı'ndan sonra uluslararası alanda kazandığı ün yıllar sonra dahi konuşulmaktaydı. 1905 yılında ABD basınında Terziyan ile ilgili çıkan haber, savaşla birlikte kazandığı popülaritenin hala etkisini gösterdiğinin en bariz göstergesidir. 23 Kasım 1905 tarihli *The Washington Times* gazetesinde Terziyan hakkında yapılan bu haber, "Serkiz Terzian A Hero of Wars (Savaşların Kahramanı Serkiz Terziyan)" başlığıyla okuyucuya verilmişti. Haberde Terziyan'ın bir fotoğrafı da paylaşılmış ve sayfanın üst manşetinde "Habeşistan'ın Bismarck'ı silahları ile İtalya'yı ezdi." ifadesi yer almıştır. Haberin içeriğinde ise Serkiz Terziyan'ın bir gün önce Washington'a geldiği ve bir otelde kaldığı belirtilmiştir. Terziyan'ın Washington ziyaretinin sebebi de açıklanmıştır: Terziyan, II. Menelik'in, ABD Başkanı Theodore Roosevelt'e gönderdiği hediyeler olan iki büyük fildişi ve bir adet Numidya aslanını ulaştırması için Washington'a gönderilmişti. Terziyan'ın, hediyeleri teslim ettikten sonra Londra'ya ve oradan da Habeşistan'a gideceği yazılmıştı. Ziyaret sebebinin yanı sıra Terziyan'ın hayatıyla ilgili kısa bilgiler verilmiş ve Bismarck'a benzetilerek övülmüştür. Bismarck'a benzetildiği kısım haberin içeriğinde şu şekilde yer almıştı: "Serkiz Terziyan, Ermenistan'da doğmasına rağmen, Habeşistan'ın Bismarck'ıdır. O modern silahları ülkeye tanıttı."⁵⁹ Terziyan, yönettiği silah ticaretiyle Habeş ordusunu kalkındırması sonucunda böyle bir yakıştırmayla övülmüştü. Kısacası, 1896 Adova Muharebesi'nin yarattığı etki, Terziyan'ın lehine olmuş ve onun uluslararası alanda kendine yer edinmesine sebep olmuştu.

4. Serkiz Terziyan'ın Silah Ticaretinin Sona Ermesi ve Akıbeti

Terziyan'ın yönettiği silah ticaretinin 1906 yılına kadar hız kesmeden devam etmesinde, II. Menelik ile olan yakın ilişkisinin payı büyüktü. II. Menelik 1903 yılı içerisinde Terziyan'ın yıllarca imparatorluğa sadık kaldığını belirterek, onu Habeşistan vatandaşı olarak kabul etmişti.⁶⁰ Bu sayede Habeşistan'a silah ithal eden Terziyan, fildişi ve misk kürkünü de Avrupa'ya ihraç ederek önemli miktarda gelir getiren ürünleri tekelinde bulunduruyordu. Terziyan Paris, Liege,

57 Haberde yer alan fişek fabrikası açma fikri 1904 yılında bölgeye Osmanlı elçisi olarak gönderilen Sadık el-Müeyyed tarafından da dile getirilmişti. Bk. Sadık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnamesi*, s. 198.

58 British Library: India Office Records (IOR) and Private Papers, IOR/L/PS/10/32, Pt 1 Arms Traffic: – Red Sea, Africa & Aden, s. 551. www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100.000.000365.0x0003e5 [Erişim Tarihi: 20.11.2019].

59 "Serkiz Terzian A Hero of Wars", *The Washington Times*, 23 Kasım 1905. Bk. Ek 6.

60 Boris Adjemian, "Immigrants and Kings, Foreignness in Ethiopia, through the Eye of Armenian Diaspora", *African Diaspora*, VIII/1, (2015), s. 23.

Londra, Viyana, Berlin gibi Avrupa şehirlerine seyahatler yaparak ticari faaliyetlerini bizzat idare etmekteydi.⁶¹ Bunun yanı sıra Terziyan, dâhil olmadığı ticarî alanlar için de tekellerin kırılması için Menelik'e tavsiyeler vermekteydi. Terziyan, elinde tuttuğu ticarî imtiyazları talep eden bir gücün ortaya çıkmaması için imparatora bu tür öneriler sunuyordu. Onun tavsiyelerine uyan Menelik, çeşitli ticarî imtiyazlara sahip Hararlı tüccarlardan 2 milyon MTD toplamayı başarmıştı. Bu hizmetinin karşılığı olarak imparator, 1905 yılında Terziyan'a Habeşistan'da fişek fabrikası açması için imtiyaz vermişti. Terziyan'a verilen bu imtiyaz son derece önemliydi. Çünkü satın alınan tüfeklerle beraber Habeş ordusunun fişek ihtiyacı artmıştı. Yapılan anlaşmayla Terziyan da daimi gelir getiren bir sektöre girmiş olacaktı. Terziyan elini çabuk tutarak kısa zaman içerisinde Avrupadan fişek üretimi için gerekli makineleri temin etmişti. Ancak 1906 yılında yaşanan gelişmeler Terziyan'ın aleyhine gelişmişti. 1906 yılının Ocak ayında İngiliz firması Humpreys, fişek fabrikası kurma imtiyazını devralmıştı.⁶² II. Menelik'in imtiyazı Terziyan'dan alıp bir İngiliz firmasına vermesi ise tamamıyla politika değişikliğinden kaynaklanıyordu. Menelik'in 10 Mart 1905 tarihinde İngiltere'nin finanse ettiği Mısır Ulusal Bankası'nın fon temin etmesiyle Habeşistan Ulusal Bankası'nın kurulması için antlaşma sağlaması dış politikada yapılan bir tercihin tezahürü niteliğindedir.⁶³ II. Menelik daha önce ülkesinde ikamet eden yabancı tüccarlara imtiyaz vererek işlerini yürütüyordu. Fakat yıllar geçtikçe ülkesinde daha fazla yatırımı hayata geçirebilmek maksadıyla Avrupalı şirketlere imtiyaz verme politikasını uygulamaya başlamıştı. Menelik, 1897 yılında Cibuti-Habeşistan arasında bir demiryolu yapılması için Fransızlara imtiyaz vermişti ve 1902 yılında Cibuti-Dire Dawa arasındaki demiryolu projesi Habeş topraklarını kalkındırılmıştı.⁶⁴ Bizce bunun faydasını gören Menelik, yabancı yatırımcıları Habeş diyarına çekebilmek için böyle bir karar almış olmalıdır. II. Menelik, fişek fabrikası imtiyazını Terziyan'ın elinden aldıktan sonra çok daha az kazanç sağlayan, ama daha saygın bir işletme olan Addis Ababa'daki kaplıca ve hamam işletme imtiyazını ona vermişti. Bu karar teselli niteliği taşısa da Terziyan büyük bir gelir kalemini elinden kaçırmış oldu.⁶⁵

1906 yılında yaşanan diğer gelişme de Terziyan'ı silah ticareti gelirinden mahrum edecekti. Kızıldeniz aracılığıyla Afrika'ya yapılan silah kaçakçılığı, aynı yıl içerisinde uluslararası alanda tartışılan bir mesele haline gelmişti. İtalya'nın Londra Büyükelçisi Kızıldeniz üzerinden Afrika'ya yapılan kaçakçılık faaliyetinden şikâyetçiydi.⁶⁶ İngiltere'nin Roma Büyükelçisi de kaleme

61 Boris Adjemian, *La Fanfare Du Negus Les Armeniens en Ethiopie (XIX-XX. Siecles)*, s. 76.

62 Peter P. Garretson, *A History of Addis Abāba from Its Foundation in 1886 to 1910*, s. 129, 131, 132.

63 Charles Schaefer, "The Politics of Banking: The Bank of Abyssinia, 1905-1931", *The International Journal of African Historical Studies*, XXV/2, (1992), s. 364.

64 1904 yılında Habeşistan'a Osmanlı elçisi olarak gönderilen Sadık el-Müeyyed, demiryolunun ulaştığı yer olan Dire Dawa'nın geliştiğini ve demiryolu ulaşımına sahip olmayan Harar şehrinin eski cazibesini kaybettiğini dile getirmişti. Bk. Sadık el-Müeyyed, *Habeş Seyahatnamesi*, s. 67, 82.

65 Peter P. Garretson, *A History of Addis Abāba from Its Foundation in 1886 to 1910*, s. 151.

66 British Library: India Office Records (IOR) and Private Papers, IOR/L/PS/10/32, Pt 1 Arms Traffic: – Red Sea, Africa & Aden, s. 78. 28 Mayıs 1906 tarihinde İtalya'nın Londra Büyükelçiliği, konuyla ilgili şikâyetlerini İngiliz Dış İşleri Bakanlığı'na iletliyordu. Bk. www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100.000.000365.0x0003e5 [Erişim Tarihi: 20.11.2019].

aldığı bir raporda, İtalyan yetkililerin Cibuti üzerinden yapılan silah kaçakçılığında memnun olmadığını belirtiyordu.⁶⁷ Gerek İtalyan makamlarından gelen şikâyetler gerekse İngiliz dış işlerinden sorumlu yetkililerin Kızıldeniz'de ortaya çıkan silah kaçakçılığında gayrimemnun olması bölgede faaliyet gösteren devletlerin, silah kaçakçılığı konusunda antlaşma sağlamasına sebebiyet verdi. 13 Aralık 1906 tarihinde İtalya, Fransa ve İngiltere'nin Dış İşleri Bakanları, Kızıldeniz sahillerinden Afrika'ya yapılan silah kaçakçılığına karşı ortak hareket etmek için Londrada bir antlaşma metnine imza atmışlardı.⁶⁸ Antlaşmaya göre Habeşistan'daki mevcut durum korunacaktı. Her üç devlet de kendi bölgelerinden Habeşistan hükümetine ve Habeşli yerel yöneticilere yapılan silah ve mühimmat ihracatına izin vermeyecekti.⁶⁹ 1890 Brüksel Senedi maddeleri uyarınca, silah ticareti yapan gemilerin Cibuti, Aden, Perim, Zeyla, Musavva dâhil olmak üzere bölgede bulunan limanlarda herhangi bir kaçak eylemde bulunmaması için antlaşmayı imzalayan devletler tarafından önlemler alınacaktı.⁷⁰

Üç büyük devletin Kızıldeniz özelinde silah kaçakçılığına karşı tedbirler alması, Terziyan'ın silah kaçakçılığı faaliyetlerini bütünüyle sekteye uğratacaktı. Antlaşmaya göre Habeşistan'a devlet ve yerel yöneticiler nezdinde silah satışı yasaklanmıştı. Terziyan, yıllarca vali kimliğinin sağladığı avantaj sayesinde Avrupadan Habeş topraklarına silah getirebilmişti. Avrupalı devletler ise silah kaçakçılığına karşı imzaladığı antlaşmayla bu durumun önüne geçmişti. 1907 yılı itibariyle Terziyan, Addis Ababa yakınlarında kaplıca işleten yatırımcı konumundaydı. Hem II. Menelik'in silah fabrikası kurması için Terziyan'a verdiği imtiyazı geri alması hem de Avrupalı devletlerin silah kaçakçılığını önlemek için bir antlaşmaya varması, Terziyan'ın yürüttüğü silah ticaretini tamamıyla durdurmuştu. Terziyan, 1907 yılından itibaren işlettiği termal kaynak işletmesini, 1911 yılında bir Habeşli tüccara 2 bin MTD karşılığında devretmişti. Terziyan'ın kazandığı bu para daha önce silah ticaretinden elde ettiği gelirlerle mukayese edildiğinde çok cüzi bir miktardı. Bunun birlikte Terziyan, silah ticareti faaliyetlerinden el çektikçe popülaritesini Habeşistan'da ve dış basında kaybetmişti. Artık sıradan bir tacir olarak hayatını idame ettirecekti. 1911 yılından itibaren Terziyan ile ilgili bilgiler de bu duruma bağlı olarak kesintiye uğrayacaktı.⁷¹

Ancak 24 Mart 1915 tarihinde Addis Ababa'daki Ermeni cemaatini yakından ilgilendiren önemli bir gelişme yaşanmıştı. Addis Ababa'daki Ermeni cemaatine mensup 14 kişi Rusya'nın elçilik binasına giderek, Rus Çarı II. Alexander'ın doğum gününü kutlayan bir telgraf çekmişti. Bunun üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nun Habeşistan Elçisi Mazhar Bey, Rus Çarına telgraf

67 British Library: India Office Records (IOR) and Private Papers, IOR/L/PS/10/32, Pt 1 Arms Traffic: – Red Sea, Africa & Aden, s. 30. 30 Ekim 1906 tarihinde İngiltere'nin Roma Büyükelçisi Edwin H. Egerton, İtalyan yetkililerin Cibuti üzerinden Afrika'ya yapılan silah kaçakçılığında yakındığını dile getiriyordu. Bk. www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100.000.000365.0x0003e5 [Erişim Tarihi: 20.11.2019].

68 British Library: India Office Records (IOR) and Private Papers, IOR/L/PS/10/32, Pt 1 Arms Traffic: – Red Sea, Africa & Aden, s. 16. Bk. www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100.000.000365.0x0003e5 [Erişim Tarihi: 20.11.2019].

69 British Library: India Office Records (IOR) and Private Papers, IOR/L/PS/10/32, Pt 1 Arms Traffic: – Red Sea, Africa & Aden, s. 24. Belirtilen sayfada antlaşmanın, Fransızca kaleme alınan orijinal metni bulunmaktadır. Bk. www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100.000.000365.0x0003e5 [Erişim Tarihi: 20.11.2019].

70 13 Aralık 1906 tarihinde yapılan antlaşmanın İngilizce metni için bk. G. W. Prothero, *Abyssinia*, s. 100-102.

71 Peter P. Garretson, *A History of Addis Abāba from Its Foundation in 1886 to 1910*, s. 151.

çeken 14 kişinin elçilik kayıtlarından çıkarıldığını ve bu karara karşı çıkan 22 Habeş Ermenisinin de kendi talepleri üzerine elçilik kayıtlarının silindiğini Bâbîâlî'ye bildirmişti.⁷²

Osmanlı vatandaşı olan Habeş Ermenilerinin savaş sırasında Rus Çarının doğum gününü kutlaması, elçilik ve Bâbîâlî tarafından da hoş karşılanmamıştı. Elçiliğin aldığı bu karar vatandaşlıktan çıkarma mahiyetini de taşıyordu. Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda belirtildiği üzere, ismi geçen kişilerin bulunduğu ülkenin kanunlarına göre yaşamaya başlayacakları ifade edilmişti. Olayın akabinde elçilik kayıtlarından çıkarılan 36 kişinin listesi Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmişti.⁷³ Bu 36 kişinin içinde Serkiz Terziyan'ın küçük kardeşleri Ohannes ve Setrak Terziyan yer almaktaydı. Lakin Serkiz Terziyan'ın ismi listede bulunmamaktaydı.⁷⁴ Serkiz Terziyan'ın oğlu Avedis Terziyan'ın naklettiğine göre babası 1915 yılında hayatını kaybetmişti. Ancak babasının ölümüyle ilgili ayrıntılardan bahsetmemişti. 1920 yılında yapılan bir yazışma Serkiz Terziyan'ın nasıl hayatını kaybettiğine dair önemli bilgiler içermekteydi. Osmanlı'nın Habeşistan Başşehbender Vekili Mahmud Tevfik, Addis Ababa'daki Fransa Büyükelçiliği'nden edindiği bilgi doğrultusunda İstanbul'u konuyla ilgili olarak bilgilendirmişti. Mahmud Tevfik'in 23 Eylül 1920 tarihinde Bâbîâlî'ye ilettiği telgrafta Serkiz Terziyan'ın bundan beş sene evvel bir Ermeni tarafından Addis Ababa'daki Alman Elçiliğine girerken, revolver tabancayla katledildiğinin bilgisi verilmişti. Ardından Serkiz Terziyan'ı öldüren kişinin Habeşistan'da tutulduğu hapisshaneden firar ederek Cibuti üzerinden Adana'ya ulaştığı bildirilmişti.⁷⁵ Böylelikle uzun yıllar boyunca Habeşistan'ın siyasî ve ticarî hayatında belirleyici bir rol oynayan Serkiz Terziyan'ın hayatı yıllar önce göç ettiği ve ün kazandığı Habeşistan'da hazin bir şekilde sona ermiş oldu.

Sonuç

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu bölgesinde yaşanan etnik çatışmalar neticesinde birçok Ermeni bölgeyi terk etmişti. Avrupa'nın muhtelif bölgelerine dağılan Ermeniler haricinde, Mısır'a ve oradan da Habeşistan'a göç eden bir kitle daha bulunmaktaydı. Avrupa'ya ve Afrika'ya yapılan göçler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu'da yaşadığı asayişsizliğin bir neticesiydi. Serkiz Terziyan da bunun sonucunda Habeşistan'a göç etmişti. Habeş topraklarına yerleşen ve Habeşistan İmparatoru II. Menelik ile iyi ilişkiler kuran Terziyan zamanla kendini farklı bir siyasî mücadelenin içerisinde bulmuştu. Habeş

72 BOA, HR.SYS, nr: 2879/18, 24 Mart 1915.

73 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube Müdüriyeti (DH.EUM.2.ŞB), nr: 10/30, Lef.1, 19 Ağustos 1915.

74 BOA, DH.EUM.2.ŞB, nr: 10/30, Lef.2. Listeler belirtilen ekte bulunmaktadır. 36 kişilik listede adı geçen kişilerin doğum yılları, memleketleri ve meslekleri yer almaktaydı. Bu bilgilere göre 36 kişiden 11'inin memleketi Arabgirdi. Yine 36 kişiden 26'sının mesleği tüccar olarak kayıt edilmişti. Serkiz Terziyan'ın kardeşleri Ohannes Terziyan 1873, Setrak Terziyan ise 1876 doğum yılıyla listede yer almıştır. Her ikisinin de mesleklerinin tüccar olduğu ve Arabgirdi oldukları da belirtilmiştir.

75 BOA, Hariciye Nezareti Umûr-ı Hukûk-ı Muhtalita Müdüriyeti (HR.UHM), nr: 394/2, Lef.1, 9 Muharrem 1339/23 Eylül 1920. Bk. Ek 7.

topraklarında yaşanan Habeş-İtalyan gerginliği sayesinde Serkiz Terziyan, II. Menelik'e silah ve mühimmat temin etmek için silah ticareti işine girişmişti. Silah ticareti, Terziyan için oldukça kârlı bir işti. Aynı zamanda bu ticareti gerçekleştirmek için gerekli olan siyasi konjonktür de onun lehine işliyordu. Mütemadiyen Avrupa fabrikalarından satın aldığı silahları Fransa'nın Marsilya ve Cibuti limanlarını kullanarak Habeş topraklarına ulaştırıyordu. Fransa ise Afrika'daki çıkarları gereğince Habeşistan'ın İtalyanlar karşısında güçlü kalması amacıyla bu silah ticaretini, uluslararası alanda kaçakçılık olarak nitelendirse de gerçekleştirmesine müsaade etmişti.

Elbette ki Terziyan satın aldığı silahları yalnızca Fransa anakarası ve sömürgesi üzerinden nakletmiyordu. Zaman zaman İngiltere-Somali güzergâhını da kullanmaktaydı. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Terziyan'ın faaliyetlerinin, birçok siyasi olay ve çekişmenin tezahürü niteliğinde olduğu görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, Terziyan'ın hareketliliğine kayıtsız kalmamıştı. Osmanlı makamları, Terziyan'ın Doğu Anadolu'da komitalar halinde teşkilatlanan Ermenilere silah kaçıracağından endişe ediyordu. Bu sebeple Terziyan'ın Avrupadaki hareketliliği, Osmanlı elçilik ve konsoloslukları tarafından takibe alındı. Lâkin bir süre sonra Serkiz Terziyan'ın Avrupa-Cibuti-Habeşistan doğrultusunda silah ticareti ağı kurduğu ortaya çıkarılınca, Osmanlı makamları olayın takipçisi olmayı bıraktı. Yine de 1893 yılının son çeyreğinde Terziyan meselesi, Osmanlı diplomatlarını oldukça meşgul eden bir konuydu.

Terziyan'ın Avrupa-Habeşistan arasında icra ettiği silah ticareti faaliyetleri 1890'lı yılların başından 1907 yılına kadar aktif bir şekilde devam etti. Hem Habeşistan İmparatoru'nun Serkiz Terziyan'a verdiği imtiyazı geri alması hem de Avrupalı devletlerin Kızıldeniz'deki silah ticaretine engel olmak için antlaşma sağlamaları, Terziyan'ın faaliyetlerini durdurmuştu. Bu yıldan itibaren Terziyan sıradan bir tacir kimliğiyle hayatını sürdürecekti. Ömrünün kalan yıllarında Habeşistan'da hayatını idame ettirecek ve soydaşı olan birinin revolverinden çıkan kurşunlarla Addis Ababa'da hayatını kaybedecekti. Kızıldeniz'e silah ticaretini getirip yaygınlaşmasını sağlayan ve bölgenin bilinen ilk büyük çaplı silah kaçakçısı olan Serkiz Terziyan'ın hayatı, ironik bir şekilde yıllarca ticaretini yürüttüğü bir silahtan çıkacak kurşunlarla nihayete erecekti. Lâkin Terziyan'ın aracısı olduğu silah ticareti faaliyetleri bölgedeki tüm devletleri etkileyecekti. Avrupadan satın aldığı silahları Afrika kıtasındaki Fransa sömürgesi Cibuti üzerinden pazarlaması, Cibuti'yi de silah ticaretinin merkezi haline getirecekti. Uzun yıllar boyunca Cibuti, bölgedeki kabileler, aşiretler ve yöneticiler için silah ticaretinin yapıldığı bir yer olarak kalacaktı. Devletler nezdinde bu ticaret, silah kaçakçılığı olarak nitelendirilecek ve yıllar içerisinde uluslararası bir probleme dönüşecekti. Serkiz Terziyan, bütün bu olaylara vesile olmasıyla XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Doğu Afrika, Kızıldeniz ve Osmanlı Arap coğrafyası için önemli bir isimdi. Hayatını kaybettikten sonra da bölgedeki silah ticareti bazen kişilerin bazen de devletlerin eliyle devam edecekti.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube Müdüriyeti (DH.EUM.2.ŞB): nr: 10/30.

Dahiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi (DH.MTK): nr: 1956/1, nr: 1407/135, nr: 2139/39.

Hariciye Nezâreti Umûr-ı Hukûk-ı Muhtalita Müdüriyeti (HR.UHM): nr: 394/2.

Hariciye Nezâreti, Siyasi Kalemi (HR.SYS): nr: 2851/55, nr: 2828/15, nr: 2828/17, nr: 2828/20, nr: 2879/18.

Yıldız Perakende Hariciye Nezâreti Mârûzâtı (Y.PRK.HR): nr: 12/38.

Yıldız Perakende Posta ve Telgraf (Y.PRK.PT): nr: 16/6.

Yıldız Perakende Umum Vilayetler (Y.PRK.UM): nr: 12/114.

Yıldız Sadâret Hususî Maruzâtı (Y.A.HUS): nr: 281/53, nr: 282/14, nr: 282/72, nr: 283/85, nr: 286/75.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.HR): nr: 12/38.

II. Araştırma ve İnceleme Eserler

Adjemian, Boris, "Immigrants and Kings, Foreignness in Ethiopia, through the Eye of Armenian Diaspora", *African Diaspora*, VIII/1, (2015), s. 15-33.

_____, *La Fanfare du Négus Les Arméniens en Éthiopie, XIXe-XXe Siècles*, EHESS, Paris 2013.

Akalın, Durmuş ve Selim Parlaz, *XIX. Yüzyılda Doğu Afrika'da Osmanlılar ve İtalyanlar*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015.

Bournotian, George A., *A Concine History of the Armenian People*, Mazda Publishers, California 2003.

Caulk, Richard Alan, *Between the Jaws of Hyenas: A Diplomatic History of Ethiopia (1876-1896)*, Harrasswitz Verlag, Wiesbaden 2000.

Çakar, Sinan, *Kızıldenizde İnsan ve Silah Kaçakçılığı (1890-1910)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

David, Mathew, *Ethiopia The Study of a Polity 1540-1935*, Eyrie & Spottiswode, London 1946.

Dubois, Colette, *Lor blanc de Djibouti*, Editions Karthala, Paris 2003.

Garretson, Peter P., *A History of Addis Abäba from Its Foundation in 1886 to 1910*, Harrasswitz Verlag, Wiesbaden 2000.

Grant, Jonathan A., *Rulers, Guns, and Money: The Global Arms Trade in the Age of Imperialism*, Harvard University Press, Massachusetts 2007.

Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007.

Kavas, Ahmet, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Tasam Yayınları, İstanbul 2006.

Mclachlan, Sean, *Armies of the Adowa Campaign 1896*, Osprey Publishing, Oxford 2011.

Özdağ, Abdullah, "Afrika'da Esir Ticaretinin Yasaklanması: Brüksel Konferansı (1890)", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, II/1, (2018), s. 244-302.

Pankhurst, Richard, "Economic Change in Late Nineteenth and Early Twentieth Century Ethiopia: A Period of Accelerated Innovation", *Annales d'Éthiopie*, XX, (2005), s. 195-220.

Prothero, George Walter, *Abyssinia*, H. M. Stationery Office, London 1920.

Sadık El-Müeyyed, *Habeş Seyahatnamesi*, haz. Mustafa Baydemir, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

Schaefer, Charles, "The Politics of Banking: The Bank of Abyssinia, 1905-1931", *The International Journal of African Historical Studies*, XXV/2, (1992), s. 361-389.

Terzian, Avedis, "Memories of Ethiopian-Armenian Relations", *International Journal of Ethiopian Studies*, VIII/1&2, (2014), s. 133-148.

- Uygun, Fatma, “Modern Mısır’da Nubar Paşa’nın Karma Mahkemeler Projesi ve Le Bosphore Egyptien Meselesinde Diplomatik Girişimleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVIII/65, (2019), s. 303-326.
- Uygun, Süleyman, *Mesajeri Maritim Kumpanyası ve Osmanlı Devleti’nde Fransız Sömürgeciliği (1851-1914)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2014.
- Zewde, Bahru, *A Modern Ethiopia 1855-1991*, Addis Ababa University Press, Addis Ababa 2001.

III. Gazete ve Dergiler

- “Au Harrar”, *Le Monde Illustré*, 22 Mayıs 1897.
- “En Ethiopie”, *La Liberté*, 26 Ağustos 1903.
- Pall Mall Gazette*, 30 Ocak 1896.
- The Inquirer and Commercial News*, 6 Mart 1896.
- “Serkis Terzian A Hero of Wars”, *The Washington Times*, 23 Kasım 1905.

IV. Elektronik Kaynaklar

- British Library: India Office Records (IOR) and Private Papers, IOR/L/PS/10/32, Pt 1 Arms Traffic: – Red Sea, Africa & Aden: 10/580, 24/580, 30/580, 78/580, 551/580, 567/580.
- Qatar Digital Library (QDL), www.qdl.qa/en [Erişim Tarihi: 20.11.2019].
- www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100.000.000365.0x0003e5 [Erişim Tarihi: 20.11.2019].
- tezeta.tumblr.com/post/771.776.89303/the-core-of-addis-ababa [Erişim Tarihi 26.05.2020].
- mapcreator.io/ [Erişim Tarihi 27.05.2020].

EKLER

Ek 1. 1890 yılındaki bölgenin siyasi idareleri ile şehirlerini gösteren harita

Kaynak: mapcreator.io/ [Erişim Tarihi 27.05.2020].

Ek 2. *Le Monde Illustré* dergisinin, "Harar'dan" başlığıyla yayımladığı Terziyan haberi

334

LE MONDE ILLUSTRÉ

AU HARRAR

Phot. de MM. Michel et Bavelaer.

Serkiz Terziyan, l'Arménien, ancien chef abyssin, ex-gouverneur de Gueldessa et Bijo-Caboha. — Cette photographie nous a été communiquée par M. Bavelaer, explorateur, actuellement en mission à Harrar, dont nous devons publier prochainement un aperçu historique et anecdotique du sort de cette ville, depuis 1875 jusqu'à nos jours.

Serkiz Terziyan, originaire d'Arménie, doué d'un caractère aventureux à l'extrême, vint fort jeune en Abyssinie, où il prit du service dans l'armée abyssine.

Après avoir parcouru ce pays dans tous les sens, notre héros vint se fixer à Harrar, dans le courant de l'année 1883, et assista à l'évacuation de cette ville par les Egyptiens, en 1885.

Lors de l'avènement d'Abdulleh, emir de Harrar, sa qualité de chrétien le soumit

LIEDJ ASFA, CHEF DE LA GARDE DU RAS MARONNEN, TUEUR D'ÉLÉPHANTS.

SERKIZ-TERZIYAN, CHEF ABYSSIN, EX-GOUVERNEUR DE GUELDESSA.

recevait, puis l'emmena à sa cour. Après quelques mois, il fut nommé gouverneur de Gueldessa, poste fort dangereux à l'époque et redouté des Abyssins. Il sut, par un régime de terreur et d'expéditions nombreuses, soumettre les Somalis à l'autorité du roi, et étendit les conquêtes de ces territoires jusqu'à Bijo-Caboha.

C'est au retour d'une de ces expéditions que cette photographie a été prise.

Las enfin de cette vie d'aventures, qui ferait les délices d'un romancier, Serkiz se retira à Harrar pour se livrer au commerce. Ce fut par son intermédiaire en grande partie que l'armée de Ménélick fut approvisionnée des premiers fusils à tir rapide qui permirent à ce monarque d'étendre son autorité et d'assurer l'indépendance de ses États.

Serkiz continue toujours le commerce des armes auquel il a adjoint un hazar fort bien approvisionné, et dont il a confié la gestion à ses frères que sa nouvelle fortune lui a permis d'appeler auprès de lui.

Lors des massacres d'Arménie, il a fait

à toutes les vexations de ce tyran et de fanatisme musulman, et ce fut avec un sentiment de joie contenue qu'il apprit les préparatifs de guerre des Choaans.

Après la défaite des troupes d'Abdulleh par le roi Ménélick II et la fuite de l'émir à Berbera, commença le rôle véritablement actif de notre aventurier.

Délegué avec d'autres notables de Harrar auprès du roi des Choa, pour lui apporter la soumission de cette ville, Ménélick lui confia la mission d'en prendre possession en son nom.

Suivi de vingt hommes résolus et choisis, il pénétra, sans coup férir, dans cette ville, où, quelques heures auparavant, il était traité en paria et constamment menacé de mort.

Après avoir fait occuper les portes et désarmé leurs défenseurs, il installa de petits détachements dans les divers bâtiments publics. Ménélick II fit, le lendemain de cet exploit, une entrée solennelle dans Harrar.

Le roi fit don à Serkiz des territoires de Nola et Cambolja et des tributs qu'il en

venir à ses frais à Harrar plusieurs familles arméniennes qui avaient échappé à la turcie, et adressé des secours au comité arménien.

Son repos semble cependant lui peser, et l'on voit se réveiller l'aventurier lorsqu'il vous compte avec un légitime orgueil le nombre de ses exploits légendaires.

Sa vie, bien souvent menacée, se tint autrefois à prix par les Anglais, ne lui ont rien enlevé d'une gaieté quelque peu sauvage.

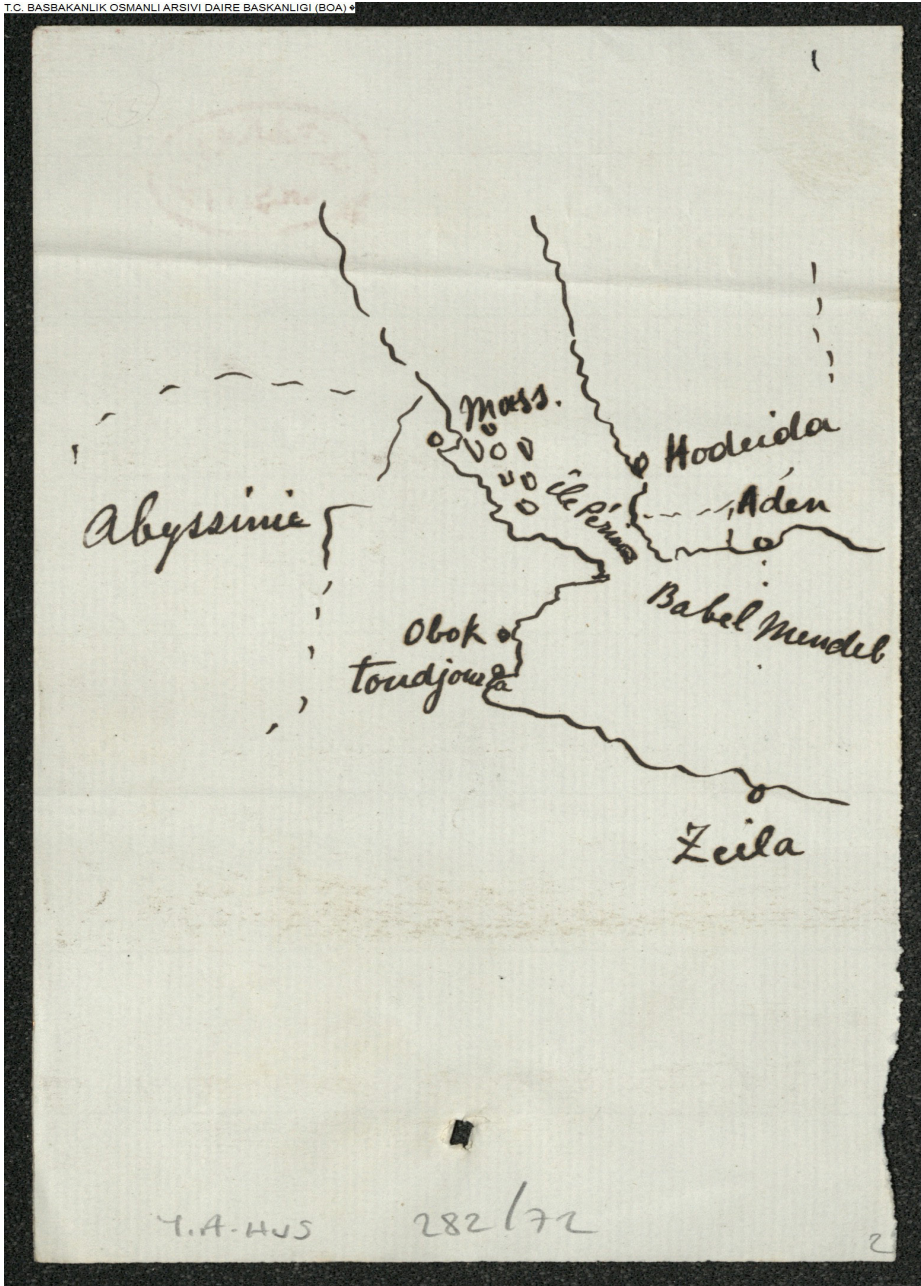
Serkiz doit arriver d'ici quelques jours en Europe, et sa visite à Paris et à notre administration nous est annoncée par M. Bavelaer.

La mission anglaise en Abyssinie. — La réception à Harrar. — L'arrivée de cette mission que l'on escomptait d'ailleurs, n'a pas été ce qu'elle devait être dans l'imagination de leurs auteurs et n'a été en rien comparable à la réception de celle de M. Lagarde, notre ministre

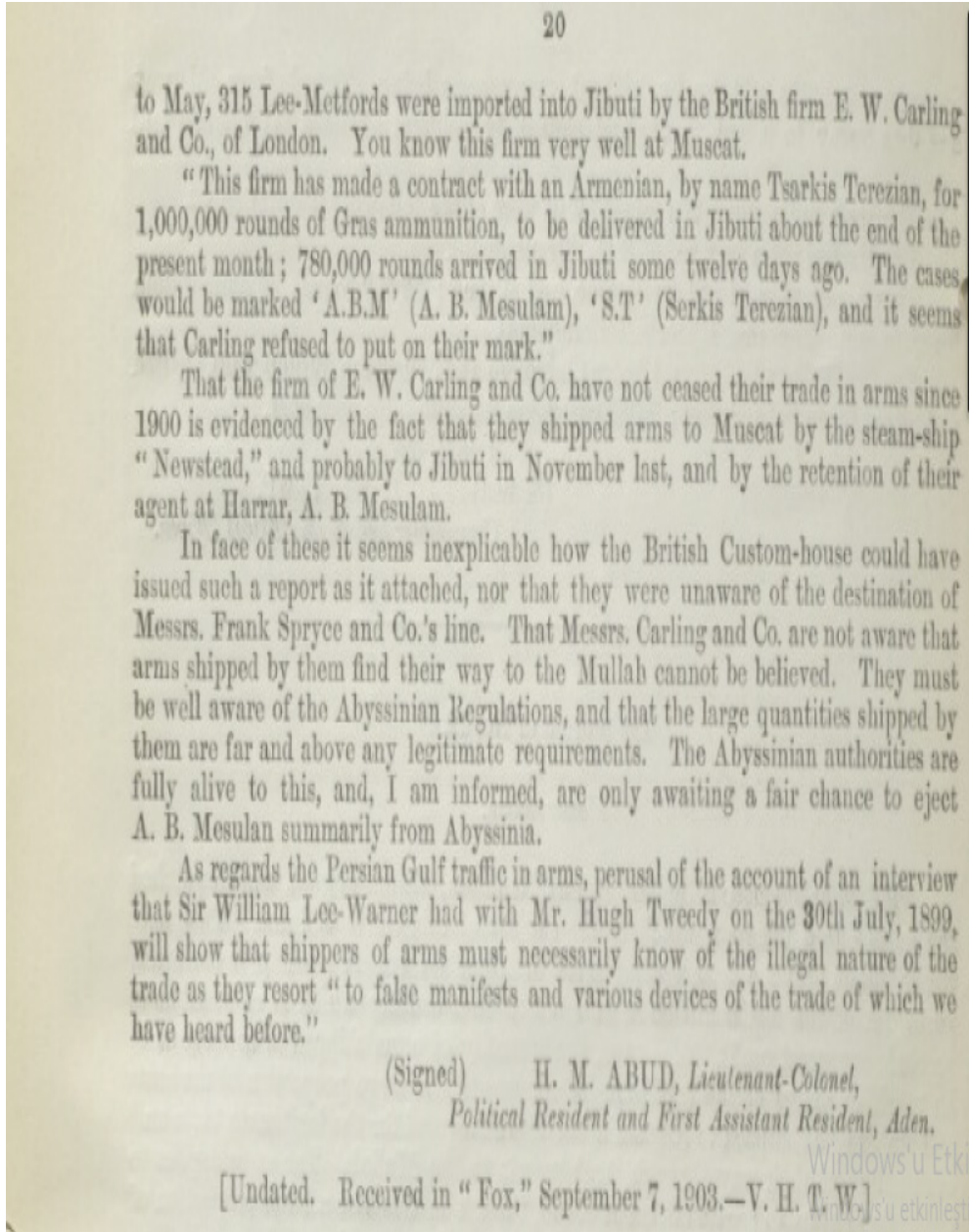
LE TÉLÉGRAPHE À HARRAR.

Ek 3. Serkiz Terziyan'ın faaliyetleri hakkında bilgi veren raporlara ek olarak II. Abdülhamid'e sunulan çizim

Y.A.HUS.00282.00072.002

Ek 5. Serkiz Terziyan'ın E. W. Carling isimli İngiliz şirketiyle sözleşme imzalayarak 1 milyon mermiyi Habeşistan'a ithal edeceğine dair rapor

Kaynak: British Library: India Office Records (IOR) and Private Papers, IOR/L/PS/10/32, Pt 1 Arms Traffic: – Red Sea, Africa & Aden, s. 551. Bk. www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100.000.000365.0x0003e5 [Erişim Tarihi: 20.11.2019].

Ek 6. *The Washington Times* gazetesinin, "Serkis Terzian a Hero of Wars" başlığıyla yayımladığı Terziyan'ın faaliyetlerine dair haber metni

THE WASHINGTON TIMES, THURSDAY, NO

SERKIS TERZIAN
A HERO OF WARS

Abyssinia's Messenger Was
With Menelik.

HAD ROMANTIC CAREER

Fearless and Merciless Warrior Against
Neighboring Tribes—Used
Rapid-Fire Guns.

Serkis Terzian, former Abyssinian chief, ex-governor of Siddeama and Fija-Cabaha, conqueror of the territories of Nole and Cambode, and "fulcrum" of firearms to his imperial majesty, Menelik II., is at the New Willard Hotel.

He arrived yesterday, in company with his highness M. İsmail Abdullah Baasha, governor of Harara, and "ambassador of commerce," sent by Menelik to carry friendly messages, two ivory tusks, and a Numidian lion to the "great hunter and chief of the American people," Theodore Roosevelt.

Native of Armenia.

Serkis Terzian, although an Armenian by birth, is virtually the Bismarck of Abyssinia. He introduced modern firearms in the country.

Born in Armenia, he sought adventure while a mere youth in the Abyssinian army, dashing over the mountains and swimming the swollen rivers of his new land; he soon had literally "over-run" a great portion of that wild, savage country. He finally went to Harara, the seat of the great fortress which is a key to the northeast of Abyssinia, and assisted at the evacuation of this town by the Egyptians in 1875.

The new Emir, Abdulleh, being a Muslim, despised Terzian for practicing the Christian religion and led the young man a hard life.

In the war with the Choans, which resulted in the Emir flying to Harara, Terzian's qualities impressed Menelik so that the present King ordered him to take possession of the city of Harara. This he did, promptly raising the garrison, occupying the defenses and placing detachments in all the public buildings.

That done, Menelik II. made his solemn entry into the city, and immediately bestowed the territories of Nole and

THE "BISMARCK" OF ABYSSINIA, WHOSE GUNS CRUSHED ITALY

EX-GOVERNOR SERKIS TERZIAN.

He Fought With Menelik II, and Got Him to Use French Rapid-Firing Guns That Wiped Out Ten Thousand of

Kaynak: "Serkis Terzian a Hero of Wars", *The Washington Times*, 23 Kasım 1905, s. 8.

II. DÜNYA SAVAŞI SONRASI ABD POLİTİKALARININ TÜRKİYE-YUNANİSTAN İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ (1946-1954)

THE EFFECTS OF USA POLICIES POST WORLD WAR II ON TURKISH-GREEK RELATIONS (1946-1954)

Tuğba ERAY BİBER

Öz

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) iki süper güç olarak ortaya çıktı. Bu süreçten sonra Soğuk Savaş dönemi (1947-1991) olarak adlandırılan dönem başladı. ABD, Sovyetlerin komünizmi yayma politikasını engellemek için girişimlerde bulundu. ABD, Truman Doktrini (1947) doğrultusunda Marshall Planı (1948) ile Türkiye ve Yunanistan'a yardımlarla destek oldu. Bu süreçte Sovyet tehdidi ile karşı karşıya kalan Türkiye ve Yunanistan batı kanadında yer alıp ülkelerinin huzur ve refahı için birlikte hareket ettiler. İki devletin Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne [North Atlantic Treaty Organization (NATO)] girme çabaları iki ülkeyi yakınlaştırdı. Kendilerine yapılan yardımlara karşılık olarak Türkiye ve Yunanistan Kore Savaşı'na asker gönderdi. Diğer taraftan Türkiye ve Yunanistan Balkanlarda güvenliği sağlamak adına Doğu bloğunun dışladığı Yugoslavya ile ittifak kurmak için yakınlaşma çabaları içindeydi. Bu zaman zarfında Türkiye ve Yunanistan iyi komşuluk politikasını devam ettirdi. Aynı zamanda iki devlet arasında üst düzeyde resmi ziyaretler yapılarak dostluk mesajları veriliyordu. Ancak bu yakın ilişkiler fazla sürmedi ve 1954 yılı itibarıyla iki devlet arasında ilişkiler gerginleşmeye başladı.

Anahtar Kelimeler: Türk-Yunan ilişkileri, Türkiye, Yunanistan, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü [North Atlantic Treaty Organization (NATO)], Truman Doktrini, Marshall Planı, Kore Savaşı

Abstract

After the World War II, USA and USSR became two superpowers of the world. After this process, the period called Cold War (1947-1991) started. USA engaged in initiatives to contain the Soviets' policy of communist expansion. USA aided Turkey and Greece under the Truman Doctrine (1947) via the Marshall Plan (1948). Facing the Soviet threat in this period, both Turkey and Greece remained in western camp and collaborated for their countries' peace and welfare. These two countries' attempts for joining NATO brought them closer. In response to the aid received, Turkey and Greece sent troops to the Korean War. Moreover, in order to attain security in the Balkans, Turkey and Greece strove to approach and form an alliance with Yugoslavia that was at odds with the Eastern Bloc. In this time span, Turkey and Greece maintained their good neighbour policy. Furthermore, cordial messages blossomed through high level official meetings between the two countries. However, these close relations did not last long and as of 1954, relations between the two states began to become strained.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, tugba.eray.biber@msgsu.edu.tr

Keywords: Turkish-Greek relations, Turkey, Greece, North Atlantic Treaty Organization (NATO), Truman Doctrine, Marshall Plan, Korean War

Giriş

I. Dünya Savaşı'nda istedikleri paylaşımları gerçekleştiremeyen, ekonomik sıkıntılar yaşayan devletler yeni bir savaş hazırlığına başladılar. Avrupada özellikle Almanya'nın silahlanması ve Versailles Antlaşması'nı¹ yok saymasıyla birlikte diğer devletler de ittifak arayışına girdiler². Almanya ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin ittifak edip 1 Eylül 1939'da Polonya'yı işgal etmesiyle II. Dünya Savaşı resmen başladı³. Bu işgal karşısında İngiltere ve Fransa Almanya'ya savaş ilan etti (3 Eylül 1939). Böylelikle önce Avrupa, sonrasında ise bütün dünyayı etkisi altına alan savaşa adımlar atıldı.

Savaşın başlamasından bir yıl sonra Ekim 1940'ta İtalya Büyükelçisi Emmanuel Grazzi, Yunanistan'a ultimatoma verdi.⁴ Yunanistan Başbakanı İoannis Metaksas'ın ultimatoma "hayır/oçı"⁵ demesi üzerine 28 Ekim'de İtalyan askerleri Arnavutluk'taki yığınağını kullanarak Yunanistan'a girdi.⁶ Ancak İtalya Yunanistan'a karşı bir başarı sağlayamadı. Yunanlıların İtalya işgaline karşı direniş göstermesi Türkiye'de olumlu karşılandı.⁷ İtalya'nın Yunanistan karşısındaki başarısızlığı sonucunda Almanya, Yunanistan'ı işgal etti (Nisan 1941).⁸

II. Dünya Savaşı yıllarında işgal altında olan Yunanistan'ın sürgündeki Yunan hükümetini, Türkiye tek meşru hükümet olarak tanıdı ve Ankara'daki Yunanistan büyükelçisi ile diplomatik ilişkilerine devam etti.⁹ Bu dönemdeki iyi ilişkiler sadece siyaset düzeyinde kalmadı; gerek insanî yardımlarla, gerekse basın aracılığıyla iyi niyet gösterileriyle pekiştirildi. Türkiye, savaşta işgal edilen Yunanistan'a buğday gönderen ilk yabancı devletti. Yine bu dönemde Türkiye, Yunanistan'a

1 Richard Natkiel, *Atlas of World War II*, Barnes & Noble Books, Lexington 2000, s. 50.

2 Kenneth John Macksey, *II. Dünya Savaşı'nda Askeri Hatalar*, çev. M. Tanju Akad, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 15.

3 Richard Natkiel, *Atlas of World War II*, s. 14-15. II. Dünya Savaşı için bk. Basil Liddell Hart, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 37-46; John Keegan, *İkinci Dünya Savaşı*, çev. Samet Öksüz, Say Yayınları, İstanbul 2016, s. 51.

4 Macar Elçin, *İşte Geliyor Kurtuluş/Επχεται Το Κοιποτολουσ*, İzmir Ticaret Odası Kültür Sanat Tarih Yayınları, İzmir 2009, s. 25; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, C 1-2, Alkım Yayınevi, Ankara 2004, s. 370.

5 John C. Carr, *The Defence and Fall of Greece, 1940-1941*, South Yorkshire 2013, s. 39; Robin Higham, *Diary of a Disaster, British Aid to Greece, 1940-1941*, University Press of Kentucky, Lexington 2009, s. 11-12.

6 *War and Postwar Greece an Analysis Based on Greek Writings*, Prepared by Floyd A. Spencer, Washington 1952, s. 1.

7 "Yunan Zaferinin Kıymeti", *Cumhuriyet*, 10 Birincikânun 1940.

8 Macar, *İşte Geliyor Kurtuluş*, s. 36; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, s. 370-371; Basil Liddell Hart, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, s. 144; *The Balkan Campaign 1940-1941*, Department of Military Art and Engineering United States Military Academy Est Point, New York 1948, s. 7; *Peace and War; United States Foreign Policy, 1931-1941*, by United States Department of State, Washington 1942, s. 99.

9 "Tarihi Düşmanlık Var Mı?", *Trakya'nın Sesi*, S 637 (37), 20 Ekim 1999, s. 1.

Kurtuluş ve Dumlupınar vapurlarıyla yardım etti.¹⁰ Öte yandan Türkiye ise savaş yılları boyunca tarafsızlık politikası izledi.¹¹

II. Dünya Savaşı sonunda Türkiye, müttefiklerin isteği üzerine Japonya ve Almanya'ya savaş ilan etti (23 Şubat 1945).¹² Bunun üzerine müttefikler 5 Mart'ta Türkiye'yi Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın temelini atıldığı San Francisco Konferansı'na davet ettiler.¹³ Bu gelişmelerle birlikte SSCB, II. Dünya Savaşı sırasında toprak ve boğazlar konusunda Türkiye'ye baskı oluşturup isteklerde bulunduğu gibi bu durum savaş sonrasında da devam etti.¹⁴ Türkiye ise Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İngiltere'den bu konu hakkında yardım istese de beklediği desteği görmedi. Postdam Konferansı'nda (17 Temmuz-2 Ağustos 1945) SSCB, Montrö (Montreux, 1936) Anlaşması'nı¹⁵ kendi lehine çevirmeye çalıştı¹⁶. Neticede bu konuda tam bir fikir birliği sağlanamadı. Savaş bittikten sonra da Türkiye, SSCB tehdidine karşı ABD'ye yakınlaşmak zorunda kaldı.

Konuya Yunanistan penceresinden bakıldığında ise II. Dünya Savaşı'nda Yunanistan'ın işgaline¹⁷ karşı yapılan örgütlenmeler¹⁸, savaş sonuna doğru -sağ ve sol görüş olarak- iktidar

10 II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'den Yunanistan'a yardımlar hakkında bk. Ulvi Keser, *Yunanistan'ın Büyük Açlık Dönemi ve Türkiye*, İstanbul 2008; Bülent Bakar, "Zor Zamanlarda İyi Komşuluk Örneği: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'den Yunanistan'a Yapılan Yardımlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S 71, (Temmuz 2008), s. 413-443; Tuğba Eray Biber, "Kızıl Arşiv Belgelerine Göre 1940 - 1942 Yılları Arasında Türkiye'den Yunanistan'a Yardımlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C1/201, (Kasım 2012), s. 99-128; Çağla Derya Tağmat, *Açlık: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Yunanistan'a Yardımları*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2017.

11 Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander, "İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1991-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 164-178; Mehmet Arif Demirel, *İnönü'den İkinci Dünya Savaşı*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2016.

12 *BCA*; 490-1-0-0; 5-26-7; 14 Mart 1945; Selim Deringil, *Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı, İstanbul 1994, s. 250.

13 25 Nisan 1945 tarihinde San Francisco'da toplanan Birleşmiş Milletler Dünya Emniyet Konferansı'na Türkiye Cumhuriyeti adına baş murahhas olarak Trabzon Milletvekili ve Hariciye Bakanı Hasan Saka katıldı. Türk heyeti için bk. *BCA*; 30-18-1-2; 107-106-9; 22 Mart 1945; *BCA*; 30-18-1-2; 107-109-12; 4 Nisan 1945; A. Mehmet Kocaoğlu, "Birleşmiş Milletler Örgütünün Türk Dış Politikasına Etkileri", *Bilig*, C 6, (Yaz 1997), s. 26-49.

14 17 Aralık 1925'te imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın süresi bitmeden önce Sovyet Hükümeti, antlaşmanın yenilenmemesini istedi. Türkiye, Sovyetler Birliği'ne ne gibi önerileri olduğunu sorarak yeni bir anlaşma yapabileceklerini bildirdi. Sovyetler Birliği ise yeni bir antlaşma yapmadan önce bazı meselelerin çözülmesini talep etti. Bu meseleler, Türk-Sovyet doğu sınırında değişiklik; Boğazlar'da Sovyetlere üs verilmesi ve Montrö sözleşmesinin yeniden düzenlenmesiydi. Türkiye bu istekleri kabul etmedi. Bk. Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s. 252-253; Nasrullah Uzman, "II. Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Talepleri ve Türkiye'nin Tepkisi", *Gazi Akademik Bakış*, 11/22, (2018), s. 117-142; İsmail Efe, "NATO'ya Üyelik Sürecinde Türkiye-ABD İlişkileri ve Türk Kamuoyundaki Akisleri", *History Studies*, 11/2, (Nisan 2019), s. 603.

15 Hakan Uzun, "Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 61, (Güz 2017), s. 393-435.

16 *İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara 1973, s. 239-316; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasal Tarihi 1914-1995*, C 1-2, Alkım Yayınevi, Ankara 2004, s. 415-416; Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, s. 217.

17 İtalya'nın Yunanistan'daki başarısızlığından sonra Almanya, 6 Nisan 1941'de Yunanistan'ı işgal etti. Bk. Gerhard K. Weinberg, *A World At Arms A Global History Of World War II*, Cambridge University Press, New York 1995, s. 525; John S. Koliopoulos - Thanos M. Veremis, *Modern Greece A History since 1821*, Malaysia 2010, s. 111.

18 Alman işgali, sağ ve sol görüşlü örgütleri harekete geçirdi. Başta sol görüşlü Yunanistan Komünist Partisi (Komunistiko Komma tis Ellados/KKE) olmak üzere, sağ görüşlü Yunan Ulusal Demokratik Birliği (Ethnikos Dimokratikos Ellinikos Sindemos/EDES, 1941-1945), Ulusal ve Toplumsal Kurtuluş Hareketi (Ethniki kai Koinoniki Apeleferosi/EKKA, 1942-1944) ve Ulusal Kurtuluş Cephesi (Ethniko Apeleferotiko Metopo/EAM) gibi direniş

mücadelesine girerek İç Savaş'ın (1944-1949) başlamasına neden oldu¹⁹. Yunanistan'daki komünist çeteler, SSCB tarafından desteklenmekteydi. Yunanistan merkez hükümetinin yanında yer alan İngiltere ve ABD'nin amacı ise komünizmi yaymaya çalışan SSCB'ye karşı Yunanistan'ın yanında yer almaktı. Netice olarak Türkiye ve Yunanistan'ın bu dönemde ortak endişesi Sovyetler Birliği'di.

Bu çalışmada 1946-1954 yılları arasında Türkiye-Yunanistan ilişkilerine ait *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)* belgeleri incelenmiş ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Aynı zamanda Yunanistan'da yayınlanan *Trakya* (İskeçe / Batı Trakya) ve Türkiye'de yayınlanan *Cumhuriyet* gazetelerinin 1946-1954 yılları arasındaki Türkiye-Yunanistan ilişkilerine dair haberlerinden de istifade edilmiştir. Çalışmada II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde ABD etkisi, sebep-sonuç çerçevesinde incelenmiştir.

1. Truman Doktrini ve Marshall Planı'nın Türkiye-Yunanistan İlişkilerine Etkisi

II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyada ABD ve SSCB iki süper güç olarak ortaya çıktı. İki devlet arasındaki bu temassız ve silahlı çatışma, Soğuk Savaş (1947-1991) olarak adlandırıldı. Bu süreçte ABD, SSCB'nin komünizmi yaymasını engellemek için çeşitli girişimlerde bulundu. Bunlardan biri Truman Doktrini idi.²⁰ ABD Başkanı Harry S. Truman 12 Mart 1947'de Amerikan Kongresi'nden Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyon dolarlık askerî yardım yapılması için yetki verilmesini istedi.²¹ Truman tarafından verilen proje, temsilciler meclisinde 107 muhalif oya karşılık 287 oyla kabul edildi. Bu paranın 300 milyon doları Yunanistan'a, 100 milyon doları Türkiye'ye verilecekti. Aynı zamanda bu yardımlardaki harcamalar ABD tarafından kontrol edilecekti. Söz konusu yardımların esas amacı SSCB'nin yaptığı komünizm propagandalarının

örgütleri ön plana çıktı. Bk. Gerhard K. Weinberg, *A World At Arms A Global History Of World War II*, s. 526-527; Pınar Selçuk Özgür, "Yunanistan İç Savaşı ve Dış Güçlerin Rolü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 57, (Güz 2015), s. 104; Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, İletişim Yayınları, çev. Dilek Şendil, İstanbul 1997, s. 153-155.

- 19 Yunan İç Savaşı, ilki 1944-1945 yılları arasında ikincisi ise 1946-1950 yılları arasında olmak üzere, iki aşamadan oluşmaktaydı. İç Savaş'ın ilk aşaması (Kanlı Aralık), Aralık 1944'te, Yunan Hükümeti'nin Yunan Halk Kurtuluş Ordusu (Ellinikos Laikos Apeleferotikos Stratos/ELAS)'ndan silahları teslim edip Atina'yı terk etmelerini istediği zaman yaşandı. Bk. Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 166-167. İç Savaş'ın ikinci aşaması farklı sebeplerden ortaya çıktı. Yunanistan'ın kuzeyindeki komünist ülkelerin solcu çetelere yardım etmeleri olayları çıkaran sebepler arasındaydı. Detaylı bilgi için bk. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, s. 430-450; John S. Koliopoulos – Thanos M. Veremis, *Modern Greece A History since 1821*, s. 127; Richard Clogg, *age.*, s. 174-175.
- 20 Fahir Armaoğlu, *age.*, s. 441. Türk basınındaki yankıları için bk. Eminaalp Malkoç, "Türk Basınında Truman Doktrini ve Türkiye'ye Amerikan Yardımları (1947-1950)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S 9, (2006), s. 89-127.
- 21 "Amerikan Yardımı", *Cumhuriyet*, S 8106, 12 Mart 1947, s. 1-3; "Truman Acts to Save Nations From Red Rule; Asks 400 Million to Aid Greece and Turkey; Congress Fight Likely But Approval is Seen", *The New York Times*, March 13, (1947), s. 1; "Truman'ın Tarihi Nutku", *Cumhuriyet*, S 8107, s. 1-3; "Bütün Dünya Truman'ın Heyecan Uyandıran Nutku İle Meşgul Oluyor", *Cumhuriyet*, S 8108, s. 1-3; *BCA*; 30-10-0-0; 268-806-9; 14 Mart 1947; Fahir Armaoğlu, *age.*, s. 442; Arnold A. Offner, "Another Such Victory": President Truman, American Foreign Policy, and the Cold War", *Diplomatic History*, 23/2 (Spring 1999), s. 138.

önünü kesmekti.²² Amerika'nın Türkiye ve Yunanistan'a yardım meselesi gündeme geldiğinde birçok dedikodu ve çeşitli fikirler ortaya atıldı. Fakat neticede ABD, SSCB'ye karşı düşündüğü bu projesini gerçekleştirdi.²³

Türkiye ve Yunanistan'a yapılacak 400 milyonluk yardım tasarısı bir prensip çizmekteydi. Ancak bu durum ABD'yi yardıma ihtiyacı olan bütün milletler için bir dünya programı hazırlamak yolunda bundan sonrası için bir taahhüt altına sokmamaktaydı. Türkiye ve Yunanistan'ın konumu, savaş sonrasındaki siyasî anlaşmazlıkların ileri karakollarını oluşturmaktaydı.²⁴ Yani ABD ve SSCB mücadelesinde bu iki devlet sınır hattı olarak görülmekteydi. ABD'nin SSCB'ye karşı mücadelesinde Türkiye ve Yunanistan, jeostratejik konumlarından dolayı önemli noktalarda bulunmaktaydı.

Truman'ın da imzaladığı yardım kanunu, 23 Mayıs 1947'de yürürlüğe girdi.²⁵ Bu vesile ile T.C. Cumhurbaşkanı ve Yunan Kralı birer demeç verdi. İsmet İnönü demecinde, yapılan yardım için Türkiye'nin mutlu olduğunu ve yaşanan ekonomik sıkıntılar için kısmen de olsa rahatlatıcı olduğunu dile getirdi:

Sayın Başkan Truman'ın teklifi üzerine Birleşik Amerika'nın Türkiye ve Yunanistan'a yapacağı yardım bugün kanunluk kesbetmiş bulunuyor. Büyük Amerika Cumhuriyeti'nin memleketimiz ve milletimiz hakkında beslemekte olduğu yakın dostluk hislerinin yeni bir nişanesini teşkil eden bu mesud hadiseyi her Türk, beşeriyetin devamlı bir sulh devresine kavuşmak için geçirmekte bulunduğu intikal devresinde ileri bir adım gibi candan alkışlamaktadır.

İkinci Cihan Harbi esnasında ve harbin fiilen sona ermesinden sonra milletimizin ispat ettiği yüksek meziyet ve ideallerin dünya efkârı umumiyesi muvacehesinde takdir edildiğini belirten bu yardım, Türkiye'ye zaruri ve normal müdafaa malzemesinin bir kısmını temin suretiyle, harp neticesinde düşmüş olduğumuz iktisadi güçlüklerin kısmen telafisinde de ferahlatıcı bir amil olacaktır... Reis Truman'a, büyük Amerikan milletine Türk milletinin sarsılmaz dostluk hislerini iblağ ile bahtiyarım.²⁶

Yunan kralı da yardım projesinin Başkan Truman tarafından imzalanmasıyla ilgili olarak Amerikalılara radyodan hitap ederek yapılan yardımın Yunan kalkınmasına sağladığı katkının unutulmayacağını ifade etti:

Yunanistan, dünyanın öbür tarafındaki alicenab dostlarını ve onların memleketimizin kalkınmasına yaptıkları yardımı asla unutmayacaktır. Bu yardımın gerek Yunanistan'ın

22 "Muhtelif Haberler", *Trakya*, S 314, 12 Mayıs 1947, s. 1.

23 "Siyasi İcmal", *Trakya*, S 309, 7 Nisan 1947, s. 1.

24 "Ankara'da Bugünkü Resmi Görüşmeler", *Cumhuriyet*, S 8181, 26 Mayıs 1947, s. 1-3.

25 "Truman Yardım Kanununu İmza Etti", *Cumhuriyet*, S 8178, 23 Mayıs 1947, s. 1.

26 "İnönü'nün Amerikan Milletine Mesajı", *Cumhuriyet*, S 8179, 24 Mayıs 1947, s. 1.

iktisadi kalkınmasına, gerek dünya sulhuna yapacağı hayırlı tesirlerle, milletlerimize ve bütün insanlığa hizmet edeceğini ümit ediyoruz.²⁷

Bu demeçlerin ortak özelliği, milletlerarası ilişkilerde ileriye doğru atılan önemli bir adım olduğu yönündeydi.²⁸ Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkiler, ABD'nin bahsi geçen yardım kanunundan sonra olumlu yönde etkilendi.

Başkan Truman, yardım programının idaresini Dışişleri Bakanı Marshall'a verdi. Yardım hakkındaki kanunun Truman tarafından imzalanmasından 12 saat sonra, uygulanması için faaliyete geçildi. Hükümet makamlarının verdikleri bilgiye göre programın hemen uygulanması için Kalkınma İşleri Mali Korporasyonu'ndan 100 milyon dolar almak için müracaat edildi. Başkan Truman'ın Yardım Kanunu'nu imzaladığı gün, bu paraları idare ile mükellef Amerikan heyeti, Yunanistan'a hareket etti. Yardım programında birçok heyet görevlendirildi. Bu heyetler askerî, malî, sıhhi, ziraî ve sınaî konuları üzerinde çalıştı.²⁹

Diğer taraftan Ankara'da bulunan General Oliver'in başkanlığındaki Amerikan askerî heyeti, 25 Mayıs 1947'de Genelkurmay'da ilk toplantısını yaptı. Bu arada heyet, limanlar ve yollar üzerindeki ihtiyaçları gösteren raporlar çerçevesinde Nafia (Bayındırlık) Bakanlığı temsilcilerinden de bilgi aldı. Türkiye ve Yunanistan'a yardım programının işlemeye başlayabilmesi için Yeniden Yapılanma Finans Kurumu, 100 milyon dolar avans verdi. Bu aşamadan sonra yardım programının idarî konularından bahseden ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Dean Acheson, bu programın tatbikinden Dışişleri Bakanı ile Başkan tarafından biri Türkiye, diğeri de Yunanistan için tayin edileceğini ve sivil iki heyet başkanının sorumlu olacağını açıkladı. Bunların dışında 40 sivil, bir o kadar da askerden oluşan Türkiye ile Yunanistan'a gönderilen heyetler arasında irtibat için özel bir koordinasyon memuru tayin edildi.³⁰

Associated Press diplomatik yazarı Dewitt Mackenzie'nin verdiği bilgiye göre Başkan Truman, Türk-Yunan yardım tasarısını imzalayıp kanun haline getirmesiyle birlikte, Türk ordusunu muhtemel herhangi bir komünist tecavüzüne karşı koyacak şekilde teçhiz için Türklere yardım edecek bir Amerikan askerî heyetini Ankara'ya gönderdi. Böylece "Kızıl Sel" tehdidinde olan devletlere yardım konusundaki Amerika'nın yeni dış siyaseti vakit kaybetmeden uygulanmaya başlandı. Bu arada, Yunanistan'a giden diğer Amerikan askerî heyetinin ilk grubu da yola çıktı. Fakat asıl ilgi 3.000 seneden beri dünyanın en önemli askerî mevkilerinden biri olan Boğazlar ve Türkiye üzerinde toplandı. Stratejik bakımdan Boğazların güvenliği Amerikan siyasetinin başarısı için önemliydi. Yunanistan da önemli olmakla beraber, Çanakkale Boğazı'nın ayrı bir önemi bulunmaktaydı. Karadeniz ve Ege Denizi arasındaki bu dar geçidin suları, kontrolü için savaşan orduların kanı ile boyanmıştı. Mackenzie yazısının devamında I. Dünya Savaşı'nda Türklerin Çanakkale savunmasını anlatmakta ve müttefik deniz hücumunun fiyasko ile sonuçlandığını ve

27 "İnönü'nün Amerikan Milletine Mesajı", *Cumhuriyet*, S 8179, 24 Mayıs 1947, s. 1-3.

28 Nadir Nadi, "İnönü'nün Amerikan Milletine Mesajı", *Cumhuriyet*, S 8179, 24 Mayıs 1947, s. 1.

29 Aqm., s. 3.

30 "Amerikan Askerî Heyeti İle İlk Toplantı Yapıldı", *Cumhuriyet*, S 8180, 25 Mayıs 1947, s. 1-3.

kanlı muharebelerden sonra bu cepheyi terk etmek zorunda kaldıklarını vurgulayıp II. Dünya Savaşı'nda da Çanakkale Boğazı'nı zorlamaya yanaşmadığını belirtti. Amerika, Türklerin askerî bakımdan büsbütün kuvvetlenmelerine yardım etmekteydi. Türkler dünyanın en iyi ve en sert askerleriydi. Fakat en üstün askerin bile talime ve teçhizata ihtiyacı vardı ve Amerika onlara bunun temini için çalışmaktaydı. Mackenzie, aynı zamanda Washington'un yeni dış siyasetinin amacının Türkiye'yi kuvvetlendirmek ve böylece bir taarruz davetini ortadan kaldırmak olduğunu da ifade etti.³¹

Savaş malzemesi idarecilerinden Jess Larson'un bildirdiğine göre Türkiye ile Yunanistan'a yardım sağlayan kanun gereğince bu iki devlete Amerika'nın yabancı devletlerde bulunan fazla malzemesi üzerinde bir rüçhan verildi. Yunanistan'a tahsis edilen fazla malzemenin bir kısmı tıbbî malzeme yolların imarı için teçhizat, elbise ve çok miktarda askerî ayakkabıdan oluşmaktaydı.³²

Öte yandan Yunan Hükümeti Dışişleri Bakanı Constantine Çaldaris haftalık Yunan dergisi *Anexartisia* (*Ανεξαρτησία*)'da yayınlanan bir makalede Türkiye ve Yunanistan'a yapılan Amerikan yardımının Türk ve Yunan siyasetlerine bir müdahale olmayıp bir teminat teşkil ettiğini belirtmekteydi.

Türkiye ve Yunanistan'a yapılan Amerikan yardımıyla Türk ve Yunan millî iradelerini tazyika maruz bırakıp tahrip etmek isteyen dış arzular bertaraf edilerek bu sayede dünya sulhu da, her iki milleti taarruz ve diğer her türlü teşebbüslere karşı koruyarak, teminat altına alınmıştır" diyen Çaldaris: "Başkan Truman, yalnız kendi memleketinin değil fakat dünya çapında büyük bir liderdir. Gerek eski tarihte ve gerek bundan böyle dünyada insanlık var oldukça, ismi anılacaktır. Truman siyaseti filhakika şu dakikaya kadar yalnız iki millete doğrudan doğruya şamil olmuşsa da, bu siyasetin neticeleri bütün dünyaya şamil bir mahiyet almış ve dünya hadiseleri bu siyasetin tesiri altında kalmıştır" şeklinde ifadeler kullanmıştır.³³

Marshall Planı'nın uygulamaya geçmesi için 14 devlet³⁴ bu konuda teker teker Amerika ile anlaşmaları imzaladılar. Bu arada Türkiye de anlaşmayı imzaladı ve Büyük Millet Meclisi tarafından tasdik edildi.³⁵ İlk üç ay zarfında Türkiye'ye 10 milyon dolar verilecek ve bunun 7 milyonu Amerika'dan modern ziraat makineleri satın almaya tahsis edilecekti. Öte yandan Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan bir anlaşmaya göre çetelerin Makedonya yollarında tehlike oluşturduğu sürece Batı Trakya ahalisinin iâşesi Türkiye yolu ile temin edilecekti. Böylece yiyecek yüklü ilk vapurlar Amerika'dan İstanbul'a ulaşıp oradan da trenle Dedeağaç'a gönderildi. Bu yiyecekler 30 Türk vagonuna yüklenip İlaş Bakanlığının nezaretinde Dedeağaç'a ulaştırıldı.³⁶

31 "Boğazların Emniyeti", *Cumhuriyet*, S 8195, 8 Haziran 1947, s. 1-3.

32 "Amerikan Yardımı", *Cumhuriyet*, S 8196, 9 Haziran 1947, s. 1-3.

33 Agm., s. 1-3.

34 Avusturya, Batı Almanya, Belçika, Birleşik Krallık, Danimarka, Fransa, Hollanda, İzlanda, İrlanda, İtalya, İsveç, Norveç, Türkiye ve Yunanistan.

35 ABD tarafından Türkiye'ye yapılacak yardımın şeklini tespit için anlaşmayı Türkiye adına imzalamak için Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya yetki verildi. Bk. *BCA*; 30-18-1-2; 114-47-14; 76-692; 8 Temmuz 1947.

36 "Siyasi Olaylar", *Trakya*, S 368, 12 Temmuz 1948, s. 1.

Başkan Truman çeşitli devletlere verilmeye başlanan askerî yardımın devam etmesi için kongreden bir milyar 225 milyon dolar yeni kredi istedi. Bu paranın 120 milyon doları Türkiye ve Yunanistan'a verilecekti.³⁷ Kore Savaşı'nın başlamasıyla ABD'nin savunma harcamaları arttı ve Avrupa'ya giden yardım azaldı. Nihayetinde Kore Savaşı'nın bittiği 1953 yılında Marshall Planı da resmen sona erdi.³⁸

2. ABD Yardımlarının Türkiye ve Yunanistan Arasındaki İkili Antlaşmalara Yansıması

II. Dünya Savaşı dolayısıyla Türkiye ve Yunanistan arasında ticaret aksadı. Yukarıda da bahsedildiği gibi savaş zamanı Yunanistan'ın işgale uğramasıyla birlikte ekonominin kötü olması bir yana Yunanistan'da açlık ve kıtlık baş gösterdi. Savaş sonrasında ticarî ilişkilerin tekrar başlaması ve geliştirilmesi için Türkiye ile Yunanistan arasında 1 Haziran 1945 tarihinde Ticaret ve Tediye Anlaşması yapıldı³⁹ ve 20 Haziran 1945 tarihinde yürürlüğe girdi. Bu anlaşma öncelikle altı aylığına imzalandı (20 Haziran 1945-20 Aralık 1945). Daha sonrasında ise üçer ve altışar ay uzatmalarla 20 Eylül 1947'ye kadar devam etti.⁴⁰

Türk-Yunan ilişkilerinde ABD yardımlarıyla beraber ikili ticarî ve kültürel antlaşmalarda da iyileşmeler yaşandı. Örneğin Türk-Yunan Birliği'nin, Haziran 1947'de İstanbul'da bulunan Yunan Delegesi M. Nicolas, kendisiyle görüşen gazetecilere, çalışmaları hakkında bilgi verdi. M. Nicolas Türk-Yunan dostluğunu överek bu dostluğun gerekliliğini vurguladı. Bununla birlikte çalışmalarının daha çok iktisadî ve sınaî sahasında olduğunu söyledi. Nicolas konuşmasının devamında II. Dünya Savaşı yıllarında zorunluluktan azalan ticarî ilişkilerin tekrar canlanması gerektiğini belirtti. Aynı zamanda Türk-Yunan Birliği, Türk ve Yunan tüccarlarının işine yarayacak ortak bir yıllık hazırladı. Böylelikle tüccarlar birbirlerini daha iyi tanıyacaktı. M. Nicolas, Türkiye ve Yunanistan arasındaki sıkı dostluğun biraz daha kuvvetlenmesi için iki taraf gençliğinin temasa geçmesi, karşılıklı seyahatler düzenlenmesi, cemiyetler kurulması taraftarı olduğunu söyledi ve Türk-Yunan Birliği'nin bu konuda her türlü yardımı göstereceğini vadetti.⁴¹

12 Temmuz 1947'de Paris'te Türkiye ve Yunanistan'ın da temsilcilerinin bulunduğu Avusturya, Danimarka, İzlanda, İrlanda, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, Portekiz, İsveç, İsviçre, İngiltere ve Fransa temsilcileri Avrupa'nın ihtiyaçlarını belirlemek ve karşılamak amacıyla Avrupa

37 "Siyasi Olaylar", *Trakya*, S 435, 6 Haziran 1950, s. 1.

38 Erhan Çağrı, "Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51/1, (1996), s. 286.

39 "Yunanistanla Ticaretimiz", *Cumhuriyet*, S 7467, 2 Haziran 1945, s. 1-3.

40 1 Haziran 1945 tarihli Ticaret ve Tediye Anlaşması'nın uzatma süreleri ve tarihleri için bk. *BCA*; 30-18-1-2; 109-80-13; 14 Ocak 1946, s. 1; *BCA*; 30-18-1-2; 110-14-2; 14 Şubat 1946; *BCA*; 30-18-1-2; 110-21-4; 20 Mart 1946; *BCA*; 30-18-1-2, 111-61-10; 19 Eylül 1946; *BCA*; 30-10-0-0; 163-141-15; 14 Ekim 1946; *BCA*; 30-18-1-2; 112-68-1; 23 Ekim 1946; *BCA*; 30-18-1-2, 112-67-18; 23 Ekim 1946; *BCA*; 30-10-0-0; 163-142-2; 24 Aralık 1946; *BCA*; 30-18-1-2; 112-85-12; 1 Ocak 1947; *BCA*; 30-18-1-2; 115-79-7; 17 Aralık 1947.

41 "Türk-Yunan Ticareti", *Cumhuriyet*, S 8201, 14 Haziran 1947, s. 2.

Ekonomik İşbirliği Konferansı örgütünü kurdular.⁴² Bu konferansın kurulmasıyla birlikte Türkiye ve Yunanistan arasında ticarî anlaşmalarda gelişmeler yaşandı.

16 Ekim 1948 tarihli Ödeme ve Takas Anlaşması

ABD tarafından yapılan yardımların dağıtımını kolaylaştırmak ve Avrupa devletleri arasında ticarî ödemeleri serbestleştirmek ve geliştirmek amaçlanmaktaydı.⁴³ Bu sebepten dolayı ABD'nin Dış Yardım Kanunu'nu çıkarması üzerine Marshall Planı'na dahil olan 16 Avrupa ülkesi, Nisan 1948'de Avrupa İktisadî İşbirliği Teşkilatı'nı kurdu.⁴⁴ Kurulan teşkilatlanmada Avrupa devletleri arasındaki ödeme usullerine göre Türkiye ve Yunanistan arasında aynı sene anlaşma imzalandı.

Paris'te düzenlenen Avrupa devletleri arasında "Ödeme ve Takas Anlaşması" hükümleri gereğince Yunanistan'a Türkiye'nin tanıdığı 13 milyon dolarlık tiraj hakkındaki meseleleri de kapsayan bir Ödeme Anlaşması konusu Ankara'da Yunan heyetiyle müzakere edildi.⁴⁵

2 Nisan 1949'da "Türkiye ve Yunanistan Arasında Ödeme Anlaşması", 21 Temmuz'da ise "Türkiye-Yunanistan Arasında Ticaret Anlaşması" imzalandı.⁴⁶ Bu anlaşmada ticarî ödemeler 2 Nisan 1949 Ödeme Anlaşmasına göre düzenlendi. Daha sonrasında bu anlaşmaya eklemeler yapılarak devam edildi.⁴⁷ Bu dönem içerisinde iki devlet, ticaret anlaşmalarıyla ikili ilişkileri canlandırmaya çalıştı.

Türk-Yunan Kültür Antlaşması (Nisan 1951)

Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkiler sadece ticarî değil aynı zamanda kültürel açıdan da geliştirilmeye çalışıldı. Türkiye ile Yunanistan dostane bir işbirliği ve mübadele yoluyla fikir, güzel sanatlar ve ilim alanlarında kendi aralarında mümkün merteye tam bir mutabakat elde etmek istemekteydi. Aynı zamanda devletlerinin sosyal hayatının ve müesseselerinin karşılıklı olarak anlaşılmasını temin etmek amacıyla 20 Nisan 1951'de Ankara'da bir anlaşma imzalandı. Antlaşmada şu hususlar yer aldı:

42 "Konferans Bugün Toplanıyor", *Cumhuriyet*, S 8229, 12 Temmuz 1947, s. 1-3; "Paris Konferansı Dün İyi Bir Hava İçinde Açıldı", *Cumhuriyet*, S 8230, 13 Temmuz 1947, s. 1-3; "Paris Konferansında Türk Teklifi Kabul Edildi", *Cumhuriyet*, S 8231; 14 Temmuz 1947, s. 1-3; Erhan Çağrı, "Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı", s. 280.

43 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD)", http://www.mfa.gov.tr/iktisadi-isbirligi_ve-gelisime-teskilati-_oecd_.tr.mfa#:~:text=%C3%96rg%C3%BCt%2C%20%C4%B0kinci%20D%C3%BCnya%20Sava%C5%9F%C4%B1%20sonras%C4%B1nda,%C3%BClkeleri%20aras%C4%B1ndaki%20ticari%20C3%B6demeleri%20serbestle%C5%9Ftirerek [Erişim Tarihi: 6.10.2020].

44 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, s. 444.

45 *BCA*; 30-18-1-2; 119-29-7; 1 Nisan 1949; *BCA*; 30-18-1-2; 119-34-13; 27 Nisan 1949.

46 Türkiye Büyük Millet Meclisi, "Türkiye ile Yunanistan Arasında İmzalanan Ticaret Anlaşmasıyla Eklerinin Onanması Hakkında Kanun", https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc032/kanuntbmmc032/kanuntbmmc03205470.pdf [Erişim Tarihi: 20.08.2020].

47 7 Kasım 1953 tarihli Türkiye-Yunanistan ticaret ve ödeme anlaşması metni için bk. *BCA*; 30-10-0-0; 219-478-14; 18 Aralık 1953.

- Başta üniversiteler olmak üzere diğer öğretim müesseselerinde dil, edebiyat ve tarih gibi konularda kürsüler, dersler ve konferanslar verilmesi,
- Kültür enstitüleri kurulması,
- Üniversite personeli, profesörler, öğrenciler, ilmi araştırma yapanlar ve teknisyenler diğer meslek ve faaliyetlerinin mübadelesi için teşvik edilmesi,
- Üniversite ve ilmi enstitülerinin kayıt ücretleri en az ücreti alan devlete göre ayarlanması,
- Öğrencilerin ve üniversite mezunlarının araştırma ve tetkiklerde bulunmak için kendi memleketlerinde bir süre kalabilmeleri için burs sağlanması,
- Fikrî, ilmi, medeni ve sosyal faaliyetler alanında karşılıklı yardım amacıyla kendi ilim cemiyetleri arasında işbirliğinin teşvik edilmesi,
- Kendi ülkesi üzerinde diğer tarafın vatandaşları veya bir vatandaşlar grubu tarafından yapılan ilmi ve kültürel araştırmaları, diğer tarafın talebi üzerine mümkün olduğu kadar kolaylaştırmak,
- Her devlette diğerinin kültürünün daha iyi tanınmasını sağlamak için
 - o Kitaplar, süreli yayınlar ve diğer neşriyat,
 - o Konferanslar ve konserler,
 - o Sanat sergileri ve kültürel mahiyette diğer sergiler,
 - o Tiyatro temsilleri,
 - o Radyo, filmler, plaklar vb. vasıtaların karşılıklı yardımda bulunmak,
- Okul kitaplarında her iki devlet hakkında yanlışlıkların olmamasına itina etmek,
- İki devletin dâhil oldukları coğrafi bölgeyi ilgilendiren kültürel ve ilmi meseleler için toplantı ve konferansların düzenlenmesi gibi iki devletin kültürel ve sosyal anlamda birbirlerine daha çok yakınlaştırmak için maddeler mevcuttur.⁴⁸

Yukarıdaki maddelerden anlaşıldığı gibi Türkiye ve Yunanistan arasında geniş kapsamlı bir anlaşma imzalanarak iki devlet arasında kültürel alışveriş sağlanmak istendi. Öncelikle akademik anlamda işbirliği arttırılmaya çalışıldı. Ancak daha sonraki yıllarda bozulan ilişkilerle beraber aksamalar yaşandı.

48 “Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Krallığı Arasında Kültür Anlaşması”, *T.C. Resmi Gazete*, S 8112, 17 Mayıs 1952, s. 3618-3619.

3. Türkiye ve Yunanistan'ın Güvenlik Arayışında Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne Girme Süreçleri

SSCB'nin yayılmacı politikasına karşı Batı ülkeleri ve ABD, Atlantik bölgesinde güvenlik oluşturmaya çalıştılar. Bunun sonucunda Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü [North Atlantic Treaty Organization (NATO)]⁴⁹ 4 Nisan 1949'da kuruldu. Kuzey Atlantik bölgesi ülkelerini kapsadığı için Türkiye ve Yunanistan NATO'ya alınmadı ve paktın dışında kaldı.⁵⁰ Türkiye'nin 11 Mayıs 1950'de NATO'ya yaptığı ilk başvuru kabul edilmedi.⁵¹ Ancak Türkiye ve Yunanistan üyelik için müracaatlarına devam etti.

Türkiye ve Yunanistan'ın Kore Savaşı'na Katılması

Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya girmek için yaptıkları müracaatlar reddedilince, NATO'ya girme ümidiyle Kore Savaşı'na asker gönderme kararı aldılar.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin teklifiyle Kore'nin 38. paralelinin kuzeyi SSCB, güneyi ABD tarafından Ağustos-Eylül 1945'te işgal edildi. Mayıs 1948'de Güney Kore'de seçimler yapıp Kore Cumhuriyeti kuruldu. Kuzey Kore'de ise Temmuz 1948'de seçimler yapılarak Kore Halk Cumhuriyeti ilan edildi. ABD ve SSCB işgallere son vererek bölgede nüfuzlarını korudular. 25 Haziran 1950'de Kuzey Kore'nin 38. paralel boyunca saldırıya geçmesiyle Kore Savaşı başladı.⁵²

ABD'nin isteği ile Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK), Kuzey Kore'nin barışı bozduğuna karar verdi.⁵³ Kore Savaşı'na İngiltere, Fransa, Kanada, Türkiye, Yunanistan ve Avustralya katıldı.⁵⁴ Türkiye ve Yunanistan'a yapılan ABD yardımları karşılığı ve NATO'ya girme ümidiyle iki ülke de Kore'ye asker gönderdi. Türkiye'den Kore'ye 4.500 kişilik Türk tümeni gönderildi. Kore'ye giden Türk askeri ateş hattına girerek savaşa katıldı.⁵⁵ Yine 5 Kasım 1950'de Yunan askerleri Kore'ye Amerikan vapuru ile hareket etti.⁵⁶ Savaşın bitmek üzere olduğunu göz

49 *Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü/North Atlantic Treaty Organization (NATO)*: II. Dünya Savaşı sonrasında Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri, 1945-1949 yılları arasında SSCB'nin yayılmacı politikalarını endişeyle izledi. Belçika, Fransa, Lüksemburg, Hollanda ve İngiltere ortak bir savunma kurmak için bir antlaşma imzaladılar. İmzacı ülkeler ABD ve Kanada ile müzakerelere başladı. Sürece Danimarka, İzlanda, İtalya, Norveç ve Portekiz de davet edildi. Sonuç olarak NATO tarafından hazırlanan Kuzey Atlantik Antlaşması, 12 ülke tarafından Nisan 1949'da imzalandı. Ayrıntılı bilgi için bk. North Atlantic Treaty Organization (NATO) <https://www.nato.int/> [Erişim Tarihi: 20.03.2019]; T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü-NATO", <http://www.mfa.gov.tr/nato-tarihce.tr.mfa> [Erişim Tarihi: 20.03.2019].

50 "Siyasi Olaylar", *Trakya*, S 396, 11 Nisan 1949, s. 1.

51 Bülent Akkaya, "Türkiye'nin NATO Üyeliği ve Kore Savaşı", *Akademik Bakış Dergisi*, S 28, (Ocak-Şubat 2012), s. 12.

52 "Kore'de Harb Devam Ediyor", *Akşam*, No. 11390, 26 Haziran 1950, s. 1-2; Ahmet Emin Yalman, "Kore Savaşı'nın Türk Kamuoyuna Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 37-38, (Mayıs-Kasım 2005), s. 232.

53 Gökhan Durak, "Türk ve Dünya Basınında Kore Savaşı ve Türkiye", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/36, (Şubat 2015), s. 326.

54 William Stueck, "The Korean War as International History", *Diplomatic History*, 10/4, (1986), s. 291-292.

55 "Siyasi Olaylar", *Trakya*, S 451, 25 Ekim 1950, s. 1; "Kore'deki Birliğimiz Cepheye Hareket Etti", *Cumhuriyet*, S 9435, 11 Kasım 1950, s. 1; "Kore'deki Birliğimiz 38inci Arz Dairesini Dün Aştı", *Cumhuriyet*, S 9436, 12 Kasım 1950, s. 1-3.

56 "Siyasi Olaylar", *Trakya*, S 451, 25 Ekim 1950, s. 1. "Siyasi Olaylar", *Trakya*, S 452, 30 Ekim 1950, s. 1.

önüne alan Birleşmiş Milletler (BM) Genel Sekreterliği, Yunanistan'dan Kore'ye gidecek olan kuvvetin bir tugay olmayıp bin kişilik taburun yeterli olacağını açıkladı.⁵⁷

Aralık 1950'ye gelindiği zaman Kore Savaşı'nda toplam zayıat 35 bin kadardı. Birçok muharebeye katılan Türk tugayının zayıatı ise ölü, yaralı ve kayıp olarak bin kişi kadar tespit edildi. Savaş devam ederken Türkiye ve Yunanistan arasında ikili istişareler yapıldı. Örneğin Korgeneral Kitrilakis'in başkanlığında bir kurmay heyeti, Ankara'da iki devletin savunması ile ilgili teknik işleri görüştü. Bu toplantılarda sadece teknik meseleler değil aynı zamanda Güney Avrupa güvenliği meselesi üzerinde de konuşuldu. Müzakereler harp öncesinden mevcut bazı anlaşmalar gereğince yapıldığı gibi askerî teknik görüşmelere Türkiye ve Yunanistan'ın da katılımı hakkında vaki olan davet bunların başlıca sebebiydi.⁵⁸ Türkiye ve Yunanistan'ın Kore Savaşı'na asker göndermesiyle Mayıs 1951'de ABD, bu iki devletin NATO'ya kabul edilmelerini müttefiklerinden talep etti.⁵⁹ Nihayetinde Türkiye ve Yunanistan NATO'ya 1952'de katıldı. Türkiye ve Yunanistan, NATO'ya girdikten sonra uluslararası olayları bu teşkilat açısından değerlendirmeye başladı.⁶⁰

4. Türkiye ve Yunanistan Arasında Resmî Ziyaretler ve Dostluk Mesajları

II. Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB tehdidi dolayısıyla Türkiye ve Yunanistan arasında zorunlu bir yakınlaşma başladı. Bu dönemde (1946-1954) iki devlet arasında resmî ziyaretler yapıp dostluk mesajları verildi. Örneğin 27 Ocak 1947'de Yunan Başbakanı M. Dimitros Maksimos, parlamentoda hükümetin siyaseti hakkında beyanatta bulundu ve dış siyasetin tarih ve coğrafya tarafından tayin edilmiş olduğunu söyleyerek sözlerine şöyle devam etti:

Milletimiz, gerek bütün Balkan komşularıyla gerek Doğu Akdeniz devletleriyle dost olmak arzusundadır. Türkiye ile olan dostluk bağlarımızın, geçmişte olduğu gibi gelecekte de sağlam ve kalbi kalacağından eminim. Bu bağlar muhakkak ki Balkanlardaki sükûnun sağlamlığı için munzam bir temel teşkil edecektir.⁶¹

Aynı yıl Şubat ayında Yunan Kralı II. Georgios, Atina'da Anadolu Ajansı özel muhabiri Şerif Arzık'ı Yunan Sarayı'nın kütüphanesinde kabul ederek röportaj verdi.⁶² Yunan Kralı, Türk ve Yunan milletlerinden bahsettikten sonra Türk milletine ve T.C. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye

57 "Kore Meselesi ve Birleşmiş Milletler", *Trakya*, S 453, 6 Kasım 1950, s. 1; Dimitrios Smokovitis, "Greece's Contribution To The Korean War (1950-1955)", *Advances in Military Sociology: Essays in Honor of Charles C. Moskos (Contributions to Conflict Management, Peace Economics and Development*, C 12, Part 1, Emerald Group Publish Limited, Bingley 2009, s. 225-232.

58 "Siyasi Olaylar", *Trakya*, S 456, 11 Aralık 1950, s. 1.

59 "North Atlantic Treaty Organization", *International Organization*, 5/3, (1951), s. 630; Nur Bilge-Criss, "Türkiye-NATO İttifakının Tarihsel Boyutu", *Uluslararası İlişkiler/International Relations*, 9/34, (2012), s. 15.

60 Mehmet Gönlübol vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006, s. 223-236, 311.

61 "Türk-Yunan Dostluğu", *Cumhuriyet*, S 8063, 28 Ocak 1947, s. 1-3.

62 "Majeste Yunan Kralının Türk Basınına Demeci", *Cumhuriyet*, S 8081, 15 Şubat 1947, s. 1-3.

olan muhabbetlerini özellikle vurguladı. Türkiye için refah temennisinde bulunan Kral, Türk-Yunan ilişkilerini değerlendirdi:

Bugün barışa kavuşmayı araştıran bütün dünya için Yunanistan ve Türkiye, kendilerini birbirine bağlayan sıkı dostlukla, komşu memleketler arasında karşılıklı hakiki bir iyi niyetin bu sahada neler başarabileceğinin mesut bir misalini teşkil etmektedir. İki memleket arasında kardeşçe yeni iyi komşuluk münasebetleri devresinin açıldığı hemen hemen yirmi seneden beri dünyada pek çok şey değişti. Fakat sağlam Yunan-Türk dostluğunu hiçbir şey sarsamadı. İstikbalde de muhakkak bu böyle olacaktır. Çünkü bu dostluk, bariz birçok delilde görüldüğü üzere, milletimizin halk yığınlarına da nüfuz etmiştir. Hepimizin müşterek iyiliği ve bir arada iyi bir ahenk içinde yaşamak üzere Tanrının bize ihsan ettiği bu dünya köşesinin refahı bakımından, bu gibi iyi münasebetlerin Balkan memleketleri arasında hüküm sürmesini gönül ne kadar arzu ederdi.⁶³

Yunan Kralı'nın Türk-Yunan dostluğuna dair bu demeci Türkiye basınında yer aldığı gibi Batı Trakya'da çıkan *Trakya* gazetesinde de yer aldı. Yunan Kralı'nın verdiği demecin iki ülkede de çok iyi yankılar uyandırdığı belirtildi.⁶⁴

Savaş sonrası dönemde SSCB tehdidi iki ülke tarafından sürekli olarak dile getirildi. Demokrat Parti (DP) Başkanı Celal Bayar Bakırköy'de yaptığı konuşmada, Türkiye'nin Yunanistan'a benzemesine imkân olmadığını, Türk milletinin akliseliminin buna müsaade etmeyeceğini ifade ederek "... inanılmayacak, olmayacak bir şey varsa o da bizim memlekette Bolşevizmin yerleşmesidir. Bolşevik prensiplerinin çok iyi memleketi mesut edeceğine asla inanmıyoruz!"⁶⁵ demiştir. Bu açıklamasının ardından Ankara'daki Yunan Büyükelçiliği maslahatgüzarı M. Kontumas, Celal Bayar'a hitaben bir açık mektup yazıp Cumhuriyet gazetesine iletti:

Bay Celal Bayar

Ankara 13 Mart 1947

Evvla, size hitap eden bu açık mektupla, Türk politika dünyasının muhterem bir mümessili olarak telakki ettiğim şahsınızla, bir polemige girişmek maksadını gütmediğimi belirtmek isterim.

12 Mart tarihli Cumhuriyet gazetesinde şöyle bir cümleye rastladım: "Celal Bayar, Türkiye'nin Yunanistan'a benzemesine imkân olmadığını, Türk milletinin akliseliminin buna müsaade etmeyeceğini ilave etmiştir."

Ben, bu cümlede size atfedilen şeyi söylemek istemeyeceğinizden eminim. Türkiye'nin herhangi bir devlete benzemeye ihtiyacı yoktur. Fakat kendi tarih çerçevesi dışında bir model verebilecek durumdadır. Zira sahte tevazuu bir yana bırakalım, bugün bile memleketimin vereceği misal, öğretici bir misal olacaktır. Harp içinde çektiği ıstıraplara

63 Agm., s. 1-3.

64 "Majeste Kral Hazretleri", *Trakya*, S 303, 24 Şubat 1947, s. 2.

65 "D.P. İktisadi Buhranı Önleyecek Plan Hazırladı", *Cumhuriyet*, No. 8106, 12 Mart 1947, s. 1.

rağmen ve işgal yılları neticesinde son derece zayıf kaldığı halde, Yunan milleti, büyük ekseriyetle, memleketin kuruluşundan beri istiklalini ve siyasi hürriyetlerini muhafaza için, takdire şayan bir azimle savaşılmaktadır. Bu istiklal ve hürriyetler, hiç kimsenin yabancı totemlere feda etmemizi görmeyi arzulamadığı, Elladın edebi ilâhlarıdır. Şükür Allah, Türkiye böyle bir tecavüze kalmamıştır. Fakat bir gün, bizim karşılaştığımız hallerle karşılaşmak mecburiyetinde kalırsa, halkının vatanseverliği ve akliselimi sayesinde, hiç olmazsa memleketimin takındığı tavır kadar azimli bir tavır takınacağından eminim.

Derin saygılarımın kabulünü rica ederim, Sayın Başkan.⁶⁶

Yunan Büyükelçiliği maslahatgüzarı mektubunda II. Dünya Savaşı yılları ve sonrasında İç Savaş'tan dolayı Yunan halkının azimle savaştığını, Türkiye'nin ise böyle bir durumla karşı karşıya kalmadığını belirtirken serzenişte bulunmaktaydı. Ancak bu açıklamayı yaparken bile bu dönemde yumuşak bir üslup kullanması dikkat çekiciydi.

Bu dönem içerisinde sadece siyasiler değil aynı zamanda ruhani liderlerin de iyi dilek konuşmaları görülmekteydi. Mesela Mart 1947'de İskenderiye Rumlarının, İstiklal Yortusu⁶⁷ kutlamaları sırasında İskenderiye Patriği Hristoforos, duadan sonra yaptığı konuşmada Yunanistan ile Türkiye arasındaki münasebetin daha da sıkılaştırılması lehine ifadeler kullanıp “Yunanlılar ve Türkler sulh içinde yaşayabilirler ve yaşamaya mecburdurlar” demişti. Sözlerine “onları birbirine bağlayan bağlar daha sıkılaştırılmalıdır” şeklinde devam etti. Patrik orta zamanlardan beri iki milletin ortak hayatından bahsetmiş ve her iki devletin de geçimsizlik yüzünden çok zarar gördüğünü belirtmişti. Bununla birlikte Patrik, bir gün Yunanlılığı Küçük Asya'daki eski yuvalarına barışçıl yollarla dönebilmesi temennisinde bulundu.⁶⁸ Öte yandan barış mesajları verilirken bile Yunanistan'a giden Rumların Anadolu'ya özlem duyduğunu ve bir gün geri dönme ihtimali düşüncesinin olduğunu da görmekteyiz.

Bu gelişmeler yaşanırken Yunan Kralı II. Georgios, Nisan 1947'de vefat etti.⁶⁹ Yunan kralının vefatı dolayısıyla Ankara'da bayraklar, matem alameti olarak yarıya indirildi.⁷⁰ Aynı zamanda T.C. Cumhurbaşkanı ve T.C. Hükümeti'ni temsil etmek üzere I. Ordu Müfettişi Nuri Yamut ile Deniz Kurmay Başkanı ve Tümamiral Necati Özdeniz Atina'da cenaze törenine katıldı.⁷¹

Bu dönem içerisinde Türkiye ile Yunanistan arasında siyasî, iktisadî, ticarî, sosyal, kültürel ve diğer alanlarda mevcut dostluğu ve işbirliğini geliştirmek amacıyla çeşitli cemiyet ve kurumlar

66 “Yunan Maslahatgüzarının Celal Bayar'a Açık Mektubu”, *Cumhuriyet*, S 8109, 15 Mart 1947, s. 1-3.

67 *Trakya* gazetesinin “İstiklal Yortusu” olarak verdiği tarih muhtemelen “25 Mart”ta Ortodokslar tarafından kutlanan “Müjde” bayramıdır. Ancak “25 Mart” tarihinin başka bir özelliği de Yunanistan'ın bağımsız olduğu gün olmasıydı. “25 Mart” ulusal bayram olarak Yunanistan'da kutlandığı gibi Anadolu Rumları arasında da kutlanmaktaydı (Tuğba Eray Biber, *Karadeniz Rumları ve Yunanistan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 142-143). Dolayısıyla *Trakya* gazetesi de bu iki kutlamayı birleştirip “İstiklal Yortusu” olarak vermiş olmalıdır.

68 “İç ve Dış Haberler”, *Trakya*, S 308, 31 Mart 1947, s. 1.

69 “Yunan Kralı George Düin Ansızın Vefat Etti”, *Cumhuriyet*, S 8127, 2 Nisan 1947, s. 1.

70 “Sovyet Rusya Atina'daki Elçisini Geri Çağırıldı”, *Cumhuriyet*, S 8128, 3 Nisan 1947, s. 3.

71 *BCA*; 30-18-1-2; 113-28-13; 26 Nisan 1947; *BCA*; 30-18-1-2; 114-51-3; 24 Temmuz 1947.

kuruldu. Bunlar Türk-Yunan Birliği, Türk-Yunan Ticaret Ofisi, Pire Türk-Yunan Birliği, Türk-Yunan Gençler Birliği ve Türk-Yunan Dostluk Kongresiydi.⁷² Adı geçen kurumlar daha iyi çalışabilmek için birleştirildi. Bu suretle doğan Türk-Yunan İşbirliği Merkez Komisyonu, Yunanistan Başbakan Yardımcısı M. Sofoklis Venizelos'un başkanlığında kuruldu.⁷³ M. S. Venizelos ve idare kurulu üyeleri, Türkiye Büyükelçisi Ünaydın'ı ziyaret ettiler, büyükelçi de yeni cemiyeti iyi niyetlerle karşıladı. Türk-Yunan İşbirliği Merkez Komisyonu, geniş bir çalışma programı hazırlayarak faaliyetlerine devam etti.⁷⁴

Yine Türk-Yunan ilişkileri Yunan basını tarafından zaman zaman gündeme alınmaktaydı. Örneğin Atina'da çıkan *Ellinikon Ema* (*Ελληνικόν Αίμα*) isimli hükümet taraftarı günlük siyasi gazetede Leonidas Hoyda tarafından kaleme alınan makalede Türk-Yunan dostluğunun tarihçesi anlatılmaktaydı. Leonidas Hoyda yazısında, Türkiye ve Yunanistan'ın ilişkilerinin olumlu yönde geliştiğini ve iki devletin çıkarları doğrultusunda hareket etmeye devam etmesi gerektiğini vurgulamaktaydı. Aynı zamanda İstanbul'da iki devletin vekillerinden oluşan bir merkezin, iki ülke menfaati için çalışmalar yürüttüğünü de belirtmekteydi.⁷⁵

Diğer taraftan Yunan Hükümeti tarafından Batı Trakya Türklerine karşı daha ılımlı bir politika izlendi. İki ülke arasında gidiş gelişlerde kolaylık sağlandı. Örneğin Ekim 1947'de Batı Trakyalı Yunan milletvekili B. Osman Üstüner, Türkiye'ye bir gezi için Gümülcine'den Atina'ya hareket etti. Üstüner yıllar sonra Türkiye'yi ziyaret eden Batı Trakyalı ilk Türk milletvekiliydi. Yunanistan'ın Ankara elçisiyle beraber T.C. Başbakanı Hasan Saka'yı ziyaret eden Üstüner, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından da kabul edildi. Üstüner Ankara'dan sonra İstanbul, Bursa, İzmir ve Eskişehir'i ziyaret ederek, Türkiye'de bir ay kaldı.⁷⁶ Üstüner Türkiye'den çok iyi intibalarla Yunanistan'a döndü.⁷⁷ Bu dönemde Batı Trakyalı bir milletvekilinin bir ay Türkiye'de kalması Yunanistan'ın iyi niyet göstergesiydi. ABD tarafından yardım edileceği açıklanan Türkiye ve Yunanistan'ın bu dönemde ilişkilerini iyi tutması gerekmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Yunan basınında Türkiye-Yunanistan ilişkileri dostluk çerçevesinde kaleme alınmıştı. Öte yandan Moskova tarafından iki devlet ilişkileri farklı değerlendirilmekteydi. Mesela Ocak 1948'de Moskova Radyosu, Türkiye ile Yunanistan arasında bir askerî ittifak yapılması için Amerika Hükümeti'nin Yunanistan'ı tazyik ettiğini duyurdu. Yine Moskova radyosuna göre Amerika Hükümeti, böyle bir ittifak yaparak Türkiye'nin askerî yardımını almak için Yunanistan'a Batı Trakya için fedakârlık yapmasını ve Midilli'yi Türkiye'ye bırakmasını teklif etmişti. Yine güya Yunanistan Hükümeti böyle bir teklifte bulunmuş, fakat Türkiye bunu reddetmişti. Hâlbuki gene Moskova ile ilgili Rumen gazeteleri ise ittifak akdiyle ilgili söz konusu teklifin Türkiye tarafından yapıldığını yazmıştı. Hatta bu amaçla Yunan Genel

72 BCA; 30-10-0-0; 256-725-24; 1 Ağustos 1947.

73 Murat Hatipoğlu, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan: 1923-1954*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997, s. 275-276.

74 "Türkiye-Yunanistan Arasında İşbirliği", *Cumhuriyet*, S 8183, 28 Mayıs 1947, s. 1.

75 "Türk ve Yunan Birleşik Devletleri", *Cumhuriyet*, S 8185, 30 Mayıs 1947, s. 1-3.

76 "B. Osman Üstüner", *Trakya*, S 334, 10 Kasım 1947, s. 2.

77 "Osman Üstüner", *Trakya*, S 345, 2 Şubat 1948, s. 2.

Kurmay Başkanı yardımcısının Ankara'da olduğunu da yayımlamışlardı. Moskova tarafından yapılan bu haberler Yunanistan tarafından hemen yalanlandı. Hatta Yunan Harbiye Bakanlığı, hiçbir kurmay subayının Ankara'ya gitmediğini de açıkladı.⁷⁸

Paris'te Mart 1948'de Marshall Planı'na dâhil 16 devlet dışişleri bakanlarının toplantısı sırasında Yunanistan ve Türkiye Dışişleri Bakanları Çaldaris ve Necmettin Sadak hususi olarak görüştü. B. Çaldaris'in beyanatına göre iki devlet ortak bir dış politika gütmek için aynı zamanda daha sıkı ticarî ilişkiler ve bir gümrük birliği sağlamak için çalıştı. T.C. Atina Büyükelçisi Ruşen Eşref Ünaydın, iki devlet dışişleri bakanları arasında Atina'da yapılacak görüşmelerin hazırlıklarını yaptı. Cenevre'de bulunan Sadak, gazetecilere beyanatta bulunarak Batı demokrasi devletlerinin yaptıkları gibi bir anlaşmanın Doğu Akdeniz devletleri arasında da yapılmasının çok faydalı olacağını söyledi ve Türk-Yunan İşbirliği'nin böyle bir teşkilatın temeli olacağını belirtti.⁷⁹

Nisan 1948'de Paris sonrası iki dışişleri bakanı Atina'da görüştü. Sadak, mutad ziyaretleri yaptıktan sonra elçilik görevleriyle beraber Meçhul Asker Anıtı'na çelenk koydu. Ardından Yunan Kralı ile görüşmeler yapıldı. Görüşmelerden sonra Çaldaris, T.C. Dışişleri Bakanını evinde yemeğe davet etti. Yine büyükelçilikte resmî bir ziyafet verildi. Bu kadar yoğun ve samimi bir programın ardından gerek Yunan gerekse Türk basını bu ziyarete geniş bir şekilde yer verdiler. Alınan bazı haberlere göre yapılacak olan anlaşma Benelüks (Belçika, Hollanda ve Lüksemburg) devletleri anlaşmasına benzemekten ziyade İtalya ile Fransa arasındaki ticaret ve gümrük anlaşmasına benzemektedir.⁸⁰

Görüşmeler akabinde Türkiye ve Yunanistan dışişleri bakanları Atina'da bir tebliğ yayımladı. Bu tebliğde iki devlet arasındaki yakın ilişkiler açık bir şekilde ifade edildikten sonra mevcut dostluğun daha fazla kuvvetlendirileceği zikredildi. Bazı liberal gazeteler, bu ziyaret üzerine Atina'da yapılan yayınları abartılı bulup yeni bir şey yapılmadığını, eskilerin de tamamıyla açıklanmadığını işaret ederek adeta şikâyetçi bir tavır sergiledi. Türk-Yunan ilişkileri hakkında beyanatta bulunan Yunan Başbakanı Sofulis, iki ülke arasındaki anlaşmaların yeterli olduğunu, ancak bunların güzel niyetle ve bunları imza eden iki büyük şef Mustafa Kemal Atatürk ve Elefterios Venizelos'un verdikleri anlama uygun tatbikleri olması gerektiğini söyledi.⁸¹

Temmuz 1952'de Makedonya Muharrirler Birliği'nin davetlisi olarak Enis Tahsin Til başkanlığında Türk Gazetecileri Heyeti Yunanistan'a bir gezi düzenledi. Dedeağaç'a (Aleksandropolis) giden heyet için şehrin en büyük caddesi, Türk gazeteciler şerefine baştanbaşa süslendi. Gümölcine, İskeçe, Kavala ve Drama'ya giden heyet, bu şehirlerde büyük resmî davetlerle karşılandı, ziyafetler verildi, konuşmalar yapıldı. Heyet, Türk cemaat merkezlerini ziyaret etti. Diğer taraftan İskeçe civarındaki köylerden heyetler gelerek Türk gazetecilerle görüştü. Serez'de Türk Heyeti, Kral ve Kraliçe'nin şerefine verilen yemeğe katılarak görüşmelerde bulundular.

78 "Çeşitli Haberler", *Trakya*, S 344, 26 Ocak 1948, s. 2.

79 "Siyasi Olaylar", *Trakya*, S 351, 29 Mart 1948, s. 1.

80 "Türkiye Dışişleri Bakanı B. Necmettin Sadak Atina'da", *Trakya*, S 352, 5 Nisan 1948, s. 2.

81 "Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı", *Trakya*, S 353, 12 Nisan 1948, s. 2.

Aynı zamanda Selanik'te Atatürk evini ziyaret eden Türk gazeteciler, sanayi merkezine de gittiler. Atina'ya geçen gazeteciler, Yunanistan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı tarafından kabul edildi. Heyet aynı zamanda Yunan Meclisi'nde de bir müzakereye katıldı.⁸²

Yunanistan araştırma gezisi sırasında birçok şehre giden heyet, devlet erkânı ve halkla görüşmeler yaptı. Heyet Başkanı Enis Tahsin Til, raporunda Yunanistan'da Türk gazetecilerin gezisinin çok iyi geçtiğini, Yunan gazetecileri Türkiye'ye geldiğinde aynı muamelenin onlara da gösterilmesi gerektiğini bildirdi.⁸³

Atina Görüşmeleri ve Dünya Basınına Yansımaları (Nisan-Mayıs 1952)

Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya girmesinden kısa bir süre sonra 28 Nisan 1952'de T.C. Başbakanı Adnan Menderes Yunanistan'ı ziyaret etti.⁸⁴ Ertesi gün Türk-Yunan Dostluk Cemiyeti, Menderes şerefine "Palace" salonunda bir resmî davet verdi. Aynı zamanda bu resmî davette iyi niyet göstergesi olarak Yunan Kalithea Şirketi Başkanı M. Anestis Papadopoulos, T.C. Dışişleri Bakanı M. F. Köprülü'ye Türkiye Büyükelçisi'nin yazlık ikametgâhı için bina inşasına tahsis edilmek üzere Pandeli'deki bir arsayı hediye etti.⁸⁵

Türkiye Genel Kurmay Başkanının refakatinde A. Menderes ve F. Köprülü, Atina'da Yunan Hükümeti üyeleri ile siyasi müzakereler yaptı. Türk ve Yunan devlet adamlarının önceliği stratejik meseleler idi. Bunlardan birçoğunun, özellikle Köprülü'nün en büyük arzusu, Atlantik İttifakı içinde bir çeşit Doğu "Küçük Anlaşması"nın (*Petite Entente*) yapılmasıydı. Bu anlaşma, İtalya-Yugoslavya-Türkiye ve Yunanistan'ı içine alacaktı. Köprülü, Atina'da verdiği beyanatta, "Türkiye, Yugoslavya'ya karşı dostluk hisleri beslemektedir ve bunun müteakabil olduğuna eminim. Şimdiye kadar askerî bir anlaşma akdi düşünülmemiştir. Fakat üç komşu memleket aynı tehlikeye karşı koymak zorundadır. Böylece, müşterek müdafaalarında zımnen anlaşmış vaziyettedirler"⁸⁶ ifadelerini kullandı. Trieste Buhranı⁸⁷, İtalyan-Yugoslav işbirliğini kolaylaştıracak nitelikte değildi.⁸⁸ Buna rağmen Türkiye ve Yunanistan, yine de Yugoslavyadan ve onu planlarına iştirak ettirmenin öneminden bahsedeceklerdi.⁸⁹

Atina müzakerecileri tarafından ele alınacak olan diğer bir mesele de, General Eisenhower'ın planlarına göre İtalyan Generali Lazzaro di Castiglione'nin emri altında bulunacak olan kara kuvvetlerinin komutanlığı meselesiydi. Ne Türkler ne de Yunanlılar, bu generalin emri altında

82 BCA; 30-1-0-0; 102-635-12; 14 Temmuz 1952.

83 BCA; 30-1-0-0; 102-635-12; 14 Temmuz 1952.

84 Türkiye Cumhuriyeti Atina Büyükelçiliği, "Türkiye ve Yunanistan Arasında Karşılıklı Cumhurbaşkanı ve Başbakan Ziyaretleri", <http://atina.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/354216> [Erişim Tarihi: 20.05.2020].

85 BCA; 30-1-0-0; 61-375-2; 3 Temmuz 1952, s. 1-5.

86 BCA; 30-1-0-0; 102-634-5; 28 Nisan 1952, s. 1.

87 İtalya-Avusturya sınırı eskisi kabul edildi. Güney Tirol ve Brenner Geçidi İtalyada kaldı. Trieste bölgesi, serbest bölge oldu. Trieste, iki devlet arasında anlaşmazlık konusu oldu. 1954 yılında Trieste bölgesi İtalya ve Yugoslavya arasında paylaşıldı. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, s. 454.

88 BCA; 30-1-0-0; 102-634-5; 28 Nisan 1952, s. 1.

89 BCA; 30-1-0-0; 102-634-5; 28 Nisan 1952, s. 2.

savaşmaya istekli değildi. Bu durumu ihtiyatla ima etmişlerse de belki de Atina'da yüksek sesle söylemekten kaçınmayacaklardı. Her iki devlet de muhtemelen bir İngiliz kumandanını tercih etmekteydi. Mareşal Montgomery'nin Atina'ya yapacağı ziyaret bu niyetlerin açığa vurulmasını sağlayacaktı.⁹⁰

Atina'da yapılan görüşmeler dünya basını tarafından yakından takip edilmekte ve görüşmeler üzerine yorumlar gazetelere yansımaktaydı. Örneğin Fransız Figaro gazetesine göre Türkiye kara kuvvetleri Başkomutanı General Kanatlı'yı da gerek refakatlerinde bulunduran Menderes ve Köprülü, görüşmeleri sırasında Atlantik Paktı'na katılım ile ilgili olarak Türkiye ile Yunanistan'ın ortak menfaatlerini ilgilendiren meseleleri inceleyecekti. Her iki memleket de kara ordularının doğrudan doğruya Amiral Robert Carney'in Akdeniz komutanlığına bağlanmasını istemekteydi. Ortadoğu'da özel bir kumandanlık kurulması hakkındaki İngiliz telkinine karşı Türkiye ve Yunanistan hiçbir heyecan duymamaktaydılar. Aynı derecede Trieste Meselesi yüzünden halen mevcut İtalyan-Yugoslavya gerginliğinin Belgrad ile her türlü işbirliğine engel olacak nitelikte olduğunu belirterek bir İtalyan kumandanlığı fikrine de muhalefet ettiği gazetede belirtilmekteydi.⁹¹

Diğer taraftan Yunanistan, Türkiye'nin ne dereceye kadar askerî bakımdan Balkanların savunmasına yardım edebilecek durumda olduğunu bilmeyi arzu etmekteydi. Muhtemelen Atina müzakereleri bu konuda bir sonuca varılmasını temin edecekti. Bu sonuç ise Atlantik Kuvvetleri Genel Karargâhı'na sunulacaktı. Her şey, Türkiye'nin Karadeniz ve Kafkaslar bölgesinde üzerine düşen mesuliyetler sebebiyle bu bölgede ancak sınırlı bir askerî gayrette bulunabileceğini göstermekteydi.⁹²

Atina görüşmeleri İsviçre basınında da yer aldı. *Gazette de Lausanne*'nin haberine göre bir hafta sürecek olan bu müzakerelerde her şeyden önce ortak askerî meseleler ele alınacaktı. Bu görüşmeler, Ocak ayında Venizelos'un Ankara'ya yaptığı ziyareti takip etmekteydi. Bu ziyaret sonucunda iki memleketi ilgilendiren iktisadî meselelerle (tütün, kuru üzüm), turist meseleleri (vizelerin kaldırılması) üzerinde anlaşma tasarıları hazırlamakla görevli bir Türk-Yunan karma komisyonu kurulacaktı.⁹³

Gazette de Lausanne'da da Türkiye ve Yunanistan'ın da katıldığı Atlantik Paktı çerçevesi içinde Balkan Yarımadası'nın savunması meselesinde birçok mesele olduğu vurgulanmaktaydı. Fransız gazetesinde yer aldığı gibi İsviçre basınında da Ankara ve Atina'nın Atlantik ittifakı emrine verilen Türk-Yunan kuvvetlerinin başına, İtalyan general yerine Amiral Carney'in tercih edildiği belirtilmekteydi. *Gazette de Lausanne*'da, İtalyan komutanlığına karşı gösterilen bu muhalefetin başlıca sebebi olarak Türkiye ile Yunanistan'ın Yugoslavya ile Balkan Yarımadası'nın batı kanadını korumak gibi bir avantaj sağlayacak ortak bir savunma cephesi kurmayı ümit ettikleri

90 BCA; 30-1-0-0; 102-634-5; 28 Nisan 1952, s. 2.

91 BCA; 30-1-0-0; 102-634-5; 28 Nisan 1952, s. 2-3.

92 BCA; 30-1-0-0; 102-634-5; 28 Nisan 1952, s. 3.

93 BCA; 30-1-0-0; 102-634-5; 28 Nisan 1952, s. 3-4.

yazılmıştı.⁹⁴ Yine bu dönemde Türk-Yunan-Yugoslav savunma anlaşmasının kurulmasını beklemek biraz güçse de bu ihtimalin Atina görüşmeleri sırasında ele alınacağı beklenmekteydi. Atina müzakereleri sırasında konuşulması beklenen meselelerden biri de Adriyatik'ten Türkiye'ye kadar uzanan Yunan sınırının savunması meselesiydi. Yunanlıların, bu cephenin korunması için Türklere yardım istemek, mesela iki memleketi Bulgaristan'dan ayıran Trakya sınırına "ortak bir sınır" nazarıyla bakmalarını telkin etmek niyetinde oldukları söylenmekteydi. Gerçekten de Yunanistan'ın artık bir Yugoslavya tehdidi yok, ancak Sovyetlerin desteğini alan Bulgaristan tehdidi vardı. Fakat Türkiye, hiç şüphesiz Yunan cephesinin stratejik önemini kabul etmekle beraber kendisinin de kapatılması gereken birçok cephesinin olduğunu -örneğin Irak ve Suriye sınırlarını hesaba katmadan Karadeniz sahilleri, Kafkaslarda Türk-Sovyet sınırı ve Türk-İran sınırı gibi- ileri sürecekti.⁹⁵

Alman *Die Neu Zeitung* gazetesine göre⁹⁶ Yunan Dışişleri Bakanı S. Venizelos'un Ankara ziyaretine karşılık olarak Türk devlet adamlarının Atina ziyareti iki komşu ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi ve Doğu Akdeniz'in savunması bakımından önemliydi. Türk heyetinin kalabalık olması ve Yunanistan'da altı gün kalmasının dışında ziyaretin serbest olan gayriresmî kısmına her iki milletin ananesine uygun olarak ayrıca geniş bir yer verildi. Daha önce -İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı- Dr. Fahreddin Gökay'ın Atina'ya yaptığı ziyaret iki ülke arasındaki dostluğun ortaya çıkmasına vesile oldu, Yunan başkentindeki resmî makamlar ve halk Gökay'a samimi davrandı. İki memleket devlet adamları arasında sıkı bir ilişki kurmak ve her iki memleket halkını birbirine daha da yakınlaştırmak Türk-Yunan dostluğu bakımından, her iki memleketi ilgilendiren siyasî, iktisadî ve askerî meseleleri müzakere etmek kadar zorunlu ve faydalıydı. Gazetenin belirttiğine göre iki millet arasında asırlık husumete nihayet veren Lozan Barış Antlaşması'ndan beri gerçek bir dostluk ilişkisi kurmak zorunluluğu bakımından her iki tarafın en yüksek hükümet mahfillerinde hiçbir vakit herhangi bir şüphe ve tereddüt gösterilmiş değildi. Lozan'dan sonra iki devlet arasında 1930 ve 1933'te iki antlaşma imzalandı. Yine Alman gazetesine göre, bu antlaşmalarla iki ülke birbirine karşı askerî ve dış politika sahasında geniş bir işbirliği ve karşılıklı yardım taahhüt ettiler. Fakat halk arasında her iki tarafta da maziden kalma hayli kuvvetli bir kin ve düşmanlık hissi hüküm sürmekteydi. Bunların dışında Kıbrıs meselesi Türk-Yunan dostluğu için başlıca bir sorundu. Türkiye'deki halk düşüncesi ve hissiyatı Kıbrıs'ın Yunanistan ile birleşmesi aleyhineydi.⁹⁷ Yine *Die Neue Zeitung* gazetesine göre iki millet

94 Bu konuda Belgrad ile Atina arasındaki ilişkiler önemli derecede iyileşti ve Yugoslavya ile İtalya arasında Trieste yüzünden çıkan ihtilaf bu yakınlığı daha da artırdı. Belgrad'daki müşahitler, Yugoslavya hükümetinin halen, Yugoslavya ile Yunanistan arasında, Balkanlarda barış tehlikeye düştüğü takdirde, her iki hükümetin buna karşı süratle ortak askerî tedbirler almasını mümkün kılacak bir siyasi hava yaratmaya çalışmakta olduğunu temin etmektedirler. Bununla beraber Mareşal Tito Hükümeti ihtiyatla hareket etmek mecburiyetindedir, zira Yunanistan'a karşı tavrını tamamiyle değiştirecek olursa bu hareketi Yugoslav komünist partisinin önüne geçilmez bir muhalefeti ile karşılanabilir. Bk. *BCA*; 30-1-0-0; 102-634-5; 28 Nisan 1952, s. 4.

95 *BCA*; 30-1-0-0; 102-634-5; 28 Nisan 1952, s. 4-5.

96 *Die Neue Zeitung* gazetesinin Atina görüşmeleri hakkında yazıları için bk. *BCA*; 30-1-0-0; 102-634-7; 30 Nisan 1952, s. 1-3.

97 *BCA*; 30-1-0-0; 102-634-7; 30 Nisan 1952, s. 1-2.

arasındaki ilişkileri iyileştirmek için büyük bir çaba sarf edilmekteydi. Gazeteye göre Yunan başvekili, Yunanistan ve Türkiye'nin federal bir devlet halinde birleşecekleri ümidini açığa vurdu. Aynı zamanda Türk Devlet Başkanı Celal Bayar da iki memleket arasındaki işbirliğinin her zamankinden daha fazla zorunlu ve gerekli olduğunu söyledi. Venizelos'un Türkiye'yi ziyareti de olumlu sonuçlar verdi. Vize zorunluluğu kaldırılıp tütün ihracat işinin koordinasyonu kararlaştırıldı. Yazının devamında ise sınırların korunması ve Türk-Yunan genelkurmayının işbirliği yapması gerektiği vurgulandı.⁹⁸

Atina görüşmelerini Sovyet basını doğal olarak batı basınından farklı ele aldı.⁹⁹ *Novoye Vremya* (*Новое Время*) gazetesinin haberine göre müzakereler Şubat 1952'de Venizelos'un Ankara'yı ziyareti esnasında başladı. Müzakerelerin Ankara safhasında Türkiye ile Yunanistan'ın kendi silahlı kuvvetlerini Kuzey Atlantik Bloku ve Güney Avrupa Kara Orduları Komutanı bulunan İtalyan Generali De Kastiloni'nin emrine vermek istemedikleri ortaya çıktı. Yine görüşmelerde iktisadî meseleler hakkında Türkiye ile Yunanistan arasında mevcut ihtilaflar (Avrupa tütün piyasasındaki rekabet, Ege Denizi'ndeki balık avlanması ile ilgili mevzuların askıda kalması vb.) ve harp hazırlıkları ile ilgili olarak kendilerine yüklenen yükün, bu memleketlerin tahammül kabiliyetini aştığı (Basının bildirdiğine göre Eisenhower Türkiye'den 40 tümenlik bir kuvvet teşkil ve teçhizini talep etmiştir) meydana çıktı.¹⁰⁰

Amiral Carney'nin katılımıyla Atina müzakereleri, iki ülke ilişkileri çerçevesini aştı. *Novoye Vremya* gazetesi, İngiliz gazetesi *Daily Telegraph and Morning Post*'a atıfta bulunarak müzakere meselelerini açıkladı. Bu meseleler, Yunanistan ve Türkiye ile Yugoslavya arasında askeri işbirliği; Yunanistan, Türkiye, İtalya ve Yugoslavya arasında işbirliği imkânının araştırılması; her iki memleketin Arap devletleriyle münasebetleri, Ortadoğu savunması gibi konulardı.¹⁰¹

Yine *Novoye Vremya*, 2 Mayıs'ta yayınlanan Atina görüşmelerinin resmî tebliği için karışık ve genel ifadeler olarak yazmaktaydı. Devam eden yazıda istişarelere katılan tarafların ve arkalarındaki Amerikan generallerinin, Yugoslavya'yı Kuzey Atlantik Bloku'nun tasarlanan Balkan filialine katılması için gayret sarf ettikleri bildirilmekteydi. Mesela Plastiras, Türkiye'de çıkan Rumca *Kozmos* gazetesi muhabirine kendisinin Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında askerî bir anlaşma arzu ettiğini söyledi. *Novoye Vremya*, son olarak her iki devlet basınının, Türk-Yunan dostluğu etrafında çıkardığı gürültünün, Türk resmî heyetinin Atina seyahati ile güttüğü gerçek amaçlarını örtbas edemediği yorumunu yapmaktaydı. Yine Yunan başkentinde yapılan müzakerelerin konusunun dostluk ve işbirliği olmadığı, Amerikan harp kundakçılarının askerî maceralarına katılma ve bu amaçla Balkanlarda saldırgan bir blok kurma olduğu gibi ifadeler gazetede yer aldı.¹⁰²

98 BCA; 30-1-0-0; 102-634-7; 30 Nisan 1952, s. 2-3.

99 *Novoye Vremya* (Moskova, 7 Mayıs 1952), bk. BCA; 30-1-0-0; 102-634-9; 7 Mayıs 1952, s. 1-2.

100 BCA; 30-1-0-0; 102-634-9; 7 Mayıs 1952, s. 1.

101 BCA; 30-1-0-0; 102-634-9; 7 Mayıs 1952, s. 1-2.

102 BCA; 30-1-0-0; 102-634-9; 7 Mayıs 1952, s. 2.

Alman gazeteleri *Salzburger Nachrichten* (Salzburg, 7 Mayıs 1952) ve *Mannheimer Morger* (Mannheim, 9 Mayıs 1952) Atina görüşmelerinden sonra konu hakkında geniş yer verdi. Türk heyetinin Syntagma Meydanı etrafındaki otellerde ağırlandıkları, büyük şenlikler ve müsamereler düzenlenerek samimi bir atmosferde müzakereler yapıldığı belirtmekteydi. Aynı zamanda Türk-Yunan tarihsel geçmişinden bahseden gazeteler, iki devletin geçmişe yönelik sorunlarını çözdüklerini ve kuzeyden gelecek tehdide karşı Türkiye ve Yunanistan'ın birlikte hareket ettiğini yazdı.¹⁰³ Ancak Alman gazetelerine göre iki millet, Bizans'ın Türkler tarafından zaptı ve Osmanlıların Atina'ya hâkim oldukları zamanlardan beri birbirine düşmandı. II. Dünya Savaşı öncesi akdedilen Balkan Antantı, 1919'dan sonra Anadolu toprakları üstünde Türk ve Yunan askerleri arasında yapılan mücadeleleri unutturmadı. İki millet arasındaki düşmanlık ananevi idi. Türkiye ile Yunanistan arasında, Almanya ile Fransa arasındaki gayrikabili hal problemler gibi meseleler mevcut olduğu 1919 ve 1939 yılları arasında daima tekrar edildi. 1952'de ise bu meseleler halledildi. Türkiye, Kıbrıs meselesinin kendisi için artık mevcut olmadığını resmen beyan etti.¹⁰⁴ Yunanlılar tarafından da İstanbul'daki Ayasofya'ya Yunan salibi (hacı) dikilmesinden artık bahsedilmiyordu. Konuşulan şey, kuzeyden bir tecavüze uğranıldığı takdirde yapılacak ortak savunmaydı. Yunan Kralı Ankara'ya davet edildi. İlerleyen zamanlarda birtakım görüşmeler yapılması beklenmekteydi.¹⁰⁵

Programda iki gündem vardı. Konulardan biri Yugoslavya'ya, diğeri Arap memleketlerine aitti. Fakat bu devletlerin delegeleri programa katılmayacaktı. Türk devlet adamlarının Atina'da yaptıkları müzakerelerde “Yugoslavya ile Kooperasyon” konusu gündeme getirildi General Plastiras, bu konuda teşebbüsü ele almak işinin Türkiye'ye düştüğünü ve Yunanistan'ın Belgrad ile müzakereye başlamak için hazır olduğunu bildirdi. Türkiye ve Yunanistan, kuzeyden (SSCB'den) bir tecavüz meydana geldiğinde Balkan sınırlarının birlikte savunulması için Yugoslavya'yı kazanmak istiyordu. Yugoslavya'nın işbirliği İtalya'nın kuzey sınırını koruyacaktı. Türk Dışişleri Bakanı'nın yapacağı bildirilen Roma ziyaretinin de bununla ilgili olduğu tahmin edilmekteydi. Fakat ne Belgrad ne Atina ne de Ankara, Doğu Akdeniz havzasında bir İtalyan başkomutanını tanıyacaktı. Bu mesele ve Trieste meselesi çözülmesi gereken konulardı. Bu arada Suriye'de Moskova ile herhangi bir işbirliğinin söz konusu olmadığı beyan edildiğinden ve Suriye-Lübnan ile Suudi Arabistan'ın ortak bir yol tutmak emelinde oldukları söylendiğinden beri, Türkiye, Suriye ile temasa girişmeye hazırlanmaktaydı. Her ne kadar gerek Yugoslavya gerekse Arap devletleriyle bir anlaşma sağlamak daha uzun zamana mütevekkıf da olsa her iki halde de Ankara yine kilit mevziini teşkil etmekteydi.¹⁰⁶

103 *Salzburger Nachrichten* (Salzburg, 7 Mayıs 1952), *Mannheimer Morgen* (Mannheim, 9 Mayıs 1952). Bk. *BCA*; 30-1-0-0; 102-634-10; 9 Mayıs 1952, s. 1-3.

104 T.C. Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak 23 Ocak 1950'de TBMM'de “Kıbrıs meselesi diye bir mesele yoktur” beyanatını verdi. Aynı yıl içinde başa geçen Demokrat Parti'nin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü de TBMM'de benzer sözleri söylemiştir. Türkiye'nin Kıbrıs'a karşı bu pasif politikası, Yunanlı ve Kıbrıs Rumlarının işine yaramıştır. Bk. Dilek Yiğit Yüksel, “Kıbrıs'ta Yaşananlar ve Türk Mukavemet Teşkilatı (1957-1964)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 34 (2), 98, (2018), s. 316.

105 *BCA*; 30-1-0-0; 102-634-10; 9 Mayıs 1952, s. 2.

106 *BCA*; 30-1-0-0; 102-634-10; 9 Mayıs 1952, s. 3.

Nihayetinde 1 Mayıs'ta Pandeli'ye giden Türk heyeti, halk tarafından karşılandı ve özel bir davet verildi. Bu organizasyonun başkanı Papadopoulos; idare heyeti, eski Pandeli Başkanı M. İstridis ve yeni Pandeli Cemaati Başkanı M. Betinis ve Kelission, K. Liodimas ve belediye meclisleri üyeleriyle beraber Türk misafirleri, donatılmış olan Agia Triados Meydanı'nda ve Cristalli merkezinde karşıladı. Davete Türkiye Başbakanını temsilen katılan Orgeneral Şükrü Kanatlı konuşmasında iki milletin dostluğunu dile getirdi:

... milletlerimiz çok samimi bir dostluk bağı ile birbirlerine bağlıdırlar. Eski nesil ortadan kalkmıştır ve gençler her gün iki milletin birliği fikrini perçinlemektedirler.

İstikbalde bir vatana, bir anaya ve bir babaya mensup tek bir millet olduğumuz fikri kalplerimizde hakim olmalıdır. Memleketlerimizin gençliğine itimatla bakıyor ve bu hususta gayret sarf ediyoruz.¹⁰⁷

Kanatlı'nın konuşmasından görüşmelerin samimi ve olumlu geçtiği anlaşılmaktadır.

Ankara Görüşmeleri ve Dünya Basına Yansımaları (Haziran 1952)

7-12 Haziran 1952'de Yunan Kralı Paul, Türkiye'yi ziyaret etti.¹⁰⁸ Başbakan Adnan Menderes ve eşi tarafından 11 Haziran 1952'de Yunan Kral ve Kraliçesi şerefine verilen Ankara Palas'taki öğle yemeğine Türk ve Yunan tarafından üst düzey yetkililer, büyükelçiler¹⁰⁹, elçiler¹¹⁰ ve maslahatgüzarlar¹¹¹ davet edildi¹¹². Bu davetten sonra İngiliz *Daily Telegraph* gazetesinde "Türk-Yunan Anlaşması" adıyla bir yazı kaleme alındı. Bu ziyaretin tarihî ve siyasi bakımdan çok önemli olduğu, hemen hemen dokuz asırdır süren husumetin sona erdiği ifade edildi. Gazete, Türk ve Yunanlıların ortak düşmanı olarak komünizmi göstermekteydi. İki devletin arasını açacak tek konunun ise Kıbrıs olduğu da belirtildi:

Yunanistan'a ilhak edilecek olursa, emniyetlerinin millî ve ciddi bir tehlike ile karşılaşacağından endişe etmektedirler. Türklerin iddiasınca, Yunanistan'a topraklarından oldukça uzakta bulunan Kıbrıs'ın tehlikeli ellere düşmeyeceğini temin edemeyecektir. Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı Kıbrıslı Yunanlılar için maddî bir fayda da temin edemeyecektir. Zira o zaman onlar, şimdi İngiltere ile olan bağlarının bahşettiği iktisadî avantajları kaybedecekler ve Yunanistan'la birleşmenin doğuracağı vergi, askerî hizmet ve diğer

107 BCA; 30-1-0-0; 61-375-2; 3 Temmuz 1952, s. 6-7.

108 Türkiye Cumhuriyeti Atina Büyükelçiliği, "Türkiye ve Yunanistan Arasında Karşılıklı Cumhurbaşkanı ve Başbakan Ziyaretleri", <http://atina.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/354216> [Erişim Tarihi: 20.05.2020].

109 Çin, Kanada, Sovyet, Brezilya, Yugoslavya, İtalya, Afganistan, Hindistan, İran, Polonya ve Mısır Büyükelçileri. Bk. BCA; 30-1-0-0; 18-104-3; 11 Haziran 1952, s. 3.

110 Lübnan, Suudi Arabistan, İsrail, Irak, Finlandiya, Ürdün, Hollanda, İsviçre, İsveç, Belçika, Arjantin, Suriye elçileri. Bk. BCA; 30-1-0-0; 18-104-3; 11 Haziran 1952, s. 3-4.

111 Pakistan, Avusturya, İspanya, Norveç, İngiltere, Danimarka, Amerika, Çekoslovakya ve Meksika maslahatgüzarları. Bk. BCA; 30-1-0-0; 18-104-3; 11 Haziran 1952, s. 4.

112 BCA; 30-1-0-0; 18-104-3; 11 Haziran 1952.

taahhütleri yüklenmek zorunda kalacaklardır. Türklerin fikri şudur: İngilizler Kıbrıs'ı terk edecek olurlarsa, Kıbrıs muhakkak Türkiye'ye geri verilmelidir.¹¹³

Türkiye'nin Londra Basın Ataşesi Nejat Sönmez, Yunan Kral ve Kraliçesi onuruna verilen yemeğin İngiliz gazetelerine yansımalarına dair bir yazı kaleme aldı. Bu yazıda, Türk-Yunan devlet adamlarının Atlantik Paketi çerçevesinde askerî işbirliği için çalıştıkları vurgulandı. Diğer taraftan Türkiye ile Yunanistan arasındaki yakınlaşmayı İngiltere'nin uygun karşılamadığına dair yazıların doğru olmadığı da belirtilmekteydi.¹¹⁴

Bu ziyaretten sonra 19 Haziran 1952 tarihli Yunan *Vradyni* (*Βραδυνή*) gazetesinde Yunan milletinin Türk-Yunan dostluğuna inandığı ve ortak menfaatlerin korunması için ellerinden geleni yapacakları vurgulandı. *Vradyni* gazetesi, *Hürriyet* gazetesinde çıkan bir habere atf yaparak “Yunanlılar İstanbul'un fethinin yıl dönümünü kutlamasın diye uğraşıyorlar desin, Yunanlıların böyle bir düşüncesi yoktur” ifadelerini kullandı. Aynı zamanda Yunan Kralı'nın, Atatürk'ün kabrine çelenk koyduğu sırada -ki yeni Türkiye'nin yaratıcısını hürmetle anmayan tek bir Yunanlı yoktur- “Her iki memleket kendi tarihlerini ve kendi kahramanlarını anmaktan vazgeçmelidir, denilebilir mi? Türk-Yunan dostluğu, geçmiş zamanın hatıralarına değil ortak menfaatlere dayanmaktadır” şeklindeki sözleriyle gazete, yazısını sonlandırmaktaydı.¹¹⁵

19 Haziran 1952 tarihli Yunan *Akropolis* (*Ακρόπολις*) gazetesinde ise “Ayasofya ve Türkler” başlıklı bir yazı kaleme alındı. Yazıda Türk-Yunan dostluğu şerefine Ayasofya'nın yeniden kilise olması istenmekteydi. Aynı zamanda “bu yolda ilk adım atanın, Ayasofya'yı cami olmaktan kurtaranın, duvarlardaki her biri muhteşem bir sanat eseri olan havari tasvirlerini meydana çıkartanın Atatürk olduğu” gibi ifadeler kullanıldı.¹¹⁶ Yukarıda bahsettiğimiz gibi Rumların, Anadolu'ya dönüş ümitleriyle birlikte Ayasofya'nın tekrar kilise yapılması gibi düşünceleri vardı. Ayasofya'nın kiliseye çevrilmesini bir dostluk hareketi olarak görüp “cami olmaktan kurtaranın Atatürk olduğu” gibi ifadeler kullanılması ve bunun dile getirilmesi ilginç bir durumdur.

29 Kasım-3 Aralık 1952 tarihleri arasında Yunan Kral ve Kraliçesi'nin Ankara'yı ziyaretlerini iade etmek üzere Atina'ya Cumhurbaşkanı Celal Bayar bir heyetle birlikte gitti.¹¹⁷

5. Türkiye-Yunanistan ve Yugoslavya Anlaşması (Şubat 1953)

Atina ve Ankara'da yapılan görüşmelerde, Balkanlarda güvenliğin sağlanması hususunda Yugoslavya'nın Türkiye ve Yunanistan'ın yanında yer alması için çalışmalar yapıldı. 25 Ocak 1953 tarihinde Dışişleri Bakanı F. Köprülü'nün Belgrad'daki görüşmeleri hakkında basında haberler yer

113 BCA; 30-1-0-0; 102-635-5; 2 Temmuz 1952.

114 Londra Basın Ataşesi Nejat Sönmez'in yazısı için bk. BCA; 30-1-0-0; 102-635-6; 3 Temmuz 1952.

115 BCA; 30-1-0-0; 102-635-3; 23 Haziran 1952, s. 2.

116 BCA; 30-1-0-0; 102-635-3; 23 Haziran 1952, s. 2.

117 BCA; 30-18-1-2; 130-79-3; 28 Ekim 1952; BCA; 30-18-1-2; 130-92-6; 18 Kasım 1952.

aldı. Bu haberlere göre Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında imzalanacak ve Yugoslavya ile NATO arasında bir irtibat teşkil edecek olan anlaşmaya büyük önem verilmekteydi.¹¹⁸

Yunan hükümet yayın organı *To Vima (To Bήμα)* gazetesi bu görüşmeleri yorumlayarak, F. Köprülü'nün, Yugoslavya'da Mareşal Tito ve Yugoslavya Hükümeti üyeleri ile yaptığı çok önemli görüşmelerden sonra, bunların içeriği ve sonuçlarından aynı zamanda Yunan Hükümeti'ni haberdar etmek için 26 Ocak'ta Atina'ya gideceğini yazmaktaydı. Yunan Dışişleri Bakanı, Balkan anlaşmalarının üçlü bir anlaşmaya çevrilmesi için daha sonra Belgrad'a gidecekti. Zira son Belgrad haberlerinden anlaşıldığı gibi yeni bir Balkan anlaşması olacaksa bu anlaşma aynı zamanda, Sovyetlere karşı yarım adada sonradan meydana gelecek gelişmelere yönelik Balkanların savunulması için zorunlu olarak kabul edilecek ve gerçekten de gereken Yunan bölgesini de içine alacaktı. Bu yeni anlaşma, Yugoslavya'nın Atlantik Paktı'nın bir üyesi olmaması ve bu ittifaka katılmasının ise gerekli bütün formalitelerin yerine getirilmesi için uzun zamana bağlı bulunması ile açıklanabilirdi. Fakat gazeteye göre Yugoslavya'nın bir Balkan Anlaşması ile Atlantik Paktı'na bağlanmasına, bu yolda atılan ilk adım ve nihai olarak büyük hür milletler ailesine katılmasına bir başlangıç nazarıyla bakılmalıydı. Trieste Meselesi'nin, Yugoslavya'nın Atlantik Paktı'na kabulü için gerekli olan İtalya ile Yugoslavya arasında işbirliğinin kurulmasına imkân verecek şekilde halledilebileceği ümit edilmekteydi.¹¹⁹

Yunan *Kathimerini (Καθημερινή)* gazetesi de Amiral Carney, Amiral Moutbatten ve müttefik cephenin diğer askerî şahsiyetlerinin aynı zamanda Atina'da bulunmalarının bir tesadüf olmadığını ve önceden planlanan bir hadise olduğunu yazdı. Bu süreçte yapılan Türk-Yunan görüşmelerinden anlaşıldığına göre Yugoslavya ortak savunma teşkilatına katılmazsa doğu ve batıdan Trakya'nın savunulması bir hayli zor olacaktı. Bunun sebebi, savunmanın, zorunlu şekilde dayanması gereken bir hinterlandının olmaması ve diğer taraftan da, Türk kuvvetlerinin Kafkasya sınırı ve Karadeniz sahillerinin bir kısmına sahip olmasıydı.¹²⁰

Ancak Yunanistan'daki muhalif gazeteler [örneğin Ulusal İlerici Merkez Birliği organı *Allaghi (Αλλαγή)* gazetesi] bu görüşmeler olumsuz yaklaşırken hükümet organı olan gazeteler ise [*Akropolis (Ακρόπολη)* gazetesi, *Ethinikos Kiry (Εθνικός Κήρυ)* gazetesi] olumlu yaklaştı.¹²¹

Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya alınmalarından sonra aralarında başlayan yakın ilişkiler, Doğu Blokunun dışladığı Yugoslavya ile de kuruldu. Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında BM anlaşmasında beyan olunan prensiplere uygun olarak bütün milletlerle barış içinde yaşamaya ve milletlerarası barışın sürdürülmesine karar verilerek; aralarında mevcut dostane ilişkileri takviye arzusuyla milletlerin hürriyetini, istiklalini ve toprak bütünlüklerini dışardan gelecek her türlü kuvvete karşı savunmaya azimli olunarak; savunma teşkilatlarını hariçten gelecek her türlü tecavüze karşı daha etkili kılmak için gayretlerini birleştirmeye ve ortak menfaatleriyle ilgili

118 BCA; 30-1-0-0; 103-641-4; 2 Şubat 1953, s. 2.

119 *To Vima* gazetesi (25 Ocak 1953) için bk. BCA; 30-1-0-0; 103-641-4; 2 Şubat 1953, s. 2.

120 BCA; 30-1-0-0; 103-641-4; 2 Şubat 1953, s. 5.

121 BCA; 30-1-0-0; 103-641-4; 2 Şubat 1953, s. 6-12; BCA; 30-1-0-0; 103-641-6; 2 Şubat 1953.

konularla, özellikle savunmalarını ilgilendiren meselelerde istişare etmeye ve işbirliği yapmaya kararlı olunarak; kendi milletlerinin ve barışsever bütün milletlerin ortak menfaatlerinin, dünyanın bu bölgelerinde barışın ve emniyetin korunması için BM Antlaşmasının 51. maddesine uygun olarak uygun tertipler alınmasının gerekliliğine inanılarak bu antlaşmanın imzalanmasına karar verildi.¹²² 28 Şubat 1953'te Ankara'da Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında bir *Dostluk ve İşbirliği Antlaşması* imzalandı.¹²³

Antlaşmanın imzalanmasından çok kısa süre sonra, Mart 1953'te Türkiye ve Yunanistan arasında gerginlikler başladı. Bunların başında Kıbrıs meselesi¹²⁴, kara suları meselesi, özellikle balıkçılık¹²⁵ ile ilgili sorunlar, sonrasında ise Türkiye'deki Rum azınlıkların durumu meselesi gelmekteydi. Yunanistan yeniden *Enosis* amacıyla harekete geçti. Bu düşünceyle Yunan kamuoyunun ilgisi Kıbrıs'a yöneldi. Türk basını ve kamuoyu da Kıbrıs gelişmelerini yakinen izlerken, Türk Hükümeti ise NATO ve Yunanistan'la çatışmaktan kaçındı. Neticede Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Ağustos 1954'te Yugoslavya'nın Bled şehrinde Balkan İttifakı imzalandı.¹²⁶ Balkan İttifakı'na göre pakta bağlı devletlerden birine saldırı olduğu zaman diğerleri silahlı güç de dâhil olmak üzere yardım edecekti. Bu saldırı karşısında üye ülkeler ortak politika uygulayacaktı. Aynı zamanda iki yılda bir toplanmak üzere üç devletin dışişleri bakanları tarafından daimi bir konsey oluşturulacaktı.¹²⁷ Balkan güvenliğini sağlamak için Türkiye ve Yunanistan'ın birlikte mücadele verdiği Balkan İttifakı imzalandı. Ancak aradan uzun zaman geçmeden Balkan İttifakı zayıflamaya başladı. Bunun başlıca sebepleri, Yugoslavya'nın Sovyetlerle yakınlaşması ve Yunanistan'ın Kıbrıs üzerindeki emelleriydi. Böylelikle Türkiye'nin Balkanlarda kendisini güvence altına almak için uğraştığı Balkan İttifakı başarılı olmadı ve 1956 yılında etkisini kaybederek 1960'ta feshedildi.¹²⁸

Sonuç

Türkiye ve Yunanistan arasında tarihsel arka planda çözülmemiş ve karşılıklı güvensizlikten kaynaklanan sorunlardan dolayı istikrarlı bir ilişki sağlanamadı. Bununla birlikte iki devletin ortak güvenliğinin söz konusu olduğu durumlarda, geçmişteki husumetlerini bir kenara bırakıp birlikte hareket ettikleri dönemler de oldu. Bu dönemlerden biri Soğuk Savaş'ın ilk (1946-1954) yıllarıydı.

122 BCA; 30-1-0-0; 61-37-5; 28 Şubat 1953, s. 1-2.

123 BCA; 30-1-0-0; 61-37-5; 28 Şubat 1953, s. 2-11; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, s. 237, 522.

124 BCA; 30-1-0-0; 103-643-3; 12 Mart 1953, s. 3.

125 BCA; 30-1-0-0; 103-643-1; 7 Mart 1953, s. 4.

126 BCA; 30-18-1-2; 136-68-20; 16 Ağustos 1954.

127 İbrahim Mert Öztürk, *Türkiye'nin Balkanlarda Batı ve Doğu İttifakına Bağlı İki Sınır Komşusuyla Siyasi İlişkileri, Bulgaristan ve Yunanistan (1945-1960)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014, s. 236.

128 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, s. 523-524.

Türkiye ve Yunanistan, II. Dünya Savaşı sonrası ortak SSCB tehdidine karşı dostane ilişkiler kurdu. Öyle ki Türk-Yunan ilişkileri tarihinde en yakın ilişkilerin kurulduğu dönem, Soğuk Savaş'ın ilk yılları oldu. Bu ilişkiler sadece siyasî anlamda değil aynı zamanda sosyal, kültürel ve ekonomik alanda da iki devleti birbirine yakınlaştırdı.

II. Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni dünya düzeninde taraflarını belirleyen Türkiye ve Yunanistan, Batı kanadında yer alıp BM'ye girdi. Savaş sonrası ekonomik durumları kötü olan iki devlete ABD'den Truman doktriniyle Marshall yardımları sağlandı. Bu yardımlarla beraber iki devletin iyice ABD kontrolü altına girdiği söylenebilir. Aynı zamanda NATO'ya girip tamamen güvenliklerini de garanti altına almak isteyen bu iki devlet beraber hareket etti. Bu süreçte geçmişteki husumetler ise zaman zaman gündeme getirilmeye çalışılsa da bu konular kısa sürede kapatıldı. Bu süre zarfında iki devlet arasında devlet kademesinde yoğun ziyaretler yaşandı. Yine bu dönem içerisinde siyasî, ticarî, sosyal, kültürel vb. anlaşmalar yapılırken Balkanlarda da güvenliği sağlamak adına Yugoslavya ile Balkan ittifakı için büyük mücadeleler verildi. Diğer taraftan NATO'ya girmek uğruna iki devlet Kore Savaşı'na asker gönderdi.

Cumhuriyet arşiv belgelerinden ve çağdaş gazetelerden Türkiye'nin bu dönem içerisinde dış basını yakından takip ettiğini görmekteyiz. Aynı dönem zarfında Türk-Yunan ilişkileri dış basın tarafından da yakından izleniyordu. Bunun sebebi Türkiye ve Yunanistan'ın Sovyet tehdidinin başladığı sınırlarda yer almasıydı. İki devletin birbiri ile olan ilişkileri, ABD ve SSCB'nin propagandalarını derinden etkileyecek konumdaydı. Batı devletleri ve Sovyetlerin Türk-Yunan ilişkilerine bakış açıları doğal olarak farklıydı. Avrupa devletleri Türk-Yunan ilişkilerinin iyileşmesini olumlu değerlendirmekteydi. Moskova ise bu ilişkinin suni bir dostluk ilişkisi olduğunu vurgulayarak bu gelişmelerin ABD'nin saldırgan politikalarının sonucu olduğu yönünde basın yoluyla propagandalar yaptı.

Sonuç olarak II. Dünya Savaşı sonrasında dünyada oluşan konjonktürel durum karşısında başlayan Türk-Yunan dostluğunun, 1954 yılı ile birlikte Kıbrıs meselesi başta olmak üzere azınlıklar sorunu gibi sebeplerden dolayı bittiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA; 30-18-1-2; 107-106-9; 22 Mart 1945.
BCA; 30-18-1-2; 107-109-12; 4 Nisan 1945.
BCA; 30-10-0-0; 219-478-14; 18 Aralık 1953.
BCA; 30-18-1-2; 113-28-13; 26 Nisan 1947.
BCA; 30-18-1-2; 114-51-3; 24 Temmuz 1947.
BCA; 30-10-0-0; 256-725-24; 1 Ağustos 1947.
BCA; 30-1-0-0; 61-375-2; 3 Temmuz 1952.
BCA; 30-1-0-0; 102-634-5; 28 Nisan 1952.
BCA; 30-1-0-0; 102-634-7; 30 Nisan 1952.
BCA; 30-1-0-0; 102-634-9; 7 Mayıs 1952.
BCA; 30-1-0-0; 102-634-10; 9 Mayıs 1952.
BCA; 30-1-0-0; 18-104-3; 11 Haziran 1952.
BCA; 30-1-0-0; 102-635-5; 2 Temmuz 1952.
BCA; 30-1-0-0; 102-635-6; 3 Temmuz 1952.
BCA; 30-1-0-0; 102-635-3; 23 Haziran 1952.
BCA; 30-18-1-2; 130-79-3; 28 Ekim 1952.
BCA; 30-18-1-2; 130-92-6; 18 Kasım 1952.
BCA; 30-18-1-2; 109-80-13; 14 Ocak 1946.
BCA; 30-18-1-2; 110-14-2; 14 Şubat 1946.
BCA; 30-18-1-2; 110-21-4; 20 Mart 1946.
BCA; 30-18-1-2; 111-61-10; 19 Eylül 1946.
BCA; 30-10-0-0; 163-141-15; 14 Ekim 1946.
BCA; 30-18-1-2; 112-68-1; 23 Ekim 1946.
BCA; 30-18-1-2; 112-67-18; 23 Ekim 1946.
BCA; 30-10-0-0; 163-142-2; 24 Aralık 1946.
BCA; 30-18-1-2; 112-85-12; 1 Ocak 1947.
BCA; 30-18-1-2; 115-79-7; 17 Aralık 1947.
BCA; 30-1-0-0; 103-643-3; 12 Mart 1953.
BCA; 30-1-0-0; 103-643-1; 7 Mart 1953.
BCA; 30-18-1-2; 136-68-20; 16 Ağustos 1954.
BCA; 30-1-0-0; 61-375-2; 3 Temmuz 1952.
BCA; 30-1-0-0; 103-641-4; 2 Şubat 1953.
BCA; 30-1-0-0; 103-641-6; 2 Şubat 1953.
BCA; 30-1-0-0; 61-37-5; 28 Şubat 1953.
BCA; 490-1-0-0; 5-26-7; 14 Mart 1945.
BCA; 30-10-0-0; 268-806-9; 14 Mart 1947.
BCA; 30-18-1-2; 114-47-14; 76-692; 8 Temmuz 1947.
BCA; 30-18-1-2; 119-29-7; 1 Nisan 1949.

BCA; 30-18-1-2; 119-34-13; 27 Nisan 1949.

BCA; 30-1-0-0; 102-635-12; 14 Temmuz 1952.

BCA; 30-1-0-0; 102-634-10; 9 Mayıs 1952.

II. Gazeteler*

Akşam

Cumhuriyet

T.C. Resmi Gazete

The New York Times

Trakya (İskeçe / Yunanistan)

III. Araştırma Eserleri

“North Atlantic Treaty Organization”, *International Organization*, 5/3, (1951), s. 629-632.

Akkaya, Bülent, “Türkiye’nin NATO Üyeliği ve Kore Savaşı”, *Akademik Bakış Dergisi*, S 28, (Ocak-Şubat 2012), s. 1-20.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, C 1-2, Alkım Yayınevi, Ankara 2004.

Bakar, Bülent, “Zor Zamanlarda İyi Komşuluk Örneği: İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’den Yunanistan’a Yapılan Yardımlar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S 71, (Temmuz 2008), s. 413-443.

Bilge-Criss, Nur, “Türkiye-NATO İttifakının Tarihsel Boyutu”, *Uluslararası İlişkiler/International Relations*, 9/34, (2012), s. 1-28.

Carr, John C., *The Defence and Fall of Greece, 1940-1941*, South Yorkshire 2013.

Clogg, Richard, *Modern Yunanistan Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

Çağrı, Erhan, “Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51/1, (1996), s. 275-287.

Demirer, Mehmet Arif, *İnönü’den İkinci Dünya Savaşı*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2016.

Deringil, Selim, *Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşında Türkiye’nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı, İstanbul 1994.

Durak, Gökhan, “Türk ve Dünya Basınında Kore Savaşı ve Türkiye”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/36, (Şubat 2015), s. 323-339.

Efe, İsmail, “NATO’ya Üyelik Sürecinde Türkiye-ABD İlişkileri ve Türk Kamuoyundaki Akisleri”, *History Studies*, 11/2, (Nisan 2019), s. 601-619.

Elçin, Macar, *İşte Geliyor Kurtuluş/Επχεται Το Κοιποτολουç*, İzmir Ticaret Odası Kültür Sanat Tarih Yayınları, İzmir 2009.

Eray Biber, Tuğba, “Kızılay Arşiv Belgelerine Göre 1940 – 1942 Yılları Arasında Türkiye’den Yunanistan’a Yardımlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C I/201, (Kasım 2012), s. 99-128.

_____, *Karadeniz Rumları ve Yunanistan*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Esmer, Ahmet Şükrü – Oral Sander, “İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1991-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.

Gönlübol, Mehmet, Oral Sander, Ömer Kürkçüoğlu vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006.

Hart, Basil Liddell, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Hatipoğlu, Murat, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan: 1923-1954*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997.

* Gazete numaraları ve makale isimleri dipnotlarda verilmiştir.

- Higham, Robin, *Diary of a Disaster, British Aid to Greece, 1940-1941*, University Press of Kentucky, Lexington 2009.
- Holmes, Richard, *World War II in Photographs*, Carlton Book, London 2000.
- İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara.
- Keegan, John, *İkinci Dünya Savaşı*, çev. Samet Öksüz, Say Yayınları, İstanbul 2016.
- Keser, Ulvi, *Yunanistan'ın Büyük Açlık Dönemi ve Türkiye*, İstanbul 2008.
- Kocaoğlu, A. Mehmet, "Birleşmiş Milletler Örgütünün Türk Dış Politikasına Etkileri", *Bilig*, C 6, (Yaz 1997), s. 26-49.
- Koliopoulos, John S. – Thanos M. Veremis, *Modern Greece A History since 1821*, Malaysia 2010.
- Macksey, Kenneth John, *II. Dünya Savaşı'nda Askeri Hatalar*, çev. M. Tanju Akad, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Malkoç, Eminalp, "Türk Basınında Truman Doktrini ve Türkiye'ye Amerikan Yardımları (1947-1950), *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S 9, (2006), s. 89-127.
- Natkiel, Richard, *Atlas of World War II*, Barnes & Boble Books, Lexington 2000.
- Offner, Arnold A., "Another Such Victory": President Truman, American Foreign Policy, and the Cold War", *Diplomatic History*, 23/2, (Spring 1999), s. 127-155.
- Selçuk Özgür, Pınar, "Yunanistan İç Savaşı ve Dış Güçlerin Rolü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 57, (Güz 2015), s. 101-129.
- Öztürk, İbrahim Mert, *Türkiye'nin Balkanlarda Batı ve Doğu İttifakına Bağlı İki Sınır Komşusuyla Siyasi İlişkileri, Bulgaristan ve Yunanistan (1945-1960)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.
- Peace and war; United States foreign policy, 1931-1941*, by United States Department of State, Washington 1942.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2013.
- Smokovitis, Dimitrios, "Greece's Contribution To The Korean War (1950-1955)", *Advances in Military Sociology: Essays in Honor of Charles C. Moskos (Contributions to Conflict Managment, Peace Economics and Development*, C 12, Part 1, Emerald Group Publish Limited, Bingley 2009, s. 225-232.
- Stueck, William, "The Korean War as International History", *Diplomatic History*, 10/4, (1986), s. 291-309.
- Tağmat, Çağla Derya, *Açlık: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Yunanistan'a Yardımları*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2017.
- The Balkan Campaign 1940-1941*, Department of Military Art and Engineering United States Military Academy Est Point, New York 1948.
- Uzman, Nasrullah, "II. Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Talepleri ve Türkiye'nin Tepkisi", *Gazi Akademik Bakış*, 11/22, (2018), s. 117-142.
- Uzun, Hakan, "Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 61, (Güz 2017), s. 393-435.
- Weinberg, Gerhard K., *A World At Arms A Global History Of World War II*, Cambridge University Press, New York 1995.
- Yalman, Ahmet Emin, "Kore Savaşı'nın Türk Kamuoyuna Yansıması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 37-38, (Mayıs-Kasım 2005), s. 231-245.
- Yiğit Yüksel, Dilek, "Kıbrıs'ta Yaşananlar ve Türk Mukavemet Teşkilatı (1957-1964)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 34 (2), 98, (2018), s. 311-375.

Elektronik Kaynaklar

- North Atlantic Treaty Organization (NATO) <https://www.nato.int/> [Erişim Tarihi: 20.03.2019]; T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü-NATO”, <http://www.mfa.gov.tr/nato-tarihce.tr.mfa> [Erişim Tarihi: 20.03.2019].
- Türkiye Büyük Millet Meclisi, “Türkiye ile Yunanistan Arasında İmzalanan Ticaret Anlaşmasıyla Eklerinin Onanması Hakkında Kanun”, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc032/kanuntbmmc032/kanuntbmmc03205470.pdf [Erişim Tarihi: 20.08.2020].
- Türkiye Cumhuriyeti Atina Büyükelçiliği, “Türkiye ve Yunanistan Arasında Karşılık Cumhurbaşkanı ve Başbakan Ziyaretleri”, <http://atina.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/354216> [Erişim Tarihi: 20.05.2020].
- Türkiye Cumhuriyeti Atina Büyükelçiliği, “Türkiye ve Yunanistan Arasında Karşılık Cumhurbaşkanı ve Başbakan Ziyaretleri”, <http://atina.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/354216> [Erişim Tarihi: 20.05.2020].
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD)”, http://www.mfa.gov.tr/iktisadi-isbirligi_ve-gelisme-teskilati-_oecd_.tr.mfa#:~:text=%C3%96rg%C3%BCt%2C%20%C4%B0k%20i%20n%20c%20i%20D%C3%BCn%20y%20a%20S%20a%20v%20a%20C%205%20F%20C%204%20B%201%2020%20sonras%C4%B1nda,%C3%BClkeleri%20aras%C4%B1ndaki%20ticari%20C%20B6demeleri%20serbestle%C5%9Ftirerek [Erişim Tarihi: 6.10.2020].

ELÇİN'İN ÖLÜM HÜKMÜ ROMANI ÜZERİNDEN SOVYET SİSTEMİNE BAKIŞ

OUTLOOK ON THE SOVIET SYSTEM THROUGH THE NOVEL OF ELÇİN, CALLED ÖLÜM HÜKMÜ

Mehdi GENCELİ*

Furkan ABİR**

Öz

Elçin'in üçüncü ve en kapsamlı eseri olan *Ölüm Hükümü*, Sovyetler Birliği'nin yetmiş yıldaki panoraması olarak değerlendirilebilecek niteliktedir. Roman, müstakil gibi görünen, ancak her biri diğerleriyle bağlantılı on sekiz bölümden oluşmaktadır. Elçin her bölümde farklı karakterler üzerinden Sovyet sisteminin eleştirisini yapar. Romanda karakterlerin birey olma bilinci ve benlik duygusunun kolektivitinin önüne geçtiği görülür. Bu durum sistem ve insan arasında çeşitli çatışmalar meydana getirir. Rüşvet, iltimas ve giderek artan liyakatsizlik insanlara bu dünyada cennet vadeden düzenin bozulmasına sebep olur. Sovyet sistemi, din yerine ikame ettiği ideolojisinin eleştirilmesini olanaksız kılar. Bu durum, sistemde oluşan çatlakların onarılmasını da imkânsız hâle getirir. Elçin, *Ölüm Hükümü* romanında 1929-1983 yılları arasındaki toplumsal, siyasi, ekonomik yozlaşmaya karakterlerin hikâyeleri vasıtasıyla ışık tutar. Konusunu yakın tarihten alan *Ölüm Hükümü*, Sovyet döneminin gerçekliklerini tüm çıplaklığıyla aktarırken okuru tarihsel gerçeklik-kurgu ekseninde dolaştırır. Bu bağlamda yazar, geriye dönüş tekniğini kullanarak on sekiz bölümdeki farklı hikâyeleri birbiriyle ilişkilendirir ve bir bütün oluşturur. Bu makalede *Ölüm Hükümü* üzerinden Sovyetler Birliği'nin sistem ve değerlerindeki yozlaşma incelenmiş, eser tarihi roman ve tarihsel gerçeklik bağlamında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ölüm Hükümü*, Elçin, tarihi roman, tarihsel gerçeklik, Sovyetler Birliği

Abstract

Ölüm Hükümü, the third and most comprehensive work of Elçin, can be evaluated as the panorama of the Soviet Union within seventy years. The novel consists of eighteen chapters which appear to be independent but in fact, each connected with the others. Elçin criticizes the Soviet system through different characters in each episode. In the novel, it can be seen that the consciousness of being an individual and the sense of self outweigh the collectivity. This situation creates various conflicts between the system and human. Bribery, favoritism and increasing incompetence cause the order that promises people heaven in this world to deteriorate. The Soviet system makes it impossible to criticize the ideology which it substituted for religion. This also makes it impossible to repair cracks in the system. In his novel *Ölüm Hükümü*, Elçin sheds light on the social, political and economic degeneration between 1929-1983 through the stories of the characters.

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, mehdi.genceli@marmara.edu.tr

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, furkanabir93@gmail.com

Taking its subject from recent history, *Ölüm Hükümü* guide the reader through the axis of historical reality-fiction, while conveying the realities of the Soviet period in all its nakedness. In this context, the author relates the different stories in eighteen chapters to each other and forms an entirety by using the flashback technique. In this article, the corruption in the system and values of the Soviet Union has been examined through the *Ölüm Hükümü*, and the said novel has been discussed in the context of historical novel and historical reality.

Keywords: *Ölüm Hükümü*, Elçin, historical novel, historical reality, Soviet Union

Giriş

Bu çalışma Azerbaycan Edebiyatında Sovyet dönemi devlet ve toplumunu farklı açılardan detaylı olarak anlatan *Ölüm Hükümü* romanını tarihsel gerçekliğin edebiyata yansımaları bağlamında ele almaktadır. Doğu Bloku ülkeleri yazarları Sovyet döneminde sansür ve kısıtlamalardan dolayı özgürce yayın yapamaz. Bu durum Sovyet devlet ve toplum sisteminin eleştirisinin Batılı yazarların tekeline girmesine sebep olur. Soğuk savaş döneminin ardından Doğu Bloku ülkelerindeki yazarlar yetmiş yıllık bir dönemin öz eleştirisini yapma gereği hisseder. *Ölüm Hükümü* bu anlayışın tezahürüdür ve sunduğu tarihsel perspektif birçok açıdan analize müsaittir. Çalışmamızın ana noktası *Ölüm Hükümü* romanında baskı ve yozlaşmanın sistemi hangi vasıtalarla ele geçirdiğinin anlaşılmasıdır. Sistemin iliklerine kadar işleyen bir yandan da farklı şekillerde sürekli yeniden üretilen baskı ve yozlaşma unsurlarının bireysel-toplumsal bazda yarattığı çatışma da çalışmamızın ele aldığı bir diğer problemidir.

1. Tarihi Roman ve Tarihsel Gerçeklik

Tarihi romanın kurmacayla ilişkisinin ne olduğu/olması gerektiği ve objektif tarih yazımının ne kadar mümkün olduğu, üzerinde durulması gereken meselelerdir. İngiliz tarihçi Carr'a göre, "Tarihin olguları bize hiçbir zaman arı olarak gelmezler, çünkü arı biçimde var olmazlar: Her zaman kayıt tutanın zihninden kırılarak yansır."1. Bilimsel tarih yazımının dahi gerçekliği tam olarak yansıtması söz konusu olamazken tarihî romanın her anlamda gerçeği yansıtmasını beklemek yersiz bir arayış olur. Bu yüzden tarihî roman yazarının da ele aldığı olay ya da döneme tamamen nesnel yaklaşabilmesi güçtür. Olaylar ve kişiler yazarın bakış açısından, dünya görüşünden okuyucuya yansır. Bu durum, roman karakteri haline gelmiş olan tarihî şahsiyetlerin idealleştirilmesi yahut düşkünleşmesi sonucunu da getirir.

Tarihi roman kavramı 19. asırda ortaya çıkmıştır.2 Üzerine tartışmalı tanımlar yapılan bu kavram, en genel ifadeyle konusunu ve karakterlerini tarihten alan roman olarak bilinmektedir. Bu türün ilk örneği İngiliz edebiyatında Walter Scott tarafından verilmiştir.3 Tarihsel romanlarda

1 Aktaran Ahmet Oktay, *Romanımıza Ne Oldu*, Dünya Yayınları, İstanbul 2003, s. 46.

2 György Lukacs, *Tarihsel Roman*, Epos Yayınları, Ankara 2008, s. 21.

3 Age., s. 35.

kişiler gerçek veya kurgu olabilir, ancak konu tarihsel bir gerçekliğe dayanır. “Scott ilk kez bilinen bir tarihsel gerçekliğe, ana dokusunu değiştirmeden, kurmaca bir öykü monte etmeyi denemiştir. Onun bu denemesi tarihsel romanın fiksiyonla^[4] belki de ilk tanışması olarak nitelendirilebilir.”⁵ Scott’a göre tarihsel roman ya gerçek bir tarihsel olayın içine kurmaca bir öykü monte edilerek ya da bilinen tarihsel bir gerçeklik üzerine bütünüyle kurmaca figürlerin ve figürler etrafında anlatılan olayların aktarılmasıyla oluşturulur.⁶ *Ölüm Hükümü*, konusunu tarihten almakla beraber tarihî gerçeklikleri düşsel karakterler üzerinden işlemesiyle Scott’un ikinci tanımına uygundur. Tarihsel romanın en belirgin özelliği, geçmişi bugüne getirmesi ve geçmişi bugünün gözüyle değil, o günlerin gözüyle, o günlerin havasıyla vermesidir.⁷ Kurgu, çoğu zaman tarihî romanlarda tarihsel olayların ve dönemin zihniyetinin halkın bilincinden aktarılmasında araç olarak kullanılmıştır. Burada önemli olan tarihî olaylar karşısında halkın düşüncesinin aktarılmasıdır ve *Ölüm Hükümü* romanında da bu dikkatin gözetildiği görülür. İyi bir tarihsel romanda tarihî malzemeler ve tarihî atmosfer roman içi bir yaşantıya dönüştürülebilmelidir.⁸ Elçin, bir devrin sosyal hayatı ile roman karakterlerini bütünleştirerek roman içi yaşantıyı oluşturur ve tarihsel gerçeklik-kurgu ilişkisini kurar.

2. *Ölüm Hükümü* ve Sovyet Sisteminin Eleştirisi

Roman, Bakü’de bulunan Tilki Geldi Mezarlığı’nın tasviriyle başlar. Okur, mezarlığı Salakça adlı köpeğin gözünden izler. Yazar, bu köpeğin mezarlığa geliş hikâyesi vasıtasıyla mekânın çalışanları ve müdürü Abdul Gaffarzade hakkında bilgi verir. Yapılan tasvir ve verilen bilgiler romanın ilerleyen bölümleri için temel teşkil eder. Çünkü Tilki Geldi Mezarlığı işleyişi ve çalışanlarıyla Sovyetler Birliği’nin minyatürü gibidir.⁹ Mezarlığın bekçisi Eflatun; çıkarıcı, yalaka ve ahlâkî değerlerden yoksun bir adamdır. Yazar, Eflatun’un fiziki çirkinliğini de betimleyerek onun maddi ve manevi özelliklerini birleştirir. Mezarlık müdürü Abdul Gaffarzade ilk bölümde güçlü ve sözünü geçiren bir karakter olarak karşımıza çıkar: “Tilki Geldi Mezarlığı’nın Abdul Gaffarzade gibi bir sahibi varken kimden korkacaktı ki? Brejnev’in mi yoksa Abdul Gaffarzade’nin mi daha güçlü olduğu bile tartışılırdı aslına bakılırsa.”¹⁰

Pasaj, bekçi Eflatun’un gözünden Abdul Gaffarzade’yi göstermesi bakımından dikkate değerdir. Abdul Gaffarzade, çalışanlarının gözünde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği başkanıyla boy ölçüşebilecek kadar güçlüdür. Bu güç sayesinde korkulan bir adamdır ve sözünden asla çıkmaz.

4 Fiksiyon “kurmaca”.

5 Aktaran Turgut Gögebakan, *Tarihsel Roman Üzerine*, 1. bs., Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 24.

6 *Age.*, s. 25.

7 Ömer Türkeş, “Romana Yazılan Tarih”, *Edebiyatın Omzundaki Melek*, yay. haz. Zeynep Uysal, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 97.

8 Emin Özdemir, *Yazı ve Yazımsal Türler*, Karacan Yayınları, İstanbul 1981, s. 239.

9 Rahim Tarım, “*Ölüm Hükümü* Romanında İnsan İlişkilerine Psikolojik Bir Yaklaşım”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 31, (2016/2), s. 300.

10 Elçin, *Ölüm Hükümü*, çev. Azad Ağaoglu, 4. bs., Ötüken Yayınları, İstanbul 2018, s. 14.

İlk günler Abdul Gaffarzade'nin ilgisine mazhar olan ve bekçi Eflatun tarafından bakılan Salakça, zaman içinde müdür tarafından unutulur. Gaffarzade'nin ilgisini kestiği köpeğe bekçi tarafından zaman zaman eziyet edilir ve Salakça doğumundan beri ilk kez mezarlıktan çıkarak kendisini bekleyen meçhul dünyaya doğru yol alır.

İkinci bölüm Bakü'nün fakir bir mahallesinin ve burada yaşayanların tasviriyle başlar. Romanın başkarakterlerinden filoloji öğrencisi Murat Yıldırım'ın ev sahibi Hatice Kadın ölmüştür ve onun cenaze merasimiyle uğraşmaktadır. Murat Yıldırım içine kapanık bir insandır. Kalabalıklardan hoşlanmaz ve şehir yaşantısına uyum sağlamakta güçlük çeker. O, birçok kişiyi tanır, ancak kendisini tanıyan insan sayısı çok azdır. Yalnızlığını din ile ilgili araştırmalar yaparak gidermeye çalışsa da kendisini Allah'ın bile terk etmiş olduğuna inanır. Yazar, Murat Yıldırım vasıtasıyla Sovyet döneminde dinlere olan olumsuz bakışı da sezdirir: "Devrimden sonra Kuran'ın Azericeye tercümesi yayınlanmamıştı, bu nedenle de kütüphanelerde Azerice Kuran bulmak imkânsızdı. Rusça neşirden yararlanmak için bile özel bir izin gerekiyordu ve talebe Murat Yıldırım büyük bir zorlukla o izni almayı başarmış bulunuyordu."¹¹

Din, tarihsel gerçekliğe uygun olarak eserde de Sovyet yönetimi tarafından komünist topluma ulaşma yolundaki büyük bir engel olarak görülür. "Yeni Sovyet insanı, kendini burjuva etkilerinden arındırarak, verimli bir şekilde komünist bir toplumun inşa edilmesine katkı sağlayacaktır ve bu değişimin bir parçası olarak eski batıl inançlarından kurtulacaktır."¹²

İşçi ve köylü sınıfını sömürü düzeninden kurtaracağını ve insanlara, öteki dünyada değil bu dünyada cenneti yaşatacağını vadeden düzen giderek yozlaşır. Hanedan ve aristokrat sınıfı lağvedilerek eşitlik getirildiği söylene de sistem kendi içinde yine ayrıcalıklı ve üstün bir zümre yaratır. Bu zümre, Komünist Parti ve onun yönetici sınıfıdır. Devlet ve ideoloji adeta yeni bir din haline gelerek bireyselliği yok eder, farklı bir sömürü düzeni ortaya çıkarır.

Murat Yıldırım'ın benliğine dünyanın geçiciliği ve ölüm duygusu hâkimdir. O, bütün mahalleli cenaze hazırlıkları yaparken kendi kendine hayallere ve düşüncelere dalar. Mahalleli, Hatice Kadın'ı mutlaka Tilki Geldi Mezarlığı'na defnetmek ister. Çünkü bu mezarlığa tek alternatif olan Yeni Mezarlık'ta Müslüman, Yahudi ve Hristiyan mezarları beraber bulunur ve Hatice Kadın'ı oraya gömmek mahallenin aşağılanması anlamına gelir. Toplumun asırlardır yerleşmiş olan hayat görüşünden tamamen kopmadığı açıktır.

Romanın bu bölümünde eğitim ve liyakat sisteminin nasıl ayaklar altına alındığı da gözler önüne serilir. Her alanda olduğu gibi eğitimde de rüşvet ve adam kayırma olağan hale gelir. Liseyi bitirip üniversite sınavına hazırlanan Murat Yıldırım, yazılı sınavlarda başarılı olmasına rağmen sözlü sınavlarda bir türlü başarılı olamaz. Sınava birinci girişinde bütün soruları yanıtlamasına rağmen *Azizimin Cefası* adlı romanın yazarını bilemediği için elenir. Romanı kütüphanelerde araştırır, ancak bulamaz. Dahası böyle bir roman yazılmamıştır. Murat Yıldırım bir sene

11 Age., s. 30.

12 Hanife Saraç, "Kutsalı Topyekün Dönüştürme Çabası: Lenin ve Stalin Döneminde Sovyetler Birliği'nin Din Politikası", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 23, (2019), s. 78.

hazırlıktan sonra şansını tekrar dener. Yazılı sınavdan tam not alır. Sözlü sınavda da tüm soruları yanıtlar: “Geleceğin üniversite talebesi anlatmayı bitirince, hoca ‘Çok güzel!’ deyivermişti. ‘Sen iyi bir edebiyat bilgini olacaksın ileride! Şimdi ünlü Rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkin’in büyük oğluyla küçük kızının isimlerini söyle bakalım.”¹³ Murat Yıldırım yine elenir ve bir daha beş sene Bakü’ye adımını atmaz. O, üniversiteye girerken bile uygulanan rüşvet zincirinden henüz haberdar değildir. Köy kütüphanesinde çalışmaya başlar. Bu sırada Bakü’de polislik yapan bir hemşehrisi köye geri gelir ve onu aydınlatır:

Üniversiteye gitmek istiyorsan boşu boşuna kalkıp Bakü’ye gitmenin ne anlamı var? Boşu boşuna üniversite mi olur be adam? Her şeyin bir bedeli var. Seninkinin bedeli on iki bin ruble mesela! Fiyatı elli bin ruble olan bölümler de var! Başkanın küçük oğlu yok mu, işte onun girdiği bölüm mesela!¹⁴

Polisin anlattığı rüşvet zincirine göre bu on iki bin ruble profesöre gidecek, profesör bir kısmını alıp kalanını bir üst makama verecek, o da aynı şekilde yapıp parayı bakanına verecek, o da bir kısmını alıp geri kalanını Komünist Merkez Kurulu’ndaki yöneticilere verecek, onlar da bir kısmını alıp kalan parayı Moskova’ya göndereceklerdir. Çünkü rejimin işleyişini sağlayan aslında bu kirli çarktır. Polis bu sistemi garipselemek veya eleştirmek yerine Murat Yıldırım’ın torpil veya rüşvet olmadan sınavlara girmesine şaşırır. Bu sert ve soğuk atmosferde romantik/idealist davranışlar büyük hayal kırıklıklarıyla neticelenir.

Bürokrasideki yozlaşma topluma da yansır. Bireyler; çıkarıcı, iş bilir, kurnaz kimseler haline gelir. Para ve güç ahlâkî değerlerin yerini alır. Toplumun en alt katmanından devletin en üst kademesine kadar her şey maddiyatın etrafında şekillenir.

Ahlâksızlıkla zengin olan kişilere karşın halkın geneline yoksulluk hâkimdir. Geriye dönüş tekniğiyle Hatice Kadın’ın henüz hayattayken, oğlu Balaniyaz’dan bir tabak eti kıskandığı için ona yalan söylediğine şahit oluruz. Meteliğe kurşun atan üniversite talebesi Murat Yıldırım ve onun yaşadığı mahalle fakirliğin sembolüdür. İnsanlar temel beslenme ihtiyaçlarını bile zor karşılar duruma gelmişlerdir:

Devlete ait mekânlardan et almak zaten sorundu üstelik. Bakü’de et kişi başına bir kilo karneyle satılıyordu uzunca zamandan beri. Tereyağı da kişi başına yarım kilo olmak üzere karneyle satılıyordu yine (son kez 7 Kasım kutlamaları dolayısıyla tereyağını kişi başına bir kilo olmak üzere satmışlardı). Mahalle halkı hem et hem de tereyağı konusunda bayağı sıkıntı çekiyordu yani, ama böyle günlerde her ne suretle olursa olsun, bir deve fiyatına bile mâl olsa (fırıncı Ağabala gibi durumu iyi olan insanların sayesinde pek tabii) taze et bulmak icap ederdi.¹⁵

13 Elçin, *Ölüm Hükümü*, s. 41.

14 *Age.*, s. 43.

15 *Age.*, s. 50.

Romanda dikkat çeken bir husus, devlet tarafından kurulan örgütler aracılığıyla küçük yaşlardaki çocukların sisteme ve ideolojiye bağlılığının sağlanması yolundaki gayrettir. *Oktyabryat* ve *Pioner* adlı bu örgütlere yaşları 7 ile 15 arasında değişen çocuklar dahil edilir. Nazilerin *HitlerJugend* (Hitler Gençliği) adlı yapılanmasını hatırlatan bu örgütler, birer beyin yıkama vasıtasıdır. Eserde vurgulandığı gibi, sisteme doğrudan veya dolaylı en ufak bir eleştiride bulunan kimseler halk düşmanı damgasıyla sürülmekte ya da idam edilmekte iken bu beyin yıkama merkezleri aracılığıyla sistem kutsanır ve gençlik eleştirel düşünme kabiliyeti olmayan, mankurlaşmış kişiler olarak yetiştirilir. Yazarın, Brejnev'in Bakü'ye gelişini betimlediği sahnede bu örgütlerde yetişen çocukların müstakil şahsiyetlerinin olmadığına, adeta bir makinenin dişlisi gibi hareket ettiklerine tanık oluruz. Öte yandan Brejnev'in Bakü ziyareti elbette bazı fırsatları da beraberinde getirir:

Yoldaş Brejnev'i herkesten daha coşkulu alkışlayıp herkesten daha sevinçli olduğunu gösterebilen bir talebin önünde birtakım olanaklar açılması ihtimali yok değildi: onu fakülte (hatta üniversite) komsomol kuruluna üye yapabilirlerdi mesela (yani rektörlüğe çağırarak komsomol kuruluna üye olduğunu söyleyebilirlerdi kendisine!), bu ise ileride Bakü'de bir göreve atanabileceği, komsomol örgütü içinde mesafe kat ederek oradan partiye atlayabileceği, daha sonra ise hem kendi işlerini, hem de bütün sülalesinin durumunu düzeltebileceği anlamına gelirdi.¹⁶

Romanın üçüncü bölümü başkarakterlerden Abdul Gaffarzade'ye ayrılmıştır. Abdul Gaffarzade'nin oğlu Orduhan altı yıl önce ölmüş ve Abdul'un eşi Karatel bu ölümün etkisiyle hayattan ümidini adeta kesmiştir. Abdul ve Karatel'in diğer çocuğu Sevil, Ömer isminde bir piyanistle evlidir. Sevil ve Ömer'in Abdul Ali isminde bir de çocukları vardır. Abdul Gaffarzade; zengin, nüfuzlu ve güçlü bir adamdır. Ailesi ve hatta dünürü Mürşit Gülcihani için imkânlarını kullanmaktan kaçınmaz.

Abdul Gaffarzade, Komünist Parti yöneticileri tarafından takdir edilir, ancak onların arkasından iş çevirmekten de geri durmaz. Aylık geliri 135 ruble olmasına rağmen Karun kadar zengindir. Zenginliğini sistemin bozukluğuna borçludur ve yozlaşmış değerlere en ufak bir bağlılık duymaz. Sistemin kutsadığı ilkeleri kendi lehine kullanır:

Abdul Gaffarzade o mücerret gelecek uğruna çalışmayı (ve ölmeyi) en anlamsız ve en aptalca bir iş olarak görüyordu; bazı geceler, uykuya dalmadan önce dünya işleri ve o aydınlık gelecek hakkında düşündükçe, 'İnsanoğlu masallar ve efsaneler uydurduğu gibi, işbu rejim de mücerret bir gelecek mefhumu uydurmuş ve bu mefhum sayesinde ki yüz milyonlarca insanı yönetebilmektedir' diye bir karara varıyordu adam. Toplumun bu kadar bozulmasının nedeni de buydu işte. Abdul Gaffarzade'nin herkesten daha iyi bildiği bir şey vardı: işte bu kürsüde partiyle de, hükümetle de, rejimle de böyle alay edebiliyorsa üstelik salondakilerden -ki çoğu parti ve komsomol örgütü mensubu insanlardı- alkış da alıyorsa,

16 Age., s. 73.

bundan daha büyük bir toplumsal ahlâk bozukluğu düşünülemez. Böyle bir şey kölelik düzeninde bile mevcut olmamış, Roma İmparatorluğu'nda bile görülmemiştir. Kürsülerden atılan nutukların, gazetelerde yazılan yazıların gerçek düşüncelere ve davranışlara böylesine zıt olduğuna hiçbir toplumda rastlanmamıştır.¹⁷

Sovyetler Birliği'nde devletten maaş alan insanların en az yüzde altmışının kapitalist bir ülkede aklıktan öleceğini düşünen Abdul Gaffarzade, köy muhtarlığından parti üyeliğine bütün makamların rüşvetle alındığını, bütün toplantı ve kurultayların tiyatro olarak sahnelendiğini düşündükçe ülkeye acıyacak gibi olur, fakat Gaffarzade'nin kişiliği aslında sistemin tam da kendisidir.

Romanın dördüncü bölümü Murat Yıldırım ve ev arkadaşı Hüsrev Hoca'nın Hatice Kadın'a mezar yeri ayarlayabilmek amacıyla Tilki Geldi Mezarlığı'na gidişle başlar. Hüsrev Hoca; zayıf, uzun boylu eski bir Rusça öğretmenidir. Bu ikili mezar yeri için mezarlık çalışanlarıyla konuştuklarında kendilerinden rüşvet istenir. Bunun üzerine mezarlık müdürü Abdul Gaffarzade'nin odasına girerler. Gaffarzade içeride polis binbaşısı Memmedov ile oturmaktadır. Murat Yıldırım polis binbaşısının da orada olmasını fırsat bilerek mezarlıktaki yolsuzluğu müdürün yüzüne çarpmak ister. Ancak Gaffarzade tarafından alaylı bir tavırla kovulur. Talebe, kendilerine haksızlık yapıldığını ve bu durumun Sovyetler Birliği yasalarına aykırı olduğunu haykırır. Mezarlık müdürü, polis binbaşısına: "Kalk da Sovyetler Birliği'nin yasalarını anlat şuna"¹⁸ diye emreder. Hak arayan talebe, kanunları uygulamakla yükümlü olan polis tarafından sertçe dışarı atılır ve bir kez daha hayal kırıklığına uğrar. Romanın atmosferinde kanunlar kâğıt üstünde yazılı olan maddeler değil, gücü elinde bulunduran kimselerin ağzından çıkan sözlerdir.

Romanın beşinci bölümünde geriye dönüş tekniğiyle 1929 yılına gidilir. Bu bölümde yine romanın aslı kişilerinden olan Hüsrev Hoca'nın geçmişi hakkında bilgiler verilir. Üç çocuk babası Hüsrev Hoca'nın mutlu bir evliliği vardır. Rusça öğretmenliği yapmaktadır, yardımseverliğiyle Hadrut halkının saygısını kazanmıştır.

Yazar, Hüsrev Hoca'nın öğretmen olması vasıtasıyla eğitim sistemi hakkındaki görüşlerini dile getirir. Hüsrev Hoca her sene onlarca hatta yüzlerce okulun açılmasına bir yandan sevinse de niceliğin niteliği etkilediğini ve eğitimin kalitesinin düştüğünü görerek üzüldü. Bu yüzden işini hakkıyla yapan öğretmenlerin sayısı da azalmakta ve gerçek öğretmenler git gide köşeye sıkıştırılmaktadır. Hüsrev Hoca, hükümetin eğitim politikalarının yanlış olduğunu düşünmektedir: "Lenin, 'Eğitim, eğitim, yine de eğitim!' demişti gerçi, ama 'Nasıl bir eğitim?' konusu bugün cahil ellerde şekilleniyordu."¹⁹

Hüsrev Hoca bir konferans için Hadrut'tan ayrılır. Bir gün sonra kasabada bir taun salgını baş gösterir. Bölgeye hemen idarî temsilciler ve sağlık profesörleri sevk edilir. Rejimin siyasi temsilcisi

17 Age., s. 107.

18 Age., s. 136.

19 Age., s. 144.

distopyaları aratmayacak şekilde taunu kasabada yayan halk düşmanlarının, geceleri mezarları açarak cesetlerden parçalar aldığını ve taunu daha da yaydıklarını söyler. Bölgedeki en yetkili sağlık görevlisi olan Prof. Zilber'in böyle bir şeyin gerçekleşmeyeceğine dair yaptığı bilimsel açıklamaları kat'i surette reddeder: "Siz çok iyi bir profesörsünüz ama halk düşmanlarının neler yapabileceğinden haberdar değilsiniz." der. "Olup bitenler hep düşmanlarımızın başının altından çıkıyor. Bu işlerin arkasında İngilizler bulunuyor! Hadrut'taki taun salgını doğal bir afet değil, sınıflar arasındaki çatışmadan kaynaklanan bir sabotajdır."²⁰.

Fanatizm ve körü körüne bağlılık yükseldiğinde insanların gerçekle olan bağları kopmaya başlar. İnsanlarıyla, hayvanlarıyla neredeyse bütün bir kasaba taun salgınından telef olmuşken Baş Siyasi İdare Yetkilisinin aklından şu düşünceler geçer: "Hiçbir taun salgını komünizmin zaferini önleyemezdi! Gelecek, komünizm rejiminin ellerinde olacaktı! Vladimir İliç Lenin beş sene önce ölmüştü ama bunun da hiçbir önemi yoktu ve gelecek Vladimir İliç Lenin'in ellerinde olacaktı!"²¹.

Taun salgınının daha fazla yayılmaması için ölenler bir meydanda yakılır. Alınan bütün önlemlere rağmen halk ateşin başına kadar gelir. Ailelerinin, akrabalarının cesetlerinin yakıldığını gören insanlar çılgına döner. Ancak askerlerin mukavemetiyle ve Baş Siyasi İdare Yetkilisinin olağanüstü çabasıyla halk ateşe yaklaşılmaz ve felaket önlenir. Bu kalabalık içinde eşinin ve üç çocuğunun cesetlerinin yanışını dizlerinin üstüne çökmüş vaziyette inleyerek izleyen Hüsrev Hoca da vardır.

Romanın altıncı bölümünde yine güncel zamana, 1983 yılına dönülür. Tilki Geldi Mezarlığı'ndan ayrılarak Bakü sokaklarına atılan Salakça'nın bir macerası anlatılır. Salakça önce bir sarhoştan ilgi ve şefkat görür gibi olur, ancak sonrasında bu sarhoş yüzünden bir mahalle kavgasının ortasında kalır. Burada da dayak yiyen ve hor görülen hayvanın meçhul, büyülmüş bir diyar olarak gördüğü Bakü sokaklarındaki macerası da hayal kırıklığıyla başlamış olur.

"Ziyafet" başlığını taşıyan yedinci bölüm, önceki bölümlerde bahsi geçen karakterlerin geçmişlerinin aydınlatılmasını ve hayatlarının şekillenmesini açıklayıcı bir mahiyet taşır. Bu bölüm 1939'un kış günlerinin birinde yapılan ziyafet hazırlıklarıyla başlar. Okul müdürü olan Ali Asker Hoca ve eşi Firuze Hanım, kızları Arzu'nun yaş günü için hazırlık yapmaktadır. Bu aile için Arzu'nun yaş günlerinde ziyafet verilmesi artık bir gelenek halini almıştır. Ali Asker Hoca ve Arzu Hanım'ın akrabaları uzakta yaşadığından ziyafete Ali Asker Hoca'nın müdürlüğünü yaptığı okuldaki hocalar gelmektedir. Bunlar aynı zamanda Arzu'nun öğretmenleridir. Sofradaki ziyaretçiler zaman zaman değişir. Çünkü bu rejimde kimsenin yarın ne olacağı belli değildir. Örneğin, aydın ve tuhaf bir adam olduğunu öğrendiğimiz, ziyafetin gediklilerinden Fazıl Ziya, on dokuzuncu yüzyılda Türkiye'de eğitim almış olduğu için Pantürkist ilan edilir ve faşizmi yaymakla suçlanarak halk düşmanı damgası yer. Romanda, bu kişilerin cezası elbette kurşuna dizilmektir.

20 Age., s. 153.

21 Age., s. 170.

1937-1938 yılları arası Stalin iktidarındaki Sovyetler Birliği'nde "büyük temizlik" adı verilen siyasî baskı kampanyasının yürütüldüğü dönemdir. Bu dönemde Stalin'in iktidarına gölge düşürebilecek güç sahibi kişiler halk düşmanı veya terörist sıfatıyla yaftalanarak sürgüne gönderilir veya idam edilir. Bu kıyım hareketinden Bolşevik İhtilali'nde önemli rol oynamış büyük devrimcilerden öğretmenlere, bürokratlardan askerlere, yazarlardan sokak bekçilerine kadar herkes payını alır.²² Romanda bahsi geçmese de bu dönemde ordu içinde yapılan geniş çaptaki tasfiye hareketlerinin ve idamların II. Dünya Harbi'nde Sovyet ordusunun, Nazi Almanyası'nın silahlı kuvvetleri Wehrmacht karşısında çok ağır kayıplar vermesine sebep olduğu açıktır.²³ Ali Asker Hoca vasıtasıyla bu dönemde eğitim camiasında yapılan geniş çaplı tasfiye hareketlerine de tanık olunur.

Eserde şahit olduğumuz baskı akıl almaz boyutlardadır. Sovyet gençlik örgütlerinde Azerbaycanlı şair Hüseyin Cavid'in hain olduğuna dair makaleler kaleme alınır, evlerinde Arap alfabesiyle yazılmış kitap bulunanlar -bunlar şiir kitabı bile olsa- yobaz ve gerici olarak damgalanarak halk düşmanı ilan edilir. Camiler, türbeler, kiliseler yerle bir edilir. Ali Asker Hoca, kendini Sibiryada sürgünde veya kurşuna dizilirken bulmamak için çevresine karşı hayatından memnun görünse de içinden büyük bir isyan dalgası yükselir. Ali Asker Hoca'nın isyanı adeta o yılların panoramasını verir:

Ali Asker Hoca bu konulara kafa yordukça, her zamanki sakin haline rağmen öfkeleniyor ve adamın içinden kapkara kanlar akıyordu. Mesele İslam ya da Hristiyanlıkla ilgili değil demek ki; yakıp yıkmak, harap bir hale getirmek, yerle bir etmek bu insanların hamurunda varmış. Şeytana tapıyor bunlar besbelli. Evlat babasını ispiyonluyor, kardeş kardeşe ihanet ediyor, kız annesini reddediyor, kadın kocasıyla ilgili şikâyet dilekçesi yazıyor, konsomol örgütü toplantılarında kız kardeşler arasında kavga gürültü kopuyor; camiler yıkılıyor, kiliseler yıkılıyor, insan, gece karısıyla konuşurken bile politik bir hata yapmaktan korkar hale geliyor. Bütün bu işlerin sonu nereye varacak Allah'ım? Bu ne biçim bir devir, ne biçim bir memleket, ne biçim bir rejimdir? İnsan kafası kesmekle tavuk kafası kesmek arasında zerre kadar fark kalmamış. Başka hangi ülkede, hangi dönemde bunca masum kanı akıtılmıştır? Marks böyle mi öngörmüştü sanki? Engels böyle mi olsun istemişti? Lenin'in yapmaya çalıştığı bu muydu? Neyse... Bunları düşünmek doğru değildi aslında (insan kendinden bile şüphe duyar olmuştur!).²⁴

Birinci bölümde Tilki Geldi Mezarlığı'nın bekçisi olarak tanıtılan Eflatun'un, gençlik yıllarında Ali Asker Hoca'nın okulunda parti kolu başkanı olduğu anlaşılır. Eflatun, tam bir halk düşmanı avcısıdır. Sürekli okulda yeteri kadar halk düşmanı yakalayamadıklarına eseflenir. Başka okullarda çok sayıda halk düşmanı yakalanmış olduğunu, kendi okullarında sadece iki kişinin yakalanmasının -daha doğrusu yaftalanmasının- zayıflık olarak görüleceğini Ali Asker

22 Marc Jansen – Nikita Petrov, *Stalin'in Baş Celladı Halk Komiseri Nikolay Yezhov*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2014.

23 R. A. C. Parker, *II. Dünya Savaşı*, 2. bs., Dost Kitabevi, Ankara 2009, s. 74.

24 Elçin, *Ölüm Hükmü*, s. 203.

Hoca'ya anlatır. Bu uğurda insanlara iftira atmaktan çekinmez. Okul müdürü olan Ali Asker Hoca'yı masum insanlara karşı kışkırtır. Ancak Ali Asker Hoca tarafından sürekli geçiştirilir. Bunun üzerine Ali Asker Hoca'yı dahi halk düşmanı diye jurnallemek aklından geçer. Bunu yapmamasının tek nedeni, Ali Asker Hoca'nın, o sırada bütün Azerbaycan'ı Moskova adına demir yumruk altında tutan Mir Cafer Bağirov'un çocukluk arkadaşı olduğunu düşünmesidir. Eflatun'dan oldukça bunalan Ali Asker Hoca, onu başından savmak için başka bir okula müdür olarak atanmasına yardımcı olur.

Romanda gözlemlendiği üzere bu yıllarda eğitimdeki sorunlar sadece niteliğin, öğretmen kalitesinin düşmesi ve eğitimciler üzerindeki baskılar, kovuşturmalar değildir. Okullar adeta rejimin, genç yaştaki çocukların beynini yıkamak için kullandıkları bir kamp haline gelir. Çocuklar "izhar-ı nefret" toplantılarıyla muhakeme yeteneğini kaybetmiş birer sürü haline getirilir. Okulların spor salonlarında yapılan bu toplantılarda Azerbaycan'ın milliyetçi aydınları ve halk düşmanı olarak damgalanan kimselere lanet okunur.²⁵

Hadrut'ta taun salgınında eşini ve üç çocuğunu kaybederek cehennemi yaşayan Hüsrev Hoca da Ali Asker Hoca'nın okulunda Rusça öğretmenliği yapmaktadır. Hüsrev Hoca okula geldiği dönemde hayattan ümidini kesmiş vaziyettedir. Onun bu derin mutsuzluğu ve içine kapanıklığı çevresindekilerin dikkatini çeker. Eflatun bu durumundan dolayı onu jurnallemeyi bile düşünür. Eflatun'a göre, toplum böyle mesut bir hayata kavuşmuşken, Yoldaş Stalin'le aynı dönemde yaşayıp aynı havayı soluyorken kimsenin mutsuz olması düşünülemez. Ancak Eflatun, Ali Asker Hoca'nın yatıştırılmaları üzerine Hüsrev Hoca'yı şikâyet etmekten vazgeçer. Hüsrev Hoca ise o sıralarda Gülzar adında bir kadınla tanışır ve evlenir. Bu kadın Hüsrev Hoca'nın biricik yaşam kaynağı haline gelir.

Ali Asker Hoca'nın kızı Arzu, kitaplara ve öğrenmeye hevesli genç bir kızdır. Ancak içine düştüğü ideoloji fanatizmi Arzu'nun hayatı sağlıklı bir şekilde yorumlayabilmesine engel olmakta ve onu komik durumlara düşürmektedir. Arzu, babasına, çok sevdiği ve daha önce defalarca gittiği *Köroğlu* operasını tenkit edeceğini söyler. Babası bu operayı artık neden sevmediğini sorar. Arzu'nun cevabı dikkate değerdir:

Ne var yani sevmişsem? Besteci kandırmış işte bizi. Gözümüzü boyamış. Ama artık biliyorum! Üzeyir Hacıbeyof, güncel konulardan kaçabilmek için yazmış Köroğlu'nu! Güncel konulardan uzak durmaya çalışmış hep! Kolhoz yaşamı üzerine bir opera yazması gerekirdi oysa! Şimdi sultan mı var, paşa mı var? Köroğlu'nun zorbalarla mücadele etmesi gerekirdi asıl.²⁶

25 Age., s. 209.

26 Age., s. 219.

Arzu'nun bu yorumları, içeriğin biçim ve estetikten üstün tutulduğu ve eserin başarılı sayılabilmesinin ilk kuralının toplumsal gerçekleri, sınıf çatışmalarını yansıtması olduğunu ileri süren Marksist eleştiri kuramının²⁷ bir özeti gibidir.

Ölüm Hükümü'nde totaliter rejimlerin bariz özelliklerinden bir tanesinin de olağanüstü özellikler taşıyan bir lider kültü yaratmak olduğunu ve bunun Sovyetler Birliği'nde Stalin döneminde doruk noktasına ulaştığını açıkça görürüz. Halkın gözünde Stalin, yetmiş iki dil bilen, her şeyi gören, geleceği okuyan ve her zaman doğru kararlar alan bir insandır. Ne yaparsa yapsın ona mutlak sevgi ve sadakat esastır. Bu sevgi ve sadakat unsuru eserde trajikomik bir olay üzerinden dile getirilir. Okullarda pioner kolu başkanlarının dağıttığı ankette öğrencilere en çok sevdikleri ve kendilerine en yakın hissettikleri insan sorulur. Henüz altıncı sınıfa giden bir öğrencinin en sevdiği insan olarak Stalin'i, kendisine en yakın hissettiği kişiler olarak da anne ve babasını yazması üzerine pioner kolu başkanının da katılımıyla olağanüstü bir toplantı yapılarak çocuğa anne ve babasını kendisine Stalin'den daha yakın hissettiği için suçlayıcı ifadelerde bulunulur.²⁸

Ziyafet Stalin şerefine kadeh kaldırmayla başlar. Eflatun'un bir prototipi olan Hıdır Hoca, sürekli araya girerek konuşma yapacak olan Kalenter Hoca'nın sözünü keser ve Mir Cafer Bağirov şerefine kadeh kaldırılmasını ister. Bu sırada masadaki herkesin hayatını sonsuza kadar değiştirecek olan bir olay gerçekleşir. Bu şaklabanlıktan bunalan Hüsrev Hoca ayağa fırlayarak: "Mir Cafer Bağirov bizim önderimizdir elbette, ama izin verseniz de karşımızdaki şu güzel kızın şerefine içsek artık"²⁹ diye haykırır. Ali Asker Hoca'nın ortalığı yatıştırmak istemesi ve tekrar tekrar Stalin ve Mir Cafer Bağirov adına kadeh kaldırılması sonuç vermez. Artık olan olmuştur. İlerleyen bölümlerde Abdul Gaffarzade'nin ağabeyi olduğu anlaşılan Hıdır Hoca, Hüsrev Hoca'yı ispiyonlamayı kafaya koyar. Olayın Ali Asker Hoca'nın evinde gerçekleşmesi onun da bu işten sorumlu olduğu anlamına gelecektir. Beden eğitimi hocası olan Hıdır, bu vakanın kendisine umut ettiği parlak geleceğin kapısını açacağını ve hatta bir gün Spor Bakanı olacağını düşünür.

Hüsrev Hoca'yı kurtarmanın hiçbir yolu olmadığını düşünen Ali Asker Hoca, sofrada gerçekleşen vakayı partiye kendisi bildirmese halk düşmanı olarak itham edileceğini bilir. En iyi ihtimalle sürgün edileceğini düşünür. Kendisiyle beraber ailesinin de sürgün edilme ihtimali vardır. Eşi ve çocuğunun yaşayacağı güvensiz ve sefil hayat gözünün önüne gelir. Gönülsüz de olsa Hüsrev Hoca'yı parti merkezine şikâyet eder.

Sekizinci bölümde Azerbaycan Komünist Partisi Başkanı Mir Cafer Bağirov, bir Bakan'la yaptığı konuşma aracılığıyla iç ve dış dünyasıyla okuyucuya tanıtılır. Mir Cafer Bağirov, sıradan bir vatandaştan hükümet bakanına kadar herkesin korkudan titrediği bir liderdir. İnsanoğlunun doğası gereği rahatına düşkün olduğunu düşünen Bağirov, korku olmadan ideolojilerin,

27 Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 18. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 88.

28 Elçin, *Ölüm Hükümü*, s. 223.

29 *Age.*, s. 232.

sloganların, nutukların faydasız kalacağından ve üretimde yıllık kotaların doldurulamayacağından emindir. Ayrıca korku, düşman unsurların parti saflarından ve toplumdaki temizlenmesi için de şarttır.³⁰

İdeal bir düzende devlet yöneticisinden insanların huzurunu sağlaması, sosyoekonomik düzeylerini yükseltmesi, özgürlük ve güvenlik ihtiyaçlarını temin etmesi beklenir. Oysa eserde Mir Cafer Bağirov için bunlar önemli konular değildir. Romanın atmosferinde devlet insan için değil, insan devlet içindedir. Önemli olan tek şey halk düşmanlarının tespit edilmesi ve yıllık planların yerine getirilmesidir. Bireyler, rejim denen değerleri besleyen buğday taneleri gibidir.

Sovyetler Birliği'nin tamamına Moskova'da bulunan Komünist Parti hâkimdir. Parti denince akla Stalin gelir. Azerbaycan'da da parti Mir Cafer Bağirov'un şahsında vücut bulmuştur. O, Azerbaycan'da yarınanından emin olabilen tek kişidir.

Yazarın üstünde ısrarla durduğu bir mesele de 1917'de başlayan Bolşevik İhtilali'nde ön saflarda yer alan devrimcilerin nasıl tasfiye edildiğidir. Stalin, yola beraber çıktığı birçok arkadaşını halk düşmanlığı veya terör suçlarından kurşuna dizdirmiştir. Böylece devrim, yine kendi çocuklarını yemiştir. Bu insanlar komünizme ve onun getirdiği değerlere bağlıdır. Aslında tek suçları biraz nüfuz ve isim sahibi olmaları dolayısıyla "lider" tarafından tehdit olarak görülmeleleridir. Halk düşmanlığı bunun üstünü kapatmak için uydurulan bir kılıftır. Lenin'in silah arkadaşlarından ve büyük bir nazariyeci olarak bilinen Adalet Bakanı Krilenko'nun sadece yirmi dakika süren bir mahkemeden sonra kurşuna dizilmesi eserde dikkati çeken bir noktadır.

Romanda sık sık vurgulanan bir diğer husus da azınlık halk düşmanı avcılarının -Hıdır Hoca örneğinde olduğu gibi- kendilerinin de aynı suçlamaya maruz kalarak cezalandırılmasıdır. Özellikle Mir Cafer Bağirov halk düşmanlarını cezalandırma hususunda tavizsiz ve acımasızdır. Eski Transkafkasya Bakanlar Kurulu Başkanı olan Gazanfer Musabeyov suçsuz olduğu halde, Mir Cafer Bağirov'un emriyle idam edilir. Olayı daha da dramatikleştiriren şey Gazanfer Musabeyov'un annesinin, Mir Cafer Bağirov'un sütanesi olmasıdır. Üstelik kadın da hapishaneye atılır: "Bakan, dövülerek yüzü gözü kanlar içinde kalmış o kadının Bayıl hapishanesinde bağırarak: 'Allah'ım, Mir Cafer'e göğsümden verdiğim sütü haram kıl, onu dünya ışığından mahrum bırak!' diye beddua ettiğinden de haberdardı"³¹.

Bölümün sonunda Bakan ve Mir Cafer Bağirov'un görüşmesinde Ali Asker Hoca'nın evinde gerçekleşen hadise gündeme gelir. Bağirov, Ali Asker Hoca'yı çocukluğundan tanır ve ufak bir kitap meselesi sebebiyle ona husumet besler. Okul müdürünün de masadaki diğer hocalarla beraber terörist diye damgalanarak kurşuna dizilmesine karar verir. Hepsini evlerinden alır ve sonrasında ortadan kaybolur. Kurtulan tek kişi aslında bu hadiseye sebep olan Hüsrev Hoca'dır. O, uzun sorgular ve hakaretler sonrasında sürgüne gönderilir. Bölümün sonunda yer alan aşağıdaki

30 Age., s. 258.

31 Age., s. 294.

pasaj da hukuk sisteminin nasıl yozlaştırıldığını ve rejimin elinde oyuncak yapıldığını göstermesi bakımından dikkat çekmektedir:

1 Aralık 1934 tarihinde çıkmış olan bir yasayla, terörizmle itham edilen şahıslar, kendilerini savunma ve af başvurusunda bulunma haklarından mahrum bırakılarak hemen kurşuna diziliyorlardı. Mir Cafer Bağirov'un, İçişleri'ndeki güvenilir adamlarından biri olan Atakişiyev'in, emrindekilerden istediği bir şey vardı hep: 'İtraflarda bir parça terör bulunsun.' Mir Cafer Bağirov'un ve Beriya'nın Azerbaycan'daki kişisel hasımlarının tamamı terörist sıfatıyla kurşuna dizilmişlerdi.³²

Romanın dokuzuncu bölümü Bakü'deki Keşle Hapishanesi'nin ve burada bir koğuştta yatan insanların tanıtılmasıyla başlar. Koğuştta bulunan kişiler: Şair, Drama Yazarı, dört profesör -Edebiyat Eleştirmeni, Halkbilimci, Filozof ve Dilbilimci-, Yayınevi Müdürü, Okul Müdürü, Kütüphaneci, Genel Yayın Yönetmeni, Hüsrev Hoca ve Bir Adam'dır.³³ Yazarın, koğuştta bulunan kişilerin isimlerini anmayarak onlardan meslekleriyle bahsetmesiyle bir mesaj vermek istediği açıktır. "Yazarın burada dikkatimizi çekmeye çalıştığı nokta hücrede olanların isimleri değil hüviyetleridir, yani bir milletin aydınlarıdır."³⁴ Entelektüeller, akademisyenler, kısacası eleştirel düşünme yeteneğine sahip olan insanlar rejim tarafından tehdit olarak görülür ve hapis, sürgün veya idamla cezalandırılır. Hapishanelerde sorgular, işkence yoluyla yapılmaktadır:

Yeni mahpus, daha önce sorgulanmamıştı anlaşılır; o kadar fazla dövülmüş, öylesine işkence görmüştü ki (İngiliz ajanı mıydı acaba? Bukharinci miydi? Troçkist miydi? Maskeli bir Müsavatçı mıydı, yoksa gaddar bir pantürkist mi? Belki de aynı anda hem İngiliz ajanı, hem Bukharinci ve Troçkist, hem maskeli bir Müsavatçı, hem de gaddar bir pantürkist, fakat bunları itiraf etmeye yanaşmayan biriydi?) inleyip sızlayacak kadar olsun takati kalmamış gibiydi.³⁵

Hüsrev Hoca da sorgu memuru Memetağa Aliekberov tarafından hayli hırpalanır. Suçlu bulunarak Sibiryaya sürgün edilir. Bir süre sonra eserin genel havasına uygun olarak sorgu memuru da siyasî tutuklu olarak Sibiryaya sürülür. Hüsrev Hoca on yedi yıl sonra Bakü'ye döner, bir daha öğretmenlik mesleğini yapmaz. Gazete bayiinde çalışmaya başlar. Ali Asker Hoca'nın ziyafetinde beraber bulunduğu Gülzar'ın evlenerek Derbent'e taşınmış olduğunu öğrenir. Hüsrev Hoca'nın geçmişine dair hikâyeye burada son bulur.

Eserin onuncu bölümü, Salakça'nın Bakü sokaklarındaki başka bir macerasına ayrılmıştır. Tilki Geldi Mezarlığı'ndan ayrıldığından beri tehlikeler içinde ve aç bir şekilde dolaşan Salakça, sokak hayvanlarını toplayan görevliler tarafından vurulur. Görevlilerin vazifeleri kritiktir, çünkü

32 Age., s. 298.

33 Age., s. 299.

34 Sedat Adıgüzel, "Ölüm Hükümü ve Tarihi Gerçekler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 12, (Erzurum 1999), s. 227.

35 Elçin, *Ölüm Hükümü*, s. 305.

onlar da “yıllık planı” yerine getirmek zorundadır. Her köpek ölüsü onları hedeflenen sayıya bir adım daha yaklaştırır. Salakça yaralanır ve görevlilerin o sırada başka bir köpekle uğraşmasından istifade ederek canını zor kurtarır.

On birinci bölümde Abdul Gaffarzade ve Tilki Geldi Mezarlığı hakkında verilen bilgiler genişletilir. Mezarlıkta uyuşturucu ve votka ticareti yapılmakta, binalardan birinde geceleri kumar oynanmaktadır. Bütün bu işleri bekçi Eflatun’la beraber Abdul Gaffarzade’ye büyük bir korku ve sadakatle bağlı olan Mirzaibi, Ağakerim ve Vasili adında üç kişi yürütmektedir. Abdul Gaffarzade, bekçi Eflatun’dan pek hoşlanmamasına rağmen ağabeyi Hıdır’ın bir zamanlar dostu olması sebebiyle onu işe almıştır.

Eserin on ikinci bölümü Ali Asker Hoca’nın kızı Arzu ve Hüsrev Hoca’nın yıllar sonra karşılaşmasına ayrılmıştır. Hüsrev Hoca ve Arzu ilk olarak bir trende karşı karşıya gelir. Hüsrev Hoca yolculuk yapmaktadır, Arzu ise trende kondüktördür. Ali Asker Hoca’nın idamından sonra Arzu’nun zor şartlarda yaşadığı bellidir. Bakü’ye döndüğünde Hüsrev Hoca, Arzu’yu evinde ziyaret eder ve onun sefil yaşayışına yakından şahit olur. Arzu defalarca evlenip boşanmış, çocuklarından da bir hayır görmemiştir. Hüsrev Hoca’nın kulaklarında, Arzu’nun yaş günü gecesinde söylediği ve herkesin mahvına sebep olan sözler sürekli uğuldar. Hayat tarafından defalarca tekmelenen Hüsrev Hoca, Arzu’nun evinden çıktığında artık ölmesi gerektiğini düşünür.

On üçüncü bölüm, günlerdir aç olarak Bakü sokaklarında dolaşan Salakça’nın bir parça kuzu budu bulmasıyla başlar. Bacağından vurulmuş olan Salakça, sürekli kan kaybetmekte ve acı çekmektedir. O dakikada onu hayata bağlayan tek şey dişlerinin arasında tuttuğu kuzu bududur. Bu sırada ödüllü şair Erestun Bozdağlı ve dönemin yazarlarından Selim Bedbin arabayla caddeden geçmektedir. Selim Bedbin; Abdul Gaffarzade ve Mürşit Gülcihani gibi insanların milletin kanını emdiğini düşünmekte ve onlara büyük bir kin beslemektedir. Halkın uyanacağı ve Abdul Gaffarzade gibilerin suratına tüküreceği günü sabırsızlıkla bekler. Yolda birden karşılarında Salakça’yı bulurlar. Bu noktada, sistemin işleyişindeki zulmün, haksızlığın ve ideoloji fanatizminin insanları düşürdüğü hezeyan dikkate değerdir:

Erestun Bozdağlı kocaman kolunu ileri uzatıp: ‘Bu köpek de Mürşit Gülcihani gibi açgözlüdür.’ dedi.

Selim Bedbin, deminki öfkesinin arkasından doğan bir ikrah duygusuyla: ‘Elalem yiyecek et bulamazken, şunun ağzındakine bakın.’ dedi.

‘Emekçi etidir o...’

‘Et karneyle satılıyor halka...’

‘İşçinin, köylünün etidir o...’³⁶

Salakça yaralı halde arabadakiler tarafından kovalanmaya başlar. Uzunca bir süre kaçtıktan sonra yolun kenarındaki tellerde bir boşluk bulur. Vücudu yara bere içinde kalarak o boşlukta

36 Age., s. 394.

geçer ama bu sırada kuzu budunu düşürür. Açlık ve yaraların etkisiyle artık tamamen bitkin durumdadır. Salakça, sahile gidip kuylara öylece yatar.

Eserin on dördüncü bölümü yine Abdul Gaffarzade'nin hikâyesiyle devam eder. Gaffarzade, ölümü ve her şeyin gelip geçici olduğunu düşünür. Bu sırada aklı mezarlığa dadanmış olan mollalara takılır. Bu dönemde din adamlığı da bir sahtekârlık odağı haline gelmiştir.

Molla Esedullah iyiydi yine: en azından Kuran'ı biliyordu adam, 'riba' kelimesinin anlamını zerre kadar sıkılmadan açıklıyordu gerçi, ama Kurandan örnekler vermesini de biliyordu. Tilki Geldi Mezarlığı'na takılan mollalar arasında Kurandan asla haberdar olmayanlar da vardı: sabıkalı dalavereciler, ateizm konusunda ders vermiş olan eski üniversite hocaları, hatta sirk oyuncusu...³⁷

Abdul Gaffarzade mezarlıkta bunları düşünerek dolaşır ve yıllar önce kaybettiği oğlu Orduhan'ın mezarının başına gelir. Burada geriye dönüş tekniği kullanılarak Orduhan'ın cenaze işlemleri hakkında bilgi verilir. Gaffarzade, yirmi yılı aşkın bir süredir parti üyesi olmasına rağmen oğlunun cenazesini İslâmî usullere göre yapmıştır. "Sovyetleştirme politikaları İslam'ın entelektüel ve ideolojik boyutunu ortadan kaldırma konusunda büyük ölçüde başarılı olduysa da İslam'ın kültürel normları ve yaşam tarzı haline gelen öğeleri kendi varlığını güçlü bir şekilde sürdürmekteydi."³⁸ Bu geleneklerden en önemlisi şüphesiz cenaze törenleridir. Cenaze törenleri, Azerbaycan toplumunun kimliğini muhafaza ettiği kültürel bir öğedir.

Orduhan'ın cenazesi defnedilmeden önce Abdul Gaffarzade'nin aklına evde kara günler için saklı tuttuğu servet gelir. Bu kara gün paketinde beş yüz bin ruble, yüz bin dolar, elli adet onluk altın, elli adet beşlik altın ve elli adet çeşitli mücevher bulunur. Gaffarzade, birden bunların evde olmasının güvenli olmayacağını düşünerek kimseye haber vermeden cenaze evinden çıkar. Çamura bata çıka Tilki Geldi Mezarlığı'na gelir ve bu serveti oğlunun mezarına gömer. Abdul Gaffarzade, oğlunun mezarının başına her geldiğinde içindeki ses aslında buraya oğlu için gelmediğini söyleyerek onu zehirler. Oğlunun mezar taşına baktığında orada kendi isminin yazdığını vehmeder ve eli ayağı boşalır.

Romanın on beşinci bölümünde talebe Murat Yıldırım'ın iç dünyasına dönülür. Mezarlıkta polis binbaşısı tarafından aşağılanmasının ardından Murat Yıldırım, Abdul Gaffarzade'yi öldürmeyi kafasına koyar. Bu bölümde Murat Yıldırım'ın hikâye yazarlığı hakkında da bilgi verilir. Birçok hikâye yazmış olmasına rağmen hiçbiri yayımlanmaz, hikâyeler Muhtar Hudavende gibi edebiyat şubesi yöneticilerinin masalarında heba olur: "Muhtar Hudavende hiçbir hikâyeyi bedava yayınlayacak bir insan değildi çünkü; makam sahibi birinin rica etmiş olması, bir yerlerden para

37 Age., s. 413.

38 Behram Hasanov, "Milli Bilincin İdame Ettiricisi Olarak Din: Sovyet Azerbaycan'ında İslam", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22/ 3, (2018), s. 1563-1578.

bularak kendisini birkaç defa restorana davet edip iyi ziyafet çekmek, ya da köyden et, piliç, tulum peyniri, bal vesaire getirmek gerekiyordu hediye olarak...”³⁹.

Murat Yıldırım ve Hüsrev Hoca, Hatice Kadın'ın mezar yeri ayırtmak maksadıyla tekrar Abdul Gaffarzade'nin karşısına çıkar. Müdür, Murat Yıldırım'la Sovyetler Birliği'nin yasalarını gördün mü diye alay eder. Talebinin cevap vermeyişi müdürü daha da memnun eder: “Hah işte! Sovyetler Birliği'nin yasalarından bahsetmenin sonu dünkü gibi olur! Yasa demek insan demektir! Yasa, işte benim!”⁴⁰.

Hüsrev Hoca kimsenin beklemediği bir şekilde Abdul Gaffarzade'nin üzerine atılır. Çektiği bütün eziyetleri adeta Gaffarzade'nin vücudunda somutlaşmış olarak görür. Abdul Gaffarzade'yi Hüsrev Hoca'nın elinden zor alırlar ve Gaffarzade, öksürdüğü kan kusmaya başlar.

On altıncı bölüm Mürşit Gülcihani'nin, dünürü Abdul Gaffarzade hakkındaki olumsuz düşünceleriyle başlar. Gülcihani, eserlerinin dünürü sayesinde yayımlandığını kabul etmez, kendisini yetenekli ve kıymeti yeteri kadar bilinmeyen bir yazar olarak görür. Devir, onun gibi büyük bir yazarı Abdul Gaffarzade gibilerine muhtaç etmektedir.

Bu bölümde Mürşit Hoca'nın ağzından bir zamanlar Azerbaycan'ın mutlak hâkimi olan Mir Cafer Bağirov'un akıbeti aktarılır. Stalin kadar radikal olmasa da Kruşçev de işe önceki devrin adamlarını ortadan kaldırmakla başlar. Bunlardan biri de Mir Cafer Bağirov'dur: “Stalin ölünce Mir Cafer Bağirov'u Politbüro üyesi aday yaptılar önce, üç dört ay kadar sonra da görevden aldılar, mahkemeye çekip kurşuna dizdiler. Koskoca adam! Bizim ödül de gidiverdi tabii...”⁴¹.

Eserin on yedinci bölümünde Hatice Kadın sonunda defnedilir. Mahalleli, Hatice Kadın'ı Yeni Mahalle Mezarlığı'na gömmek zorunda kalır. Hatice Kadın'ın oğlu Balaniyaz, Murat Yıldırım ve Hüsrev Hoca'dan evi hemen ertesi gün boşaltmalarını ister.

Birinci bölümde Salakça'yla başlayan roman on sekizinci bölümde yine onunla biter. Köpeğin hikâyesi romanın genel atmosferini yansıtan bir sembol gibidir. Salakça'nın artık dayaklara, horlanmalara, hayal kırıklıklarına tahammül edecek takati kalmamıştır. Kendisini tren raylarının üzerine bırakır ve meçhul, büyülü diyardaki macerası sona erer.

Sonuç

Elçin'in *Ölüm Hükmü* adlı romanı tarihî, iktisadî, felsefî, sosyal ve psikolojik unsurları içinde barındıran çok katmanlı bir eserdir. Sovyetler Birliği'nde 1929-1983 yılları arasındaki siyasî ve toplumsal olaylar, değişimler eserde başarıyla işlenmiştir. Sovyet sistemindeki hukuk, bürokrasi, sosyal yaşam, eğitim, askerlik, yayın hayatı gibi birçok alandaki bozulma ve yozlaşmalara karakterlerin hikâyeleri vasıtasıyla ışık tutan eser, bu anlamda Sovyetler Birliği döneminin bir

39 Elçin, *Ölüm Hükmü*, s. 451.

40 *Age.*, s. 500.

41 *Age.*, s. 514.

panoraması sayılabilir. Yazarın karakter yaratmadaki başarısı ve bu karakterlerin psikolojisini ustalıkla işlemesi, dramatik olay örgüsünün sağlam bir şekilde kurgulanması, eseri sadece tarihî-siyasî olayların işlendiği ansiklopedik bir içeriğe sahip olmaktan kurtarmış, eserin edebî ve estetik anlamda da başarısını sağlamıştır. Sistemlerin yozlaşması aslında insanın yozlaşmasıdır. Bu anlamda eser, sadece Sovyet sistemi üzerinden değil, “insan” üzerinden de okunabilecek niteliktedir. Sovyet toplumunda görülen ve romanda eleştirel şekilde ele alınan para ve güç hırsı, çıkarıcılık, dalkavukluk, rüşvet, adam kayırma, zorbalık, kendinden olmayanı ezme gibi davranışlar aslında genel insanlık halleridir. Bu yüzden Elçin, Sovyet tarihiyle beraber insanlık tarihine de ışık tutmuştur.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Sedat, “Ölüm Hükümü ve Tarihi Gerçekler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 12, (Erzurum 1999), s. 221-230.
- Elçin, *Ölüm Hükümü*, çev. Azad Ağaoğlu, 4. bs., Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.
- Gögebakan, Turgut, *Tarihsel Roman Üzerine*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- Hasanov, Behram, “Milli Bilincin İdame Ettiricisi Olarak Din: Sovyet Azerbaycan’ında İslam”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22/3, (2018), s. 1563-1578.
- Jansen, Marc – Nikita Petrov, *Stalin’in Baş Celladı Halk Komiseri Nikolay Yezhov*, çev. A. Önder Seçkin, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2014.
- Lukacs, György, *Tarihsel Roman*, çev. İsmail Doğan, Epos Yayınları, Ankara 2008.
- Moran, Berna, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Oktay, Ahmet, *Romanımıza Ne Oldu?*, Dünya Yayınları, İstanbul 2003.
- Özdemir, Emin, *Yazı ve Yazımsal Türler*, Karacan Yayınları, İstanbul 1981.
- Parker, R. A. C, *II. Dünya Savaşı*, çev. Müfit Günay, 2. bs., Dost Yayınları, Ankara 2009.
- Saraç, Hanife, “Kutsalı Topyekün Dönüştürme Çabası: Lenin ve Stalin Döneminde Sovyetler Birliği’nin Din Politikası”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 23, (2019), s. 73-96.
- Tarım, Rahim, “Ölüm Hükümü Romanında İnsan İlişkilerine Psikolojik Bir Yaklaşım”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 31, (2016/2), s. 299-321.
- Uysal, Zeynep (yay. haz.), *Edebiyatın Omzundaki Melek*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

NİKOLAY FEDOROVİÇ KATANOV’UN KÜTÜPHANESİNİN TÜRKİYE’YE GETİRİLMESİNE DAİR BİR İNCELEME*

AN ANALYSIS INTO THE BRINGING OF NIKOLAI FEDOROVICH KATANOV’S LIBRARY TO TURKEY

Gülcan İNALCIK**

Öz

Nikolay Fedoroviç Katanov (1862-1922) Orta Asya ve Sibiryadaki Türk halkları üzerine farklı alanlarda çok sayıda araştırmalar yapmış bir ilim adamıdır. İdealist ve gayretli bir kişiliğe sahip olan N. F. Katanov erken yaşlardan itibaren birçok Avrupa ve Asya dilini öğrenmiş, daha Krasnoyarsk Klasik Gimnazyumunda öğrenci iken eserlerini kaleme almaya başlamıştır. Kişiliğinin ve ilmi hayatının şekillenmesinde N. İ. İlminskiy’in ve V. V. Radlov’un büyük etkisi olmuştur. 1894-1922 yılları arasında Kazan Üniversitesi’nde çalışmıştır. Katanov, Avrupa ve Rusya’daki birçok ilmi topluluğun aktif üyeliğini yapmış ve toplumsal faaliyetlerle de yakından ilgilenmiştir. Katanov’un Sibiryadaki Türk halkları ile ilgili ilmi çalışmaları ve inceleme metotları ilim dünyasında hala geçerliliğini korumaktadır.

Katanov ilmi gezileri sırasında topladığı din, dil, edebiyat, folklor, tarih, etnografya gibi farklı alanları içeren ve farklı dillerde yazılmış kaynaklardan muazzam bir kütüphane oluşturmuştur. Fakat maddi yetersizliklerden dolayı kütüphanesini satmak zorunda kalmıştır. Değerli devlet ve ilim adamlarının çabalarıyla bu kütüphane İstanbul’a getirilmiştir. Rusya’da ve Türkiye’de Katanov’un hayatını, ilmi çalışmalarını ve kütüphanesini konu alan çalışmalarda Katanov kütüphanesinin Türkiye’ye getirilme tarihi ve süreci ile ilgili bilgiler tam olarak aydınlatılamamıştır. Çalışmamızda Katanov’un kütüphanesinin Türkiye’ye getirilme süreci ve bu sürece dâhil olan kişiler incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nikolay Fedoroviç Katanov, Katanov Kütüphanesi, Rus Türkolojisi

Abstract

Nikolai Fedorovich Katanov (1862-1922) is a scholar who conducted many studies in different fields on Turkic peoples in Central Asia and Siberia. Having an idealistic and zealous personality, N. F. Katanov learned many European and Asian languages starting from an early age and began to write his works even while he was a student at Krasnoyarsk Classical Gymnasium. N. I. Ilminsky and V. V. Radlov had a great influence on the shaping of his personality and scholarly life. He worked at the University of Kazan between 1894 and 1922. Katanov was an active member of many scholarly communities in Europe and Russia and was closely involved in social activities. Katanov’s scholarly studies about the Turkic peoples in Siberia and his methods of study remain still valid in the world of science.

* Bu makale, Doç. Dr. Gözde Sazak danışmanlığında yürütülen *Nikolay Fedoroviç Katanov’un Hayatı, Kütüphanesi ve Türkoloji Alanındaki Eserleri* başlıklı doktora tez çalışmamız kapsamında hazırlanmıştır.

** *Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, inalcikgulcan@gmail.com*

Katanov created an enormous library from the sources written in various languages and including knowledge in different fields such as religion, language, literature, folklore, history, ethnography that he collected during his scholarly studies. However, he was forced to sell his library because of financial deficiencies. This library was brought to Istanbul with the efforts of esteemed statesmen and scientists. In the studies conducted both in Russia and Turkey regarding Katanov's life, scholarly studies and library, the scholarship about the history and process of bringing Katanov's library into Turkey were not able to fully enlighten the knowledge. The present study analyses the process of bringing Katanov's library to Turkey, and the individuals who got involved in the process.

Keywords: Nikolai Fedorovich Katanov, Katanov Library, Russian Turkology

Nikolay Fedoroviç Katanov (1862-1922) dil bilimi, etnografya, folklor, tarih, arkeoloji, nümizmatik, kronoloji, dinler tarihi, müzecilik gibi birçok farklı alanda çalışmalar yapmış dünya çapında tanınan Hakas Türklerinden Rusyalı bir Türkologdur. N. F. Katanov sadece kendi öz vatanı olan Hakasya'daki halkın değil, Güney Sibiryaya, Orta Asya ve Doğu Avrupa'daki birçok Türk halkının da ağızlarını, günlük yaşamlarını, kültürlerini, dinlerini, gelenek ve göreneklerini incelemiştir. 1888 yılında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Arapça-Farsça-Türkçe-Tatarca Dilleri bölümünden mezun olmuştur.

Üniversite yıllarında Katanov'un ilmi kişiliğinin şekillenmesinde Rus arkeolog, etnograf ve kâşif Nikolay Mihayloviç Yadrintsev'in (1842-1894) evinde düzenlenen, öğrencilerin yanı sıra dönemin önemli ilim adamlarının da katıldığı, Katanov'un deyimiyile "Unutulmaz Perşembeler" adlı toplantılar oldukça etkili olmuştur.¹ Doğu bilimciler V. V. Radlov, İ. P. Minayev ve V. P. Vasilyev, antropolog ve etnograf D. N. Anuçin, tarihçi D. A. Klements, Rus seyyahlar S. V. Maksimov ve G. N. Potanin, coğrafyacılar M. V. Pevtsov ve E. Yu. Petri, gazeteci ve yazarlar V. İ. Semevskiy, D. N. Mamin-Sibiryak ve N. İ. Naumov, eleştirmen ve edebiyatçı A. M. Skabiçevskiy gibi önemli isimlerin katıldığı bu toplantılar Katanov'un Sibiryaya halklarının dillerine ve kültürlerine yoğun bir ilgi duymasına sebep olmuştur.² 1889-1893 yılları arasında Radlov'un tavsiyesi üzerine İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti ve Bilimler Akademisi tarafından Sibiryaya, Kuzey Moğolistan, Cuncarya ve Doğu Türkistan'a Türk boylarının dillerini, dinlerini, kültürlerini ve günlük yaşamlarını incelemek amacıyla gönderilmiştir.³ Katanov 1894-1922 yılları arasında Kazan Üniversitesi'nde çalışmıştır. *Opıt issledovaniya Uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkam Tyurskogo kornya* (Uryanhay Dilinin Türkçe Kökenli Diğer Dillerle Akrabalık İlişisini Gösteren Bir Araştırma Denemesi) adlı doktora tezi ise Katanov'a büyük bir ün getirmiş ve bu eser Türkolojinin "altın hazinesi" olarak kabul edilmiştir.⁴

Türkoloji tarihinde kaynak toplamada en önemli isimlerden biri olan Katanov, Türk Dünyasına yazılı kaynaklardan ve görsel malzemelerden oluşan çok önemli ilmi miras bırakmıştır. Ne yazık

1 İrina Kokova, *Nikolay Federoviç Katanov*, çev. Muvaffak Duranlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 702, Ankara 1998, s. 17.

2 Age., s. 17-18.

3 B. İ. Tamarintsev, "N. F. Katanov i ego "Oçerki Uryanhayskoy zemli"", N. F. Katanov, *Oçerki Uryanhayskoy zemli (Dnevnik puteşestviya, ispol'nennogo v 1889 godu po poruçeniyu İmperatorskoy Akademii Nauk i İmperatorskogo Russkogo Geografıçeskogo Obşestva)*, Tuvinskiy İstitut Gumanitarnih İssledovaniy pri Pravitelstve RT, Kızıl 2011, s. 8.

4 İ. G. Smolina, "Nikolay Fyodoroviç Katanov i sovremennost", *Nauçnoe obozrenie Sayano-Altaya*, No 1(3), (2012), s. 4.

ki Katanov'un kişisel arşivinin büyüklüğü ve nerelere dağıtıldığı tam olarak tespit edilememiştir. Katanov ilmî gezileri sırasında topladığı etnografik malzemeleri daha hayatta iken çeşitli müzelere bağışlamıştır. Yazılı mirasının büyük bir çoğunluğu ise Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle 1924 yılında kurulan İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (İÜ TAE)'nde muhafaza edilmektedir. Katanov'un sadece bu kütüphaneden ibaret olmayan yazılı mirası ilim adamının ölümünden sonra maddi sıkıntılar yaşayan eşi Aleksandra Katanova tarafından farklı kurum ve kişilere satılmıştır.⁵ Farklı dillerde yazılmış ansiklopedilerin, sözlüklerin, dergilerin, ilmî çalışma külliyatlarının, tarih, coğrafya, edebiyat, arkeoloji, din ve ders kitaplarının, atlasların yer aldığı, İÜ TAE'deki Katanov kütüphanesinde bulunan kitap sayısı bağışlanan kitaplarla günümüzde dokuz bini aşmıştır. Kütüphanede Katanov adına imzalanmış birçok eser de mevcuttur.

Rusya'da ve Türkiye'de Katanov'un hayatını, ilmî çalışmalarını ve kütüphanesini konu alan çalışmalarda Katanov kütüphanesinin Türkiye'ye getirilme süreci tam olarak aydınlatılmamıştır. Çalışmamızın amacı, Katanov'un kütüphanesinin ne zaman, kim ya da kimler tarafından satın alınıp Türkiye'ye getirildiğini tespit etmektir.

XX. yüzyılın başında Rusya'da yaşanan Ekim Devrimi ve tüm dünyayı derinden sarsan Birinci Dünya Savaşı, Rusya'da da köklü değişimlere sebep olmuştur. Bu olaylar birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Rejim değişikliğinin yanı sıra ortaya çıkan toplumsal olaylar, ekonomik sıkıntılar, ülke genelinde yaşanan açlık ve yoksulluk gibi olumsuz durumlar Rus toplumunda her kesimin hayatını derinden etkilemiştir. Bu olumsuzluklardan derinden etkilenen bir isim de Katanov'dur. Bu dönemde Katanov, ailesi ile birlikte açlık, yokluk, sefalet gibi birçok olumsuz durumla baş etmek zorunda kalmıştır. Maddi sıkıntılarının yanı sıra çalıştığı kurumlarda ilmî çalışmalarının destek görmemesi, *inorodets*⁶ (yabancı), diğer bir deyimle "Rus olmayan" olarak görülmesi ve bu yüzden ötekileştirilmesi Katanov'u ruhsal açıdan güçsüzlüştürmüştür.⁷ Maddi ve manevi açıdan zor günler geçirmesi Katanov'un kütüphanesini satmasına sebep olmuştur.

5 Geniş bilgi için bk. R. M. Valeyev, "«On nujen dlya Kazani» (O nauçnom nasledii N. F. Katanova)", *Gasırlar avazı-eho vekov*, No 3/4, (2011), s. 141-148.

6 Necip Hablemitoğlu, "инородец" (inorodets) tabirini "toplumdan dışlanmış, eğitim ve dini kurumları baskı altında tutulup asimile edilmek istenen milli topluluklar" olarak tanımlamaktadır. Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Kırım Dergisi, Tarih Araştırmaları Serisi No: 1, İstanbul 2014, s. 22. İlyas Topsakal ise *inorodets* teriminin "Rus olmayanlar"ı ifade ettiğini dile getirmiştir. Bk. İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, 2. bs., Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s. 27.

7 XX. yüzyılın başında Katanov'un Kazan'daki yaşamı gittikçe kötüleşmiştir. Rusya'daki iç savaş ve ardından gelen kuraklık ve açlık ülkeyi derinden etkilemiştir. Katanov ilmî çalışmalarının yanı sıra ailesinin geçimini sağlamak için ağaç kesme, yük taşıma, bahçe ile ilgilenme, yiyecek kuyruklarında saatlerce bekleme gibi işlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Ayrıca Kazan'a büyük umutlarla gelmesine rağmen Kazan Üniversitesi'ndeki birçok ilim adamı Katanov'u "yabancı" olduğu için dışlamış ve ilim adamının çalışmalarını takdir etmemiştir. Ayrıca uzun yıllar sekreterliğini yaptığı ve onur üyesi olduğu Arkeoloji, Tarih ve Coğrafya Cemiyeti'nde ve diğer kurumlarda geniş muhalif bir çevre içinde bulunması Katanov'un manevi açıdan kendisini güçsüz hissetmesine sebep olmuştur. Yaşamının son yıllarında Katanov da kendisine mesleki ve toplumsal bir statü sağlamayan ve etrafındaki kişiler tarafından anlaşılmayan ilmî araştırmalara karşı ilgisini biraz kaybetmiştir. Geniş bilgi için bk. P. O. Rikin, "Nikolay Fyodoroviç Katanov (1862-1922): vehi jizni i tvorçestva", N. F. Katanov, *Oçerki Uryanhayskoy zemli (Dnevnik puteşestviya, ispol'nennogo v 1889 godu po poruçeniyu İmperatorskoy Akademii Nauk i İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva)*, s. 376-383.

Ancak kütüphanesini satmak istemesinin tek sebebi maddi zorluklar değildir. Büyük tarihçi ve Katanov'un yakın dostu Zeki Velidi Togan, *Hatıralar* adlı eserinde bu kütüphanenin satılmasının başka bir nedenini şu şekilde anlatmıştır:

Prof. Katanov'un karısı kitap ve kütüphane düşmanı idi. Kocasına: "ya ben ya kütüphanen" demiş. O zaman toz temizlemek için elektrik süpürgeleri de olmadığından kadınlar için toz almak, bilhassa kitapların tozlarını almak çok can sıkıcı bir iş oluyordu. Bu yüzden ve başka sebeplerden anlaşamadılar. Evlâd annesi olan bu hanımın yüzünden Prof. Katanov, kütüphanesini satmayı kararlaştırdı.⁸

Katanov, henüz Krasnoyarsk Klasik Gimnazyumu'nda öğrenci iken toplamaya başladığı kütüphanesini satmaktan büyük bir üzüntü duymuştur.⁹ Yakın dostu Prof. Nikolskiy'e üzüntüsünü "Kütüphanemden ayrılınca sanki bir yakınımyı kaybetmiş gibi kendimi kötü hissettim."¹⁰ sözleriyle ifade etmiştir.

Rusçadan Türkçeye çevirisi yapılan makalelerde ve Türk araştırmacıların yazdıkları çalışmalarda Katanov kütüphanesinin Türkiye'ye satıldığı tarih ve kime satıldığı hususunda çelişkili ifadeler yer almaktadır. Genel olarak bu çalışmalarda kütüphanenin Türkiye'ye 1912, 1914 ve 1922 tarihlerinde bir veya iki parça halinde satıldığı belirtilmiş, kütüphaneyi satın alan kişiler olarak ise başta Hüseyin Hilmi Paşa'nın¹¹ ismi olmak üzere Tevfik Paşa¹² ve Mısırlı Said Halim Paşa'nın¹³ isimleri de verilmiştir.

8 Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, TAN Matbaası, İstanbul 1969, s. 121.

9 V. G. Datsişen, "N. F. Katanov – Vospitannik Krasnoyarskoy Gimnazii", *Nasledie hakasskogo uçenogo, tyurkologa, doktora sravnitel'nogo yazıkoznaniya, vostokoveda Nikolaya Fyodoroviça Katanova: materialı mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii, posvyaçennoy 150-letiyu so dnya rojdeniya uçenogo, 16-19 maya 2012 g.*, Tom I, Hakasskoe kniznoe izdatelstvo, Abakan 2012, s. 26.

10 N. V. Nikolskiy, "Nikolay Fyodoroviç Hakkında Anılar", N. F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, çev. Atilla Bağcı, 1. bs, Kömen Yayınları, Konya, Şubat 2004, s. 18.

11 Midilli adasının Sarlıca köyünde doğan Hüseyin Hilmi Paşa (1855-1923) ilk memuriyetine Midilli Tahrirat Kalemi'nde başlamıştır. Gençliğinde Namık Kemal'in derin etkisinde kalan Paşa çeşitli devlet görevlerini başarı ile yerine getirmiştir. Yemen Valiliği ve Rumeli Genel Müfettişliği de yapmıştır. II. Abdülhamid'e bağlı olmakla beraber İttihatçılarla da yakın ilişkiler kurmuştur. 1908 yılında Kamil Paşa kabinesine Dâhiliye Nazırı olarak atanmıştır. Fakat kısa bir süre sonra Kamil Paşa'nın yerine sadarete getirilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın bir ay yirmi yedi gün süren ilk sadareti 31 Mart Olayı'nın çıkması ile son bulmuştur. Yerine sadrazam olan Ahmed Tevfik Paşa'nın 5 Mayıs 1909 tarihinde istifa etmesiyle Paşa ikinci kez sadrazamlığa getirilmiştir. Bu görevinden de kısa sürede istifa etmek zorunda kalan Paşa birkaç yıl Ayan Meclisi Maliye Encümenliği yapmıştır. 1912 yılında ise Viyana Elçiliğine tayin edilmiştir. 1923 yılında Viyanada vefat eden Paşa'nın naaşı İstanbul'a getirilerek Yahya Efendi Dergâhi haziresine defnedilmiştir. Geniş bilgi için bk. Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa (1855-1923)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XVIII, (1998), s. 550-551.

12 Ahmed Tevfik Paşa, 1845 yılında Üsküdar'da soylu ve zengin bir ailede dünyaya gelmiştir. 1872 yılında Hariciye Nezaretine getirilen Paşa 1895 yılına kadar Roma, Viyana, Berlin, Atina ve Petersburg Elçiliklerinde ikinci kâtiplik ve maslahatgüzarlık görevlerinde bulunmuştur. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile Meclis-i Ayan üyeliğine atanmış ve 31 Mart Olayı ile sadrazamlık görevinden istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirilmiştir. II. Abdülhamid'in tahttan indirilerek Sultan V. Mehmed Reşad'ın tahta geçirilmesinden sonra 5 Mayıs 1910 tarihinde sadrazamlıktan istifa etmiş ve ardından Londra elçiliğine atanmıştır. 11 Kasım 1918 tarihinde Ahmet İzzet Paşa'nın istifasından sonra ikinci kez sadrazamlığa getirilmiştir. 12 Ocak 1919 tarihinde görevini Damad Ferid Paşa'ya bırakmıştır. Damad Ferid Paşa'nın sadrazamlıktan çekilmesi ile 21 Ekim 1920 tarihinde Osmanlı Devleti'nin son kabinesini kurmuştur. 1921 yılındaki Londra Konferansı'nda İstanbul Hükümeti'ni temsil etmiş, fakat konferansta sözü Ankara Hükümeti'ne bırakmıştır. Kısa sürelerle dört defa sadrazamlık yapmıştır. 1836 tarihinde vefat etmiştir. Geniş bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Ahmed Tevfik Paşa (1845-1936)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C II, (1989), s. 139-140.

13 Mısırlı Said Halim Paşa (1863-1921) Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunudur. 1863 yılında Kahire'de

Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY)'nda Sibiryalı uzmanı olarak çalışan Timur Davletov 1999 yılında kaleme aldığı makalesinde dokuz bin kitaptan oluşan Katanov'un kütüphanesinin 1912 yılında Hilmi Paşa tarafından satın alındığını dile getirmiştir.¹⁴ İsmail Güleç ise Katanov'un kütüphanesinin Türkiye'ye getirilmek üzere 1912 ve 1922 yıllarında iki kısım halinde satın alındığını dile getirmiş ve çalışmasında verdiği on üçüncü dipnotta "Katanov'un kitaplarının Türkiye'ye hangi tarihlerde nasıl ve kimler tarafından getirildiği hususunun araştırılması gereken bir konu"¹⁵ olduğunu belirtmiştir. Makalenin devamında ise İrina Kokova'nın çalışmasına atıf yaparak kütüphaneyi Kazan'a gelen Hilmi Paşa'nın satın aldığını aktarmıştır. Fakat Güleç adı geçen Hilmi Paşa'nın 1911 yılında vefat ettiğini, 1914 yılında sadrazamlık yapan kişinin Mısırlı Said Halim Paşa olduğunu söylemiş, ardından Hilmi Paşa adının İ. Kokova'nın çalışmasında yer aldığını ve bu bilginin düzeltilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Daha sonra ise kütüphaneyi satın alan kişinin Tevfik Paşa olabileceğini savunmuştur.¹⁶

Eğitim bilimci Dr. Zoya M. Monguş ise Katanov'un kütüphanesinin 1914 yılında Osmanlı sadrazamı Hilmi Paşa tarafından satın alındığı bilgisini vermiştir. Hilmi Paşa'nın kütüphanenin satış ilanını 1914 yılında Kazan'ın özel gazetelerinden birinde gördüğünü ve o sırada Kazan'da bulunan devlet adamının kütüphaneyi üç bin altın liraya satın aldığını, beş büyük deri sandık içerisinde İstanbul'a sevk ettiğini, ayrıca Hilmi Paşa'nın bir daktilo, ayrı basımlar ve el yazmaları da gönderdiğini ifade etmiştir. Bu bilgilerin dışında makalenin çevirmeni Sevim Hacıoğlu tarafından verildiğini düşündüğümüz ikinci dipnotta Hilmi Paşa adı ile muhtemelen Mısırlı Said Halim Paşa'nın anıldığı dile getirilmiştir.¹⁷ Z. M. Monguş, İ. Kokova'nın dile getirdiği satış tarihinin 1912 olduğunu da yazmış, fakat kütüphanede 1913-1914 yıllarında Katanov adına imzalanan hediye kitaplar olduğu için 1912 tarihinde kitapların sahibinde olduğunu savunmuştur.¹⁸

Katanov hakkında en detaylı biyografi çalışmasını yapan isimlerden biri olan araştırmacı yazar İ. Kokova da Katanov'un, 1914 yılında doğu kitaplarından ve yaklaşık dokuz bin cilt olan yirmi iki dildeki el yazmalarından oluşan zengin kitaplığını Türk başvekili Hilmi Paşa'ya sattığını yazmıştır. Ayrıca kütüphaneyi satın almaları için Katanov'un Sibiryalı Genel Valisi, İrkutsk

doğan Said Halim Paşa Lozan Üniversitesi'nde siyasal bilgiler okumuştur. 1888 yılında II. Abdülhamid tarafından kendisine sivil paşalık rütbesi verilmiş ve başarılarından dolayı 1900 yılında Rumeli Beylerbeyliği görevine getirilmiştir. 1903 yılında Jön Türklerle irtibatı olduğu ileri sürülerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. 1913-1917 yılları arası Osmanlı Devleti'nde sadrazamlık yapmıştır. 1921 tarihinde Romadaki konağının önünde Ermeni Arşavir Şıracıyan tarafından öldürülmüş ve naaşı II. Mahmud Türbesi bahçesinde babası Mehmed Abdülhalim Paşa'nın yanına defnedilmiştir. Geniş bilgi için bk. M. Hanefi Bostan, "Said Halim Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XXXV, (2008), s. 557-560.

14 Timur Davletov, "Hakas Prof. Nikolay Födoroviç Katanov (19 Mayıs 1862-10 Mart 1922)", *TARİH: Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S: 145, İstanbul, (Ocak 1999), s. 19.

15 İsmail Güleç, "Kuruluşunun Yetmiş Beşinci Yılında İ.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü", *Müteferrika Dört Aylık Kitabiyat Dergisi*, 13, (Kış 2000/2), s. 5.

16 Agm., s. 5.

17 Zoya M. Monguş, "N. F. Katanov'un İstanbul'daki Kütüphanesi", çev. Sevim Hacıoğlu, *Türkiyat Mecmuası*, C 21, (Güz 2011), s. 446.

18 Agm., s. 447.

Üniversitesi ve Halk Eğitim Bakanlığı'na başvurduğunu, fakat bu kurumlardan ret cevabı aldığını dile getirmiştir.¹⁹

2012 yılının Mart ayında Katanov'un doğumunun 150. yılı şerefine Hakasya'da HakasFilm tarafından "Sudba inorodtsa" (Bir Yabancı'nın Yazgısı) adlı belgesel bir film çekilmiştir. Bu belgeselde konuşan İ. Kokova, Katanov'un asıl isteğinin kütüphanesini İrkutsk Üniversitesi'ne satmak değil de hediye etmek olduğunu, fakat bunun için kuruma başvurduğunda ret cevabı aldığını dile getirmiştir. Ayrıca 1912 yılında Osmanlı sadrazamı Hilmi Paşa'nın Kazan'a geldiğini ve Katanov'un kütüphanesini satacağını öğrenince Katanov'dan iyi bir para karşılığında kütüphaneyi satın aldığını söylemiştir.²⁰

Görüldüğü üzere, incelenen çalışmalarda Katanov'un kütüphanesinin hangi tarihte ve kimler tarafından satın alındığına dair bilgiler çelişkilidir ve birbirini tekrar etmektedir. Kanaatimizce, Katanov'un kütüphanesinin satın alınmasında sadece Hüseyin Hilmi Paşa'nın değil, birçok Osmanlı devlet adamının ve Türk ilim adamının katkısı bulunmaktadır.

XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanların durumlarını yakından takip etmek için önemli devlet adamlarını Rusya'ya göndermiştir. Bu seyahatler politik amaçlı olmayıp, daha çok Osmanlı Devleti'nin Rusya'da yaşayan Müslümanların hayatlarını gözlemlemek ve halkın siyasi, sosyal ve kültürel hayatını yakından incelemek istemesiyle alakalıdır.²¹ Bu amaç doğrultusunda atılan ilk adımlar, önemli devlet adamlarından 1910'da eski sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın, 1912'de yazar ve gazeteci Celal Nuri İleri'nin, 1913'te ise Tapu ve Kadastro İşleri Müdürü Mahmud Esad Efendi'nin Rusya'ya ve merkez bölgelere gönderilmeleridir.²² Osmanlı devlet adamlarının bu seyahatleri her ne kadar resmi olmasalar da Rus ve Müslüman basınında geniş yankı bulmuş ve seyahatler Rus devletinin gözetiminde gerçekleşmiştir.²³

Hüseyin Hilmi Paşa ile Mahmud Esad Efendi'nin Rusya seyahatlerinin Katanov'un kütüphanesinin Türkiye'ye getirilmesinde önemli bir rol oynadığını düşünmekteyiz. Kanaatimizce, Hüseyin Hilmi Paşa, Katanov'un kütüphanesini satın alan değil, satın alınmasına öncülük eden isimlerden biridir. Hüseyin Hilmi Paşa, II. Abdülhamid ve Sultan V. Mehmed Reşad döneminde iki kez sadrazamlık yapmış bir devlet adamıdır. İlk sadrazamlığı II. Abdülhamid döneminde yaklaşık iki ay (13 Şubat-13 Nisan 1909) sürmüştür. 31 Mart Olayı'nın patlak vermesi üzerine Hüseyin Hilmi Paşa istifa etmiştir.²⁴ Sultan V. Mehmed Reşad döneminde ise yerine geçen

19 İrina Kokova, *Nikolay Federoviç Katanov*, s. 93.

20 Geniş bilgi için bk. "Sudba inorodtsa", HakasFilm, 2012, 1.02.36-1.03.30 arası, <https://ok.ru/video/659.989.84893719-1> [Erişim tarihi: 26.11.2019].

21 Alfina Sibgatullina, *Kontaktı Tyurok-Musulman Rossiyskoy i Osmanskoy İmperiy na rubeje XIX-XX vv.*, izd. İSTOK, Moskva 2010, s. 151.

22 Geniş bilgi için bk. *Age.*, s. 152-187.

23 *Age.*, s. 168.

24 13 Nisan 1909 tarihinde gerçekleşen 31 Mart Olayı'nın ardından Hüseyin Hilmi Paşa sadrazamlık görevinden istifa etmiş, aynı gün yerine Tevfik Paşa sadrazam olmuştur. 27 Nisan 1909 tarihinde ise Sultan II. Abdülhamid tahtan indirilmiş, aynı gün V. Mehmed Reşad'ın cülusu gerçekleşmiştir. Bk. Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı*

Tevfik Paşa hükümeti görevden alınınca Hüseyin Hilmi Paşa 5 Mayıs 1909 tarihinde ikinci kez sadrazam olmuştur. Görevinde çok başarılı olamayan Hüseyin Hilmi Paşa, sekiz ay sonra 28 Aralık 1909 tarihinde tekrar görevinden istifa etmiştir. Sadrazamlığı sırasında atandığı Ayan Meclis üyeliğine devam eden Hüseyin Hilmi Paşa 1910 yılında resmi olmayan bir Rusya gezisine çıkmıştır. Kazan'ı da ziyaret eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu seyahatinin detayları "Turetskiy sled v arhive Tatarstana" (Tataristan Arşivinde Türk İzi) başlığıyla Kazan'da küçük bir risâle olarak basılmıştır.²⁵ Paşanın 15-17 Nisan 1910 tarihlerinde gerçekleştirdiği Kazan seyahatinin detaylarını ise internet ortamında bulmak mümkündür.²⁶

"Turetskiy sled v arhive Tatarstana" adlı gezi raporunda Hüseyin Hilmi Paşa'nın ziyareti detaylarıyla anlatılmıştır. Paşanın Rusya ziyareti dönemin Rus ve Tatar basınında büyük bir ilgi uyandırmış, *Novoe Vremya* (St. Petersburg), *Vakit* (Orenburg) ve *Yoldız* (Kazan) gibi gazetelerle Paşa'nın bu ziyareti halka bildirilmiştir.²⁷ Hüseyin Hilmi Paşa'nın St. Petersburg'a gelişi, 26 Mart 1910 tarihinde *Novoe Vremya* adlı gazetede "Günün Olayları" başlığı altında "Bugün eski Büyük Vezir Hilmi Paşa Petersburg'a geliyor." sözleri ve Paşanın Fotoğraf 1'deki resmiyle halka duyurulmuştur.²⁸

Hüseyin Hilmi Paşa Avrupa seyahati kapsamında gerçekleşen Rusya ziyaretine ilk olarak 26 Mart tarihinde Almanyadan St. Petersburg'a gelerek başlamıştır.²⁹ St. Petersburg'daki garda kendisini Osmanlı elçisi Turhan Paşa, elçilik çalışanları, Rusya Dış İşleri Bakan yardımcısı ve diğer önemli devlet adamları karşılamıştır. Bu seyahat sırasında Hüseyin Hilmi Paşa, Rusya Devlet Duması ile *Novoe Vremya* gazetesini ziyaret etmiş ve İmparator II. Nikolay tarafından Tsarskoe Seloda ağırlanmıştır. Burada kendisine Rusya Devlet Nişanı takdim edilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa 7 Nisan 1910 tarihinde St. Petersburg'dan Moskova'ya geçmiş, burada onu şehirdeki Müslüman aydınlar karşılamıştır.³⁰

İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet, 5. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 408-409.

25 M. Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", s. 551.

26 Geniş bilgi için bk. "Turetskiy sled v arhive Tatarstana", *Gasırlar Avazı-Eho vekov (Nauçno-dokumentalny jurnal) 1/2*, Kazan 1998, s. 1-9, http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1998_1_2/07/2/ [Erişim tarihi: 03.11.2019].

27 Alfina Sibgatullina, "Velikiy Vezir Hilmi Paşa v Rossii", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol. 1, No. 1, (2009), s. 34.

28 <http://starosti.ru/archive.php?m=4&y=1910> [Erişim tarihi: 26.11.2019].

29 Alfina Sibgatullina, "Velikiy Vezir Hilmi Paşa v Rossii", s. 34.

30 Alfina Sibgatullina, *Kontaktı Tyurok-Musulman Rossiyskoy i Osmanskoy İmperiy na rubeje XIX-XX vv.*, s. 152-155.

Fotoğraf 1. Hüseyin Hilmi Paşa.

Kaynak: <http://starosti.ru/archive.php?m=4&y=1910> [Erişim tarihi: 26.11.2019].

15 Nisan 1910 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa “Dostoyevskiy” adlı bir gemi ile Kazan’a gelmiştir. Kazan’da Paşayı Vali Yardımcısı G. B. Petkeviç, Kazan Vilayeti Jandarma İdare Müdürü K. İ. Kalinin, Belediye Başkanı S. A. Beketov, Polis Şefi A. İ. Vasilyev, Kazan Basın İşlerinden Sorumlu Geçici Komite Üyesi Aşmarin ve Kazan Üniversitesi Profesörü Katanov karşılamıştır. A. İ. Vasilyev, Aşmarin ve Katanov, Hüseyin Hilmi Paşa’nın üç günlük Kazan ziyaretinde kendisine refakat etmişlerdir. Aşmarin ve Katanov Paşa’ya rehberlik etmek ve şehrin arkeolojik, kültürel ve etnografik özelliklerini anlatmakla görevlendirilmiştir.³¹ Özellikle Katanov jandarma idare tercümanı olarak Paşayı adım adım takip etmekle görevlendirilmiştir.³² Hüseyin Hilmi Paşa da Kazan seyahati sırasında özellikle Doğu Dilleri Akademisi, ipek ve çuha fabrikaları, atölyeler, Blagoveşenskiy Katedrali, Süyümbike Kulesi, Şehir Müzesi, Tatarların yaşadığı bölgeler ile camileri ziyaret etmek istemiştir.³³ Bunun üzerine Katanov, Paşa’nın önceden şehri tanınması adına Kazan şehrinin tarihi güzelliklerinin resmedildiği fotoğrafları kendisine getirmiştir.³⁴

31 Age., s. 156.

32 Age., s. 161.

33 Age., s. 156.

34 Bk. “Turetskiy sled v arhive Tatarstana”, s. 2.

Bu seyahat sırasında Katanov, Hüseyin Hilmi Paşa'ya Kazan'ın kısaca tarihini anlatmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa, Kazan Üniversitesi kütüphanesini ziyaret etmiş, kütüphanede özellikle eski Rus ve doğu kaynaklarını incelemiş, kendisine 1116 yılında ölen Hoca Ahmed Yesevi'nin *Divan-ı Hikmet*'i, Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediyye*'si ve XVII. yüzyıla ait diğer başka eserler gösterilmiştir. Kazan Üniversitesi'nin bütün fakültelerini gezen Hüseyin Hilmi Paşa hangi dillerin öğretildiği konusu üzerinde bilhassa durmuştur. Daha sonra Rektör G. F. Dormidontov ve Rektör Yardımcısı V. N. Tonkov eşliğinde sikke koleksiyonunu ziyaret etmiştir. Sasani ve eski Rus sikkeleri Paşanın oldukça ilgisini çekmiştir.³⁵

Üniversitenin ardından Kazan Şehir Bilim ve Sanayi Müzesi'ne giden Hüseyin Hilmi Paşa, burada eski Rus silahları, zırhları ve kılıçlarını yakından incelemiş, müzede sergilenen eski Türk boylarına ait eşyaları gözlemlemiştir. Kazan Şehir Bilim ve Sanayi Müzesi'nin ardından Kazan Belediye Binası'nı ziyaret eden Hüseyin Hilmi Paşa, gelir ve giderler hakkında detaylı bilgiler edinmiş ve şehir yönetiminin oldukça iyi olduğunu gözlemlemiştir. Blagoveşenskiy Katedrali ile Süyümbike Kulesi'ni de ziyaret eden Hüseyin Hilmi Paşa, özellikle katedraldeki ikona ve tasvirler hakkında Katanov'dan detaylı bilgiler dinlemiştir.³⁶

Hüseyin Hilmi Paşa, Katanov'dan Tatarca konuşan Volga ve Sibiryalı yerlilerinin nüfusları, dinleri ve yaşadıkları yerler; Kazan Üniversitesi'nin dört fakültesinde de okutulan ders programları; Kazan Altın Orda ve Kırım Hanlarının Cengiz Han ile olan akrabalık ve ilişkilerine dair bilgiler ile Tatar ağızlarının benzerlik ve farklılıkları hakkında malumat da rica etmiştir. Katanov ise bu bilgilerin bulunduğu kitapların Rusça olduğunu dile getirmiş, Hüseyin Hilmi Paşa da İstanbul'daki sekreterinin çok iyi Rusça bildiğini ve onun Türkçeye çevirebileceğini söylemiştir.³⁷

Katanov, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istekleri doğrultusunda *Rodoslovie Çingiz-Hana i sina ego Djuçi-hana* (Cengiz Han ve Oğlu Cuci Han'ın Şeceresi), *Sravnitel'naya fonetiçeskaya tablitsa drevnih i novih tatarskih dialektov* (Eski ve Yeni Tatar Ağızlarının Karşılaştırmalı Fonetik Tablosu), *Opisanie epigrafiçeskogo pamyatnika Voljskoy Bulgarii* (Volga Bulgarlarının Epigrafik Anıtlarının Tasviri) ve *Obozrenie prepodavaniya v Kazanskom universitete za 1909-1910 akad. god* (1909-1910 Akademik Yılı Kazan Üniversitesi Eğitim Programı) adlı kitapları getirmiştir. Bu eserlerin dışında M. M. Flippov'un editörü olduğu *Entsiklopediçeskiy Slovar'* (Ansiklopedik Sözlük) adlı eserden Uygur ve Tatar kökenli Doğulular hakkında el yazması notları da vermiştir.³⁸

16 Nisan 1910 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa Muhammediye Medresesi'ni ve diğer eğitim kurumlarını ziyaret etmiş ve Müslüman çocukların Rus dilini nasıl öğrendiklerini incelemiştir. Öğrencilere Arap dili grameri, aritmetik, coğrafya ve mantık dersleri ile ilgili sorular sormuştur. Öğrenci ve öğretmenlerle sohbet ederek medrese müfredatını yakından incelemiştir. Ardından fabrika ve camileri gezen Hüseyin Hilmi Paşa sabun fabrikasını ziyareti sırasında ise orta

35 Agm., s. 3.

36 Agm., s. 3.

37 Agm., s. 4.

38 Agm., s. 4.

sınıf tüketicinin kullanabilmesi için kaliteli ve daha uygun fiyatlı sabun yapılması konusunda yöneticilere birkaç tavsiyede bulunmuştur. Bu kurumların dışında Kazan'da bulunan basım evlerini, yayın kuruluşlarını da dolaşmış ve onlar hakkında detaylı notlar tutmuştur.³⁹

17 Nisan 1910 tarihinde ise Hüseyin Hilmi Paşa Kazan'daki ticaret merkezlerini dolaşmıştır. Kendisine eşlik eden Aşmarin, Hüseyin Hilmi Paşa'nın eski Bulgar Hanlığının etnografik yapısıyla ilgilenmesi üzerine "Bulgarı i Çuvaşı" (Bulgarlar ve Çuvaşlar) adlı makalesini Paşaya takdim etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa Kazan'dan 17 Nisan 1910 tarihinde ayrılmıştır.⁴⁰ Gezi rotası sorulduğunda Paşa, Kazan'dan Samar'a, Samar'dan Sibirya treni ile Moskova'ya, Moskova'dan da Venedik'e geçeceğini bildirmiştir.⁴¹

Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu resmi olmayan seyahati Kazan'da büyük bir sevinçle karşılanmış, Paşa her gittiği yerde büyük bir saygı görmüştür. Resmi makamların yanı sıra bu ziyarete Müslüman halk oldukça büyük bir ilgi göstermiş, Paşa her gittiği yerde alkışlarla karşılanmıştır.⁴² Hatta Paşa adına düzenlenen bir yemekte Kazan'ın ileri gelenleri ona Kazan'ın meşhur tatlılarından olan "plombir" dondurmasını Kazan'ın milli sembolü olan Süyümbike Kulesi şeklinde ikram etmişlerdir.⁴³ Aşağıda Fotoğraf 2'de de görüleceği üzere Kazan'daki Müslüman halk Hüseyin Hilmi Paşa'yı büyük bir ilgiyle karşılamıştır. Fotoğrafta soldan ikinci kişi, Hüseyin Hilmi Paşa; soldan dördüncü kişi ise Katanov'dur.⁴⁴

Fotoğraf 2. Hüseyin Hilmi Paşa'nın 15 Nisan 1910 tarihli Kazan ziyareti

Kaynak: <https://www.facebook.com/T.C.Kazan.Baskonsoloslugu/photos/osmanl%C4%B1-sadrazamlar%C4%B1ndan-h%C3%BCseyin-hilmi-pa%C5%9Fan%C4%B1n-kazan-ziyaretine-ili%C5%9Fkin-15-nisan/906.379.296083528/> [Erişim tarihi: 27.11.2019].

39 Agm., s. 5.

40 Agm., s. 7.

41 Hüseyin Hilmi Paşa'nın yukarıda anlatılan Kazan seyahatinin içeriği hakkında daha geniş bilgi için bk. "Turetskiy sled v arhive Tatarstana", s. 1-9.

42 Alfina Sibgatullina, *Kontaktı Tyurok-Musulman Rossiyskoy i Osmanskoy İmperiy na rubeje XIX-XX vv.*, s. 157.

43 <https://realnoevremya.ru/articles/61805-cho-eli-tatary-sto-let-nazad> [Erişim tarihi: 3.12.2019].

44 Bu fotoğraf Kazan'da bulunan Türkiye Başkonsolosluğu'nun 5 Ekim 2015 tarihli sosyal medya hesabında yayınlanmıştır. <https://www.facebook.com/T.C.Kazan.Baskonsoloslugu/photos/osmanl%C4%B1-sadrazamlar%C4%B1ndan-h%C3%BCseyin-hilmi-pa%C5%9Fan%C4%B1n-kazan-ziyaretine-ili%C5%9Fkin-15-nisan/906.379.296083528/> [Erişim tarihi: 27.11.2019].

Anlaşılabacağı üzere, Hüseyin Hilmi Paşa ile Katanov'un tanışıklığı 1910 yılına dayanmaktadır. Üç günlük gezi sırasında Katanov, Paşayı daima yakından takip etmiş ve onun mihmandarlığını yapmıştır.

Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nden Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Katanov'un kütüphanesinin İstanbul'a getirilmesinde Mahmud Esad Efendi'nin de (1857-1917) katkısı olduğunu dile getirmiş ve bu süreci bazı çalışmalara atıfta bulunarak şöyle aktarmıştır:

Mahmud Esad Efendi N. F. Katanov'un meşhur kütüphanesinin Kazan'dan Türkiye'ye getirilmesine öncülük edenlerden biridir. İstanbul'da yeniden oluşturulan Arkeoloji Cemiyeti'nin kütüphanesine Rusça kitaplar almak için Vakıflar Bakanlığı 1914 yılının Mayıs ayında Rusya'ya kendi memurlarını göndermiştir. Görevlendirilen bu memurlar ilk başta Kazan'da Profesör N. F. Katanov'un kütüphanesinin alım işlemlerini yapmış, sonra ise büyük bir bölümü İmparatorluk Akademisi'ne ait olan çok sayıdaki kitabı almak için Moskova ve Petersburg'a geçmişlerdir. İdil-Ural bölgesi Müslümanlarından tanınmış tarihçi Ahmed Zeki Velidi (Togan) burada kitap alımını yapan komisyonun aracılığını yapmıştır.⁴⁵

Mahmud Esad Efendi hukukçu ve yazar olmasının yanı sıra önemli devlet makamlarında bulunmuş, birçok Avrupa diline hâkim ileri görüşlü, aydın bir devlet adamıdır. 17 Şubat 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesinden Tapu Genel Müdürlüğüne getirilmiş ve Osmanlı Devleti'nde ilk kadastro sistemini kurmuştur.⁴⁶ Mahmud Esad Efendi 1913 yılının yazında Rusya'ya gitmiş, Kırım, Kiev, Orenburg, Ufa, Kazan, Nijniy Novgorod, Moskova ve St. Petersburg'u ziyaret etmiştir. Ahmed Mithad Efendi'nin yakın dostudur. Mahmud Esad Efendi'nin bu seyahatinin amacı, Rusya Müslümanlarının sosyal, siyasi, eğitim, kültür durumlarını ve ticari faaliyetlerini yakından görmek istemesidir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ziyareti gibi Mahmud Esad Efendi'nin bu ziyareti de Rus ve Tatar basınında geniş yankı bulmuş, birçok yerel gazete aracılığı ile bu ziyaret halka duyurulmuştur. 3 Ağustos 1913 günü Kazan'a gelen Mahmud Esad Efendi'ye *Yıldız* gazetesi yayın yönetmeni Ahmethadi Maksudov ve *Koyaş* gazetesi müdürü Zekeriya Sadretdinov refakat etmiştir. Kazan'da bir gün kalan Mahmud Esad Efendi, buradaki yayınevlerini, cami ve medreseleri ziyaret etmiş ve birçok Tatar aydını ile tanışmıştır.⁴⁷

Kazan'daki Türkiye Başkonsolosluğu'nun sosyal medya hesabındaki bilgide de Katanov kütüphanesinin o dönemde Kazan'da bulunan Zeki Velidi Togan'ın tavsiyesi üzerine İstanbul'da bulunan Yusuf Akçura'nın araya girmesiyle Evkaf Müdürlüğü (Vakıflar Bakanlığı)'nce satın alındığı ve kütüphanedeki eksik sayıların bu iki önemli devlet ve ilim adamının gayretleriyle St. Petersburg'dan getirildiği yazılıdır.⁴⁸ Z. V. Togan bu kütüphanenin satın alım sürecini ise şöyle aktarmıştır:

45 Alfina Sibgatullina, *Kontaktı Tyurok-Musulman Rossiyskoy i Osmanskoy İmperiy na rubeje XIX-XX vv.*, s. 186-187.

46 Murtaza Köse, "Osmanlı Son Dönem Hukukçularından Seydişehirli Mahmud Esadın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S 2, (2003), s. 213; Alfina Sibgatullina, *age.*, s. 168.

47 Mahmud Esad Efendi'nin Rusya seyahati hakkında daha geniş bilgi için bk. Alfina Sibgatullina, *age.*, s. 167-187.

48 Geniş bilgi için bk. https://vk.com/wall-78657486_815 [Erişim tarihi: 1.12.2019].

Profesör bu kütüphaneyi satmakta benim vasıta olmamı istedi. Ben de “bir müsteşrikin büyük kütüphanesi satılacaktır.” diye “Vaqit” gazetesinde makale yazarak bunun Kazan ve Orenburg gibi bir yerde Müslümanlara has bir ilim müessesesi vücuda getirmek üzere satın alınmasını tavsiye ettim. Fakat Tatarlardan ses çıkmadı. İstanbul’da “Türk Yurdu” muharriri Yusuf Akçura’ya yazdım. O da bunu Türkiye’nin Evkaf Nazırlığına söylemiş, kütüphaneyi satın alıp İstanbul’a getirmeyi kararlaştırmışlar. Bunu Yusuf Akçura bana haber verdi. Evkaf Nezareti memuru Nail Reşit ve aslen Tatar olan subay Ömer Terigül beyleri bir mektupla bana Kazan’a gönderdiler. Ben bu kütüphaneyi 8000 Rus rublesi karşılığı olarak Türkiye için satın aldım. Sonra da sandıklara koyup Türkiye’ye İstanbul’a gönderdim.⁴⁹

Togan ayrıca Katanov’un kütüphanesinde eksikler olduğunu ve bilhassa kendisinin St. Petersburg’a giderek bu eksikleri çeşitli akademi ve enstitülerden topladığını, yedi bin Rus rublesi değerinde daha kitap satın aldığını, yine sandıklar içerisinde İstanbul’a gönderdiğini belirtmiş ve bu kütüphanenin kendisi için önemini şu satırlarla dile getirmiştir:

Fakat bu kütüphanenin eksikleri çoktu. Onları doldurmak işini Petersburg’a giderken yapacağımı Türkiye’li misafirlerimize bildirdim. (...) Bu arada ben Petersburg’un kitapçılarından ve müesseselerinden Katanov kütüphanesinin eksiklerini tamamlamak üzere o Aralık Kazan’dan Petersburg’a gelmiş olan Nail Reşit Bey’in elindeki para ile 7000 Rus rublesi kıymetinde kitap satın aldım. Akademiden, enstitülerden şark’a ait meccanen kitaplar topladım. Bunları da yine sandıklara koyup İstanbul’a gönderdik. 1. Dünya savaşı başlamadan bu kütüphane sağ selamet İstanbul’a gelmiş ve şimdi İstanbul Üniversitesi’ne bağlı «Türkiyat Enstitüsü» nün temelini teşkil etmiştir ki 1925 de Türkiye’ye geldikten sonra bu kütüphane benim için baha biçilmez bir hazine olmuştur. Eğer bu kütüphanenin ihtiva ettiği Rus ilmî neşriyatı olmasaydı benim İstanbul’daki tarihi neşriyatım yalnız şark ve Avrupa kaynaklarına dayanacak ve eksik olacaktı.⁵⁰

Tatar eleştirmen Möhemmet Mehdiyev de Tatar basını ile ilgili kaleme aldığı bir makalede 1913 yılında *Yoldız* ve *Vakit* gazeteleri aracılığı ile Katanov’un kütüphanesinin satışının halka duyurulduğunu, bu gazetelerin ülkenin ileri gelenlerini bu eşsiz kütüphaneyi satın almaya davet ettiğini yazmıştır. Fakat ne Rusya’da, ne Kazan’da, ne de Ufa ve Orenburg’da kütüphaneyi satın almak için kimsenin yanaşmadığını ifade etmiştir. Katanov’un kütüphanesini Türkiye’ye getirenlerin ise Vakıflar Nezareti İlmî Müesseseler Nazırı Reşit Bey ile Mühendis Albay Ömer Bey olduğunu dile getirmiştir.⁵¹

Katanov’un kütüphanesi 1913 yılında satışa çıkarılmış, Türkiye’ye ise 1914 yılında getirilmiştir. Kütüphanenin Türkiye’ye getirildiğinde ilk nereye konulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Kütüphanenin ilk olarak konulduğu yer ile ilgili olarak “vaktiyle alınıp İstanbul’un Sultan Selim gibi ücra bir köşesine atılmış bulunan Katanov kütüphanesi” ve

49 Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, s. 121.

50 *Age.*, s. 121-122.

51 Möhemmet Mehdiyev, “Rus Şarkiyatçılarının Faaliyetleri ve Tatar Basını”, *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Aktaran Nazan Yapıcı, S 45, Ankara, (Bahar 2018), s. 134.

"kütüphaneyi Altın Boynuz kıyısına bir bina yaptırıp yerleştirirler" ifadeleri kaleme alınmıştır.⁵² İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Mustafa Özkan, Katanov kütüphanesinin satın alındıktan sonra Süleymaniye Kütüphanesi'ne teslim edildiğini dile getirmiştir.⁵³ Fakat Süleymaniye Kütüphanesi, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Evkaf Nezareti'nin Beyazıt Kütüphanesi dışındaki tüm vakıf kütüphanelerini bir araya toplama kararı neticesinde 1918 yılında kurulmuştur.⁵⁴ Netice itibarıyla Katanov kütüphanesinin 1914-1918 yılları arasında nerede muhafaza edildiği tam olarak bilinmemektedir. Fakat 1918-1924 yılları arasında Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunduğu kesindir. 1918-1923 yılları arasında Süleymaniye Kütüphanesi'nin müdürlüğünü Kırım Muhacirlerinden Musa Akyığıtzade (1864-1923)⁵⁵ yapmıştır. M. Akyığıtzade, kütüphaneyi Türkiye'ye getiren memur Mühendis Albay Ömer Bey'in de eşinin erkek kardeşidir: "1914 yılında M. Akyığıtzade'nin kız kardeşi Hediçe'nin kocası Mühendis Albay Ömer Bey gelir, kütüphaneyi yükletip götürür."⁵⁶ Akyığıtzade, 1918-1923 yıllarında İstanbul'daki Tatar öğrencilerden bir ekip kurarak Katanov kütüphanesinin kataloğunu hazırlamaya başlamış, fakat bu işi tamamlayamadan 1923 yılında vefat etmiştir.⁵⁷ Katanov kütüphanesi, 1924 yılında Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde kurulan Türkiyat Enstitüsü'ne devredilmiştir.⁵⁸

Yukarıda aktarılanlardan hareketle Katanov'un kütüphanesinin satın alınıp Türkiye'ye getirilmesi Hüseyin Hilmi Paşa ve Mahmud Esad Efendi'nin girişimleri, Zeki Velidi Togan ve Yusuf Akçura'nın aracılığı ile 1914 yılında Osmanlı Sadrazamı Mısırlı Said Halim Paşa döneminde gerçekleşmiştir, denebilir. Büyük olasılıkla kütüphanenin büyük çoğunluğu 1914 yılında İstanbul'a gönderilmiştir. Katanov, 1914 yılında kütüphanesini sattıktan sonra ölüm yılı olan 1922 yılına kadar birçok eser daha toplamıştır. Bu konuda İ. Kokova'nın çalışmasında

52 Hasan Akbayrak, *Milletin Tarihinden Ulusun Tarihine*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 289; Möhemmet Mehdiyev, agm., s. 134.

53 Mustafa Özkan, "İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4/8, (2006), s. 587.

54 Bk. Halit Dener, "Kuruluşunun 50. Yılında SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİ", s. 278, https://www.researchgate.net/scientific-contributions/213.025.5482_Dener_Halit [Erişim tarihi: 30.05.2020].

55 Musa Akyığıtzade, 3 Aralık 1864 tarihinde Penza'da doğmuştur. 1884 yılında Penza ilindeki Rus gimnazyumunu bitirmiştir. Moskova ve Kazan Üniversiteleri'ne yükseköğrenim için başvurmuş olmasına rağmen dilekçesi reddedilmiştir. İsmail Gaspıralı'nın teşviki ile üniversite öğrenimi için İstanbul'a gelmiş ve Mekteb-i Mülkiye'ye girmiştir. 1891 yılında bu kurumdan mezun olan Akyığıtzade aynı kurumda Rusça öğretmenliği yapmıştır. 1892 yılında ise Galata Gümrük İdaresi memurluğuna girmiştir. Yusuf Akçura ile birlikte İstanbul'da bulunan Türk Derneği'ni kurmuştur. 1908'de II. Meşrutiyet'in ardından politika, ekonomi, ticaret ve askeri meselelerin ele alındığı *Metin* adlı bir gazete çıkarmıştır. İktidar tarafından gazete kapatılınca 1910 yılında önce Adilcevaz'a ardından da Hicaz'da Ma'müretülhamid Kaymakamlığı'na gönderilmiştir. 1916 yılında ağır bir hastalık geçirdikten sonra emekli olmuştur. Aynı zamanda bir iktisatçı da olan Akyığıtzade'nin ekonomi hakkındaki en önemli eserlerinden biri *İlmi Servet veyahut İlmi İktisat*'tır. Geniş bilgi için bk. *Rossiya i Vostok: Fenomenologiya vzaimodeystviya i identifikatsii v novoe vremya. Kollektivnaya monografiya*, Pod red. N. N. Dyakova, N. A. Samoylova, SPBGU, Vostoçnyy fakul'tet, İzd. "Studiya NP-Print", St. Petersburg 2011, s. 137; İsmail Türkoğlu, "Musa Akyığıtzade (1864-1923)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XXXI, (2006), s. 213-214.

56 Möhemmet Mehdiyev, "Rus Şarkiyatçılarının Faaliyetleri ve Tatar Basını", s. 134.

57 Agm., s. 134.

58 İsmail Güleç, "Kuruluşunun Yetmiş Beşinci Yılında İ.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü", s. 5.

“Fakat aydının eski alışkanlığıyla o yeniden kendi kitaplığını kuracaktır. Torununun ifadesine göre çeşitli dillerde yüzlerce ciltlik kitabı daha vardır.”⁵⁹ ifadesi yer almaktadır. Kanaatimizce, sonradan toplanan bu eserler de ilim adamının ölümünden sonra 1922 yılında eşi tarafından tekrar Türkiye’ye satılmış olmalıdır.

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitü’sünün 2010-2012 yılları arasında müdürlüğünü yapan Kemal Yavuz 2012 yılında Hakasya’dan Katanov’un kütüphanesini yakından incelemek ve ilim adamının Hakasya’da bulunmayan eserlerini kopya etmek amacıyla gelen heyete kütüphane tarihçesi hakkında şu bilgileri vermiştir:

Maddi yetersizlikten dolayı ilim adamı hayatı boyunca topladığı üç bin beş yüz ciltten oluşan kütüphanesini Türkiye’ye satmıştır. Daha sonra 1922 yılında N. F. Katanov’un eşi enstitüye üç bin beş yüz cilt daha satmıştır. 1920-1930 yılları arasında kütüphane Türk ve yabancı Türkologların incelemelerinin yer aldığı SSCB Bilimler Akademisi’nin raporları ile doldurulmuştur. Günümüzde kütüphanede yedi bin dokuz yüz on dört kitap bulunmaktadır. Kütüphane Sayan-Altay bölgesi (Hakasya, Tuva, Altay) araştırmacıların eserleriyle büyümeye devam etmektedir.⁶⁰

Katanov’un kütüphanesi Türkiye’ye getirildiğinden bu yana üç kez yer değiştirmiştir.⁶¹ Kütüphane, 1918-1924 yılları arası bulunduğu Süleymaniye Kütüphanesi’nden 1924 yılında İÜ TAE’ye taşınmış, ardından Enstitü’nün 1948 yılında Beyazıt Hamamı arkasındaki Seyyid Hasan Paşa Medresesi’ne taşınmasıyla yer değiştirmiştir. 1989 yılından itibaren ise İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü’ne tahsis edilen Horhor Caddesi Fatih Parkı karşısındaki beş katlı bir binanın ikinci katında geniş ve ayrı bir odada tutulmaktadır.⁶²

Rus bibliyografya tarihinde Türk halkları konusunda en kıymetli eserleri kaleme alan Katanov yaptığı ilmi gezilerle kanımızca Türkoloji alanının kaynak toplamada en önemli isimlerinden biri olmuştur. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nde bulunan bu kütüphane de Katanov’un malzeme toplamadaki ciddiyetinin açık bir göstergesidir. Yazılı ve görsel mirasının tamamının nerede olduğu tam olarak tespit edilememiş olsa da Katanov’un yazılı arşivinin büyük çoğunluğunun İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nce muhafaza edilmesi Türkiye ve Türk ilim camiası adına büyük bir hazinedir.

59 İrina Kokova, *Nikolay Federoviç Katanov*, s. 94.

60 <https://www.tuva.asia/news/ruregions/5146-knigi-katanova.html> [Erişim tarihi: 17.12.2019].

61 İ. G. Smolina, “Nikolay Fyodoroviç Katanov i sovremennost”, s. 7.

62 <https://turkiyat.istanbul.edu.tr/tr/content/enstitumuz/tarihce> [Erişim tarihi: 3.12.2019].

KAYNAKÇA

- Akbayrak, Hasan, *Milletin Tarihinden Ulusun Tarihine*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- Aydın, Mahir, "Hüseyn Hilmi Paşa (1855-1923)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XVIII, (1998), s. 550-551.
- Beydilli, Kemal, "Ahmed Tefvik Paşa (1845-1936)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C II, (1989), s. 139-140.
- Bostan, M. Hanefi, "Said Halim Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XXXV, (2008), s. 557-560.
- Datsişen, V. G., "N. F. Katanov – Vospitannik Krasnoyarskoy Gimnazii", *Nasledie hakasskogo uçenogo, tyurkologa, doktora sravnitel'nogo yazıkoznaniya, vostokoveda Nikolaya Fyodoroviça Katanova: materialı mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii, posvyaçennoy 150-letiyu so dnya rojdeniya uçenogo, 16-19 maya 2012 g.*, Tom I, Hakasskoe knijnoe izdatelstvo, Abakan 2012, s. 20-27.
- Davletov, Timur, "Hakas Prof. Nikolay Födoroviç Katanov (19 Mayıs 1862-10 Mart 1922)", *TARİH: Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S 145, İstanbul, (Ocak 1999), s. 18-19.
- Güleç, İsmail, "Kuruluşunun Yetmiş Beşinci Yılında İ.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü", *Müteferrika Dört Aylık Kitabiyat Dergisi*, 13, (Kış 2000/2), s. 1-9.
- Hablemitoğlu, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Kırım Dergisi, Tarih Araştırmaları Serisi No: 1, İstanbul 2014.
- İnalçık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, 5. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Katanov, N. F, *Türk Kabileleri Arasında*, çev. Atilla Bağcı, 1. bs., Kömen Yayınları, Konya, Şubat 2004.
- Kokova, İrina, *Nikolay Federoviç Katanov*, çev. Muvaffak Duranlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 702, Ankara 1998.
- Köse, Murtaza, "Osmanlı Son Dönem Hukukçularından Seydişehirli Mahmud Esadın Hayatı, Eserleri ve İlmî Kişiliği", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S 2, (2003), s. 207-217.
- Mehdiyev, Möhemmet, "Rus Şarkiyatçılarının Faaliyetleri ve Tatar Basımı", *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Aktaran Nazan Yapıcı, S 45, Ankara, (Bahar 2018), s. 127-135.
- Monguş, Zoya M., "N. F. Katanov'un İstanbul'daki Kütüphanesi", çev. Sevim Hacıoğlu, *Türkiyat Mecmuası*, C 21, (Güz 2011), s. 446-451.
- Özkan, Mustafa, "İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4/8, (2006), s. 585-592.
- Rikin, P. O., "Nikolay Fyodoroviç Katanov (1862-1922): vehi jizni i tvorçestva", N. F. Katanov, *Oçerki Uryanhayskoy zemli (Dnevnik puteşestviya, ispol'nennogo v 1889 godu po poruçeniyu İmperatorskoy Akademii Nauk i İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva)*, Tuvinskiy İnstitut Gumanitarnih İssledovaniy pri Pravitelstve RT, Kızıl 2011, s. 359-383.
- Rossiya i Vostok: Fenomenologiya vzaımodeystviya i identifikatsii v novoe vremya. Kollektivnaya monografiya*, Pod red. N. N. Dyakova, N. A. Samoylova, SPBGU, Vostoçnyıy fakul'tet, İzd. "Studiya NP-Print", St. Petersburg 2011.
- Sibgatullina, Alfina, "Velikiy Vezir Hilmi Paşa v Rossii", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol. 1, No. 1, (2009), s. 33-42.
- _____, *Kontaktı Tyurok-Musulman Rossiyskoy i Osmanskoy İmperiy na rubeje XIX-XX vv.*, İzd. İSTOK, Moskva 2010.
- Smolina, İ. G., "Nikolay Fyodoroviç Katanov i sovremennost'", *Nauçnoe obozrenie Sayano-Altaya*, No 1(3), (2012), s. 4-9.
- Tamarintsev, B. İ., "N. F. Katanov i ego "Oçerki Uryanhayskoy zemli"", N. F. Katanov, *Oçerki Uryanhayskoy zemli (Dnevnik puteşestviya, ispol'nennogo v 1889 godu po poruçeniyu İmperatorskoy Akademii Nauk*

i Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obşestva), Tuvinskiy İnstitut Gumanitarnih İssledovaniy pri Pravitelstve RT, Kızıl 2011, s. 8-12.

Togan, Zeki Velidi, *Hatıralar*, TAN Matbaası, İstanbul 1969.

Topsakal, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, 2. bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

Valeyev, R. M., “«On nujen dlya Kazani» (O nauçnom nasledii N. F. Katanova)”, *Gasırlar avazı-eho vekov*, No 3/4, (2011), s. 141-148.

Elektronik Kaynaklar

“Turetskiy sled v arhive Tatarstana”, *Gasırlar Avazı-Eho vekov (Nauçno-dokumentalnyy jurnal) 1/2*, Kazan 1998, s. 1-9, http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1998_1_2/07/2/ [Erişim tarihi: 03.11.2019].

Sudba inorodtsa, HakasFilm, 2012, 1.02.36-1.03.30 arası. <https://ok.ru/video/659.989.84893719-1> [Erişim tarihi: 26.11.2019].

<http://starosti.ru/archive.php?m=4&y=1910> [Erişim tarihi: 26.11.2019].

<https://www.facebook.com/T.C.Kazan.Baskonsoloslugu/photos/osman%C4%B1-sadrazamlar%C4%B1ndan-h%C3%BCseyin-hilmi-pa%C5%9Fan%C4%B1n-kazan-ziyaretine-ili%C5%9Fkin-15-nisan/906.379.296083528/> [Erişim tarihi: 27.11.2019].

https://vk.com/wall-78657486_815 [Erişim tarihi: 1.12.2019].

<https://realnoevremya.ru/articles/61805-çhto-eli-tatary-sto-let-nazad> [Erişim tarihi: 3.12.2019].

<https://turkiyat.istanbul.edu.tr/tr/content/enstitumuz/tarihçe> [Erişim tarihi: 3.12.2019].

<https://www.tuva.asia/news/ruregions/5146-kniği-katanova.html> [Erişim tarihi: 17.12.2019].

Halit Dener, “Kuruluşu’nun 50. Yılında SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİ”, s. 275-288, https://www.researchgate.net/scientific-contributions/213.025.5482_Dener_Halit [Erişim tarihi: 30.05.2020].

I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA EDİRNE'YE İSKÂN EDİLEN MUHACİRLER

MUHAJIR PEOPLE THAT SETTLED IN THE PROVINCE OF EDİRNE IN WORLD WAR I

Ayşegül İNGİNAR KEMALOĞLU^{*}

Öz

Edirne Vilayeti, Balkanlarda yaşanan savaş ve göçlerden en çok etkilenen yerlerin başında gelmiştir. Balkan Savaşları ve hemen sonrasında başlayan Cihan Harbi bu olumsuz etkinin 20. yüzyılın ilk çeyreğinde de devam etmesine neden olmuştur. I. Dünya Savaşı döneminde Edirne, muhacirlerin iskânında öncelikli olarak tercih edilen yerler arasındadır. Bu çalışmada Edirne'ye 9.626'sı 1914 yılından 1918 yılına kadar, 927'si ise 1918 yılında iskân edilen toplam 10.553 muhacire ait veriler incelenmiştir. Söz konusu veriler Edirne Vilayeti ile muhacirlerin iskân edildikleri mahallerin en yüksek idari amirleri arasında yapılan yazışmalara ilave edilen cetvellerden elde edilmiştir. Bu cetvellerde yer alan hane bazında ve dağınık olarak verilen bilgiler excel programına girilerek anlamlı veriler hâline gelecek şekilde düzenlenmiş ve elde edilen sonuçlar tablolara aktarılmıştır. Cetvellerde yer alan bilgiler muhacirlerin geldikleri ve yerleştirildikleri yerler, etnik kökenleri, dinleri ve devletin bu göçmenlere yaptıkları yardımlara dairdir. Bu veriler ile dönemin iskân mevzuatı karşılaştırılarak uygulama bazında iskân politikasının ne kadar amacına ulaşabildiği hususunun anlaşılmasına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edirne, muhacir, göç, iskân, I. Dünya Savaşı

Abstract

The Province of Edirne is among the places that was affected the most by the wars and migration in the Balkans. The Balkan Wars and the World War I, immediately broke out in the aftermath of the former, caused this negative impact to persist in the first quarter of the 20th century, as well. During the World War I, the Province of Edirne became one of the most preferred places for settlement by the Muhajir people. This study investigates data associated with a total of 10,553 Muhajir people, with 9,626 having settled in Edirne from 1914 to 1918, and with 927 having settled there in 1918. In addition to the correspondences between the top administrative authorities of Edirne and locations where Muhajir people settled in, such data was obtained from the tables attached to those correspondences. Household-based information on these tables were included on an Excel document where they were organized to generate significant data, and the results obtained were exported to charts. Information on these tables indicate where the Muhajir people came from and where they settled in, alongside their ethnicity, religion and aids extended by the state. This data was compared to the settlement legislation that was in place at that time, which aimed to contribute to understanding the extent the settlement policy served its purpose, based on practice.

Keywords: Edirne, muhajir, migration, settlement, World War I

* Dr., İstanbul / Türkiye, ainginar@gmail.com

Giriş

19. yüzyılda oldukça canlı bir ticari hayata sahip olan Edirne, Doğu-Batı ticaret yolları üzerinde stratejik bir noktada bulunması nedeniyle de özel bir konuma sahip olmuştur. Balkanlar ile İstanbul arasında uzanan kervan yolu üzerinde bulunan şehir, aynı zamanda Karadeniz, Meriç Nehri ve Enez Limanı aracılığıyla Rusya ve kuzey ticaret hattının da üzerinde yer almıştır. Osmanlı egemenliği altında bir sınır şehri değil, bir iç kent olan Edirne'nin bu durumu uzun savaşlar, işgaller ve göçler ile değişmeye başlamış, bu da şehrin sosyal ve ekonomik yapısını derinden etkilemiştir.¹ Edirne 1829, 1878 yıllarında Rusların, 1913 yılında Bulgarların ve 1920 yılında da Yunanlıların işgaline uğramıştır.² Tüm bu işgaller neticesinde şehir, nüfusunun bir kısmını savaşlarla bir kısmını ise göçlerle kaybetmiştir. Yoğun bir gayrimüslim unsurun da yaşadığı şehrin bu yapısı 20. yüzyılda hızla değişmeye devam etmiş, gayrimüslimler yerlerini Balkanlardan gelen muhacirlere bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nde göçler nedeniyle ortaya çıkan nüfus hareketleri değerlendirildiğinde, 1893 verilerine göre bugünkü Türkiye Trakya topraklarının yaklaşık olarak %40'ı Müslümanlardan oluşurken bu oran 1906 yılında %45'e, I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında ise %57'ye yükselmiştir.³

Edirne'ye 1914-1918 yılları arasında iskân edilen muhacirlerin incelendiği bu çalışma, veri toplama yöntemi açısından tarama yönteminin kullanıldığı, çok sayıdaki belgede dağınık olarak yer alan ve tek başına bir anlam ifade etmeyen verilerin bir araya getirilerek ölçülebilir ve sayısal olarak ifade edilebilir bir şekilde ortaya koyulduğu nicel bir araştırmadır. İlaveten dönemin mevcut iskân mevzuatının nasıl uygulandığı örnekleme yöntemi ile Edirne özelinde incelenerek olgu ve olayların nesnelleştirilmesi sağlanmıştır.

1. 93 Harbinden I. Dünya Savaşı'na Edirne'nin Vaziyeti ve Muhaceret

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşanan "93 Muhacereti", Balkanlarda yaşayan Müslümanların önemli bir kısmının kitleler halinde göç etmesi ile sonuçlanmıştır. Savaş sonunda Tuna ve Edirne Vilayetlerinde meskûn olan Müslümanlardan yaklaşık 500.000'i ya katledilmiş ya da açlık ve hastalıktan vefat etmiş, bir milyonu aşkın kişi ise göç etmek zorunda kalmıştır. Edirne'de bulunan muhacirler Hacı Şerif Bey'in riyasetinde teşekkül eden Muhacir İskân Komisyonu aracılığıyla varlıklı ailelerin yanına ya da şehirde bulunan boş meskenlere yerleştirilmiştir. Ancak Ocak 1878'de Rusların Edirne'ye yaklaşması, şehrin yerli halkının paniğe kapılarak İstanbul'a doğru göç etmesine neden olmuştur. 20 Ocak'ta Rusların Edirne'ye girmesi ile de bu göç artarak devam etmiştir. Edirne'nin yerli halkı şehri terk ederken, aynı zamanda

1 Murat Koraltürk, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Edirne'de Ticaret ve Sanayi: Sermayenin Etnik Kompozisyonu", *Edirne: Serhatteki Payitaht*, haz. M. Sabri Koz, Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 295.

2 Bekir Sıtkı Baykal, "Edirne'nin Uğramış Olduğu İstilalar", *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 180.

3 Kaya Göktepe, "Türkiye Trakya'sında Nüfus ve İskân Politikaları", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/2, (Aralık 2014), s. 109.

geçici toplanma yeri olan şehre muhacirler gelmeye devam etmiş ve yerli ahalinin boşalttığı yerleri muhacirler doldurmuştur.⁴ Böylece 93 Harbi ile muhacirlerin geçici toplanma yeri olan şehir, burada sıkışıp kalan göçmenlerden bir kısmının da zorunlu iskân yeri hâline gelmiştir. 93 Harbi'nde yaşanan bu çift taraflı yer değiştirmelerin Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sırasında da devam etmesi, Edirne'nin toplumsal ve ekonomik yapısında önemli dönüşümlere neden olmuştur.

Balkan Savaşları ile Edirne yeniden savaşın ve muhaceretin acı yüzü ile karşı karşıya kalmıştır. Bulgarların istilâ ettikleri yerlerde yaşayan Müslümanları göçe zorlamaları ya da gördükleri zulüm nedeniyle kendileri göç eden ahali, göçmenlerin toplanma yerleri hâline gelen şehirlerde yıkılmalara neden olmuştur. Ancak bu şehirlerden durumu en kötü olan Edirne olmuştur. Bir yandan savaş devam ederken, bir yandan şehirde yaşayan yerli ahali şehirden kaçmak için yeni gelen göçmenler ise şehre girmek için çaba sarf etmiştir. Bu durum şehirde kargaşaya neden olurken Müslüman, Ermeni ve Rumlardan oluşan şehrin yerli halkının yaklaşık dörtte biri nakil vasıtalarına sahip olmaları sebebi ile kısa sürede şehri terk edebilmiştir.⁵ Bulgarların ilerleyişi durdurulamamış, 24 Ekim 1912'de Kırkkilise, 26 Mart 1913'te ise Edirne düşmüştür. Ancak Enver Paşa komutasındaki kuvvetler 21 Temmuz 1913 günü şehri geri almıştır.

Balkan Savaşlarının sona ermesiyle Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında 29 Eylül 1913 tarihinde İstanbul Antlaşması yapılmıştır. Böylece Bulgaristan sınırları içerisinde kalan Türk azınlığının hakları koruma altına alınırken, antlaşma metnine eklenen gizli bir protokol ile her iki ülkenin sınıra yakın yerlerinde bulunan Müslüman ve Bulgar ahalinin karşılıklı mübadelesine karar verilmiştir. *İskân Tarihçesi*'nde her ne kadar söz konusu protokolün I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile uygulanamadığı belirtilmiş olsa da⁶ Cemal Paşa hatıratında bu gizli protokol ile Osmanlı hududu dahilinde kalan Bulgarların, Bulgaristan'daki Müslümanlarla mübadele edildiğini, bunun sonucunda da Şarkî Trakya'da Kırkkilise Sancağı'nın kuzey hududunda kalan birkaç köyün dışında Bulgar nüfusun kalmadığını belirtmiştir.⁷ Türk ve Bulgar üyelerden oluşan Muhtelit Komisyon'un çalışmaları neticesinde Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesine kadar geçen süreçte 48.570 Müslüman ve 46.764 Bulgar bu kapsamda mübadele edilmiştir.⁸

29 Mart 1917 tarihli *İktisadiyât Mecmuası*, Aşair ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi'nden aldığı verilere göre Balkan Savaşları nedeniyle Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin sayılarını ve iskân edildikleri bölgeleri yayınlamıştır. Buna göre Balkan Savaşları nedeniyle 78.653 hanede toplam 334.561 muhacir gelmiştir. Bu muhacirlerden 81.542 kişiden oluşan 27.368 hane muhacir Edirne Vilayeti'ne iskân edilmiştir. Ancak mecmuada belirtilene göre bunlar sadece Müdüriyet-i

4 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 40.

5 Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 71-75.

6 *İskân Tarihçesi*, Hamit Matbaası, İstanbul 1932, s. 5-6.

7 Cemal Paşa, *Hatıralar*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 88.

8 Tuncay Ercan Sepetçioğlu, "İki Tarihsel "Eski" Kavram, Bir Sosyo-Kültürel "Yeni" Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir?", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S 18, (2014), s. 53-54.

Umûmiye'ye müracaat eden muhacirlerin sayısıdır ve kayıt altına alınmayanlar düşünüldüğünde sayının daha fazla olması muhtemeldir.⁹

Balkan Savaşlarından önce tamamı Bulgarlardan oluşan Edirne'de 27, Kırkkilise'de 38 ve Tekirdağ'da ise 7 köy mevcuttur. Aynı şekilde Bulgarlarla muhtelit köylerin sayısı ise Edirne'de 15, Kırkkilise'de 18 ve Tekirdağ'da ise 5'tir.¹⁰ Bu köyler Balkan Savaşlarından sonra büyük oranda boşalmış, I. Dünya Savaşı ve sonrasında gelip Edirne Vilayeti'ne iskân edilen muhacirlerle yeniden hayat bulmuştur. Örnek vermek gerekirse tamamı Bulgarlardan oluşan Edirne'ye bağlı köylerden Çömlek Akpınar Köyüne I. Dünya Savaşı boyunca 753, Yeniköy'e 527, Çöp Köy'e 500, Değirmen Köy'e 377, Hıdır Ağa Köyü'ne 298, Demirhanlı Köyü'ne 259, Taşlımüsellim'e 262 muhacir iskân edilmiştir.¹¹

I. Dünya Savaşı'nda Bulgaristan ile Osmanlı Devleti'nin aynı safta yer almasıyla Balkan Savaşlarında yaşanan olumsuz hava bir anda yerini müttefikliğe bırakmıştır. Türk askerleri ile Bulgar askerleri Rusların Romanya'da açtıkları cephede birlikte savaşmış, hatta Bulgaristan'da yaşayan Türkler de Bulgar ordusuna dahil olup savaşa katılmışlardır.¹² Ancak değişen bu koşullar Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların Osmanlı topraklarına göçünü önleyememiş, savaş boyunca göç devam etmiştir. 1913-1934 yılları arasında her yıl ortalama 10-12 bin Türk Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmiştir.¹³

I. Dünya Savaşı sırasında ve takip eden yıllarda Balkanlarda yaşayan Müslümanların huzursuz oldukları ülkelerden bir diğeri Yunanistan olmuştur. Savaşın hemen öncesinde Sisam, Sakız, Midilli, Limni gibi stratejik açıdan oldukça önemli adalarda yaşayan Türkleri Anadolu'ya göç etmeye zorlayan Yunanistan, yerlerine de Rumları yerleştirmiştir.¹⁴ Cemal Paşa hatıratında Yunanistan'ın Anadolu sahillerinde de Rum nüfusunu arttırma çabası içerisine girdiğini, Osmanlı Devleti'nin ise bu soruna kalıcı çözüm bulmak için girişimlerde bulunduğunu ifade etmiştir. Bu amaç doğrultusunda Osmanlı Devleti, Yunanistan Makedonyası dahilinde kalan ve Osmanlı topraklarına göç etmek isteyen Müslümanlar ile Aydın Vilayeti'nde yaşayan Rumların mübadele edilmesi teklifinde bulunmuştur. Yunanistan bu teklifi başlangıçta reddetse de 22 Mayıs 1914 tarihinde kabul ettiğini bildirmiştir. Aynı yılın Temmuz ayında görüşmeler başlamış, Rum tarafı Türk tarafına taleplerini iletmiştir. Buna göre bu talepler, karşılıklı anlaşmazlıkların çözümü için karma komisyonların kurulması, mal ve mülklerin değerlerinin tespit edilmesi ve hicretin isteğe bağlı olması şeklindedir.¹⁵ İzmir'de toplanan mübadele komisyonu Yunanistan'a giden Rumların

9 Aktaran Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları (1860-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 40-41.

10 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 272 Numaralı Toprak İskân Genel Müdürlüğü (Muhacirin) Fonu, 11 Numaralı İskân Fonu, BCA, 272. 11. 25. 134. 11.

11 Aşağıdaki Tablo 3 ve Tablo 5'ten söz konusu köylere iskân edilen göçmenler ayrıntılı olarak incelenebilir.

12 Hakkı Abdullah Meçik, *Bulgaristan Türklerinin Durumu*, Hür Efe Matbaası, İzmir 1984, s. 25.

13 Ömer Turan, "Geçmişten Günümüze Bulgaristan Türkleri", *Balkan Türkleri: Balkanlarda Türk Varlığı*, der. Erhan Türbedar, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2003, s. 22.

14 Oral Sander, *Siyasi Tarih Eski Çağlardan 1918'e*, İmge Yayınları, Ankara 2003, s. 325.

15 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 88-90.

bir daha geri dönmemesini, mallarının tasfiye edilmesini ve hicret mıntıkasının ise Şarkî Trakya ile İzmir Vilayeti sahillerinin 30 kilometre dahiline kadar olmak üzere köylerde oturan Rumlar ile Makedonya sınırlarında bulunan Türk köylerini kapsamasını kararlaştırmıştır.¹⁶ 1914 yılının yaz aylarında İzmir'de, sonbaharda ise İstanbul'da çalışan Muhtelit Mübadele Komisyonu anlaşmazlıklara bir çözüm bulamamış, I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile de Rum ve Türk ahalinin karşılıklı mübadelesi için başlatılan bu girişim yarım kalmıştır.¹⁷ Ancak Müslümanların maruz kaldıkları baskılar neticesinde Yunanistan'da kimi zaman bireysel kimi zaman kitlesel göçler I. Dünya Savaşı süresince ve sonrasında da devam etmiştir. Yunanistan'dan gelen bu göçmenlerin iskân edildikleri yerlerden biri de Edirne Vilayeti olmuştur.

2. Muhacirlerin İskânı ve Yapılacak Yardımlar Hususunda Getirilen Düzenlemeler

I. Dünya Savaşı sırasında gelen göçmenlerin iskânında, 13 Mayıs 1913'te çıkartılan ve savaş boyunca geçerliliğini koruyan İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi dikkate alınmıştır. Nizamnameye göre, muhacirin müdüriyeti ve taşrada muhacirin komisyonları gelen muhacirlerin kontrollerini yaparak ilgili yerlere yerleştirilmelerini sağlayacaklardı. Muhacirler öncelikle muayene edilecek, salgın hastalık taşıyanlar ise tecrit edilerek hastanelere sevk edileceklerdi. Göçmenlerden sanatkâr ve esnaf olanların kasaba ve şehirlere, çiftçilerin ise köylere iskân edilmeleri planlanmıştır. Köylere yerleştirilecek olanlar mevcut köylere dağıtılmış ya da çok az sayıda olmakla birlikte yeni göçmen köyleri kurulmuştur. Muhacirlerin geldikleri iklime ve toprak özelliklerine uygun yerlere yerleştirilmesi de bir diğer önemli amaç olmuştur. Bu bağlamda bu dönemde Edirne, Bursa, Konya ve Adana Vilayeti'nin kuzey bölgeleri muhacir iskân edilmeye en uygun yerler olarak belirlenmiştir.¹⁸

30 Ocak 1914 tarihinde mülkiyeti devlete geçen tüm boş araziler muhacirlerin ve aşiretlerin iskânı için kullanılacağından açık arttırmaya çıkarılmamalarına karar verilmiş, ayrıca bu arazilerin nerede bulduklarının ve kaç hanenin iskân edilebileceğinin tespit edilmesi istenmiştir. Daha sonra çıkarılan bir talimatname ile de muhacirlere arazi ve emlakın nasıl dağıtılacağı belirlenmiştir. Buna göre, arazinin dağıtılmadan önce iyi, orta, düşük olmak üzere tarla, çayır, zeytinlik, dutluk, bağ, bahçe gibi sınıflandırılarak ölçülüp sayılması ve arazinin kaç kişiyi idare edebileceğinin tespit edilmesi gerekiyordu. Her haneye verilecek arazi ev halkının sayısına göre belirlenmeli ve bu miktar 50 dönümden az 120 dönümden çok olmamalıydı. Edirne'de yaygın olan dutluk, bağ ve bahçelerin ise geldikleri memleketlerde bu işle uğraşmış olanlara 10 dönümü aşmayacak şekilde tevzi edilmesi, sebze bahçelerinin ise muhacirin hane nüfusuna göre 5 ile 25 dönüm arasında verilmesi gerekiyordu.¹⁹ Talimatnameye göre evli olan bireyler bir aile ve

16 *İskân Tarihçesi*, s. 7.

17 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Tarihi Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, s. 127-128.

18 Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 151-152.

19 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Tarihi Göç*, s. 194-195.

hane olarak düşünölmeli, bekar olanlara ayrıca bir şey verilmemeli, yetim çocuklara ise arazi ve emlak verilmeliydi. Zanaatkâr muhacirlere mümkünse dükkan verilmeli, sadece zanaatıyla geçinemeyecek durumdaysa diğler muhacirlere verilecek arazinin yarısını geçmemek kaydıyla ayrıca bir miktar arazi de verilebilirdi. Muhacirlere verilecek evler, üzerinde durulan bir diğler önemli husus olmuştur. Buna göre gayrimüslimlerin terk ettiğı evler her muhacir ailenin nüfusuna göre dağıtılacak, baba ile oğul, iki kardeş ya da kayınvalide ile damat gibi yakınlıkları bulunanlar aynı eve yerleştirilebilecekler, ancak bu şekilde bir yakınlığı bulunmayan iki aileye aynı ev verilemeyecekti. Bir köy ya da mahallede iskân görecek muhacirler, o muhitteki ev sayısı dikkate alınarak değil arazinin verimliliğı ve miktarı dikkate alınarak hesaplanacaktı. Arazi çok sayıda göçmeni geçindirebilecek sayıda, ancak ev sayısı az ise muhacirlere ev inşa etmeleri için arazi verilecekti.²⁰

15 Mayıs 1916'da çıkarılan bir ilannameye göre ise muhacirler kendilerine verilen arazide ikamet etmeye ve ziraat yapmaya mecbur tutulmuştur. Bu araziler başkalarına kiraya verilemeyeceğı gibi terk de edilemeyecekti. Aksi durumda belli bir süre zarfında arazisine dönmeyen muhacirden bu topraklar alınarak bir başka muhacire tahsis edilecekti. Muhacirlerin ayrıca savaş nedeniyle terk ettikleri topraklarda bırakmış oldukları servetlerine denk gelecek şekilde kendilerine dükkan ya da mağaza verilebilecek, ancak işletilmek üzere verilen bu gayrimenkuller de kiralama ya da satma gibi bir durum tespit edildiğinde geri alınacaktı.²¹

Muhacirlere getirilen bir diğler muafiyet, 2 yıl vergi, 6 yıl da askerlik olmuştur. Ancak I. Dünya Savaşı nedeniyle değışen koşullar asker ihtiyacını arttırmış ve 5 Nisan 1915'te bu madde şu şekilde değıştirilmiştir:

Ahval-i Harbiye dolayısıyla Harbiye Nezareti lüzum ve ihtiyaç görürse şimdiye kadar gelmiş ve bundan sonra gelecek olan bilumum muhacirini müddeti hizmetleri seferberlik hizmetine münhasır olmak üzere Memalik-i Osmaniye'ye tarihi vürudlarından itibaren üç ay sonra sinlerine göre efrad-ı saire gibi silâh altına celp ve davet edebilir.²²

Savaş sırasında bu düzenleme yeterli gelmeyince askerlik çağındaki tüm muhacirlerin silâh altına alınması kararlaştırılmıştır.²³ Böylece I. Dünya Savaşı sırasında gelen muhacirlerin kalıcı iskânları yapılmadan askere alınmaları söz konusu olmuştur. Savaş sırasında ve öncesinde gelen Balkan muhacirleri, I. Dünya Savaşı'na katılmış ve bir kısmı bu savaşta şehit olmuştur. Örnek teşkil etmesi açısından Edirne'ye bağılı bir köy olan Budakdoğanca köy kütüğünü inceleyebiliriz. Budakdoğanca Köyü'nün ilk köy kütüğüne kayıtlı 216 haneden 191'i göçmendir. Bunlardan 2 hane İran göçmeni, geri kalanı Balkan göçmenidir. Balkan göçmenlerinden 18 kişi I. Dünya Savaşı'nda şehit olmuş, 2 kişi ise yine aynı savaşta kaybolmuş ve bir daha haber alınamamıştır.²⁴

20 Age., s. 195.

21 Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları (1860-1923)*, s. 64.

22 Age., s. 61, 274.

23 Age., s. 61, 274.

24 Veriler Necmettin Kıyıcı tarafından excele aktarılan Budakdoğanca Köy Kütüğü kullanılarak elde edilmiştir.

3. 1914-1918 Yılları Arasında Edirne'ye İskân Edilen Göçmenler

19. yüzyıldan itibaren nüfus hareketleri neticesinde Edirne'nin sosyal ve kültürel yapısında görülen değişim, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde daha belirgin bir hâl almıştır. Şehre iskân edilen muhacirlerin daha çok tarımla meşgul olmaları ekilemeyen verimli tarım arazilerini ekonomiye kazandırırken, sermaye ve uzmanlık gerektiren iş kollarının yavaş yavaş kaybolmasına neden olmuştur. Aşağıda yer alan Tablo 1'den 1893-1914 yılları arasında şehrin nüfus yapısı incelenebilir.

Tablo 1. 1893-1914 Yılları Arasında Edirne Vilayeti'nin Nüfusu ve Etnik Dağılımı²⁵

Etnik Dağılım	1881/1882-1893				1906/1907	1914	
	Edirne Merkez (Paşa) Nüfusu	Tekfurdağı Sancağı Toplam Nüfusu	Kırkkilise Sancağı Toplam Nüfusu	Edirne Vilayeti Toplam Nüfusu	Edirne Vilayeti Toplam Nüfusu	Edirne Vilayeti Toplam Nüfusu	Osmanlı Devleti Genel Nüfusu
Müslüman	117.208	41.729	36.327	431.463	618.604	360.417	15.044.846
Rum	77.830	35.569	53.663	263.896	340.908	224.459	1.729.738
Ermeni	3.841	10.391	108	16.029	26.144	19.725	1.161.169
Yahudi	8.918	1.378	900	13.439	23.839	22.515	187.073
Bulgar	30.921	3.430	33.999	101.900	119.476	2.502	14.908
Kıpti	-	69	-	69	3.386	1.092	11.169
Katolik	309	525	84	988	670	269	130.306
Protestan	42	181	57	280	203	115	65.844
Diğer	4	-	191	548	566	—	174.963
Toplam	239.073	93.272	125.329	828.612	1.133.796	631.094	18.520.016

Kaynak: Tablo; Kaya Göktepe, “Sosyoekonomik Yönleriyle Osmanlı Devleti’nde Göç ve Kültürel Etkileşim: Edirne Vilayeti Örneği (1856-1914)”, *Göç ve Kültürel Etkileşim*, ed. Mehmet Mehdi İlhan-Orhan Albayrak, Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, s. 227 ve 229’daki tablolar kullanılarak hazırlanmıştır.

Justin McCarthy, I. Dünya Savaşı’nı da kapsayan 1912-1920 yılları arasında Edirne Vilayeti’ne iskân edilen muhacirlerin sayısını 132.500 kişi olarak vermektedir.²⁶ Balkan Savaşlarında Edirne Vilayeti’ne iskân edilen 81.542 muhacir bu sayıdan düşüldüğünde 1914-1920 yılları arasında yaklaşık 50.958 kişinin şehre iskân edildiğini söyleyebiliriz. Edirne’ye 9.626’sı 1914 yılından 1918 yılına kadar, 927’si ise 1918 yılında iskân edilen toplam 10.553 muhacire ait veriler aşağıda incelenmiştir. Bu kişilerin büyük çoğunluğu Edirne Merkez (Paşa) Sancağı’na ve bağlı köylere

Ayrıntılı bilgi için bk. *Edirne İli Merkez İlçesi Budakdoğanca Köy Kütüğü*. (Kütük Budakdoğanca Köyü’ndedir).

25 Tabloda 1881/1882-1893 nüfus sayımı sonuçları kısmında Dedeoğaç, Gümülcine ve Gelibolu Sancaklarının nüfusu ayrı ayrı gösterilmemiş, Edirne Vilayeti toplam nüfusu içerisine dâhil edilmiştir. Balkan Savaşlarında kaybedilen Dedeoğaç ve Gümülcine nüfusu 1914 sayılarına dâhil edilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kaya Göktepe, “Sosyoekonomik Yönleriyle Osmanlı Devleti’nde Göç ve Kültürel Etkileşim: Edirne Vilayeti Örneği (1856-1914)”, *Göç ve Kültürel Etkileşim*, ed. Mehmet Mehdi İlhan – Orhan Albayrak, Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, s. 227, 229.

26 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 181.

iskân edilmiştir. Söz konusu veriler Edirne Vilayeti ile muhacirlerin iskân edildikleri mahallerin en yüksek idari amirleri arasında yapılan yazışmalara ilave edilen cetvellerden elde edilmiştir. Cetvellerde yer alan bilgiler muhacirlerin geldikleri ve yerleştirildikleri yerler, etnik kökenleri, dinleri ve devletin bu göçmenlere yaptıkları yardımlar hakkındadır. Bu veriler yukarıda nizamname, talimatname ve ilannamelere dayanarak incelediğimiz göç ve iskân politikasının uygulamada ne kadar amacına ulaşabildiği hususunda fikir edinmemizi sağlayacaktır.

1914-1918 yılları arasında Edirne'ye iskân edilmiş 3.742'si erkek, 3.982'si kadın ve 1.902'si çocuk olmak üzere toplam 2.299 hanede 9.626 muhacirin kayıtlarını inceledik. Muhacirlerin tamamı Müslüman olmakla birlikte 63'ü Arnavut, 2'si Boşnak, 96'sı Kıpti, 316'sı Pomak, 116'sı Tatar ve 3 kişi de Sivas Zaradan göç etmiş Kürt'tür. Geri kalan muhacirlerin tamamı Türk olarak kayıt edilmiştir. Bazı muhacirlerin geldikleri ve iskân edildikleri yerler boş bırakılmış ya da belgelerdeki yıpranma nedeniyle okunamaz hâle gelmiştir.²⁷ Bunların dışında muhacirlerin geldikleri ve iskân edildikleri yerler Tablo 2 ve Tablo 3'teki gibidir.

Tablo 2. 1914'ten 1918 Yılına Kadar Edirne'ye İskân Edilen Muhacirlerin Geldikleri Yerler

Doğum Yeri	Muhacir Sayısı	Doğum Yeri	Muhacir Sayısı	Doğum Yeri	Muhacir Sayısı	Doğum Yeri	Muhacir Sayısı
Mustafapaşa	2755	Peştere	128	Açraban	6	Paşmaklı	1
Yenişehir	2	Plevne	4	Beytili	8	Pazarcık	37
Ada Nah.	15	Rahova	31	Çirmen	9	Pirlepe	3
Ahi Çelebi	14	Selimiye	121	Çırpan	18	Preşova	6
Cuma-i Bala	22	Sırbistan-Derviş	1	Dedeagaç	5	Prizren	10
Hasköy	16	Şemsi	4	Devlet	6	Razlık	3
Razgrad	1	Şumnu	6	Dimetoka	222	Ropçoz	327
İslimye	3	Tırnova	7	Dobruca	3	Sarıklıbel	10
Şumnu	103	Tikveş	2	Ferecik	22	Sofulu	1015
Darıdere	5	Timurluova	80	Gevgili	77	Şahince	24
Eğridere	64	Doyran	81	Gümülcine	7	Ustrumcu	11
Göçlük Karyesi	60	Üsküp	11	Harmanlı	102	Üsküp	4
Karaagaç	6	Yanbolu	16	Harput	8	Viçoz	2
Kırcalı	84	Yenizağra	11	İgneoğlu	2	Romanya	4
Kızılağaç	198	İştıp	3	İskeçe	8	Yunanistan	22
Kostrak	23	Kalkan	2	Lom Palanka	4	Bulgaristan	14
Köklü	2	Karıklı	7	Lütüpaşa	13	Sivas-Zara	3
Lefke	26	Kavasıkıran	4	Meyhumiye	7	Osmanpazarı	2

27 BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 2; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 3; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 4; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 5; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 8; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 9; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 27; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 15; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 25; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 16; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 17; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 19; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 20; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 21; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 22; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 24; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 23.

Menzilağaç	6	Kumanova	74	Mustafapaşa	236	Habibce	7
Ortaköy	2668	Lofça	1	Parbusi Tatar	11	Siroz	240

Kaynak: Tablo, BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 2; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 3; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 4; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 5; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 8; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 9; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 27; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 15; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 25; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 16; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 17; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 19; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 20; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 21; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 22; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 24; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 23 belgelerindeki veriler kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

Tablo 3. 1914'ten 1918 Yılına Kadar Edirne'ye Yerleştirilen Muhacirlerin İskân Yerleri

İskân Olunduğu Yer	Muhacir Sayısı	İskân Olunduğu Yer	Muhacir Sayısı	İskân Olunduğu Yer	Muhacir Sayısı
Akarca Karyesi	18	Münir Çelebi	4	Kavaklı Karyesi	133
Büyükşehsuvar Bey Mah.	45	Rıza Efendi Mah.	41	Küçük Döllük	12
Çongara Karyesi	3	Sazlı Malkoç	8	Lalapaşa Kazası	390
Çöp Karyesi	500	Yeniköy	527	Sofular Karyesi	193
Değirmenci	4	Danişmend Karyesi	5	Muradçalı Karyesi	170
Ermeni Karyesi	280	Akardere	273	Pravadi Karyesi	215
Hala Hatün Mahallesi	102	Bağcılı Karyesi	241	Süleoğlu	108
Harmanlı	27	Büyükdöllük	10	Taşlımüsellim Karyesi	262
Hüsam Çavuş Mah.	13	Büyükoğünlü	112	Demirhanlı Karyesi	257
Karamanlı Çiftliği	12	Çatma Karyesi	29	Uzunbayır Karyesi	5
Karapınar	29	Çömlek Akpınar	748	Vaysal	157
Kavak Mah.	97	Değirmen Karyesi	377	Doğanbeyli Karyesi	10
Kestanbol Karyesi	3	Gürelli Karyesi	11	Habibce Karyesi	7
Kır Karyesi	188	Hamidpınar	31	Lulu Karyesi	140
Kırkkavak	7	Hamzabeyli	2	Kurdu Karyesi	9
Kiremitçi Salih Karyesi	68	Hatip Karyesi	81	Çiftlik Karyesi	80
Kurtbey	6	Hıdır Ağa Karyesi	298	Yakupbey	106
Küçükşehir Mah.	33	Kayapa	383	Paşayenice	27
Mescid Mah.	25	Kanarlar	740	Kadırdondurma	124
Muradiye Mah.	25	Hacılar Karyesi	6	Büyükdoğanca	150
Geçici Olarak Tahta Barakalarda Barınanlar	131				

Kaynak: Tablo, BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 2; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 3; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 4; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 5; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 8; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 9; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 27; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 15; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 25; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 16; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 17; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 19; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 20; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 21; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 22; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 24; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 23 belgelerindeki veriler kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

4. 1918 Yılında Edirne'ye İskân Edilen Muhacirler

1918 yılında Edirne'ye 667'si erkek, 260'ı kadın olmak üzere toplam 927 muhacirin iskân edilmesi planlanmış, bunlardan 622'si erkek ve 199'u kadın olmak üzere toplam 821'inin iskân işlemleri aynı yıl tamamlanmış, 32 kişi ise yine Edirne'de iskân edilmek üzere geçici misafirhanelere yerleştirilmiştir. Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Romanya'dan gelen muhacirlerden en fazla göçmenin geldiği ülke 290'ı erkek, 78'i kadın olmak üzere toplam 368 kişi ile Bulgaristan'dır. Belgelerde 692 muhacirin etnik kimliği kayıt edilmiş olmakla birlikte 376'sı erkek 155'i kadın toplam 531 kişinin etnik kökeni Arnavut, 132'si erkek ve 29'u kadın olmak üzere toplam 161 kişinin etnik kökeni ise Türk olarak belirtilmiştir.²⁸ Aşağıdaki Tablo 4, Tablo 5 ve Tablo 6'da muhacirlerin geldikleri ülkelere, Edirne'de yerleştirdikleri yerlere ve etnik kimliklerine yer verilmiştir.

Tablo 4. 1918 Yılında Edirne'ye İskân Edilen Muhacirlerin Geldikleri Ülkeler

Yerleştirildiği Yerin Adı	Muhacirlerin Geldikleri Ülkeler											
	Bulgaristan			Yunanistan			Sırbistan			Romanya		
	Erkek	Kadın	Hane	Erkek	Kadın	Hane	Erkek	Kadın	Hane	Erkek	Kadın	Hane
Merkez Kazası	290	78	339	43	35	34	187	93	68	18	0	18
Lalapaşa Kazası	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0
Süloğlu	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Korucuköy	3	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Çömlekakpınarı	5	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Muradçalı	28	32	14	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Demirhanlı	4	5	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kayapa	8	0	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bağcılı	4	5	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Havsa	12	0	12	0	0	0	1	0	1	0	0	0
Karakasım	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Azathlı	3	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Şaraplar	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Abalar	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Necatiye	0	0	0	1	0	1	1	0	1	0	0	0
Köseömer	9	0	9	0	0	0	6	2	2	0	0	0
İskender	3	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Osmanlı	29	4	27	0	0	0	2	0	2	0	0	0
Musulça	3	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Habiller	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Yolageldi	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0
Yekûn²⁹	406	130	430	44	35	35	199	95	76	18	0	18

Kaynak: BCA, 272.00.00.12.38.27.15.6.

28 BCA, 272.00.00.12.38.27.15.4; BCA, 272.00.00.12.38.27.15.6.

29 Belgede bazı sayıların toplamları az fark olmakla birlikte farklı verilmiştir. Burada alınan değerler excel programında elde edilen sonuçlardır.

1918 yılında Edirne'ye iskân edilen muhacirlerden en fazla yerleştirmenin yapıldığı yer, 508'i erkek ve 184'ü kadın olmak üzere toplam 692 kişi ile Merkez Kazası olmuştur. Geri kalan muhacirlerin iskân edildikleri yerler aşağıdaki Tablo 5'ten incelenebilir.

Tablo 5. 1918 Yılında Edirne'ye İskân Edilen Muhacirlerin Yerleştirildikleri Yerler

Yerleştirildiği Yerin Adı	Muhacir Miktarı							
	Evli		Bekar-Dul		Çocuk ³⁰		Toplam	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Merkez Kazası	52	51	395	79	62	53	508	184
Lalapaşa Kazası	0	0	1	0	0	0	1	0
Çömlekakpınarı	0	0	5	0	0	0	5	0
Muratçalı	0	0	0	0	0	0	0	0
Demirhanlı	1	0	3	0	5	0	9	0
Kayapa	8	0	8	0	0	0	16	0
Bahçeli	1	1	3	0	1	0	5	1
Süloğlu	0	0	1	0	0	0	1	0
Korucu	3	1	0	0	0	0	3	1
Havsa	0	0	13	0	0	0	13	0
Karakasım	0	0	1	0	0	0	1	0
Azatlı	0	0	3	0	0	0	3	0
Şaraplar	0	0	1	0	0	0	1	0
Abalar	0	0	1	0	0	0	1	0
Necatiye	0	0	2	0	0	0	2	0
Köseömer	2	2	10	0	3	0	15	2
İskender	1	1	2	0	2	0	5	1
Osmanlı	4	4	21	3	3	0	28	7
Musulça	1	1	2	0	1	0	4	1
Habiller	0	0	1	0	0	0	1	0
Yolageldi	0	0	1	0	0	0	1	0
Yekûn³¹	72	62	474	82	77	53	622	199

Kaynak: BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 1.

30 Belgede "çocuk" olarak belirtilmemiş olmakla birlikte büyük olasılıkla bu kısımda belirtilenler çocuklardır. Zira evliler ile bekar ve dullar ayrı bir sütunda belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 1.

31 Belgede bazı toplamlar az fark olmakla birlikte farklı verilmiştir. Burada alınan değerler excel programında elde edilen sonuçlardır.

Tablo 6. 1918 Yılında Edirne'ye İskân Edilen Muhacirlerin Milliyetleri

Yerleştirildiği Yerin Adı	Muhacir Miktarı			
	Türk		Arnavut	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Merkez Kazası	132	29	376	155
Lalapaşa Kazası	1	1	0	0
Çömlekakpınarı	5	0	0	0
Muratçalı	28	0	0	0
Demirhanlı	9	0	0	0
Kayapa	8	0	0	0
Bahçeli	5	1	0	0
Süloğlu	1	0	0	0
Korucu	3	1	0	0
Havsa	13	0	0	0
Karakasım	1	0	0	0
Azatlı	3	0	0	0
Şaraplar	1	0	0	0
Abalar	1	0	0	0
Necatiye	2	0	0	0
Köseömer	15	2	0	0
İskender	5	1	0	0
Osmanlı	28	7	0	0
Musulça	4	1	0	0
Habiller	1	0	0	0
Yekûn	266	86	376	155

Kaynak: BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 4.

5. 1914-1918 Yılları Arasında Edirne'ye Yerleştirilen Muhacirlere Yapılan Yardımlar

1914-1918 yılları arasında gelen 9.626 kişiden oluşan 2.299 haneden 185 hanenin, 17 Şubat 1924 tarihi ile kalıcı iskânları yapılamamıştır. Geçici iskân yerlerinde barınan bu muhacirlerden 28 hane ise tahta barakalarda konaklamak zorunda kalmıştır. Devletin nakliye masrafları nedeniyle muhacirlerin geçici ve kalıcı iskân yerlerinin çoğunlukla aynı yer olmasına özen göstermesine rağmen bu göçmenlerin buldukları mahallere “geçici” olarak kaydedilmiş olmalarının nedeni büyük olasılıkla kendilerine ev ya da arazi verilememiş olmasındandır. Kalıcı iskânları yapılan ailelerden 1.085 haneye ise devlet yardımıda bulunmuştur. Ancak yardımların her haneye aynı şekilde yapılmadığını görüyoruz. Bazı hanelere hiçbir yardım yapılmazken, bazı hanelere sadece tohumluk ya da yemeklik buğday, bazı hanelere sadece hayvan, bazı hanelere sadece arazi, bazılarında hem ev hem arazi, bazı hanelere ise hem arazi hem hayvan hem de tohumluk verilmiştir. Daha önceden tamamı Bulgarlardan oluşan ya da Bulgarlar ile muhtelit olan köylerde bulunan gayrimenkuller muhacirlere verilmiş, bunların iskân yeri belirtilirken örneğin “Çöp Karyesi'nde

Bulgar emvâl terekesinde” ya da “Akarca Karyesi’nde Rum emvâl-i metrukesinde” şeklinde not düşülmüştür.³² Muhacirlere yapılan yardımlar Tablo 7’den ayrıntılı olarak incelenebilir.

Tablo 7. 1914’ten 1918 Yılına Kadar Edirne’ye Yerleştirilen Muhacirlere Yapılan Yardımlar

Hane Sayısı	Hane Başına Yapılan Yardım
187 Hane	1 ev, 60-70 dönüm arazi
20 Hane	320 kıyye buğday
25 Hane	450 kıyye tohumluk
16 Hane	400 kıyye tohumluk
6 Hane	100 kıyye tohumluk
11 Hane	50 kıyye tohumluk
70 Hane	Birer çift koşum öküzü
27 Hane	Üç çift hayvan
136 Hane	Hayvan verilmiş (Sayısı belirtilmemiştir)
23 Hane	Tarla verilmiş (Tarlaların kaç dönüm olduğu okunmuyor)
25 Hane	Tarla verilmiş (dönümü okunmuyor), ilaveten üç çift hayvan
44 Hane	1 ev, 80 dönüm arazi, 400 kıyye tohumluk
18 Hane	Hane başına 29 dönüm arazi ve 18 haneye toplam 5 kile tohumluk
1 Hane	1 dönüm tarla
8 Hane	100 dönüm arazi
36 Hane	Hane başına 52,5 dönüm arazi (toplam 1.895 dönüm)
42 Hane	Hane başına 25 dönüm arazi ve 42 haneye toplam 34 kile tohum
3 Hane	Toplam 180 dönüm arazi ve hane başına 1 inek, 1 davar, 1 kısırak
1 Hane	95 dönüm arazi, bir çift öküz, 1 beygir
3 Hane	60 dönüm arazi
1 Hane	60 dönüm arazi, 1 manda, 1 kara sığır, 1 beygir
36 Hane	80 dönüm arazi, 320 kıyye buğday
40 Hane	80 dönüm arazi, 300 kıyye buğday
75 Hane	Hane başına 70 dönüm arazi, 1 öküz ve 75 haneye toplam 150 kile tohumluk
37 Hane	1 ev ve 60 dönüm arazi
50 Hane	1 ev ve 2 dönüm arazi
3 Hane	1 ev ve 70 dönüm arazi
1 Hane	55 dönüm arazi, 1 çift manda
23 Hane	40-60 dönüm arazi
4 Hane	2 dönüm arazi
111 Hane	80 dönüm arazi

32 BCA, 272.00.00.12.41.45.8.2; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.3; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.4; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.5; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.8; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.9; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.27; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.15; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.25; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.16; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.17; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.19; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.20; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.21; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.22; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.24; BCA, 272.00.00.12.41.45.8.23.

1 Hane	70 dönüm arazi
1 Hane	100 dönüm arazi
1 Hane	110 dönüm arazi

Kaynak: Tablo, BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 2; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 3; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 4; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 5; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 8; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 9; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 27; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 15; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 25; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 16; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 17; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 19; BCA,, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 20; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 21; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 22; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 24; BCA, 272. 00.00. 12. 41. 45. 8. 23 belgelerindeki veriler kullanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

1918 yılında gelip Edirne'ye iskân edilen muhacirlere Edirne Merkez Kazası'nda 25 dönüm, Demirhanlı Karyesi'nde 145 dönüm ve Havsa Kazası'nın Osmanlı Karyesi'nde 193 dönüm olmak üzere toplam 363 dönüm arazi verilmiştir. Muhacirlere ayrıca tohumluk dağıtılmış, ancak havalanın kurak olması sebebiyle tevzi edilen tohumlardan muhacirler istifade edemedikleri gibi pek çok muhacir ekmiş olduğu tohumluğun karşılığını dahi almaya muvaffak olamamıştır. Söz konusu bu 363 dönüm araziden başka 1918 senesinde gelen bu muhacirlere dağıtılan herhangi bir bağ, bahçe, dutluk olmamıştır.³³ Edirne Merkez Kazası'na yerleştirilen muhacirlerden sadece bir aileye 700 kuruş değerinde zirai alet, 15.000 kuruş değerinde bir hayvan ve toplam 3.843 kuruş değerinde tohumluk tevzi edilmiştir. Demirhanlı Karyesi'ne iskân edilen muhacirlerden 4 aileye 2.730 kuruş değerinde dört zirai alet, 110.430 kuruş değerinde 12 hayvan ve 86.785 kuruş değerinde tohumluk, Osmanlı Karyesi'nde iskân gören muhacirlere ise 3.421 kuruş değerinde tohumluk tevzi edilmiş, bunların dışında tarım arazisi, zirai alet, tohumluk ya da hayvan dağıtımı yapılmamıştır.³⁴ 1918 yılında Edirne'ye iskân edilen muhacirlere yapılan yardımlar Tablo 8'deki gibidir:

Tablo 8. 1918 Yılında Edirne'ye İskân Edilen Muhacirlere Yapılan Yardımlar

Yardımanın Yapıldığı Yerin Adı	Yapılan Yardımın Nev'i						
	Arazi (Dönüm)	Alet		Hayvan		Tohumluk	
		Adet	Kuruş	Adet	Kuruş	Kuruş	Para
Merkez Kazası	25	1	700	1	15.000	3.843	
Demirhanlı Karyesi	145	4	2.730	12	110.430	86.785	
Havsa Kazası'nın Osmanlı Karyesi	193					3.421	

Kaynak: BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 2; BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 3; BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 5.

33 BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 1; BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 2; BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 3.

34 BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 5.

Sonuç

I. Dünya Savaşı süresince Edirne Vilayeti, tıpkı Balkan Savaşları döneminde olduğu gibi muhacirlerin öncelikli olarak iskân edildikleri yerlerin başında gelmiştir. Balkan Savaşları sonrasında ciddi bir gayrimüslim nüfusun şehirden ayrılması ve bu durumun ortaya çıkardığı iktisadî kaygılar bu bağlamda belirleyici olmuştur. Bu süreçteki bir diğer etken ise nakil vasıtalarının cephede kullanılmasının muhacirlerin iç bölgelere sevkini zorlaştırmasıdır. Bu dönemde aynı zamanda sınır şehri hâline gelen Edirne'nin güvenliği meselesi de şehirdeki Müslüman nüfusun arttırılmak istenmesinin bir diğer sebebi olmuştur.

I. Dünya Savaşı süresince Edirne'ye iskân edilen göçmenlerin tamamına yakını Balkanlardan gelmiş, öncelikle Rum ve Bulgarların terk ettikleri yerlere yerleştirilmişlerdir. Yapılan düzenlemelerle çiftçilikle uğraşan ve köylerde yaşayan muhacirlerin köylere, zanaatkâr ve şehirli nüfusun ise kasaba ve şehir merkezlerine iskân edilmesi planlanmış olsa da özellikle 1918 yılında Edirne'ye iskân edilen göçmenlerin büyük çoğunluğunun şehir merkezinde iskân edildiklerini görüyoruz. Bu durumun en önemli nedeni gelen göçmenler arasında zanaatkâr ya da memur kesimin oldukça az olmasıdır. Dolayısıyla zanaat erbabı ve memurların yanında çiftçilikle uğraşan muhacirlerin bir kısmı da şehir ya da kasaba merkezine yerleştirilmek zorunda kalmıştır. Muhacirlerin müstahsil hâle gelmeleri bu dönemde uygulanan iskân politikasının öncelikli amacı olmuştur. Ancak kaynakların yetersiz olması, pek çok cephede aynı anda savaşılması bu amacın önündeki en büyük engel olmuştur. Bunun üstüne bir de 1918 yılında Edirne'de yaşanan kuraklık, muhacirlerin ekmiş oldukları tohumları dahi mahsul olarak alamamalarına neden olmuştur.

İskân uygulamaları hususunda oldukça tecrübeli bir devlet olan Osmanlı'nın bu başarısı 20. yüzyılın başlangıcında daha çok teoride kalmış, uygulamada ise sorunlar yaşanmıştır. Yapılan düzenlemelerle muhtaç muhacirlere ev, tarım arazisi, hayvan, zirai alet ve tahıl yardımı yapılması planlanmış olsa da Edirne özelinde yaptığımız incelemede bu amaca ulaşamadığını görüyoruz. İncelediğimiz muhacirlerden ancak yarısına devlet yardımı yapılmış, bu yardımlar da çoğu kez her haneye aynı şekilde olmamıştır. Bir kısım muhacire sadece ev ve tarla, bir kısmına sadece tarla, bir kısmına hayvan ve tarla, bir kısmına da sadece tahıl yardımı yapılmıştır. 189 hane ise 1924 yılı itibarı ile henüz iskân dahi edilememiştir. Bu durumun en önemli nedeni yıllardır süregelen muhacir iskânının aynı yoğunlukla devam etmesi, gelen muhacirlerin varını yoğunu arkalarında bırakmaları nedeniyle büyük çoğunluğunun muhtaç bir vaziyette olması ve uzun süren savaşların getirdiği iktisadî sıkıntılardır. Devletin içerisinde olduğu koşullar göz önünde bulundurularak yapılacak bir değerlendirmede ise her ne kadar yeterli olmasa da yapılan bu yardımların kıymeti daha iyi anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV

1.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi

- BCA, 272. 00. 00. 11. 25. 134. 11.
BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 1.
BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 2.
BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 3.
BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 4.
BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 5.
BCA, 272. 00. 00. 12. 38. 27. 15. 6.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 2.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 3.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 4.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 5.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 8.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 9.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 15.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 16.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 17.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 19.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 20.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 21.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 22.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 23.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 24.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 25.
BCA, 272. 00. 00. 12. 41. 45. 8. 27.

1.2. Edirne İli Merkez İlçesi Budakdoğanca Köy Kütüğü. (Kütük Budakdoğanca Köyü'ndedir).

2. Araştırma Eserler

- Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Tarihi Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.
- Baykal, Bekir Sıtkı, "Edirne'nin Uğramış Olduğu İstilalar", *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 179-195.
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- Erdem, Ufuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları (1860-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Göktepe, Kaya, "Türkiye Trakya'sında Nüfus ve İskân Politikaları", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/2, (Aralık 2014), s. 99-123.
- _____, "Sosyoekonomik Yönleriyle Osmanlı Devleti'nde Göç ve Kültürel Etkileşim: Edirne Vilayeti Örneği (1856-1914)", *Göç ve Kültürel Etkileşim*, ed. Mehmet Mehdi İlhan – Orhan Albayrak, Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, s. 219-239.

- Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- İskân Tarihçesi*, Hamit Matbaası, İstanbul 1932.
- Kıranlar, Safiye, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Koraltürk, Murat, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Edirne'de Ticaret ve Sanayi: Sermayenin Etnik Kompozisyonu", *Edirne: Serhatteki Payitaht*, haz. M. Sabri Koz – Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 195-303.
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- Meçik, Hakkı Abdullah, *Bulgaristan Türklerinin Durumu*, Hür Efe Matbaası, İzmir 1984.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih Eski Çağlardan 1918'e*, İmge Yayınları, Ankara 2003.
- Sepetçioğlu, Tuncay Ercan, "İki Tarihsel "Eski" Kavram, Bir Sosyo-Kültürel "Yeni" Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir?", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S 18, (2014), s. 49-77.
- Turan, Ömer, "Geçmişten Günümüze Bulgaristan Türkleri", *Balkan Türkleri: Balkanlarda Türk Varlığı*, der. Erhan Türbedar, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2003, s. 18-43.

MUXTAR MAĞAWİN'İN BAZI ESERLERİNDE ÖLÇÜ BİLDİREN İFADELER

EXPRESSIONS RELATED TO MEASURE IN SOME WORKS OF MUXTAR MAĞAWİN

Gülmira OSPANOVA*

Öz

Kazak Edebiyatının önde gelen usta yazarlarından biri olan Muxtar Mağawin, Kazak millî geleneklerini yansıtmaması bakımından olduğu kadar Kazak Türkçesinin zenginliklerini gözler önüne sermesi açısından da dikkate değer eserler kaleme almıştır. Kazakçanın etnolengüistik söz varlığının bir bölümünü oluşturan ölçü adlarına yazarın roman ve hikâyelerinde bolca rastlanmaktadır. Bu çalışmada yazarın bir romanı ile on hikâyesi üzerinde veri toplama esasına dayalı nitel araştırma yapılarak ölçü adları tespit edilmiştir. Elde edilen örnekler zaman, uzaklık, uzunluk, hacim, alan, derinlik ve yükseklik, ağırlık ve miktar ölçü adları gibi kategoriler başta olmak üzere sekiz grupta değerlendirilmiştir. Söz konusu ifadeler daha çok anlam bakımından analiz edilerek bunların örneklemini oluşturan roman ve hikâyelerdeki kullanım şekilleri verilmiştir. Standart metrolojik terimler dışında kalan söz konusu ölçü adlarının hem anlam hem yapı bakımından çok zengin olduğu görülmüştür. Bunların yanı sıra çalışmada, 15 ciltlik *Qazaq Ádebiy Tilinin Sözdigi*'ni (Edebî Kazak Dilinin Sözlüğü) tarama yoluyla elde edilen ölçü adlarına da yer verilerek Kazak Türkçesinin ölçü bildiren söz varlığı büyük oranda saptanmaya çalışılmıştır.

Çalışma, söz varlığının ilgi çekici bir parçası olan ölçü birimlerinin çağdaş Türk lehçelerinde mevcut kullanım şekillerini bir araya getirip değerlendirecek bilimsel araştırma ve sözlük çalışmalarına zemin hazırlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muxtar Mağawin, Kazak Türkçesi, etnolengüistik, ölçü adları, halk ölçü birimi

Abstract

One of the prominent writers of Kazakh Literature, Muxtar Mağawin has produced remarkable works that reflect the richness of Kazakh Turkish and Kazakh national traditions. The terms used for measurements, which constitute a part of Kazakh's ethnolinguistic vocabulary, are abundant in the author's novels and stories. In this study, the names used for measurements were determined through a qualitative research based on data collection from the author's ten stories. The obtained examples were evaluated in eight groups, mainly including categories such as time, distance, length, volume, area, depth and height, weight, and quantity measurement. The examples were mostly analyzed in terms of meaning, and their usage patterns in the sample novels and stories were found. It was seen that the terms used for measures in the author's writings, which are different from the standard metrological terms, are very rich in terms of meaning and structure. Furthermore, the 15-volume Literary Kazakh Dictionary was scanned and the

* Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Sivas / Türkiye, gospanova@cumhuriyet.edu.tr

obtained terms used for measure were included in the study to determine the lexical wealth of Kazakh Turkish in terms of expressing measure.

The study aims to prepare the ground for scientific research and dictionary studies that will combine and evaluate the current usage patterns of measurement units, which are an interesting part of vocabulary, in contemporary Turkish dialects.

Keywords: Muxtar Mağawin, Kazakh, ethnolinguistics, terms for measure, public measure unit

Giriş

Kazak Türkçesinde kullanılan metrik sistem terimleri, söz varlığının önemli bir bölümü olmakla birlikte Kazak halkının kültürünü, dünya görüşünü ve yaşam tarzını yakından tanıma fırsatı verir niteliktedir. Esas itibarıyla hayvancılık kültürü üzerine temellendirilmiş bir yaşam şekline sahip Kazaklar, hayvanlarının ve dolayısıyla kendilerinin esenliği için tabiatı yakından gözlemlemek, her türlü tabiat olayını ve doğal çevrede yer alan tüm değişiklikleri takip ve analiz etmek, bunlardan sonuç çıkarmak, yakın ve uzak vadede yapılacakları belirlemek zorundaydılar. Tabiatla iç içe yaşam, konargöçer hayat tarzı, hayvancılık, avcılık ve savaşlar, dilinin de bu çerçevede şekillenerek yeni kavramlar ve ifadelerle zenginleşmesinde temel olmuştur. Bunların dışında ticaret, alışveriş, takas, inşaat, iktisat, siyaset, tarım, silah yapımı, tıp, günlük yaşam gibi alanlarda bir anlaşma, düzen sağlama gerekliliği de yeni terimlerin kullanımını mecburi kılmıştır. Bütün bu hususlar; zamanı, mesafeyi, alanı, bir şeyin uzunluğunu, ağırlığını, büyüklüğünü, derinliğini, yüksekliğini, sayısını ölçme ve ifade etme gereksinimini de beraberinde getirmiştir. Kazak Türkçesinde günümüzde kullanılan metrik terimlerin kalabalık kadrosu hem anlam hem de yapı özellikleri bakımından dilin zenginliğini ortaya koyar mahiyettedir.

Eskiden beri Kazaklar arasında yaşanmışlık, tecrübe, ölçüm metrolojisi, zamanı hesaplama ve meteoroloji ile uğraşan özel *yesepsi* yani "hesap uzmanları yetiştirilirdi. Gök cisimlerini gözlemlemek ve birtakım hesaplamalar yapmakla yükümlü *yeseşiler*, tarım ve hayvancılık konusunda başı çeken, danışman kimselerdi. Onların bilgi ve tecrübeleri babadan oğula miras olarak kalırdı. *Yeseşiler* kendilerinden önceki nesillerin bilgi ve birikimlerini gözden geçirme ve deneme yoluyla doğruluğunu kontrol ettikleri gibi hava durumu tahminlerinde de bulunuyorlardı. Böylece tabiatdaki olayları, yıldızı, ayı, göğü gözleme yoluyla ve uzun yıllara dayanan tecrübeler sonucunda astronomik kavramlar ile bilgilere dayalı Kazak takvimi ortaya çıkmıştır. Bu takvime göre ne zaman kışlaya veya yaylaya göç edileceği, mevsimlik tarım işleri, hayvan kırkımı, saman biçme zamanları belirlenirdi. Bir gün veya yıl içerisindeki zaman dilimlerini tam ve net gösterebilmek için Kazaklar, *Ay*, *Kün* (Güneş), *Jetiqaraqşı* (Büyük Ay), *Şolpan* (Çoban Yıldızı), *Ürker* (Ülker), *Temirqazıq* (Kutup Yıldızı), *Yesekırğan* (Jüpiter) gibi gök cisimlerinden çokça istifade etmişlerdir. Bunların günlük, aylık ve yıllık durumlarını ve devinimlerini dikkatle gözlemlemişlerdir. Kutup Yıldızı, gece yolculuklarında yönlerini belirledikleri astronomik pusula, Büyük Ayı ise çobanların astronomik saati olmuştur. Ülkerin hareket yönüne göre hava durumu tahmin edilirdi. Ülkerin ufka yaklaşması baharın müjdecisi olarak bilinir, *Ürker jerge tüspey jer*

qızbaydı (Ülker toprağa düşmeden toprak ısınmaz) “Cemrenin toprağa düşmesiyle toprak ısınır” denirdi. Kazak *yeseşileri* günün uzaması ve kısalması olgularına da dikkat ederek güneş, Aralıkta *torğay adım* (serçe adımı), Ocakta *qarğa adım* (karga adımı), Şubatda *at adım* (at adımı) uzar, Temmuzda ise *şil adım* (keklik adımı) kısalır, derdi.¹

Ölçü adlarının teşekkülü rastgele olmamış, ihtiyaçlar doğrultusunda halkın günlük yaşamı ve geçim kaynağı ile doğrudan bağlantılı nesnelere veya olgulara esas alınarak ortaya çıkmıştır. Örneğin, eskiden Kazakların esas meşgalesi olan hayvan yetiştiriciliği ile ilgili kavram ve adlandırmalar, Kazak Türkçesindeki ölçü adlarının temelini oluşturmuştur. Böylece *at şaptırım jer* (atın koşabileceği kadar mesafe / yer), *tay şaptırım jer* (tayın koşabileceği kadar mesafe), *qozı köş jer* (kuzunun yayılabileceği kadar mesafe), *tüyenin qoltığı terlemeytin jer* (deve koltuğunun terlemeyeceği kadar mesafe / yer), *tayaq boyı qar jawsa* (sopa / dayak boyu kadar kar yağarsa) gibi ifadeler kullanıma girmiştir.²

Eskiden Kazaklar arasında ölçüm yapma ve sayı belirlemede başvurulan ilgi çekici yollardan birini de Sâbit Muqanov'dan öğrenmekteyiz. Binlerce hayvandan oluşan sürüdeki hayvan sayısının daha kısa bir yoldan anlatılmasına olanak veren ve pek muhtemeldir ki nazardan korunmak amacıyla dolaylı anlatıma başvurulduğunu gösteren bazı ifadeler kullanılmıştır. Yazar, *Xalq Murası* (Halk Mirası) adlı kitabında şu bilgiyi vermektedir: “Aktöbede geçen asırda Qara isimli bir zengin yaşamış, *otuz soqır* (otuz kör) denilen deve sürüsü varmış. *Soqır* denmesinin nedeni, sayıda yanılmamak için her yüzüncü devenin sol gözünü kör ediyormuş. Bu tür körler Qarada otuz taneymiş, yani o, üç bin deveye sahipmiş³.”

Kazakistan'da Kazak Türkçesindeki ölçü birimlerinden oluşan söz varlığı ile ilgili birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazı en önemli çalışmalar şöyledir⁴: J. Ş. Ahmedova'nın *Kazahskiye Narodniye Naimenovaniya Ponyatij Ob İzmereniyah* (Ölçümle İlgili Kavramların Kazak Halk Adlandırmaları, Almatı 1975) adlı doktora tezi, E. N. Janpeyisov'un *Etnokul'turnaya Leksika Kazahskogo Yazıka* (Kazak Dilinin Etnokültürel Söz Varlığı, Almatı 1989) adlı çalışması, S. E. Janpeyisova'nın *Qazaq Tiliniñ Ruwxaniy Mädeniyet Leksikası. Qazaq Aqın-Jazuwşılarınıñ Şığarmaları Boyınşa* (Kazak Dilinin Manevi Kültür Söz Varlığı. Kazak Şair ve Yazarlarının Eserleri Temelinde, Almatı 1996) adlı doktora tezi, J. Mankeyeva'nın *Qazaq Tiliniñ Zattıq Mädeniyet Leksikası* (Kazak Dilinin Somut Kültürel Söz Varlığı, Almatı 1997) adlı doktora tezi, K. Q. Kürkebayev'in *Qazaq Tilindegi Ölşemdik Uğımdardıñ Etnolingvistikalıq Siypatı. Uzındıq, Araqaşıqtıq, Salmaq-Kölem Ölşemderi Negizinde* (Kazak Dilindeki Ölçü İle İlgili Kavramların Etnolingüistik Özelliği. Uzunluk, Mesafe, Ağırlık ve Alan Ölçüleri Temelinde, Almatı 2003) adlı çalışması, L. O. Asqar'ın *Qazaq Tilindegi Täwlik Kezeñderi Atawları* (Kazak Dilinde

1 N. Mınjan, *Qazaqtıñ Qısqaşa Tariyhı*, Jalın, Almatı 1994, s. 349-352.

2 K. Axanov, *Til Biliminiñ Negizderi*, JSS “Sanat”, Almatı 2003, s. 184.

3 S. Muqanov, *Xalq Murası*, Qazaqstan, Almatı 1974, s. 73.

4 Kazakçada ölçü adları konusunda yapılan çalışmalarla ilgili bazı bilgiler R. T. Sabırxanova'nın çalışmasından aktarılmıştır. Bk. R. T. Sabırxanova, *M.-J. Köpeyev Şığarmalarında Metrologiyalıq Leksika (Xalq Ölşemi men Numerativter)*, S. Torayğırov atındağı Pavlodar Memlekettik Universiteti, Pavlodar 2007.

Gün İçerisindeki Zaman Dilimlerinin Adlandırılması, Almatı 2005) adlı doktora tezi, S. İ. Sadıbekova'nın *Sopostavitel'nyy Analiz Narodnoy Metrologii v Kazahskom, Russkom i Angliyskom Yazıkah* (Kazakça, Rusça ve İngilizcedeki Halk Metrolojisinin Karşılaştırılmalı Analizi, Almatı 2006) adlı doktora tezi, R. T. Sabırhanova'nın *M.-J. Köpeyev Şığarmalarındağ Metrologiyalıq Leksika. Xalıq Ölşemi men Numerativter* (M.-J. Köpeyev'in Eserlerindeki Metrolojik Söz Varlığı. Halk Ölçüleri ve Sayı Adları, Pavlodar 2007), A. Q. Turışev'in *Mäşhür Jüsip Şığarmalarındağ Metrologiyalıq Terimder* (Mäşhür Jüsip'in Eserlerindeki Metrolojik Terimler, Pavlodar 2008), Ä. Nurmağambetov'un *Bes Jüz Bes Söz* (Beş Yüz Beş Söz, Almatı 1994), *Söz Sırına Sayaxat* (Söz Sırrına Seyahat, Almatı 1990) ve *Jer-Suwdıñ Atı – Tarixtıñ Xatı* (Yer Su Adları – Tarihin Kaydı, Almatı 1994) adlı çalışmaları, Ä. Äbilasan'ın *Köne Sözder Qupiyası* (Eski Sözlerin Sırrı, Almatı 1995) adlı çalışması vd.

Türkiye'de ölçü adları ile ilgili çalışmalardan Orhan Şaik Gökyay'ın "Halk Dilinde Ölçü Birimleri" (*Türk Folkloru Araştırmaları*, 1, Kültür Bakanlığı Araştırmaları Dairesi Yayınları, Ankara 1981, s. 41-48), Zeki Kaymaz'ın "Anadolu Ağızlarında Ölçü Bildiren Kelimeler" [*Bir*, S 5, (1998), s. 393-407], A. Melek Özyetgin'in "Eski Türkçede "Ölçü" (*Mustafa Canpolat Armağanı*, Yay. Aysu Ata – Mehmet Ölmez, Ankara 2003, s. 195-204) ve "Tarihî Türk Dili Alanında Uzunluk/ Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler" (*ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara 10-15 Eylül 2007, Bildiriler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Yayınları, Ankara 2011, s. 1413-1419), Mustafa Şenel'in "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ölçü Birimleri" [*Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S 12, (2011), s. 80-93], Emine Atmaca'nın "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları" [*Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S 27, (2011), s. 21-48], Gürkan Gümüştam'ın "Eski Türk Tıbbında (XIV.-XVI. Yüzyıllar) Ölçüler ve Ölçme Usulleri" [*Turkish Studies. International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/1, (2012), s. 1189-1216], Yermukhamet Maralbek ve Muhammet Koçak'ın "Kaşgarlı Mahmut'un *Divanu Lügati't-Türk* Adlı Eserinde Yer Alan Ölçü Birimleri" [*Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S 88, (2018), s. 187-199], Salim Küçük'ün "Sözlük Birim Bir Unsur Olarak Türkçede Organ Adlarına Dayalı Ölçü Adları" [*Karadeniz Araştırmaları*, XVI/64, (2019), s. 647-669], Gülsine Uzun'un "Kırgız Türkçesinde Uzunluk ve Mesafe Ölçümünde Kullanılan Metaforlar ve Antropometrik Birimler" [*Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, TAED-68, (Mayıs 2020), s. 245-260] adlı bildiri ve makalelerini ve Umay Çakır'ın *Türkiye Türkçesinde Somut Bir Ölçü Bildiren İfadeler* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2015) adlı doktora tezini zikretmek mümkündür.

Yöntem

Bu çalışmada, hem Kazak Sovyet Edebiyatının hem de Bağımsızlık Dönemi Kazak Edebiyatının önde gelen usta yazarlarından biri olan Muxtar Mağawin'in, aşağıda adları sıralanan, 1978 yılında kaleme aldığı bir romanı ile 2000-2005 yılları arasında yazdığı on hikâyesi üzerinde veri toplama esasına dayalı nitel araştırma yapılarak ölçü adları tespit edilmiştir. Elde edilen ölçü adları zaman,

uzaklık, uzunluk, hacim, alan, derinlik ve yükseklik, ağırlık ve miktar ölçü adları olmak üzere sekiz grupta incelenmiş, daha çok anlam bakımından yorumlanmıştır. Ölçü bildiren ifadelerin cümle içerisindeki kullanımlarının gösterilmesi amacıyla örnek cümleler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Örnekleme oluşturan roman ve hikâyeler şunlardır: *Kökbalaq* (Kökbalak) (Almatı 1978) adlı roman ve *Jazdıgün Şilde Bolğanda* (Yaz Ayı Temmuz Olunca) (Almatı 2000), *Qıysıq Ağaş* (Eğri Ağaş) (Almatı 2001), *Qıpşaq Aruwı* (Kıpçak Güzeli) (Almatı 2004), *Qara Qağaz Kelgen Salıq Aşam* (Kara Haberi Gelen Salık Ağabeyim) (Almatı 2001), *Karlagtan Xat* (Karlag'dan Mektup) (Almatı 2001), *Kesik Bas – Tiri Tulup* (Kesik Baş, Diri Post) (Almatı 2005), *Nala* (Sitem) (Almatı 2001), *Orıstın Töresi* (Rus Asilzadesi) (Almatı 2001), *Jüsiptin Qızı Svetlana* (Jüsip'in Kızı Svetlana) (Almatı 2000), *Ult-Aralıq Janjal* (Milletlerarası Skandal) (Almatı 2001) adlı hikâyeler.

Muxtar Mağawın'ın yukarıda adı geçen eserlerinin yanı sıra Kazak Türkçesinde mevcut diğer ölçü birimlerine de dikkat çekmek amacıyla, başta *Qazaq Ādebiy Tiliniñ Sözdigi* (Edebî Kazak Dilinin Sözlüğü) olmak üzere çeşitli çalışmalar döküman inceleme yöntemiyle taranmış, tespit edilen ölçü ifadeleri anlamlarına göre sınıflandırılarak bir araya getirilmiştir.

Bulgular

1. Zaman Ölçü Adları

yet pisirim uwaqıt: *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi*'nde *yet pisirim* "2-3 saatlik bir zaman" şeklinde açıklanmıştır.⁵ *Qazaq Ādebiy Tiliniñ Sözdigi*'nde *yetpisirim uwaqıt*, *yetpisim uwaqıt* ve *yet qaynatım uwaqıt* "(kazanda) haşlanmakta olan etin pişeceği kadar zamanı bildiren bir halk ölçü birimidir" (QĀTS5, 474, 473). Cümle içerisinde kullanımı şu şekilde tespit edilmiştir:

Yet pisirim uwaqıt ötkizip barıp, tağı da tütün saldı. (Et pişecek kadar zaman geçince yine tütüledi.) (KBT, 250).

yet asım: Kazanda kaynamakta olan etin pişeceği kadar bir zaman dilimidir.⁶ Et haşlamaya yetecek zaman, 2-3 saatlik zaman dilimine denk gelen bir halk ölçü birimi olup *yet pisirim* ifadesiyle aynıdır:

Yet asım ötpay, qamalğa kelip kirmek keruwendi layıqtı qarısı aluw üşin muna... (Et pişecek kadar zaman geçmeden, kaleye gelerek içeri girmek isteyen kervanı layığıyla karşılamak için şu...) (KBT, 239).

süt pisirim (uwaqıt): Çok kısa zamanı ifade etmek için kullanılan bir halk ölçü birimidir.⁷ QĀTS'de *sütpisirim* "sütün pişeceği kadar az, yaklaşık 20 dakikaya denk gelen zamanı bildiren bir

5 Ā. Quraluh, *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi*, Sözdik-Slovar', Almatı 1997, s. 334.

6 Āge., s. 333.

7 Āge., s. 334.

halk ölçü birimi”, *sütpisirimdey* “az vakit, kısa süre” şeklinde açıklanmıştır.⁸ Eserlerdeki kullanımı aşağıdaki gibidir:

Qolna kürek alıp, aynalası sütpisirim uwaqıt işinde kartop uyaların tügel qoparıp, *osidan üş kün burın yegilgen tuqımdı tegis jıynastırıp, jırtıq qapqa salıp, omı da äwelgi iyeginin jerine jetkizdi.* (Eline küreği aldı, *birkaç dakikada* tohum yatağını bir tanesini bile bırakmadan eşeleyerek açtı, bundan üç gün önce ekilen patates yumrularının hepsini toplayarak yırtık bir çuvala koydu ve eski sahibinin mekânına ulaştırdı.) (UJ, 242).

Sütpisirimnen soñ tağı da jumsaq irimşik berdi. (*Birkaç dakika sonra* yine yumuşak peynir verdi.) (KBTT, 212).

Äriyne, *sütpisirim ğana jerde turğan, arğı beti yerkin ömirge jol aşatın arman asuwına qaray yemes, kerı, adıra qonıs, azaptı aymaqqqa qaray.* (Elbette, sadece *birkaç dakikalık* yerde duran, öteki tarafı özgür hayata yol açan dağ geçidine değil, geriye, sahipsiz kalan kederli bölgeye doğru.) (KBTT, 201).

biye sawım (uwaqıt): Kısrağın iki sağımı arasındaki zaman dilimi, yaklaşık bir saate denk gelir.⁹ L. Z. Budagov sözlüğünde *biyenin bir sawımı* ifadesinin kısrağın bir sağımindan diğer sağımına kadar süren yaklaşık iki saatlik bir süreyi karşıladığını kaydetmiştir. Kazaklar gün içerisindeki zamanları kısrağın sağıldığı zamanlarla ifade ederler. Kısrağın gün içerisinde beş kez sağıldığından, örneğin “saat 4” demek gerektiğinde *biyenin yeki sawımı*, “saat 6” demek istediklerinde *biyenin üş sawımı* derler.¹⁰ Bu bilgi Rafloff’un da çalışmasında yer almıştır.¹¹ Ä. Qaydar da kısrağın sağımlarının arasındaki sürelerin halk arasında zaman ölçümünde kullanıldığını ve kısrağın her iki saatte bir sağıldığına göre bu sürenin yaklaşık iki saate denk geldiğini zikretmiştir.¹² QÄTS’de *biyenin bir sawımı / sawımı, biyesawım, biyesawım uwaqıt, biye sawımday* “kısrağın sağılmasına harcanan zaman, süre kadar”; *biyenin yeki iyini* “kısrağı iki kez sağımaya harcanan zaman, 40 dakika”; *biyenin yeki sawımday* “kısrağın iki kez sağılmasının aldığı zaman kadar” şeklinde açıklanmıştır (QÄTS3, 340, 344). Bu açıklamalar dikkate alınarak kastedilen zamanın yaklaşık 1, en fazla 2 saate denk geldiği sonucuna varılabilir. İfadenin eserlerdeki kullanımı şu şekildedir:

Talıqsığan, äld euyıqtap ketken bayğustı yetek-jenjin qımtay, jaylap jatqızıp, biye sawımday andap turdı. (Yarı baygın veya uyuklayan zavallının üzerini iyice örtterek yavaşça yatırdı ve *bir-iki saat* bekledi.) (KBTT, 212).

tañ säri: Radloff, *Codex Cumanicus*’ta yer alan *säri* sözcüğünü Rusçadaki *zarya* (şafak) sözcüğüyle ilişkilendirmiştir. Ä. Qurışjanov ise hem *Codex Cumanicus*’taki şekliyle hem de günümüzde *tañ säri, qulqın säri* gibi sözcük öbeklerinde ve *säresi* (sahur) şeklinde kullanılan *säri*

8 Age., s. 446.

9 Age., s. 335.

10 L. Z. Budagov, *Sravnitel’ny Slovar’ Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1869, s. 694.

11 W. Radloff, *Opıt Slovarya Tyurskih Nareçiy*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1893, s. 235.

12 A. Qaydar, *Tısaça metkih i obraznıh vırajeniy*, Bilge, Astana 2003, s. 80.

sözcüğünün Arapça *seher* sözcüğünden geldiğini kaydetmiştir.¹³ QÄTS'de de *säri* sözcüğünün kökeni Arapça *seher* olarak gösterilmiştir. *Säri* “sabahleyin güneş doğmadan hemen önceki alaca karanlık zamanı”, *tañ säri* “güneşin doğmaya ve yeryüzünü aydınlatmaya başladığı zaman, seher vakti” ve “güneş çıkmadan önceki tan vakti” (QÄTS13, 93, 696). “Sabah güneşin doğmasından önce beliren hafif aydınlık, şafak vakti, seher” diyebileceğimiz *tañ säri* ifadesinin eserdeki kullanımını şöyledir:

Qamaldan tañ säride şıqqan kapitan Bulatov ara qomp, yerteñine, yekinti kezinde jetti. (Kaleden seher vaktinde çıkan yüzbaşı Bulatov, bir gece konaklayıp ertesi gün ikinci vaktinde ulaştı.) (KBTT, 229).

tañ bozında, tañ bozman: QÄTS'de *tañ bozardı* “güneş doğmaya başladı” açıklaması mevcuttur (QÄTS3, 406). “Sabahın çok erken saatlerinde, güneşin daha tam doğmadığı ama etrafı aydınlatmaya başladığı vakit, bozaltı, seher vakti” anlamında kullanılır:

Sol beti, tañ bozında, sol arada bäri de bawızdalğan. (Öylece seher vaktinde oracıkta hepsi boğazlanmıştı.) (KBTT, 199).

Yerteñine tañ bozman atqa mindi, suwıt jürispen, yekinti äletinde mejeli jerine jetti. (Ertesi gün seher vaktinde atına bindi, hızlı giderek ikinci vakti hedef yere ulaştı.) (K, 92).

kün şığa: QÄTS'de *kün şıqtı* “güneş yuvasından yükseldi” şeklinde geçmektedir (QÄTS8, 493). “Güneş çıkar çıkmaz, sabahın erken vaktinde” anlamında kullanıldığı aşağıdaki örneklerden de anlaşılmaktadır:

Bar räsimin ornına keltirdi, kün şığa jerlep, keşti de, tüsti de kütpey, säskege jetpey, bükil awıl üdere köşti. (Bütün âdetleri yerine getirdi, güneş çıkar çıkmaz defnedince akşamı da, öğleyi de beklemeden kuşluk vaktinden önce bütün oba göçe koyuldu.) (KBTT, 201).

kün köterile: QÄTS'de *kün köterildi* “güneş yuvasından çıktı” örneği mevcuttur (QÄTS8, 489). Bu ifadenin “güneş yükselir yükselmez, sabahın erken vaktinde” anlamında kullanıldığı ve *kün şığa* ifadesiyle aynı olduğu görülmektedir:

Kün köterile ülken awıl, oğan jalğas, qanattas tağı qanşama jurt ... (Güneş yükselir yükselmez büyük oba, ona bitişik, yan yana duran nice köyler...) (KBTT, 199).

Kün köterile dür silkinip ornınan turğan Tentek Tekebay baqqa şığıp, jeñileyip alğan soñ... (Güneşin yükselmesiyle yerinden silkinerek kalkan Deli Tekebay, bahçeye çıktı, rahatladıktan sonra...) (UJ, 242).

kün arqan boyı köterile: QÄTS'de etnografik bir ifade olan *kün arqan boyı köterildi* “kuşluk vaktine yaklaşan anı bildiren bir halk ölçü birimidir”. Buna benzer şekilde *kün tusaw / qazıq boyı köterildi* “güneşin yeni doğduğu anı ifade eden bir halk ölçü birimi” ve *kün nayza boyı köterildi* “güneşin alın hizasından yükseldiği anı bildiren bir halk ölçümüdür” (QÄTS8, 487; QÄTS1, 621).

13 Ä. Qurışjanov, *Qazaq Tili Tariyxı men Dialektologiyası*, 4. baskı, Gılım, Almatı 1962, s. 179.

Güneşin doğup ufukta bir urgan (*arqan*) / köstek (*tusaw*) / kazık (*qazıq*) / mızrak (*nayza*) boyu yükselmesi dile getirilerek sabahın erken saatleri kastedilir:

Mana, keşke qalmayıq, özgesin barğannan soñ köre jatarmız dep, taqaw awılğa qonıp, yertemen, kün arqan boyı köterile kelgen. (Epey önce, akşama kalmadan bir varalım, diğerine sonra bakarız diyerek yakın bir köyde bir gece kaldıktan sonra güneşin ilk ışınlarıyla birlikte gelmişlerdi.) (N, 178).

tañ at-: QÄTS'de *tañ attı* “sabah oldu, hava aydınlandı” örneğine rastlanmıştır (QÄTS13, 696). “Tan ağarmak / atmak / sökmek, şafak sökmek” anlamını bildiren bu ifade Kazak Türkçesinde çok yaygın kullanıma sahiptir. Eserlerdeki kullanımlarından bazıları şu şekildedir:

Tañ atqannan nâr sızbağan. (*Tañ attığından beri hiçbir şey yememişti.*) (QA1, 148).

Yendi tün ortasınan tañ atqanşa. (Artık gece yarısından *tañ yeri ağarana kadar.*) (QA2, 6).

tañerten: “Sabah, sabah vakti, sabahleyin” şeklinde geçmektedir (QÄTS13, 702). “Güneşin doğduğu andan öğleye kadarki zaman dilimi” olan *tañerten* sözcüğünün kullanımına şu cümlede rastlanmıştır:

Tañerten bir boy körsetedi. Tüsten keyin iluwde biri ğana. (*Sabah bir boy gösterirler. Öğleden sonra ancak tek tük kimse olur.*) (QA1, 107).

tañ azanmen: QÄTS'de *tañ azanman* “sabah erkenden, yeryüzü aydınlanmaya başlar başlamaz” açıklaması yer almaktadır (QÄTS13, 696). İslam dinine geçişle birlikte Arapçadan alıntılanan kelimelerden biri olan *azan* (ezan), Kazak Türkçesinde tek başına da kullanılır ve “sabah ezanının okunduğu vakit, sabah vakti” (QÄTS1, 113) anlamını verir. Benzer şekilde *tañ azanmen* de “sabah erkenden, sabahın erken saatlerinde, sabah ezanının okunduğu vakit, sabah ezanıyla birlikte” şeklinde çevrilebilecek bir ifadedir.

Yertenjine azanman turıp, ädeyi kelgen. (Ertesi gün *sabah erkenden* kalkarak özellikle gelmişti.) (QA1, 119).

Bir aynaldırsa şır aynaldıradı degendey, yertenjine tañ azanmen, qarajat ünemdedew maqşatında äkimşilik ujımnı qısqartuw tuwralı joğarıdan jarlıq kelip... (Felâket geldi mi, ardi ardına gelir; ertesi gün *sabahın erken saatlerinde*, bütçe tasarrufu maksadıyla idareci kadrosundakilerin sayısının azaltılmasına ilişkin yukarıdan bir talimat gelince...) (UJ, 243).

säske: “Güneşin bir urgan boyu yükseldiği vakit”, *säske mezigil* sözcük öbeği “güneşin bir urgan boyu yükseldiği vakit, güneşin iyice yükseldiği andan tam öğle vaktine kadarki zaman dilimidir”, bu kelimenin türevleri olan *säskele* “güneşin bir urgan boyu yükseldiği zaman, *säskeye* yakın”, *säskele*tip “güneş bir urgan boyu yükseldiğinde, *säske* vaktinde”, *säskelek* “1) güneşin bir urgan boyu yükseldiği vakit; 2) bu vakitte verilen yemek, kuşluk yemeği” (QÄTS13, 93). Budagov’un sözlüğünde *säske* “sabah saat 8 civarı” olarak açıklanmıştır.¹⁴ Bütün bu açıklamalardan da

14 L. Z. Budagov, *Sravnitel'nyy Slovar' Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, s. 613.

anlaşılacağı üzere Farsça *säske* “günün sabahla öğle arasındaki zaman dilimi, kuşluk vakti, kuşluk” anlamında eserlerde şu şekilde tespit edilmiştir:

Yertenjine säskede sayıs qayta bastaldı. (Ertesi gün kuşluk vakti yarış yeniden başladı.) (K, 40).

Yertenj säskede bostan bolasıñ, – dedi Ja-lama. (Yarın kuşluk vakti özgür olacaksın, dedi Ja-lama.) (KBTT, 219).

Säskege deyin uyıqtasın, qulın-taza ayıǵıp turadı, – dedi. (Kuşluk zamanına deǵın uyusun, tamamen iyileşmiş olarak kalkacak, dedi.) (KBTT, 186).

Söytip jürgende bir küni, yel Aqşatawdıñ yetegine, jaylawǵa jaña şıqqan, qonırjay jazdıñ basında, säskede... (Gel zaman git zaman oba Aqşataw’ın eteǵine, yaylaya yeni göç ettiği serin yazın başında, bir kuşluk vakti...) (K, 9).

säske tūs: QÄTS’de *kün säske* veya *säske tūs* “güneşin bir organ boyu yükseldiği anı geçtiği ve dalöğleye yaklaştığı zaman” (QÄTS13, 93). “Kuşluk vakti” olarak çevrilebilecek bu zaman ölçüsü şu şekilde tespit edilmiştir:

Şerik Daşı yertenjine, säske tüste, jüykesi bekip, birşama tınıǵıp turǵannan soñ... (Asker Daşı ertesi gün kuşluk vaktinde, sınırları yatışarak bayağı dinlenmiş vaziyette kalktıktan sonra...) (KBTT, 248).

tapa-tal tūs: “tam öğle vakti” (QÄTS13, 709). “İyice gündüzken, dalgündüz, güpegündüz ve dalögle” şeklinde de çevrilebilen söz konusu ifadenin kullanımı şöyledir:

Mum az deseñiz, sol küni tapa-tal tūs kezinde awdan ortalıǵıman arnayı komissiya kelip... (Üstüne üstlük aynı gün güpegündüz ilçe merkezinden özel komisyon gelerek...) (UJ, 243).

besin: “Öğleden sonra, güneşin batmaya yüz tuttuğu zaman».15 QÄTS’de *besin* sözcüğünün Farsçadan alıntı olduğu ve “güneşin battığı ana kadarki zaman dilimi” olarak açıklandığı görülmektedir (QÄTS3, 98). İskakov, Çinlilerin saatleri hayvan adlarıyla ifade etme geleneğinin Moğollara XVI-XVII. yüzyıllarda geçtiğini belirtmiştir. Kazakçada hayvan adıyla ifade edilen bir tek *besin* sözcüğü vardır. Bu da “meşin saati” (maymun saati) anlamına gelmekte ve gündüz saat 3 ile 5 arasındaki zaman dilimini bildirir.16 Budagov, Kazakça *besin* sözcüğünü “öğleden sonraki vakit, yaklaşık 2 civarı, ikinci namaz vaktidir” şeklinde, *meşin* sözcüğünü “12 hayvanlı takvime göre bir yılın adı, maymun” şeklinde açıklamıştır.17 *Meşin* “1) maymun; 2) eski usul takvime göre dokuzuncu yılın adıdır”, *meşin jılı* “koyun yılından sonra tavuk yılından önce gelen, *müşel* hesaplamada dokuzuncu yılın adıdır” (QÄTS11, 221). *Besin* sözcüğü *besin namazı* öbeği biçiminde de karşımıza çıkmaktadır. *Besin namazı* “tam öğle vaktinden itibaren gölgesi nesnenin kendisinin iki mislisi kadar uzayacağı zamana kadarki aralıkta kılınan, İslam’ın şartlarından

15 Ä. Quralulı, *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi*, s. 337.

16 M. İskakov, *Qazaqtıñ Bayırǵı Kalendarı*, Qazaq Memleket Baspası, Almatı 1960, s. 69.

17 L. Z. Budagov, *Sravnitel’nyy Slovar’ Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, s. 260, 312.

olan beş vakit namazdan biridir» (QÄTS11, 470). *Besin* sözcüğünün eserlerdeki kullanımı ise şu şekildedir:

Besinge taman jettik. (Öğleye doğru vardık.) (QQKSA,1 91).

Segiz kündik suwit äri awır jüristen soñ, qır basındağı Ja-lamanıñ qamalı besinnen awğan kün säwlesimen qızara tolqımp, asqaqtay köringen. (Sekiz gün süren süratli ve zorlu yolculuktan sonra, kır başındaki Ja-laman'ın kalesi öğleden sonraki güneşin ışınlarıyla kızıla bürünerek ihtişamlı görünmüştü.) (KBTT, 241).

kün besinge awğanda: Günün öğleye doğru yaklaşmakta olduğu zaman dilimini karşılayan bir ifadedir. Eserlerdeki kullanımı şöyledir:

Kün besinge awğanda jumbaq jayaw äl jynamasa da, yes jiyıp yedi. (Gün öğleye yaklaştığında gizemli yaya, gücünü toplaması da şuru yerine geldi.) (KBTT, 212).

yekindi: QÄTS'de *yekindi* ve *yekinti* ifadeleri "1) öğle ile akşam namazlarının arasındaki zaman dilimi; 2) gökyüzünün batı yönü, ufka yakın yer; 3) öğle ile akşam namazları arasında kılınan namaz" şeklinde açıklanmıştır (QÄTS5, 200-201). Eş anlamlısı olarak *namazdıger* sözcüğüne yer verilmiştir (QÄTS11, 472). *Yekindi* sözcüğü *yekindi namazı* öbeği biçiminde de sıkça kullanılır. *Yekindi namazı* "güneş batmaya yaklaşırken gölgesi nesnenin iki misli kadar uzadığında kılınan, İslamın şartlarından olan beş vakit namazdan biridir" (QÄTS11, 470). Eski Türkçe bir sözcük olan *yekindi* (ikinci), günün öğleden sonraki bölümünün ikinci kısmına, *besin* (öğle) ise birinci kısmına verilen addır.

kün yekintige qulaw: QÄTS'de benzer bir öbek olan *kün yekindige tayadı* ifadesinin anlamı "akşam oldu, güneş batmak üzere" olarak kaydedilmiştir (QÄTS8, 488). Günün ikindiye yaklaştığı ve güneşin ufka yaklaştığı zaman dilimine denir.

Sultanmaxmut sol künniñ yekintige qulağanın kördi. (Sultanmahmut, o günün ikindiye doğru yaklaştığını gördü.) (N, 178).

tüs awa: QÄTS'de *tüs qayta*, *tüs qıña*, *tüsten keyin* ifadeleri *tüs awa* ifadesiyle aynı şekilde "öğle sıcağının azaldığı vakit, öğleden sonra» olarak açıklanmıştır (QÄTS14, 509-510).

Tüs awa Ğılım akademiyasınıñ Ädebiyet institutındağı qızimet ornıma boy körsetip qaytam. (Öğleden sonra Bilim Akademisi'nin Edebiyat Enstitüsü'ndeki iş yerimde boy gösterip dönüyorum.) (QA2, 13).

Yertejine tüs awa meniñ özime telefon soğıldı. (Ertesi gün öğleden sonra bana telefon geldi.) (QA2, 82).

kün töbeden awğanda: QÄTS'de *kün töbeden awdı (ketti)* "öğle vakti güneş tepeden inmeye başladı, güneş sıcaklığını kaybetti» şeklinde ifade edilmiştir (QÄTS8, 491). Öğlen güneşin tepeden inmeye ve ufka doğru yaklaşmaya başladığı andır.

Kenjebay da kün töbeden awğanda, özine tendeşpegenmen, jete qabil şäkirt tabadı. (Kenjebay da güneş tepeden inmeye başladığında, kendisiyle boy ölçüşemese de fena sayılmayacak bir öğrenci bulur.) (K, 10).

kün yenkeye: QÄTS'de *kün yenkeydi* “gün akşama yaklaştı, güneş batmak üzere” şeklinde açıklanmıştır (QÄTS8, 488). Kazak Türkçesinde *yenkey* – fiili “başı öne eğmek, belini eğmek, eğilmek” anlamlarında kullanılan bir fiildir (QÄTS5, 315). Türkiye Türkçesine “güneş batmak üzereyken, güneş batmaya doğru, güneşin batmasına yakın zaman, akşamleyin” şeklinde çevrilebilir.

... *kün yenkeye aman-yesen üyime jettim.* (... akşam güneş batmaya doğru sağ salim evime vardım.) (QA2, 52).

keşqurım: QÄTS'de *keş* “havanın karardığı vakit, akşam” (QÄTS7, 739), *keşqurım*, *keşqurım* ve *keşkiğurım* “akşama doğru” şeklinde açıklanmıştır (QÄTS8, 7-8). Eserlerdeki kullanımı şöyledir:

Äldeqalay keşqurım töbe basında, tas üstinde otırınqırıp qalğan yeken, – ömir boyı otırıp kele jatqan tas, – segizközi sıqrıp jatıp qaldı. (Bir akşam tepenin başında, taş üstünde fazla oturakalmış – ömrü boyunca oturageldiği taş – kuyruk sokumunda ağrı hissedince yorgan döşek yattı.) (K, 89).

ımırt üyirile: QÄTS'de ımırt “güneşin battığı andan ufukta görülen kızılığın dağıldığı ana kadarki zaman dilimi”, ımırt jabıldı / tüsti / üyirildi “karanlık çöktü, hiçbir şey görünmez oldu” şeklinde açıklanmıştır. *ımırt* kelimesinin türevleri olan ımırttatıp, ımırtşılap “ımırt vaktinde, akşamleyin” sözcükleri de kullanılmaktadır. Ayrıca coğrafi terimler olarak ımırt ve *tañsäri* sözcüklerinin “gün batımı ve gün doğumunda atmosferde görülen optik olgu; gündüz aydınlığından gece karanlığına ya da tam tersine geçme olgusu” anlamında kullanıldığı görülmektedir (QÄTS15, 654). “Güneşin batmasıyla ufukta oluşan gurup renginin hâkim olduğu an, gurup vakti” diyebileceğimiz bu zaman ölçüsü eserlerde şu şekilde tespit edilmiştir:

Tım qattı jüre almaymız, aralıq ta äjeptäwir, bir köş jer, neşe toqtap, at jalın quşqan orısımdı miypazdap, ımırt üyirile awıldın şetine ilindik... (Çok hızlı gidemiyoruz, ama mesafe bayağı var; kaç defa durup atın boynuna yatmış Rus'u yokladım, doğrulttum; gurup vakti köye ayak bastık...) (OT, 206).

alakewim: QÄTS'de *alagewim* ve *alakewim* “1) sabah güneş ışığının zayıf olduğu, ortalığı tam aydınlatmadığı vakit; 2) güneş battığındaki havanın tam kararmadığı zaman” şeklinde verilmiştir (QÄTS1, 342, 347). *Kewim* “karanlığın çöktüğü, ımırt vakti”, *kewim tarta* “karanlık olur olmaz, karanlık çökünce” (QÄTS7, 738). Aşağıdaki örnekte de *alakewim* sözcüğünün güneşin yuvasına çekilmeye ve havanın kararmaya başladığı anı, alaca karanlığı ifade ettiği anlaşılmaktadır:

Keşine, alakewim tüser-tüsposten tınışım ketti. (Akşam, alaca karanlık olur olmaz huzurum kaçtı.) (QA2, 81).

keşki alakewimde: “Güneşin battığı andan hemen sonraki yarı karanlık an, akşam alaca karanlığı” demektir. Eserlerde şu şekilde geçmektedir:

Keşki alakewimde kelip túsken top attını tanımasa da qol quwsırıp qarsı aldı. (Akşamın alaca karanlığında gelerek atlarından inen bir grup insanı tanımasa da saygılı bir şekilde karşıladı.) (K, 17).

alakölenke: “1) havanın kararmaya başladığı an, akşam; 2) sabah ortalığın tam aydınlanmadığı an” (QÄTS1, 347-348). *Ala* (ala, alaca) ve *kölenke* (gölge) olmak üzere iki sözcüğün birleşmesinden oluşan bu birleşik sözcüğün, *alakewim* sözcüğünün eş anlamlısı olduğu görülmektedir. İncelenen eserlerde *alakölenke* sözcüğünün “akşam alaca karanlığı» anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır:

Ras, keş bolatın. Alakölenke. (Doğru, akşam vaktiydi. Alaca karanlık.) (QA1, 110).

keşki alakölenkede: *alakölenke* sözcüğünün birinci anlamı olan “havanın kararmaya başladığı an, akşam” ile aynı olup *keşki* sözcüğüyle “akşam alaca karanlığı» anlamı pekiştirilmektedir:

Jılına bir ret – özi aındawsız, oqıs qazağa uşırağan qahtar ayınuñ on jetinşi küni, keşki alakölenkede, Kunstkameranıñ astınğı, qoymalı böliginde yeles-süldesi közge körinedi... (Yılda bir kez, kendisinin hiç beklenmedik anda ölümle yüzleştiği Ocak ayının on yedinci günü, akşamın alaca karanlığında, Kunstkamera Müzesi'nin alt katındaki depo kısmında hayaleti görülür.) (KBTT, 252).

ıjir: “Güneşin battığı, havanın kararmaya başladığı zaman, alaca karanlık”, *ıjirdiñ soñın ala* “karanlık iyice çökerken”, *ıjir qarañğısında* “akşamleyin, karanlık çöktüğünde”, *ıjir tüsti* “akşam olup insanların evlerine çekileceği vakit geldi”, *ıjir* sözcüğünün türevi olan *ıjirlet* – ise “güneş batıp hava kararmaya başlarken hedef yere ulaşmak” ifadeleri yer almaktadır (QÄTS15, 718-719). Eserlerdeki kullanımı şu şekilde tespit edilmiştir:

İjirden yel jatqansa atamnan ärqiylı ängimeler suraymın, – yeskilikti söz, bağızı xiykayalar. (Alaca karanlıktan herkesin uykuya daldığı ana dek dedemden çeşitli hikâyeler, eskilerden kalma sözler, öyküler anlatmasını istiyorum.) (OT, 203).

qızıl ıjir: “İmirt olup havanın karardığı vakit” (QÄTS10, 505). “Gurup vakti beliren kızılığın henüz dağılmadığı, ufkun gurup rengine büründüğü vakit, gurup vakti” şeklinde açıklayabileceğimiz *qızıl ıjir* ifadesinin eserdeki kullanımı şöyledir:

Jumbağ meymandı qızıl ıjirde qonaq üyge tüsirgen. (Gizemli misafiri gurup vakti konukların ağırlandığı eve almıştı.) (KBTT, 212).

qas qarayuw: QÄTS’de *qas qaraydı* ifadesi “güneş battı, karanlık çöktü” olarak açıklanmıştır. Benzer şekilde *qas qarayıp, kün battı (tün boldı)* “koyu karanlık çöktü, karanlık gece oldu”, *qas qarayıp, ımırt jabıldı / boldı* “güneş battı, karanlık çöktü” ifadeleri de yer almaktadır (QÄTS9, 413). Havanın iyice karardığı akşam vaktini bildiren *qas qarayuw* ifadesinin eserdeki kullanımı şu şekilde tespit edilmiştir:

Qas qarayıp, seloğa energiya beretin jiljimalı stantsiya tarıday iske qosılıp, üy işi elektr nurına somğan kezde... (Karanlık çöküp köye elektrik sağlayan portatif istasyon gürültüyle çalışarak evin içi elektrik ışığıyla dolduğu zaman...) (K, 75).

qara keş: Akşam karanlığının çöktüğü andan gecenin başladığı ana kadarki zaman dilimi, akşam karanlığı. Eserlerdeki kullanımı şu şekilde tespit edilmiştir:

Alğaşqı qan maydannan soñ birjola küş alğan Marat öziniñ qudayı körşisin tañ azannan qara keşke deyin andıp otırıp, *künine tim qursa bir ret sabap aluwdı üdetke aynaldırdı.* (İlk kanlı savaştan sonra nihai gücüne erişen Marat, ahretlik komşusunu sabahın köründen akşamın karanlığına dek gözetleyerek günde hiç değirse bir kez hırpalamayı âdet edindi.) (UJ, 233).

yel ayağı basılıw: QÄTS'de *yel ayağı basıldı* ifadesi “hareketlilik sona erdi, ortalık sessizleşti” şeklinde açıklanmıştır. Sözlükte örnek olarak *jurt ayağı basıldı* biçimi de verilmiştir (QÄTS5, 208; QÄTS6, 579). Gece olup karanlık çöktükten sonra dışarıda kimsenin kalmadığı, etrafın sessizleştiği, herkesin evine çekildiği, gecenin başlangıcı olan zaman dilimidir. Eserdeki kullanımı şöyledir:

“*Tezirek jataqxanağa qaytsa, yel ayağı basılmay turğanda jetip alsa...*” – *dep oyladı.* (“Bir an önce yurda dönse, gecenin karanlığına kalmadan varsa...” diye düşündü.) (QA1, 106).

yel orınğa otırğan kez: QÄTS'de *yel orınğa otıra* ve *yel orınğa otırğan kez* ifadeleri “akşam olunca, karanlık çökünce, ışıklar yanmaya başlayınca, etraf sakinleşince” şeklinde açıklanmıştır (QÄTS5, 216; QÄTS12, 20). “Akşam olup insanların evlerine çekildikleri vakit, gecenin başlangıç vakti” diyebileceğimiz bir zaman dilimidir. Eserlerdeki kullanımı şu şekilde tespit edilmiştir:

Yel orınğa jara otırğan kez. (İnsanların evlerine yeni çekildikleri gece vakti.) (QA2, 55).

tün ortası: “Gecenin ortası, ilerlemiş saati” (QÄTS14, 491). “Güneşin battığı andan sabah güneş doğana kadarki zaman diliminin tam ortası, gece yarısı” şeklinde de açıklanabilir bu ifadenin kullanımı şu cümlede saptanmıştır:

Odan tün ortasında, odan tañ ata. (Sonra gece yarısında, sonra şafak sökerken.) (KBTT, 250).

tün ortası awğanda: “Vakit gece yarısını geçtikten sonra, saatler gece yarısını geçince, saatin gece yarısını geçtiği vakit” olarak açıklanabilecek ifadenin eserlerde şu kullanımına rastlanmıştır:

Tün ortası awğanda mezgilsiz telefon soğılğan. (Saat gece yarısını geçtiğinde zamansız telefon çalması.) (QA2, 30).

tün uzaqta: QÄTS'de *tün uzaqqa* biçiminin yanı sıra *tün balasında / balasına, tün / tüni boyı, tün uzın* ve *uzaqtı tün* ifadelerine de yer verilerek anlamları “gece boyu, bütün gece” olarak açıklanmıştır (QÄTS14, 490, 491, 682). İncelenen eserlerde *tün uzaqta* biçimindeki kullanımı tespit edilmiştir:

... *kinä, qılmısım bar dep bilgen barlıq jurtt tün uzaqta* tübimen köterilip, *attısı – atpen, at jetektep, tüyelisi – tüyemen, tüye jetektep, tim-tıraqay qaşıptı...* (Suçum var diye düşünen herkes

gece boyu hazırlanıp atı olan atla, atı çekerek götürmüş, devesi olan deveyle, deveyi çekerek götürmüş, çil yavrusu gibi dağılmış ...) (KBTT, 249).

uzınsarı: Kışın sonu, baharın başına denk gelen, gün ile gecenin eşitlendiğinden sonraki günlerin uzamaya başladığı zaman dilimidir.¹⁸

Soğım yeti bituwge taqağanda, uzınsarıda qaqağın köterdik. (Soğım¹⁹ eti bitmeye yaklaştığında, kışın sonunda kapağını açtık.) (KX, 202).

uzaqtı kün: "Gün boyu, gün boyunca, bütün gün" (QÄTS14, 682). Sözlükte ayrıca *küni / kün boyı / boyına* "sabahtan akşama kadar", *künuzaq, künuzaqqa, künuzaqtı, künuzın, künuzınğa* "gün boyu" ifadelerine yer verilmiştir (QÄTS8, 524).

Jası ülken dep... joq, qol uşın berer dep, uzaqtı kün töbesinde oynattı. (Yaşı büyük diye... hayır, yardım elini uzatır diye gün boyunca tepesinde oynattı.) (N, 179).

payğambar jası: QÄTS'de *payğambardıñ jasına kelgen* "yaşı 63'ü geçen, aksakal yaşına gelen" ifadesine yer verilmiştir (QÄTS12, 272). Kazak Türkçesinde *payğambar* (Farsça *peygamber*), genellikle Hz. Muhammed'i kasteden bir kelimedir. Hz. Muhammed'in vefat yaşı olan 63 yaşından sonra Ahmet Yesevi'nin de dünya hayatından uzaklaştığı, inzivaya çekildiği bilinmektedir. Yaşı 60'ını geçmiş insanlar söz konusu olduğunda başvurulan ifadelerden biridir. Türkiye Türkçesine "peygamber yaşı, 60'lı yaşlar" olarak çevrilebilecek ifadenin eserlerde tespit edilen kullanım şekli aşağıdaki gibidir:

Payğambar jasına jetken soñ tüngi jumısqa köşkem. (Yaşım 60'ı geçince gece çalışmalarına geçmişim.) (QA2, 6).

müşel: *Müşel* veya *müşel jas*, eski takvime göre insan yaşının her 12 yıldan sonraki evresini bildirir: 13, 25, 37, 49 gibi (QÄTS11, 399). 12 hayvanlı Türk takvimine göre her yıl bir hayvan ismini taşır ve bu yıl hesaplama yöntemi her 12 yılda bir yenilenir. İnsan yaşını belirtmek için de *bir müşel* yani 13 yaş, *yeki müşel* (iki müşel) 25 yaş, *üş müşel* (üç müşel) 37 yaş, *tört müşel* (dört müşel) 49 yaş, *bes müşel* (beş müşel) 61 yaş şeklinde ifadeler kullanılır. Taranan eserlerde aşağıdaki gibi kullanım biçimlerine rastlanmıştır:

Men, jasım müşelge tolmağan, özimnen ülken multığımdı qos qolday joğarı köterip, maltığıp äreñ öter yedim. (On üç yaşıma daha girmemiş ben, kendimden büyük tüfeğimi ellerimle yukarı kaldırarak bata çıka zor geçerdim.) (JŞB, 136).

İnsanlar yaş bakımından karşılaştırıldığında *bir müşel* ifadesi 12 yılı / yaşı karşılamaktadır. Sözelimi, *menen bir müşel ülken* (benden 12 yaş büyük), *aramızda bir müşel bar* (aramızda 12 yaş fark var) gibi:

18 Gülsinay İsayeva, "Uzınsarı", 2016, <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=35999> [Erişim tarihi: 17.06.2020].

19 Kışın kesmek üzere besiyi alınmış, semiz mal; kışın yenmek üzere kesilen hayvan.

Budan tuwra bir müşel kişi bolatın. On jetide. (Bundan tam on iki yaş küçük idi. On yedisinde.) (QA1,123)

iyt jılı: Eski Kazak takvimine göre on birinci yıl (QÄTS7, 361). Güneş yılının esas alındığı 12 hayvanlı eski Türk takvimine göre, tavuk yılından sonra domuz yılından önce gelen yıl, köpek yılıdır.

Yeskişe qara iyt jılınıñ soñı, jaña sanat boyınşa, 1923 jıldın bası – qırawlı qıs, qañtar yeken. (Eski adıyla siyah köpek yılının sonu, yeni takvime göre 1923 yılının başı, kırağılı kış günleri, Ocak ayıymış.) (KBTT, 241).

meşin jılı: Koyun yılından sonra tavuk yılından önce gelen, *müşel* hesaplamada dokuzuncu yıldır (QÄTS11, 220). 12 hayvanlı takvime göre maymun yılıdır.

2004, yejelgi türük-qıpşaq yesebimen 123-meşin jılı... (2004, eski Türk-Kıpçak yıl hesaplamasına göre 123 maymun yılı...) (QA2, 92).

qoyan jılı: Pars yılından sonra balık yılından önce gelen, 12 yılda bir tekrar eden *müşel* hesaplamada dördüncü yılın adıdır (QÄTS10, 166). 12 hayvanlı takvime göre tavşan yılıdır.

1891, qoyan jılğı köktem yedi. (1891, tavşan yılının baharı idi.) (KBTT, 164).

täwlik boyı: QÄTS'de *täwlik* “gece ile gündüzün de hesaplanmasıyla birlikte uzunluğu 24 saate denk gelen zaman dilimidir” (QÄTS14, 75). Eserlerde *täwlik boyı* “24 saat boyunca” şeklindeki kullanımı saptanmıştır:

Yertenine täwlik boyı buwlığıp turğan bitew üyşiktin kiyiz qaptalğan kişkentay yesigin aşıp, kesik bastı miypazday qarap, işin toltıra, sırtın sılay tağı da tuzğa böktirdi. (Ertesi gün, 24 saat boyunca kapalı kalan kulübenin keçeyle kaplı küçük kapısını açarak kesik başı yokladı, içini doldurup dışını sıvazlayıp tekrar tuzun içine gömdü.) (KBTT, 229).

Yukarıda verilen zaman ölçü birimlerinin dışında Kazak Türkçesinin zaman ölçüleri ile ilgili söz varlığı şu şekildedir:

Saniye anlamını karşılayan ve vücut uzuvlarının hareketleri esas alınmak suretiyle yapılanlar: *qas qağım, kirpik / qabaq qaqqanşa, közdi aşıp jumğanşa, demniñ arasında, taban awzında*; dakika ve saat anlamını karşılayanlar: *şay qaynatım* vd.²⁰; *qas qaqqanşa, qas pen közdin arasında, äw degenşe*²¹; *yelen-alañ, qulaniyek, qulqın säri, tañ bozara, tañ biline, tañ ata, kün qızara, kün qıza, tüske jaqm, köleñke bası uzara, kün bata, apaq-sapaq, aqşam, aqşam jamıray, bey uwaqtı, tün qarañğısı, ay tuwa, juldız söne* vd.²²; *namazdıger, quptan, şiyrek, besin maxal, saxar, jarım* vd.²³; *kün kökjiyekten köterilgen mezigil, künnin orta mezigili, kün yenkeygen mezigil, kün uyasına bata*

20 Ä. Bolğanbayev, *Qazaq Tiliniñ Leksikologiyası*, Mektep, Almatı 1988, s. 25.

21 Ä. Isqaqov, *Qazirgi Qazaq Tili. Morfologiya*, Ana Tili, Almatı 1991, s. 192.

22 S. Kenjeaxmetov, “Uwaqtı Anıqtaw Belgileri”, *Qazaqstan Mektebi*, 6, (Almatı 1996), s. 54.

23 A. Q. Turışev, “Mäşhür Jüsip Köpeyev Şığarmalarının Etnomädeniy Negizderi”, *Ölketanuw*, 1, (Pavlodar 2005), s. 146.

bastağan mezgil, tün mezgili vd.²⁴; *tañ, sötke, juma, ay, kündiz-tüni, yeretñ, aqşam, yeretñdi-keş, şarşı tüs, bugün, biyil, namazşam, kewgim, quptan uwaqıtı, bılır, jazğıturğı, bürsigünge, küzgiturım, küzdiğünü, ulı besin, kişi besin, qulama besin, qoja besin, ayna besin, alañ-yelen, alagöbe, qulan säri, tañ sız beruw, tañ atqanda, tañ qulaniyektengende, tañ bozarıp atqanda, tañ simiri, yerewil tañ, kögala tañ, rawan tañ, siyr säske, yerte säske, qan säske, jarım tün, ımırt jabıla, tañ säske, ilki* vd.²⁵; *şañqay tüs, anıq tüs, talma tüs*²⁶; *tal tüs, tapay tal tüs, tapaday tal tüs, tapiya tal tüs, tañday tal tüs, şañqay tal tüs, talıqsığan tal tüs, talma tal tüs*²⁷; *sawın / sawım, börte, säske maxal, ulı säske, biysağat kün, keş batqanda, jatar mezgil*²⁸; *alagöbe, alagöbeden, alagöbeñ* (QÄTS1, 343); *äwdemde* (QÄTS2, 502); *besin awdı, besin yenkeydi, besindi, kişi besindi, besindik* (QÄTS3, 298); *yekindik, yekindilik, yekinti, yekindi şeninde, yekindi yenkeydi* (QÄTS5, 201); *jeti qarañğı tün, jeti toqsan, jeti tünde, jeti tün içinde* (QÄTS6, 395, 396); *namazdıger kezinde, kün batar kezde, yeki keştiñ arasında, keş awa, keş bata, keş tüse, tün ortası kezinde, keşki zawal şaq* (QÄTS7, 526, 739, 750); *ala köbeñ, köbeñ qarañğı, tañ ala köbeñ tarttı, tañ ala köbeñdendi, köz baylandı, köleñke basım uzarttı, qara köleñke, qara köleñke tarttı, kün joqta, kün keşkirdi, kün köterildi, kün quladı, kün qıza, kün töbeden awdı / ketti, kün qıyamğa bardı, küni yeretñ, qırıq kün şilde* (QÄTS8, 160, 179, 268, 269, 488, 489, 491, 492, 499, 501); *qas qaqqanday, qas qağım arasında / sätte / uwaqıtta, qas qağımında, qas qağım sät, qas pen közdin arasında, qatın besin / besindik* (QÄTS9, 86, 412, 413, 475); *qurıq boyı köterildi* (QÄTS10, 429); *sarşa besin, sarı besin, sarı säske* (QÄTS12, 704, 709, 711); *bir / bir-aq sätte, sättik, bir sättik, tañ sızat berdi, tañ qılañ bergen kezde / saz bergenşe, tañ qılıya* (QÄTS13, 92, 95, 96, 465, 696); *siyr tüs, ulı tüs* (QÄTS14, 509, 720); *şay qaynatım uwaqıt* (QÄTS15, 195) vd.

L. O. Asqar, doktora tezinde bir gün içerisindeki zaman dilimlerini gruplar hâlinde ele alarak araştırmıştır: 1. Tabiat olayları esas alınarak yapılan ölçüler: *tañ şapağı, kün şığarda, şolpan tuwğanda, juldız tolganda, juldız söne*; 2. Dinî âdetler esas alınarak yapılan ölçüler: *azanda, besin, ulı besin, kişi besin, yekindi, namazdıger, namazşam, qutpan* vd.; 3. İnsan hareketleri, davranışları ve çevreyi algılama esas alınarak yapılan ölçüler: *yel jatar kez, köz baylanğan kez, qatın besin, kün jambasqa kele, köz baylana, qas qaraydı, şam jağa, yel orınğa otıra, yel jatar-jatpasta, yel jata, jurk közi uyqığa tirele, bir uyıqtap oyanğan şaq, tañğa bir uyqı qalğanda* vd.; 4. Deve, sığır ve davarla ilgili ölçüler: *qozı tüs, siyr säske, biye baylar kez, tayday tal tüs, mal qoralana* vd.; 5. Hayvanlarla ilgili ölçüler: *torğay şırıladağanda, quzğın säri, tañ qulaniyektengende, qulan säri* vd.²⁹

24 Ä. Quralulu, *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Anıqtamalığı*, Sözdik-Slovar', Almatı 2001, s. 112.

25 R. T. Sabırxanova, M.-J. Köpeyev *Şığarmalarında Metrologiyalıq Leksika (Xalıq Ölşemi men Numerativter)*, s. 25-30.

26 N. Uwäliyev, *Frazeologiya jäne Tildik Norma*, Respublikalıq Baspa Kabineti, Almatı 1998, s. 34.

27 L. O. Asqar, *Qazaq Tilindegi Täwlik Kezeñderi Atawları*, Doktora Tezi Özeti (Avtoreferat), Almatı 2005, s. 18.

28 A. Q. Turışev, *Mäşhür Jüsip Şığarmalarında Metrologiyalıq Terminder*, Kerekuw, Pavlodar 2008, s. 79-90.

29 L. O. Asqar, *Qazaq Tilindegi Täwlik Kezeñderi Atawları*, s. 14.

2. Uzaklık Ölçü Adları

şaqırım: 1.000 metreye denk gelen uzaklık ölçüsüdür.³⁰ QÄTS'de şaqırım “1.000 metreye eşit bir halk ölçü birimi, kilometre” (QÄTS15, 212). Çok yaygın bir kullanıma sahip bu ifade eserlerde şu şekilde geçmektedir:

Ja-lamanıñ ortalıq qonısı Münjik pen orısqa qarağan Qobdanıñ arası – jüz on şaqırım. (Ja-lama'nın merkez karargâhı Münjik ile Ruslara bağlı Kobda'nın arası jüz on kilometre.) (KBT'T, 229).

Awıl irgesinen jılıp ağatın kişkene özendi örlep, jar jağalap, şiy boylap jüre beredi; älde bir kezde ğana, awıldan üş, tört, keyde bes-altı şaqırım uzap ketkenin anğarıp, kerı burıladı. (Köyün yanından geçen küçük dereden yukarı çıkarak kıyı boyunca sorguç otları arasından yürümeye devam ediyor; bir süre sonra köyden üç, dört, bazen de beş-altı kilometre uzaklaştığını farkedince geri dönüyor.) (K, 72).

Mına, tört-bes mın şaqırım aralıq – qaptağan qazaq. (Şu dört-beş bin kilometrelik ara, kalabalık Kazaklarla meskündür.) (KBT'T, 213).

köş jer: Göç yolunu esas alan bir uzaklık ölçüsüdür.³¹ “Göç yolu boyunca ölçülen mesafeyi bildiren bir halk ölçü birimi”, “bir yerden başka bir yere göç ederken alınan mesafeyi bildiren bir halk ölçü birimidir” (QÄTS8, 388; QÄTS6, 356). “Merhale, bir menzillik mesafe, bir konaklık mesafe, bir günlük yol” şeklinde açıklanabilir uzaktır. Aşağıdaki gibi kullanımı tespit edilmiştir:

Töñjirek tügel öli. Neşe köş jerde tamşı suw joq. (Etraf tamamen ölü. Kaç menzillik mesafede bir damla su yok.) (KBT'T, 234).

bir köş: “Göç etmek üzere yola çıkan kervanın durmadan alacağı mesafe kadar” şeklinde açıklanabilecek bir uzaklık bildiren ölçü adıdır. Tıpkı *köş jer* gibi “bir menzillik mesafe, bir konaklık mesafe, bir günlük yol” da diyebileceğimiz bu ifadenin eserlerde tespit edilen kullanım şekli şöyledir:

Bükil şığıs bet – keñ anğar, taw yeteginiñ qozı köş jerge deyin şarlap, odan arı jele-jortıp bir köş uzap, yeşqanday belgi, nısan tappay bos oraldı. (Bütün doğu tarafı, geniş alanı, dağ eteğinin altı-yedi kilometre kadarlık yerini dolaştı, daha da öteye koşturarak bir menzillik mesafe kadar uzaklaştı, ne bir iz ne bir işaret bulabildi ve eli boş geri döndü.) (KBT'T, 216).

yeki köş şaması: “İki menzillik yol mesafesi, iki konaklık mesafe, iki günlük yol kadar” şeklinde açıklanabilir. Tespit edilen kullanım biçimi şöyledir:

Ja-lama Qobdadan yeki köş şamasındağı Münjik degen jerden jaña astananıñ ornın belgiledi. (Ja-lama, Kobda'dan iki konaklık mesafedeki Münjik diye bir yerde yeni payitahtın yerini işaretledi.) (KBT'T, 203).

30 Ä. Quralulı, *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi*, s. 335.

31 Age., s. 333.

qozıköş jer: “Yaklaşık 6-7 kilometre mesafeyi bildiren bir halk ölçü birimi; kuzuların yayılarak gidebileceği kadar uzaklık” (QÄTS6, 357; QÄTS8, 388). Buna benzer şekilde *qoy örisindey jer* “çok uzak olmayan, yakın yer” (QÄTS9, 664) ifadesi de koyunların otladığı mera kadar uzaklık için kullanılır. *Tüye köş jer* “yaklaşık 50 kilometre mesafeyi bildiren bir halk ölçü birimi” (QÄTS, 360), göç sırasında devenin alabileceği mesafeyi kastetmektedir. “Pek uzak olmayan, yakın yer” şeklinde çevirebileceğimiz *qozıköş jer* ifadesine şu cümlede rastlanmıştır:

Almatının künbatis betinde, qala şeginen qozıköş jerde Rahman-Ata awılı bar. (Almatı'nın batı yönünde, şehrin bu ucundan pek uzak olmayan yerde Rahman Ata köyü var.) (UJ, 214).

köş boyı: Göç etmekte olan kervanın gidebileceği yer kadar mesafeyi ifade etmek için kullanılır. Uzun mesafeyi bildiren *köş boyı* ifadesinin mecazi anlamıyla kullanımı tespit edilmiştir:

Osi bölimde birge jumstaytın, munumen qatar bastap, köş boyı ozıp ketken Ağa ğilmiy qızimetker dâris ötkizip jürgen. (Bu bölümde beraber çalıştığı, bununla aynı zamanda başlayan, ama epey ilerleyen kıdemli araştırmacı bilim adamı ders veriyordu.) (QA1, 108).

oq boyı: Holov'a göre, *Babürname*'de de sıkça geçen *oq boyı* ifadesinin tam olarak nasıl bir mesafeyi veya uzunluğu karşıladığını söylemek güçtür. Çünkü bu birçok faktöre bağlı olarak değişebilmektedir. Sadağın yapısı ve kalitesi, okçunun gücü, okun dengeleyicisi, kiriş ve kirişin gerginliği, rüzgârın yönü ve hızı gibi etkenler göz önünde bulundurulurken bu mesafenin yaklaşık 60-70 metre olduğu tahmin edilebilir.³² QÄTS'de yer alan *oq atım / jeter jer* ifadesi “sadak oku veya tüfek mermisinin ulaştığı yere kadarki mesafeyi bildiren bir halk ölçü birimi” olarak açıklanmıştır. Bu ifadenin zıddı olarak ise *oq jetpes jer* ifadesine yer verilmiştir (QÄTS2, 134; QÄTS6, 358, 382). *Oq boyı* “çok yakın, okun ulaşabildiği uzaklık”³³. “Ok boyu, menzil, ok menzili” diyebileceğimiz *oq boyı* ifadesinin tespit ettiğimiz cümledeki kullanımı şöyledir:

Bul tusta ağın bayaw, arna keñ – oq boyı, yeki qabaq jatağan kök şım... (Burada suyun akışı zayıf, dere yatağı geniş, ok menzili kadar, iki yakası kısacık yeşil çimenlik...) (JŞB, 137).

şılбір boyı: “Uzaklığı, uzunluğu yuların uzunluğu kadar”; şılбір “atı bir yere bağlamak veya çekerek yürütmek için başlığına veyahut tasmaına bağlanan, kıldan yapılmış ince ip, enli kayış”, şılбір tastam / tastarlıq (jer) “yuların bırakılabileceği kadarki mesafeyi bildiren bir halk ölçü birimi” ve “çok yakın mesafe” (QÄTS15, 546; QÄTS6, 360). Şılбір boyı, yular uzunluğu kadar çok yakın, 5-6 metreye denk gelen mesafedir.

arqan boyı: “Bir top organın uzunluğu kadar mesafeyi bildiren bir halk ölçü birimidir” (QÄTS1, 619). Türkiye Türkçesine “organ uzunluğu kadar mesafe” şeklinde çevrilebilecek *arqan boyı* ve “kısacık mesafe” demek olan şılбір boyı ifadelerine şu cümlede rastlanmıştır:

Kisi jaylap basıp, budan qanşama zaman – basqa ğasır... tuwra qırıq yeki jil burın jete almay ketken şılбір boyı, arqan boyı, nebâri jiyırma-otız, eluw-ılpıs qadam jerdi jalğız özi jürip ötti.

32 M. Ş. Holov, “Kniga ‘Babur-name’ Kak Metrologičeskiy İstočnik”, *Nauka ta naukoznavstvo*, S 1, (Ukrayna 2008), s. 123.

33 Ä. Quralulı, *Qazaq Dästürlü Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi*, s. 334.

(Kişi yavaşça adımlayarak bundan nice zaman önce, başka asır (sanki)... tam kırk iki yıl önce erişemediği kısacık, birkaç metrelik, sadece yirmi-otuz, elli-altmış adımlık yeri tek başına yürüyerek geçti.) (QA1, 110).

köz körüm (jer): QÄTS'de *közkörüm* “1) gözün alabileceği kadar mesafe; 2) sabah olunca etrafın aydınlanarak iyi görüldüğü vakit”, *közkörüm jer* “çıplak gözle bakınca görülebilen mesafeyi bildiren bir halk ölçü birimi», *köz jeter / şalım jer* ve *köz jetetin jer* ifadeleri “gözle görülebilen mesafe, çıplak gözle bakınca görülebilecek kadar uzaklık» şeklinde açıklanmıştır. Bunun tam zıddı niteliğinde olan *köz jetpes*, *köz jetkisiz*, *köz jetpeytin*, *köz körmes (qulaq yestimes)* ifadeleri “çok uzak, gözle görülemeyen” şeklinde izah edilmiştir (QÄTS8, 217, 189, 190; QÄTS6, 356, 381, 391). “Çıplak gözle görülebilen, seçilebilen yer, göz erimi uzaklık, göz erimi, ufuk” anlamında kullanılan bu ifade eserlerde şu şekilde geçmektedir:

Ädetinşe, *kezdesuwge qamsız kelgen äskerbasını amanatqa ustaydı da, qasındağı qırıq kisimen Ja-lamanı yetekte, köz körüm jerde turğan ordasına qaray jüredi.* (Her zamanki gibi, görüşmeye hiçbir tehlikeyi sezmeksizin gelen askerbaşını rehin alır ve yanındaki kırk kişi ile birlikte Jalamanın dağ eteği, köz erimindeki karargâhına doğru yürür.) (KBT, 230).

... *keybir topraqtı yetek köz körüm jerge deyin jasıl alqapqa aynalğan.* (... dağın bazı toprak etekleri köz erimi uzaklığına kadar yeşil alana dönüşmüştü.) (KBT, 235).

Taypağlan küreñ qasqa jorğanı üstinde öni bozarıp, ünsiz, äri jaysız kele jatқан Sultanmahmut awıldan köz körüm uzap şıqqan soñ, uyqıdan oyanğanday selt yetip tizgin jıydı da, atına qamşı bastı. (Koyu kahverengi, alnı akıtmalı rahvan atın üzerinde çehresi atmış, sessiz ve keyifsiz oturan Sultanmahmut, köyden köz erimi uzaklaşınca uykusundan uyanmış gibi yerinden sıçradı ve dizgini çekerek atını kamçıladi.) (N, 179).

äwdem jer: “Yakın mesafe için kullanılan bir ifadedir”³⁴. QÄTS'ye göre äwdemjer “sesin işitilebileceği kadarki mesafeyi bildiren bir halk ölçü birimidir” ve äw derlik / degen jer “sesin işitilebileceği kadarki mesafe” (QÄTS2, 502). *Bir äwdemjer* “halk ölçümünde sesin duyulmadığı mesafelerden birini bildiren uzaklık” (QÄTS4, 142). Kazakçada äw “çağırarak, cevap vermek anlamında bir seslenme nidasıdır” (QÄTS2, 502). Dolayısıyla äwdem jer ifadesinin, äw deyince işitilecek kadar yakın bir mesafe için kullanıldığını söylemek doğru olacaktır:

Awıl irgesine, äwdem jerge aparıp üye beredi yeken. (Köyün bir kenarına, yakın mesafeye götürerek yağmayı sürdürüyormüş.) (KBT, 231).

Äwdem jerdegi qaraşa üydiñ aldında mal soyılıp, jalşı jigitter, qızımetşi äyelder küybendep jür. (Çok yakın yerdeki sade bir çadır evin önünde hayvan kesilmiş, hizmetçi gençler ile hizmetçi kadınlar meşgul görünüyorlar.) (N, 174).

äwdem: İncelenen eserlerde äwdem jer öbeğiyle aynı anlamda kullanılan äwdem ifadesine rastlanmıştır:

34 Age., s. 332.

Yağni, tömengi jol – äwdem qiyılısta qızıl jandı. (Demek aşağıdaki yolda, yakın mesafedeki kavşakta kırmızı yandı.) (QA1, 104).

dawıs yestilmes şama: Seslenince sesin işitilmediği bir uzaklığı ifade etmek için kullanılmaktadır. Eserlerdeki kullanım biçimi şu şekildedir:

Ja-lamanıñ işaratımen şerikter dawıs yestilmes şamağa awlaqtadı. (Ja-lama'nın işaret etmesiyle askerler sesin duyulamayacağı kadar bir mesafeye uzaklaştılar.) (KBTT, 242).

qol sozım: QÄTS'de *qol sozım jer* “elin ulaşacağı, yeteceği kadar çok yakın yer” şeklinde açıklanmıştır (QÄTS6, 357). “Uzatılan elin erişeceği kadar bir mesafe, el erimi” diyebileceğimiz bu ifade şu cümlede tespit edilmiştir:

Mine! – dedi Sarjan, araları qol sozımnan alısıraq, betin törge berip qatar turğan... (İşte! dedi Sarjan, araları el eriminden birazcık uzak, yüzünü başköşeye çevirip yan yana duran...) (QA2, 71).

qol usınım: “Eli uzatınca erişilecek uzaklık, çok yakın, el erimi” demek olan bu ifadenin eserlerdeki kullanımı şu şekildedir:

Tas – astı, tört qırlay, sandıqtap qalağan, kisi boyı qol usınım şombal tuğır... (Taş, alt kısmı dört köşeli, sandık biçiminde, insan boyu yüksekliğinde, el erimi mesafede koca heykel temeli.) (QA1, 100).

iyt arqası qıyan: QÄTS'de *iyt arqası qıyan, iytqıyan ve iyt ölgen jer* ifadelerinin anlamı “çok uzak, kör itin öldüğü yer, bir yerin ucu” şeklinde verilmiştir (QÄTS7, 370, 379, 363).

Qayın sinlim osında turatın yedi, küyewi qaytı bolıp, bizdiñ aqsaqal jüre almaydı, topırağına ülgermedik, meni jibergeni göy, iyt arqası qıyannan. (Görümcem burada yaşıyor, kocası vefat etti; bizim aksakal yürüyemediğinden cenazesine yetişemedik, beni gönderdi kör itin öldüğü yerden.) (N, 164).

qadam: Yürüme esnasında insanın ayakları arasındaki uzunluk, adım.³⁵ İnşaat ve sulama işlerinde adımla ölçüler yapılmış olup yaklaşık 60-70 cm'ye denk bir uzunluk ölçüsüdür.³⁶ QÄTS'de Arapça *qadam* “yürürken ayaklar arasında açılan mesafe, adım” sözcüğünün yanı sıra aynı anlamı taşıyan Türkçe *adım* sözcüğü de yer almaktadır (QÄTS1, 93). Anlamı “bir ayak atışıyla alınan mesafe, adım” olan *qadam* sözcüğünün kullanımı şu cümlelerde tespit edilmiştir:

... birew jelkeden tüygiştegendey yerkendep, jedel basıp, onşaqtı qadam attadı. (... sanki birisi ensesine vuruyormuş gibi öne doğru eğilerek hızla yürüyüp on kadar adım attı.) (QA1, 100).

Parkke yenip ülgermedi. Nebäri otız qadam jerdegi şağın parkke. (Parka girmeye yetişemedi. Yalnızca otuz adım yerdeki küçük parka.) (QA1, 105).

35 Age., s. 334.

36 E. Aqçoşqarov, “Xalıq Arasına Keñ Tarağan Bayırğı Ölşemder”, *Qazaq Tili men Ädebiyeti*, S 12, (2000), s. 22.

Kisi qalt burıldı da, jaña beri ötken tusınan bes-on qadam joğarıraq şıǵıp, arǵı betke kesip ötti. (Kişi birden durdu ve demin bu tarafa geçtiği yerden beş-on adım yukarıya çıkarak karşı tarafa geçti gitti.) (QA1, 106).

Solay qaray qadam bastı. (Oraya doğru adımladı.) (QA1, 109).

Yukarıda verilen örnekler dışında Kazak Türkçesinin uzaklık, mesafe ölçü adları ile ilgili söz varlığı şu şekildedir: *qarǵa adım jer; ayşılıq, ayşılıq / altı ayşılıq jer / şalǵay* (QÄTS1, 94, 186); *at ayaǵı / tuyaǵı jeter jer, at boyı, at jeterde, at jeter / jetpes jer, adım attam jer, attam jer, bir / yeki / qos / bes attam jer* (QÄTS2, 69, 70, 71, 123); *biye sawım jer, bōrikpen urup alatın jer, bōrik tastam jer* (QÄTS3, 344, 570, 573); *ayaq jeter jer, jeti dariya, jeti qabat taw üsti, jeti qırđın astında, qamşı salım jer, qurıq boyı jer, qurıq siltem / tastam / sozım jer, süt pisirim jer, sidik şaptırım jer, tüyenin tabanı / tuyaǵı tüsetin jer, jūgirserñ ayaǵın jeter me?* (QÄTS6, 378, 394, 395, 396, 357, 358, 359, 360, 592); *iyek astı jaqın, iyek astında / astınan, iyek artım / sozımday jer* (QÄTS7, 199); *kōgen tastam, kōgen boyı, kōz uşında, kündik jer, küñşilik, küñşilik jer / jol, bir / qırıq qadam* (QÄTS8, 166, 195, 519, 526, 713); *qamşı boyı, qarıs (attam) jer, bir qarıs jer, qozı kōgen jer, qozı qayırım, qozı kōgenindey jer* (QÄTS9, 190, 409, 658, 659); *qulaş sozım / sozba, qurıq boyınday jer, qurıqsiltem, altı qırđın astınan, qır astında, qırq küñşilik jer* (QÄTS10, 297, 346, 429, 430, 579, 580, 613); *nayza boyı* (QÄTS11, 457); *sāskelik jer, soyısalım* (QÄTS13, 93); *tas laqtırım jer, tayaq tastam / tastamday / siltem jer, tayaq boyı, tüye köstik jer, tüstik jer / jol, tizgin boyı* (QÄTS14, 20, 29, 46) vd.

3. Uzunluk Ölçü Adları

qulaş: “1) Omuz hizasında iki yana gerilerek açılmış kollar arasındaki mesafe; 2) bu vaziyette açılmış kollar arasındaki uzunluğa denk gelen ölçü” (QÄTS10, 296). *Bir qulaş* “iki yana açılmış kollar arasındaki uzunluk” (QÄTS4, 145). *Qulaş*, yanlara açılmış kolların parmak uçları arasındaki uzunluğu bildiren ölçü birimi, kulaç.

Kespektek degen – uzındığı qulaşqa taqaw, juwandığı bilektey ğana jumır qayın. (Kespektek denilen bir kulaç kadar uzunluk, kol bileği kadar kalınlıktaki huş ağacından sopadır.) (OT, 210).

sınıq süyem: Davidoviç, *süyem*’in 18 cm’ye eşit olduğunu zikretmiştir.³⁷ QÄTS’de *süyem* “başparmak ile işaret parmağının açılmasıyla yapılan bir halk ölçüsüdür”. Bu sözcüğün türevlerinden olan *süyemde* – “süyem ile ölçmek” anlamını ifade etmektedir (QÄTS13, 401). *Süyem*, başparmak ile işaret parmağının gergin açılmasıyla oluşan ölçüdür.³⁸ *Sınıq süyem / qarıs* ise “bir süyemin dörtte üç kısmı”, “küçük, çok ufak, bir parmak eninde”, “başparmak ile işaret veya orta parmak bükülerek yapılan ölçü” (QÄTS13, 401, 521). *Sınıq süyem*, başparmak ile bükülü vaziyetteki işaret parmağının arasındaki uzaklıktır.³⁹ Anadolu ağızlarında “süyem, sere, süngüç” demek olan *süyem* sözcüğünün bir türevi olan *sınıq süyem* ifadesine şu cümlede rastlanmıştır:

37 E. A. Davidoviç, *Materialı po Metrologii Srednevekovoy Sredney Azii*, Moskva 1970, s. 119.

38 Ä. Quralulı, *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi*, s. 335.

39 Age., s. 335.

Aldımen, äldeqaydan uzındığı tuwra *sınıq süyem*, *süngidey appaq iynesin suwırdı*. (Önce bir yerden, uzunluğu *süyemin* dörtte üçü uzunluğunda, mızrak gibi bembeyaz iğnesini çıkardı.) (K, 88).

şınaşaqtay: “Çok küçük, ufak” ve şınaşaқ “beş parmağın en küçüğü” (QÄTS15, 565). “Serçe parmağı kadar küçük, çok kısa” anlamında kullanılan şınaşaqtay ifadesine aşağıdaki cümlede rastlanmıştır:

Al Marat, jaņa ayttıq, şınaşaqtay birdeje. (Marat ise, biraz önce dediğimiz gibi, *serçe parmağı kadar* bir şey.) (UJ, 232).

arşında:- QÄTS’de *arşın* “0,71 metreye denk gelen uzunluk ölçüsü” ve bu sözcüğün türevi olan *arşında* – “1) bir nesnenin uzunluğunu arşın ile ölçmek; 2) adımlarını geniş açarak yürümek, geniş adımlar atmak” şeklinde açıklanmıştır (QÄTS1, 674). Aşağıdaki örnekten de görüleceği üzere sözcük, tespit edilen cümlede ikinci anlamıyla kullanılmıştır:

Sodan soñ munday miymirt tirşilik, önimsiz äreketten jalıǵıp ketse kerek, şarbağın köterip, *bir-aq künde arşınday attap, yerñ soñǵı, mızǵımas şekarağa toqtadı*. (Sonra bu tekdüze hayat ve verimsiz hareketten usanmış olsa gerek, çitini kaldırdığı gibi *arşınlayarak* soluğu en uç sınır çizgisinde aldı.) (UJ, 234).

Verilen örnekler dışında genel olarak Kazak Türkçesinde kullanılan uzunluk ölçü adları şöyle sıralanabilir: *adım, qadam, kere qulaş, köş qulaş, özek qulaş, sala qulaş, qarıs qadam*⁴⁰; *kere süyem, qarıs süyem*⁴¹; *sere, sere qarıs*⁴²; *börte*⁴³; *bilem* (QÄTS4, 123); *kez* (QÄTS7, 526); *qar, qarıs, jartı qarıs, sınıq qarıs, taban qarıs* (QÄTS9, 270, 408, 409); *qulaş boyı, qırıq qulaş, qulaş qulaş, qulaştay* (QÄTS10, 297, 298); *on yeki tutam (oq, jay)* (QÄTS11, 682); *sajın* (QÄTS12, 534); *tutam, bir / bir-aq tutam* (QÄTS14, 444); *şıntaqtay* (QÄTS15, 569) vd.

4. Hacim Ölçü Adları

quşaq: QÄTS’de *quşaq* “açık kollarla göğüs arasındaki bölüm”, *bir quşaq* “açık kollarla göğüs arasına sığabilen miktarda olan”, *quşaq quşaq* “bol bol, kucak kucak, kucaklanabilecek miktarda olan” şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca *quşağına siyğanday* ifadesi de “büyük, geniş, hacimli” anlamında kullanılmaktadır (QÄTS10, 462-463; QÄTS13, 476). *Bir quşaq* “iki kolun arasını dolduracak kadar” (QÄTS4, 145). Aşağıda verilen örnekte *quşaq* sözcüğünün aynı zamanda “açık kollarla göğüs arasına sığabilen kalınlıkta olan» anlamını da ifade ettiğini görmekteyiz:

40 R. T. Sabırxanova, M.-J. Köpıyev Şıǵarmalarındaǵı Metrologiyalıq Leksika (Xalıq Ölşemi men Numerativter), s. 42.

41 A. Q. Turışev, M.-J. Köpıyev Şıǵarmalarının Etnomädeniy Leksikası. Monografıya, s. 394.

42 A. Q. Turışev, “Mäşhür Jüsip Köpıyev Şıǵarmalarının Etnomädeniy Negizderi”, Ölketañuw, S 1, (Pavlodar 2005), s. 150.

43 A. Q. Turışev, Mäşhür Jüsip Şıǵarmalarındaǵı Metrologiyalıq Terminder, s. 90.

Qiyısq ağaş... Juwandığı quşaqtan astam, qojır-qojır dişi baltalap şapsa sızat tüspes berik. (Eğri ağaç... Kucağa sığmayacak kalınlıkta, pütürlü gövdesi balta vursa çatlamayacak kadar sağlam.) (QA1, 117).

qos judırıqtay: QÄTS'de *judırıqtay* “1) çokküçük, ufacık; 2) çokbüyük, kocaman” (QÄTS6, 537). “Yumruk kadar” demek olup yerine göre büyük veya küçük anlamı veren *judırıqtay* sözcüğünün *qos juduruqtay* kullanımı ise “iki yumruk büyüklüğünde, iki yumruğun birleştirilmesiyle oluşan büyüklükte, çift yumruk kadar, kocaman” anlamını ifade etmektedir:

Tek iyrembaqta ğana ösuwi mümkün, ülkendiği qos judırıqtay, sırtı dımdana tolqığan, alqızıl reñdi, hoş iyisti aport almadan köz tunadı. (Yalnızca irem bağlarında yetişebilir, büyüklüğü çift yumruk kadar, dışı nemli, hoş kokulu aport elmaları göz kamaştırıyor.) (QA1, 125).

sotıq: 100 metre karelik alanı bildiren bir ölçü birimidir.⁴⁴ Rusça yüzey ölçü birimi olan *sotka* kelimesinin Kazakçadaki şeklidir. Arazi ölçümünde kullanılan bu sözcüğün Türkiye Türkçesindeki karşılığı *ar* olup aşağıdaki gibi kullanımı tespit edilmiştir.

Qalğanı az ba? Tuwra on altı sotıq. Bäribir menen köp. Meniki nebäri on tört sotıq. (Kalanı yetmiyor mu? Tam tamına on altı ar. Yine de benimkinden büyük. Benimkisi yalnızca on dört ar.) (UJ, 230).

yeli: Parmak kalınlığında, parmak eninde bir ölçü birimidir.⁴⁵ QÄTS'de yer alan *yeli* için “uzunluğu, kalınlığı bildiren parmak ölçüsü, parmak”, *taban yeli* ifadesi için “dört parmak ile başparmağın birlikte tutulmasıyla ölçülen, kalınlık bildiren bir halk ölçü birimidir ve genellikle at *qazısının*⁴⁶ kalınlığını ifade etmede kullanılır” açıklamaları bulunmaktadır (QÄTS5, 249; QÄTS13, 584). *Bir yelidey* “parmak kalınlığında”, *bir yeli* “1) parmak kalınlığı kadar; 2) azıcık, zerre kadar” (QÄTS4, 143). *Yeki yeli* ise “iki parmak kalınlığında, iki parmak kadar” anlamındaki bir ölçü birimidir.

Janı keneresinen yeki-aq yeli tüsken qımız özinen-özi sarqılıp bitipti – ıdıs tübinde jartı tamşı joq. (Demin kenarlarından sadece iki parmak kadar inen kıymız, kendiliğinden bitivermiş, kâsenin dibinde yarım damla bile yok.) (KBT'T, 216).

şıntaq yeli: QÄTS'de *şıntaq* “1) kol ile ön kol arasındaki eklemin arka yanı; 2) eskiden Orta Asya ve Kazakistan'da yaygın kullanıma sahip olan uzunluk ölçülerinden biri, orta parmak ucundan dirseğe kadar olan aralık, dirsek” (QÄTS15, 568). *Şıntaq yeli* ise “dirsek eti kalınlığında, dirsek eti kalınlığında olan, çok ince» anlamında kullanılmaktadır. Eserde tespit edilen kullanım şekli aşağıdaki gibidir:

Kitabı... kitabıñdı aldım deydi. Qanşama dawmen, teñ jarımı qırqılıp, qalğan jarımı bar sölinen ayrılıp şıqqan, şıntaq yelige jeter-jetpes, jadaw yeñbek. (Kitabı... kitabını aldım diyor. Onca

44 Ä. Quralulı, *Qazaq Dästürli Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi*, s. 335.

45 *Age.*, s. 333.

46 *Qazı*, atın yağlı kaburga kemiğinin etiyle beraber tuzlanarak bağırşağın içine yerleştirilmesiyle yapılan milli yiyecek türüdür. *Age.*, s. 128.

tartışmada tam yarısının kesilmesinden artakalan yarısının tüm inceliğini kaybettiği, ancak dirsek eti kalınlığında olan, fakir bir eser.) (QA1, 108).

japıraq: QÄTS'de *bir japıraq* “çok küçük» demektir (QÄTS6, 62). *Bir japıraq* “1) azıcık, az miktarda; 2) bir yolumluk, çok küçük boyutta olan; 3) zerre kadar” (QÄTS4, 143). Daha çok et, kâğıt gibi nesnelerin hacmini ifade etmede kullanılan bir ölçü birimidir. Türkiye Türkçesinde *lokma* sözcüğü ile karşılanabilir. Eserlerdeki kullanım şekli aşağıdaki gibidir:

Awzma uzın japıraq quyırıqmay tüsip yedi... Tağı bir-yeki japırağım aldı. (Ağzına uzun yaprak gibi kuyruk yağı gelmişti... Bir iki lokma daha aldı.) (N, 177).

qılış sırtınday: QÄTS'de *pışaq sırtınday / qırınday* “çok ince anlamındaki bir halk ölçü birimidir» açıklaması bulunmaktadır (QÄTS12, 418). “Bıçak sırtı kadar» anlamındaki söz konusu ifadeye benzer şekilde *qılış* sözcüğünün kullanımıyla *qılış sırtınday* “kılıç sırtı kadar ince, kılıç sırtı gibi” ifadesinin oluşturulduğu görülmektedir:

Qılış sırtınday ğana, juqaltan, qubaqan kitap qırıq quraw yeken. (Kılıç sırtı kadar ince, orta büyüklükteki kitap kırk parçaya dağılmış.) (JQS, 128).

Yukarıda verilen örnekler dışında Kazak Türkçesinde kullanılan hacim ve kalınlık ifade eden ölçüler şöyle sıralanabilir: *at töbelindey, barmaq, barmaq basım, barmaq / barmaqıtıj basınday, barmaq yeli, barmaqıtay, bas barmaqıtay* (QÄTS2, 74, 734, 735); *bes biyenin sabasınday* (QÄTS3, 339-340); *bilektey, bir dese, bir jartı jer* (QÄTS4, 122, 143, 144); *yeşkiniñ asığınday, yeşkidey* (QÄTS5, 485); *ultaraqıtay jer* (QÄTS6, 360); *kıyıkıtın asığınday, közkörimdik* (QÄTS8, 42, 217); *qoy asığınday* (QÄTS9, 663); *tobıqtay* (QÄTS14, 193); *şınaşaq yeli, şıntaqıtay* (QÄTS15, 565, 569) vd.

5. Alan Ölçü Adları

at şaptırım: QÄTS'de *atşaptırım* “1) yaklaşık 2-3 kilometrelik mesafeyi bildiren bir halk ölçü birimidir; 2) bir ucundan diğer ucuna çok büyük alanı kapsayan” ve *atşaptırım jer* “yaklaşık 2-3 kilometre uzaklıktaki yer” (QÄTS2, 131) şeklinde açıklanmıştır. *At şaptırım (jer)*, yaklaşık 3-4 kilometrelik bir mesafeyi bildiren ifadedir.⁴⁷ “Uzak yer, yaklaşık 20-25 kilometre uzaklığı bildiren bir halk ölçü birimidir” (QÄTS6, 343). Bir uzaklık ölçü birimi olan *at şaptırım* ifadesi, aşağıdaki örnekten de görüldüğü gibi alan ölçü birimi olarak da kullanılmaktadır. “At koşturacak kadar geniş, atın koşabileceği kadar büyük alan” şeklinde açıklanabilir:

Sarjannıñ şeberhanası at şaptırım körindi. (Sarjan'ın atölyesi at koşturacak kadar geniş göründü.) (QA2, 17).

Şıñırağan äsem saray. Sayası at şaptırım körinedi. (Gösterişli görkemli saray. Genişliği at koşturacak kadar görünüyor.) (QA1, 104).

47 Age., s. 332.

qunan şaptırım: 3-4 kilometre mesafe için kullanılan bir ifadedir.⁴⁸ “Yaklaşık 3-4 kilometre kadar bir yer” (QÄTS10, 346). *Qunan şaptırım jer* “yaklaşık 10-15 kilometrelik mesafeyi bildiren bir halk ölçü adıdır” (QÄTS6, 357). *Qunan*, iki yaşını geçmiş, üç yaşına girmemiş erkek at (QÄTS10, 345). Bu ifadenin at koşturacak kadar geniş alanı ifade ettiği aşağıdaki örnekte de görülmüştür:

Yeki aralıq – awmağı qunan şaptırım kökjasıl alqap. (İkisinin arası, at koşturacak kadar alana sahip yemyeşil bölge.) (QQKSA, 191).

tay şaptırım: *tay şaptırım / şaptırımday jer* “tay koşarken nefes nefese kalmayacak kadar uzaklık, 5-10 kilometrelik mesafeyi bildiren bir halk ölçü birimi”, “tay yarışının yapıldığı, çok uzak olmayan mesafeyi bildiren bir halk ölçü birimidir» (QÄTS6, 359; QÄTS13, 617). *Tay*, Kazakçada bir yaşını geçmiş, iki yaşına girmemiş at yavrusuna denir (QÄTS13, 617). *Tay şaptırım* ifadesinin at yavrusunun rahatça koşabileceği kadar geniş alan için de kullanıldığı, tespit edilen örnekte görülmüştür:

Siyrek toğaylı özen iyini men tüyetaylı qırat aralığındağı tay şaptırım ken tübek şöbi jutan, *seldir şiyrewit, bozğıl qıyaqtı sarjağal oypağğa aynalıptı*. (Seyrek ağaçlı dere yatağı ile eğimli tepe arasındaki tay koşturacak kadar geniş kıstak, otu az, seyrek sorguç otu olan, boz ayrık otlu kirlili çukura dönüşmüş.) (JŞB, 136).

jırta qarıs: QÄTS’de *qarıs* “başparmak ile orta parmağın arasıyla ölçülen uzunluk ölçüsü”, *kere / jırta qarıs* “alın, iki kaş arası, yüz, çene, ağız, azı dişi, omuz ve kürek kemiği, ayrıca atın kulağı, yele yağı, cidago bölgesi, koltuk altı, bacaklarının arası, ön bacaklardan arka bacaklarına kadarki kısmının ölçümünün, başparmak ile orta parmağın gerilerek açılmasıyla yapıldığı bir halk ölçü birimidir” (QÄTS9, 408; QÄTS7, 636). *Jırta qarıs* ve *kere qarıs* “başparmak ile orta parmağın gerilerek açılmasıyla yapılan uzunluk ölçü birimi” (QÄTS6, 747). *Kere qarıs* ifadesinin eş anlamlısı olarak *taban qarıs* ifadesi de kullanılmaktadır (QÄTS13, 584). Bu açıklamalardan görüleceği üzere *jırta qarıs*, *kere qarıs* ve *taban qarıs* ifadelerinin tıpkı *qarıs* gibi genişlik, en ifade etmede de kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim tespit edilen cümlede de en ifade etmekte olup “karış, bir karış” anlamını vermektedir:

Saqaldarı qawğaday, qulaqtarı tebingidey, mañdayları jırta qarıs. (Sakalları kucak kadar, kulakları koca koca, alınları bir karış.) (OT, 203).

Alan bildiren diğer ölçü birimleri arasında: *aydam*, *alaqanday* (QÄTS1, 143, 353); *böltek* (QÄTS3, 551); *köldey* (QÄTS8, 261); *ultaraqtay* (QÄTS14, 713); *üy ornınday* (QÄTS15, 24) vd. sayılabilir.

6. Derinlik ve Yükseklik Ölçü Adları

şaşasınan asuw: *şaşa* “atın incığı ile tırnağının birleştiği yerde bulunan uzun kıllar” (QÄTS15, 299). *Şaşasınan asuw* atın *şaşasını* yani topuğun arka kısmındaki kıllarını geçen derinliği bildiren bir halk ölçü birimidir.

48 Age., s. 334.

Qar jılqınıñ şaşasınan asıp, tizesine taqağanda, sonar küni bir-bir atqa minip şığadı. (Kar atın topuk arkası kollarını geçip dizlerine yaklaştığında, ilk karın yağdığı ve izin görüldüğü zaman atlanarak yola koyulurlar.) (OT, 210).

yeki tüye boyınday: “İki devenin üst üste geldiğindeki yükseklik kadar, çok yüksek» demek olan bir yükseklik ölçü birimidir. Eserlerdeki kullanımı şu şekildedir:

Beriktigi yeki tüye boyınday, qalındığı bir qulaş, töniregi toğız jüz qadamdıq berik qorğan salımtı. (İki deve yükseklüğünde, kalınlığı bir kulaç, etrafı dokuz yüz adımlık, sağlam bir kale yapılmış.) (KBT, 236).

Kazak Türkçesinde insanı esas alarak suyun derinliğini ölçmede kullanılan *baqaydan, qızıl asıqtan, tizeden, beluwardan, kindikten, iyıqtan, töbeden, kisi boyı* gibi, atı esas alan *attın şaşasınan, üzenğiden, qabırğalıqtan, at kekilinen, at qulağınan, at boyınan asadı / keledi*⁴⁹ gibi ölçüleri de zikretmek gerekir.

7. Ağırılık Ölçü Adları

bir mısqa: Arapça *mısqa* “1) 25 grama denk gelen ağırılık ölçü birimidir, bir *qadaqta* 96 *mısqa* vardır; 2) yok denecek kadar az, çok az», *bir mısqa* “çok küçük, zerre kadar” açıklamaları verilmiştir (QÄTS11, 421). Eserdeki kullanımı şu şekildedir:

Sol maldı qayta jıynap, kesek-kesek altınğa aynaldırıp, Aqınnıñ Torayğır köliniñ jağasında jalğız turğan muñdı molasınıñ üstine aparıp üyek... ötken ğapıl is bir mısqa jeñildey me? (O malı mülkü yeniden bir araya getirerek külçe külçe altına çevirsek, Şair'in Torayğır gölünün yakasında tek başına duran hüzünlü mezarına götürüp yığsak... geçmişteki düşüncesizce iş zerre kadar hafifler mi?) (N, 183).

Mısqa sözcüğünün bir türevi olan *mısqalda* – “1) miskal ölçüyle ölçmek; 2) azar azar, ağır ağır” (QÄTS11, 421) sözcüğünün ikinci anlamındaki kullanımı saptanmıştır:

Sodan soñ, tamır tartıp, japıraq jayıp, boy sozğan sayın, awıs salmağı tömen tartıp, mısqaldap, burınğıdan ärmen qiysaya bergen. (Ondan sonra kök salıp yapraklanarak boy attıkça ağırlığı aşağıya doğru çekmiş, azar azar eskisinden daha da eğrilmişti.) (QA1, 117).

qap: Yün, jüt veya pamuktan dokunmuş, dörtgen şeklindeki yiyecek ve diğer nesnelere koymaya yarayan kap, çuval (QÄTS9, 253). Çuval, dökülüp dağılabilen cisimler için bir ölçü birimidir. XIX. yüzyılda Orta Asya'nın kuzeydoğu bölgelerinde ölçü birimi olarak *qap* terimi kullanılmıştır. Yaklaşık dört put yani 65-66 kilograma denk gelmektedir.⁵⁰ Günümüzde ise Kazak Türkçesinde *qap* sözcüğü çuvalın alabileceği miktarı ifade etmektedir:

Küzde qırmannan alğan birer qap biydayları bar. (Sonbaharda harman yerinden aldıkları bir-iki çuval buğdayları var.) (KX, 195).

49 Ä. Bolğanbayev, *Qazaq Tiliniñ Leksikologiyası*, s. 28.

50 E. A. Davidoviç, *Materiali po Metrologii Srednevekovoy Sredney Azii*, s. 83.

qadaq: Davidoviç, *qadoq* ifadesinin XIX. yüzyılda Semerkand ve Katta Kurgan'da bir fund yani 409,512 grama denk geldiğini belirtmiştir.⁵¹ Kazak Türkçesinde ise *qadaq*, iki yüz grama eşit bir ağırlık ölçüsüdür (QÄTS8, 710)⁵². Türkiye Türkçesinde *libre* sözcüğüyle karşılanmaktadır:

Qiyıstıra qalanıp, sırtınan şüperekpen tıǵız tigilgen jartı qadaq qant. (Bir bez parçasının içine konularak ağzı dikilen yarım libre şeker.) (KX, 200).

jartı qarın: Kazak Türkçesinde *qarın* sözcüğü *sarı may*, *may* (tereyağı) sözcükleriyle birlikte kullanılarak kurutulmuş hayvan midesinin alacağı kadar ağırlıkta tereyağını ifade eder. Eski usul gıda muhafaza yöntemlerinden biri olarak daha çok koyun midesi iyice temizlenip günlerce kurutulur; içine tuzlanmış tereyağı konulup hiç hava kalmayacak şekilde ağzı sıkıca kapatılır ve böylece uzun süre tazeliği korunarak muhafaza edilir. Kazakçada *bir qarın may* “kurutulmuş midenin alabileceği kadar tereyağı”, *jartı qarın may* “kurutulmuş midenin yarısı kadar tereyağı” şeklinde yaygın kullanıma sahip ölçü birimleri mevcuttur. QÄTS'de *qarın qarın* “birkaç karın, çok, bol” ifadesine yer verilmiştir (QÄTS9, 408).

dorba: Farsça kökenli *dorba* “içine kuru yiyecek, öteberi koymaya yarayan kap, araç” (QÄTS4, 718). Genellikle torbanın alabileceği miktardaki yiyecekleri kasteden bir ölçü adıdır. Eserlerdeki kullanımı şu örnekte tespit edilmiştir:

Jalǵız sıyardan jıynaǵan jartı qarın may, yeki-üş dorba qurt, irimşik. (Tek inekten biriktirdiği yarım karın tereyağı, iki-üş torba kurut, peynir de cabası.) (KX, 195).

Kazak Türkçesinde kullanılan diğer ağırlık ölçü birimleri şöyledir: *batpan* (QÄTS3, 105); jüz batpan (QÄTS6, 602); *bir qasıq* (QÄTS9, 438); *muñ batpan*, *mısqalday*, *mısqaldıq* (QÄTS11, 410, 422); *segiz batpan* (QÄTS13, 117) vd.

8. Miktar Ölçü Adları

tal: Kazak Türkçesinde sayılabilen nesnelerin miktarı belirtilirken *tal* ve *dana* sözcüğü kullanılmaktadır: üç tal kartop (beş tane patates), *bes tal qabırǵa* (beş tane kaburga kemiği), *bir tal saqal* (bir tel sakal), *bes tal şaş* (beş tel saç, seyrek saçlar) gibi. Türkiye Türkçesinde “adet, tane” sözcükleriyle karşılanır. Tespit edilen kullanım şekli aşağıdaki gibidir:

Basında tört-aq tal şaşı qalǵan, köziniñ aldı kökpeñ-kök, bet-awzı ayǵız-şıymay Qanat buǵan da şıdap yedi. (Başının üzerinde sadece dört tel saçı kalan, gözlerinin etrafı gömgök, ağzı yüzü kaymış Kanat buna da ses etmedi.) (UJ, 235).

qos uwıs: “İki elin yarı açık vaziyette birleştirilerek alabileceği miktar” (QÄTS10, 118) ve *bir uwıs* “avucun içini dolduracak kadar, avuca sığacak kadar” şeklinde açıklanmıştır (QÄTS14, 671).

51 Age., s. 83.

52 Aynı bilgi Ä. Quralulı'nın çalışmasında da geçmektedir. Bk. Ä. Quralulı, *Qazaq Dästürlü Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi*, s. 334.

İki avuç dolusu, Anadolu halk ağızlarında “koşam, lişeri” olarak karşılanan *qos uwıs* ifadesine şu cümlelerde rastlanmıştır:

Qos uwıs qurt. (İki avuç kurut.) (KX, 200).

Meniñ qanjiğamda qımız quylğan torsıq, qorjın tübinde, tün asa qalsam talğajaw bolar degen qos uwıs qurt. (Eyerimin kayışına asılı, içinde kıymık olan tulum, heybemin dibinde geceye kalırsam atıştırmalık olsun düşüncesiyle konulan iki avuç kurut vardı.) (OT, 206).

bir jutım: QÄTS'de *jutım*, *bir jutım* ifadesi “su, süt gibi sıvı içiminde ağza alınan miktar” şeklinde açıklanmıştır. Bunun gibi *jalğız jutım* “tek yudumluk, göğsü gererek bir defalık alınan nefes” ifadesine de yer verilmiştir (QÄTS6, 588). Eserlerdeki kullanımı şu şekildedir:

Torsıqtıñ awzıman. Bir jutım... (Tulumun ağzından. Bir yudum...) (OT, 212).

jartı urttam: QÄTS'de *urttam* “bir avurtluk, bir yudum” ve (*bir*) *urttam suw* “bir yudum su, bir yudumluk su miktarı” ölçü adlarına yer verilmiştir (QÄTS1, 741, 742). *Jartı urttam* ise sıvılar için bir yudumdan daha az miktarı ifade etmekte kullanılır:

Jalğız şölmek. Şay keseniñ tübine jartı urttamnan quyıp, ıdıstarın sındıra jazdap, jappay soğıstırıp, tartıp-tartıp aldı. (Tek şişe. Çay kâselerinin dibine yarım yudum koyarak, kâseleri kırarcasına tokuşturun kafalarına diktiler.) (OT, 210).

qağaz şay: Ufalanarak kâğıt kutuya konulan çay (QÄTS8, 698).

Bir qorapşa – eluw gramdıq qağaz şay. (Bir kutu elli gramlık kâğıt çay.) (KX, 200).

bir tabaq yet: “Bir tabağın alabileceği miktarda et” anlamında ölçü bildiren bir ifadedir.

bir ayaq qımız: “Bir kâsenin alabileceği miktarda kıymık” anlamında bir ölçü ifadesidir. Eserlerdeki kullanımı şu şekildedir:

Sultanmaxmut bar sıyapat osı bir tabaq yet, bir ayaq qımızben bitkenin bilip otır. (Sultanmahmut, bütün ağırlama faslının şu bir tabak et ve bir kâse kıymıkla sona erdiğini anlıyor.) (N, 178).

bir awız: QÄTS'de üş awız “bir çift söz” ifadesi yer almaktadır (QÄTS15, 93). “Az ve öz konuşma, bir-iki söz” diyebileceğimiz “bir awız” ifadesi yaygın bir kullanıma sahiptir. Eserde şu kullanıma rastlanmıştır:

Oqalı şekpendi, altındı qılıştı körıp turğanda, yesi şığıp, işi jansa da, bir awız iltiyfat bildiruwge jaramadı. (Sırmalı cepkeni, altınlı kılıcı görüp aklı başından gidip kıskançlıktan çatlasa da bir çift iltifatlı söz söylemeye yaramadı.) (N, 178).

Kazak Türkçesinde miktar bildiren diğer ölçü birimleri şöyle sıralanabilir: *atım* (QÄTS2, 134); *bir şaynam* (QÄTS4, 147); *bir kese* (QÄTS7, 683); *bir qora qoy, qoralı qoy* (QÄTS9, 662, 665); *bir tisteme, tisteme, bir uwıs un* (QÄTS14, 637, 727); üzim, *bir üzim nan, bir / bir-yeki şağım qant, bir şağım quw, şökim, bir şökim, şökimdey, şımşım, bir şımşım* (QÄTS15, 20, 190, 414, 557) vd.

Sonuç

Bu çalışmada Edebî Kazak Türkçesine ait ölçü adları bir araya getirilmeye çalışılmış, yöresel kullanımlara ise yer verilmemiştir. Bunun için Kazak yazar Muxtar Mağawin'in *Kökbalaq* adlı romanı ile *Jazdıgün Şilde Bolğanda*, *Qiyısq Ağaş*, *Qıpşaq Aruwı*, *Qara Qağaz Kelgen Salıq Ağam*, *Karlagtan Xat*, *Kesik Bas – Tiri Tulup*, *Nala*, *Orıstıñ Töresi*, *Jüsiptıñ Qızı Svetlana* ve *Ult-Aralıq Janjal* başlıklı hikâyeleri taranmak suretiyle elde edilen ölçü birimleri incelenmiştir.

Söz konusu eserlerde anlamları esas alınarak tasnif edilen ölçü ifadeleri arasında zaman ölçülerinin en kalabalık kadroyu oluşturduğu saptanmıştır. Gün içerisindeki güneşin hareketi ve yönü dikkate alınarak dilin imkânları dâhilinde olabildiğince ayrıntılı zaman anlatımına başvurulduğu ortaya konulmuştur. Zamanın insan yaşamındaki önemini vurgular nitelikte olan söz konusu ifadeler oluşturulurken günlük hayatta kullanılan nesnelere dayanılarak yararlanıldığı görülmüştür: *yet pisirim uwaqt* (etin pişeceği kadar zaman), *süt pisirim* (sütün pişeceği kadar zaman) gibi. Dinî ibadetler esas alınarak zamanın belirlenmesi de söz konusudur: *yekindi / yekinti* (ikinci), *besin* (öğle) gibi. Uzaklık ölçü adlarının sayı bakımından zaman ölçü adlarından sonra ikinci sırada geldiği saptanmıştır. Uzaklık ölçümünde eski Türk konargöçer yaşam tarzını sembolize eden *bir köş* (bir konaklık mesafe), *yeki köş* (iki konaklık mesafe) gibi ifadelerden yararlanıldığı görülmüştür. Ayrıca avcılıkla ilgili olarak *oq boyı* (ok boyu), hayvancılık kültürüne dayalı *arqan boyı* (organ boyu), şılbır *boyı* (yular / çılbır boyu), *qozıköş jer* (kuzuların gidebileceği kadar uzaklıktaki yer), *biyesawım jer* (kısrağın sağılmasının alacağı kadar sürede varılacak yer) gibi unsurlardan faydalanılmıştır.

İnsan uzuvlarının ölçü belirlemede rol aldığı da bilinmektedir. Uzuv adlarından hareketle ölçü bildiren *barmaq* (parmak), *şınaşaq* (serçe parmağı), *köz körım jer* (göz erimi), *qol sozım / usımım* (el erimi), *kindikten* (göbekten), *ıyıqtan* (omuzdan), *ayaq jeter jer* (yürüme mesafesi) ifadeleri, Kazak Türkçesinin antropometrik sisteminden sadece birkaç örneği teşkil etmektedir.

Ölçü ifade etmede Eski Türkçe *yekindi*, *yekinti* gibi kelimelerin yanı sıra yabancı dillerden de alıntılar yapıldığı görülmüştür: Arapça *azan* (ezan), *säri* (seher), *qadam* (adım), *musqal* (miskal); Farsça *säske* (kuşluk vakti), *nayza (boyı)* [mızrak (boyu)], Rusça *sotıq* (ar), *sajm* (üç arşın) gibi.

Çalışmada Edebî Kazak Türkçesine ait ölçü bildiren söz varlığının büyük oranda ortaya konulmasına gayret edilmiştir. Bunun için nitel araştırma yöntemlerinden tarama yoluyla çeşitli çalışmalarda ve özellikle 15 ciltlik *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi*'nde (Edebî Kazak Dilinin Sözlüğü) tespit edilen ölçü birimlerine de yer verilmiştir. Bütün bu söz varlığı, dilin zenginlik ve inceliklerini, Kazakların tarih boyunca tabiatla iç içe oluşunu, göçebe ve hayvancılık kültürünü, kısacası yaşam tarzını gözler önüne sermektedir.

KISALTMALAR

JQS	<i>Jüsiptiñ Qızı Svetlana</i> (Jüsip'in Kızı Svetlana)
JŞB	<i>Jazdıgün Şilde Bolğanda</i> (Yaz Ayı Temmuz Olunca)
K	<i>Kökbalaq</i> (Kökbalak)
KBTT	<i>Kesik Bas – Tiri Tulup</i> (Kesik Baş, Diri Post)
KX	<i>Karlagtan Xat</i> (Karlag'dan Mektup)
QA1	<i>Qıysıq Ağaş</i> (Eğri Ağaş)
QA2	<i>Qıpşaq Aruwı</i> (Kıpçak Güzeli)
QÄTS1	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> (Edebi Kazak Dilinin Sözlüğü). 1. Cilt
QÄTS2	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 2. Cilt
QÄTS3	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 3. Cilt
QÄTS4	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 4. Cilt
QÄTS5	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 5. Cilt
QÄTS6	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 6. Cilt
QÄTS7	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 7. Cilt
QÄTS8	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 8. Cilt
QÄTS9	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 9. Cilt
QÄTS10	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 10. Cilt
QÄTS11	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 11. Cilt
QÄTS12	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 12. Cilt
QÄTS13	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 13. Cilt
QÄTS14	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 14. Cilt
QÄTS15	<i>Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi</i> . 15. Cilt
QQKSA	<i>Qara Qağaz Kelgen Salıq Ağam</i> (Kara Haberi Gelen Salık Ağabeyim)
N	<i>Nala</i> (Sitem)
OT	<i>Orıstıñ Töresi</i> (Rus Asilzadesi)
UJ	<i>Ult-Aralıq Janjal</i> (Milletlerarası Skandal)

KAYNAKÇA

- Əbilqasimov, B., S. Biyzaqov, Ə. Jünisbekov vd., *Qazaq Ədəbiy Tilinin Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C V, D-J, Til Bilimi İnstitutu, Almatı 2011.
- Əşimbayeva, N., Q. Rısbergenova, J. Mankeyeva vd., *Qazaq Ədəbiy Tilinin Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C IV, B-D, Til Bilimi İnstitutu, Almatı 2011.
- Aqçoşqarov, E., “Xalıq Arasına Ken Tarağan Bayırğı Ölşemder”, *Qazaq Tili men Ədəbiyeti*, S 12, (2000), s. 22-23.
- Asqar, L. O., *Qazaq Tilindegi Tawlik Kezenđeri Atawları, Doktora Tezi Özeti (Avtoreferat)*, Almatı 2005.
- Axanov, K., *Til Biliminin Negizderi*, JŞS “Sanat”, Almatı 2003.
- Bolğanbayev, Ə., *Qazaq Tilinin Leksikologiyası*, Mektep, Almatı 1988.
- Budagov, L. Z., *Sravnitel'nyy Slovar' Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1869.
- Davidoviç, E. A., *Materialı po Metrologii Srednevekovoy Sredney Azii*, Moskva 1970.
- Fazıljanova, A., N. Onğarbayeva, Q. Ğabiytxanulı vd., *Qazaq Ədəbiy Tilinin Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C XIII, S-T, Til Bilimi İnstitutu, Almatı 2011.
- Holov, M. Ş., “Kniga ‘Babur-name’ Kak Metrologičeskiy İstoçnik”, *Nauka ta naukoznavstvo*, S 1, (Ukrayna 2008), s. 119-131.
- Ibrayım, Ə., A. Janabekova, Q. Rısbergenova vd., *Qazaq Ədəbiy Tilinin Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C IX, Q-Q, Til Bilimi İnstitutu, Almatı 2011.
- Isqaqov, Ə., *Qazirgi Qazaq Tili. Morfologiya*, Ana Tili, Almatı 1991.
- İskakov, M., *Qazaqtın Bayırğı Kalendarı*, Qazaq Memleket Baspası, Almatı 1960.
- Janabekova, A., T. Januzaq, B. Əbilqasimov vd., *Qazaq Ədəbiy Tilinin Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C XV, Ü-Ya, Til Bilimi İnstitutu, Almatı 2011.
- Januzaq, T., S. Omarbekov, Ə. Jünisbek vd., *Qazaq Ədəbiy Tilinin Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C I, A-A, Til Bilimi İnstitutu, Almatı 2011.
- Kenjeaxmetov, S., “Uwaqıtı Anıqtaw Belgileri”, *Qazaqstan Mektebi*, S 6, (Almatı 1996), s. 54-60.
- Küderiyнова, Q., O. Jubayeva, M. Jolşayeva vd., *Qazaq Ədəbiy Tilinin Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C VIII, K-Q, Til Bilimi İnstitutu, Almatı 2011.
- Qaliyev, F., S. Biyzaqov, O. Naqışbekov vd., *Qazaq Ədəbiy Tilinin Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C II, A-B, Til Bilimi İnstitutu, Almatı 2011.
- Qaydar, A., *Tıyaça Metkih i Obraznıh Virajeniy*, Bilge, Astana 2003.
- Qonıratabayeva, J., Ğ. Qaliyev, Q. Yesenova vd., *Qazaq Ədəbiy Tilinin Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C VI, J-J, Til Bilimi İnstitutu, Almatı 2011.
- Quralulı, Ə., *Qazaq Dästürlü Mädeniyetinin Entsiklopediyalıq Sözdigi, Sözdik-Slovar'*, Almatı 1997.
- _____, *Qazaq Dästürlü Mädeniyetinin Anıqtamalığı, Sözdik-Slovar'*, Almatı 2001.
- Qurışjanov, Ə., *Qazaq Tili Tariyxı men Dialektologiyası*, 4. bs., Ğılım, Almatı 1962.
- Mağawın, M., *Kökbalaq jäne Tamızdan Sonğı Ängimeler*, Atamura, Almatı 2004.
- _____, *Qıpşaq Aruwı*, Atamura, Almatı 2007.
- Malbaqov, M., N. Onğarbayeva, A. Üderbayev vd., *Qazaq Ədəbiy Tilinin Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C X, Q-M, Til Bilimi İnstitutu, Almatı 2011.
- Malbaqov, M., Q. Yesenova, B. Xiynayat vd., *Qazaq Ədəbiy Tilinin Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C XIV, T-U, Til Bilimi İnstitutu, Almatı 2011.

- Mankeyeva, J., S. Biyzaqov, Ä. Jünisbek vd., *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C XI, M-O, Til Bilimi İnstitutı, Almatı 2011.
- Mınjan, N., *Qazaqtıñ Qısqaşa Tariyhı*, Jalın, Almatı 1994.
- Mominova, B., B. Süyerqulova, A. Fazıljanova vd., *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C VII, J-K, Til Bilimi İnstitutı, Almatı 2011.
- Muqanov, S., *Xalıq Murası*, Qazaqstan, Almatı 1974.
- Radloff, W., *Opit Slovarya Tyurskih Nareçiy*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1893.
- Sabırxanova, R. T., M.-J. Köpeyev Şıǵarmalarındaǵı Metrologiyalıq Leksika (*Xalıq Ölşemi men Numerativter*), S. Torayǵırov atındaǵı Pavlodar Memlekettik Universiteti, Pavlodar 2007.
- Süyerqulova, B., T. Januzaq, O. Jubayeva vd., *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C III, B-B, Til Bilimi İnstitutı, Almatı 2011.
- Turışev, A. Q., M.-J. Köpeyev Şıǵarmalarınıñ Etnomädeniy Leksikası. *Monografiya*, Pavlodar 2004.
- _____, “Mäşhür Jüsip Köpeyev Şıǵarmalarınıñ Etnomädeniy Negizderi”, *Ölketanuw*, S 1, (Pavlodar 2005), s. 145-169.
- _____, *Mäşhür Jüsip Şıǵarmalarındaǵı Metrologiyalıq Terminder*, Kerekuw, Pavlodar 2008.
- Üderbayev, A., O. Naqışbekov, J. Qonıratbayeva vd., *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi, On Bes Tomdıq*, C XII, O-S, Til Bilimi İnstitutı, Almatı 2011.
- Uwäliyev, N., *Frazeologiya jäne Tildik Norma*, Respublikalıq Baspa Kabineti, Almatı 1998.

Elektronik Kaynak

İysayeva, Gülsinay, “Uzınsarı”, 2016, <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=35999> [Erişim tarihi: 17.06.2020].

GEÇMİŞİN GÖLGESİNDE TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ: MISIR'I "AYAKLANDIRMA" ALGISI VE TÜRK BASINI (1924-1927)

THE TURKISH-BRITISH RELATIONS UNDER THE SHADOW OF THE PAST: THE
PERCEPTION OF "SEDITION" IN EGYPT AND UNDERSTANDING THE TURKISH
PRESS (1924-1927)

Ü. Gülsüm POLAT*

Öz

Lozan Antlaşması ile hukuki anlamda uluslararası varlığını tesis eden Türkiye Cumhuriyeti'nin bundan sonraki dış politik gündeminde Osmanlı Devleti'nin son savaşı olan I. Dünya Savaşı'ndan sonra çözümlenemeyen sorunlar bulunmaktaydı. Mısır'da ise I. Dünya Savaşı sonrası başlayan, Paris Barış Konferansı'nda temsil edilmeye yönelik taleplerin karşılanmayışına reaksiyon olarak daha da yükselen milliyetçi hareketler vardı. Bu hareketlerin en sert dışa vurumu Kahire'de İngiliz kumandan Lee Stack'in bir suikastta önce yaralanması ve ardından ölümüyle yaşandı. Bu gelişmeleri takip eden Türk basınında bazı gazetelerde söz konusu hareketler açıktan açığa yüceltilecekti. İngiltere'nin İstanbul elçiliği haberlerin önüne geçmek için girişimde bulduklarında yetkililer böylesi bir müdahalenin mümkün olmadığını bildireceklerdi. Bu süreçte Türk gazetelerinde Musul'daki İngiliz varlığı eleştirilmekte ve Türkiye'nin Musul üzerindeki hâkimiyeti savunulmaktaydı. Öyle ki, bu kritik evre İngiliz makamları arasında önce Mısır'daki isyanın Türk kökenli bir kışkırtma ile ilgili olup olamayacağının sorgulanmasına neden oldu. Devamında Türk basınında Takrir-i Sükun Kanunu ile birlikte İngilizlerin rahatsızlığına neden olan haberleri de yayınlayan *Son Telgraf* ve *Tevhid-i Efkar, İstiklal, Sayha, Aydınlık, Orak Çekiç* gibi gazeteler kapatıldı. Bu çalışmada Türk basınında çıkan haberlerin arka planı Türk-İngiliz kaynakları üzerinden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İngiltere, Mısır, Türk basını, Takrir-i Sükun Kanunu

Abstract

The next foreign policy agenda of the Republic of Turkey which established its international existence lawfully with the Treaty of Lausanne was the issues that remained from the First World War which was the last war of the Ottoman Empire. In Egypt, nationalist movements started after the First World War was prominent as a reaction to not being able to represent themselves in the Paris Peace Conference. The harshest manifestation of these movements was observed with the wounding of English commander Lee Stack with an assassination and then, his death. In certain newspapers of the Turkish press, these movements were glorified openly. When the English embassy in İstanbul intervened to prevent this news, the authorities reported that such intervention is not possible. In this process, the existence of English soldiers in Musul

* Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kütahya / Türkiye, ummugulsun.polat@dpu.edu.tr

was being criticized in the Turkish press and the authority of Turkey in Mosul was being supported. This critical period caused the questioning of whether the revolt in Egypt is caused by Turkish provocation by the English authorities. Then, *Son Telgraf* that caused disturbance among English authorities with their news articles and certain other newspapers *Tevhid-i Efkar*, *İstiklal*, *Sayha*, *Aydınlık*, *Orak Çekiç* were shut down with the Takrir-i Sükun. In this study, the background of the news published in the Turkish press will be evaluated through Turkish-British sources.

Keywords: Turkey, Britain, Egypt, Turkish press, Law on the Maintenance of Order [Takrir-i Sükun]

Giriş

Savaşların devlet ve toplum üzerinde dönüştürücü bir etkisi olduğu bilinmektedir. İmparatorlukların parçalandığı I. Dünya Savaşı ile Osmanlı Devleti'nin yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş ve bu süreç, önce silahlı mücadelenin kazanılması ardından da iç politik mücadelenin sürdürülmesiyle gerçekleşebilmiştir. Savaş sonrasında İngiltere ile ilişkilerde etkili olan faktörler, iç siyasete de Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet kimliğine de yansımıştır. Türkiye'nin ulus devlet kimliğine geçişi ise zaman almış ve İslam coğrafyası üzerinde bir etki faktörü olması ihtimali başta İngiltere olmak üzere Batı dünyası tarafından takip edilmiştir.

Bu çalışmada İngiliz Arşiv kayıtları içerisinde yer alan başta FO 141/504 numaralı dosya olmak üzere *Son Telgraf* gazetesinde çıkan haberler dikkate alınarak, Milli Mücadele sonrası Türkiye basınının İngiltere tarafından nasıl izlendiği, çıkan haberlerden özellikle Mısır ile ilgili İngiliz yetkililerin nasıl adımlar attığı ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu inceleme hem Lozan sonrası genç Cumhuriyet'in yönetici kademelerinin basın üzerindeki etkisini, hem de Mısır'da İngiliz karşıtı hareketlere bu yöneticilerin bakış açısını anlamaya katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Çalışmada temel olarak 1924 yılında *Son Telgraf* gazetesinin kapatılması ile neticelenen ve arka planı oldukça girift olan Türk iç politikası ve buna İngiltere'nin İstanbul'daki temsilciliğinin dahil olma girişimleri ele alınmıştır. Ardından da bu gelişmelerin takibi niteliğinde Türk basınının önemli kesiminin ele alındığı bir kayıt değerlendirilmiştir. Çalışmada aşağıda üzerinde durulan "A Guide to the Press Egypt and Soudan and Constantinople" isimli rapora¹ ve ekindeki yazışmalara yansıyan bilgileri daha iyi anlayabilmek adına özellikle 1924-1925'te yoğunlaşan ve 1926'ya kadar devam eden gelişmeleri önce Türkiye, ardından da Mısır bağlamında tek tek irdeleyip bağlantı kurmakta fayda vardır.

1. I. Dünya Savaşı Sonrası Gelişmeleri: Türkiye ve Mısır (1923-1926)

Bilindiği üzere 24 Temmuz 1923 Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ile Osmanlı Devleti'nin bakiyesi topraklarda yeni bir devlet; Türkiye Cumhuriyeti uluslararası manada teşekkül etmiş oluyordu. Lozan Antlaşması pek çok ihtilafı ortadan kaldırmakla beraber Türkiye'nin güney

1 The National Archive-London (TNA), Foreign Office (FO), 141/504, "A Guide the Press of Egypt and Soudan and Constantinople", April 1921.

sınırını oluşturan bölgede Musul Meselesi olarak literatüre geçen oldukça önemli bir sorun, Lozan sonrası gündemde ilk sıradaydı. Bu sorunun çözümü için Türk-İngiliz görüşmeleri devam edecek ve meselenin halli mümkün olmayınca Milletler Cemiyeti'nin vereceği karar beklenecekti. Başka bir deyişle Lozan Antlaşması sonrası yeni devletin dış politikasının merkezinde bu mesele yer alacaktı.² Diğer taraftan iç politikada da Lozan Antlaşması gündemi belirlemekteydi. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Meclis içerisinde önemli derecede muhalif bir ortam ortaya çıkmıştı. Meclis'teki muhalif vekiller antlaşmaya karşı tutum almışlardı, öyle ki Lozan Antlaşması'nın onaylanması konusunda kuşkular söz konusuydu. Bu süreç seçim kararı alınması ile devam edecek ve Lozan Antlaşması'nı ancak II. TBMM onaylayacaktı.³ II. TBMM'nin teşkilinin ardından oluşturulan yeni anayasada Türk basınının bağımsız olduğu 77. madde ile hükme bağlandı.⁴ Sistemin liberal bir ekonomi ile buna uyumlu bir devlet yapısı olarak kurgulanması düşünülmüştü.⁵ Öyle ki Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra 25 Ekim 1923'te yayımlanan kararname ile sansüre son verildi.⁶ Ancak 1924'ten itibaren bazı gelişmeler iç siyasette devlet anlayışının kademeli olarak otoriterleşmesinde etkili olacaktı. Öncelikle Mustafa Kemal Paşa'nın eski silah arkadaşları hızlı yaşanan değişim konusunda karşıt bir tavır içerisindeydiler ve bu durum 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TpCF) kurulması ile gün yüzüne çıktı.⁷ Mustafa Kemal Paşa her ne kadar TpCF'nin kuruluşunu tehdit olarak görmediğini deklare etmişse de muhalif partinin içinde eski Milli Mücadele kumandanlarının varlığı dikkat çekiciydi. Dahası *İstiklal*, *Son Telgraf*⁸, *Vatan*, *Tanin* ve *Tevhid-i Efkâr* gazeteleri partinin davasını

- 2 Musul Meselesi hakkında süreci takip etmek için örneğin bk. İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014; Salahi Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, 2. baskı, TTK Yayınları, Ankara 2014. Ayrıca bk. James Barr, *Kırmızı Çizgi. Paylaşılamayan Toprakların Yakın Tarihi*, çev. Ekin Can Göksoy, Pegasus Yayınları, İstanbul 2016. Bu çalışmada önemli bir yer tutan *Son Telgraf* gazetesinde de bu süreçte İngiltere'nin Musul konusuna yaklaşımına dair birçok haber çıkmıştır: "İngiltere'nin Gözü Musul Petrollerinde", *Son Telgraf*, 1 Haziran 1340 [1 Haziran 1924], s. 1; "Musul ve Cemiyet-i Akvam", *Son Telgraf*, 29 Haziran 1340 [29 Haziran 1924], s. 1.
- 3 Tartışmalar için bk. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C 3, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985, s. 1290. I. Meclisteki muhalif doku ve bunun sosyal-siyasi arka planı hakkında detaylı bilgi için bk. İhsan Güneş, *I. TBMM Düşünce Yapısı 1920-1923*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 427. I. Meclis'te ortaya çıkan gruplar ve muhalif II. grubun yapısı hakkında önemli bir çalışma yapılmıştır. Basının bu gruplar hakkında tutumu için bk. Ahmet Demirel, *I. Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 533.
- 4 Ferhat Yılmaz, "Türk Anayasal Tarihi Çerçevesinde Basın Özgürlüğü Üzerine Bir İnceleme", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 4, (2014), s. 438. Mete Tunçay'ın 1924 anayasası ile ilgili yorumları da hayli detaylıdır: Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923)", *Türkiye Tarihi*, (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), C IV, Cem Yayınları, İstanbul 1997, s. 95-97.
- 5 Yeni kurulan devletin iktisat anlayışının liberal bir ekonomi olarak belirlenmesi daha Lozan Antlaşması'ndan evvel İzmir İktisat Kongresi'nde sembolik de olsa gerçekleşmişti. Bk. Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 180-181.
- 6 Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1990, s. 108.
- 7 Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, çev. Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2003, s. 73-77; Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 17. TpCF'nin kurulmasından evvel *Son Telgraf* gazetesinde Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir parti kurulmasına dair fikrini göstermesi açısından önemli bir haber çıkmıştı: "Reisi Cumhur Paşa Fırkaların Tâdidine Taraf Taraf Olduğunu Bir Dostuna Söylemiştir", *Son Telgraf*, 13 Teşrin-i sani 1340 [13 Kasım 1924], s. 1.
- 8 Bu gazeteler içerisinde özellikle *Son Telgraf*'ın yayın bilgilerine yakından bakmakta fayda vardır. Zira bu gazete İngiliz makamlarının Türk yetkililerle iletişim kurmasında etkili olmuştur. Detaylar şu şekildedir: "Öğleden

desteklemekteydiler.⁹ Muhafiz kesimler fırkaya büyük bir teveccüh gösterip rejim karşıtlığının simgesi haline getirmek üzereyken Şeyh Sait İsyanı (Şubat 1924) nedeniyle iç politikada arzulanan özgürlükçü düşünce zemini kaybedilecekti. Yargılamaların ardından kısa zaman içinde Türkiye'yi zor durumda bırakacak Takrir-i Sükûn Kanunu (4 Mart 1925) yürürlüğe girecek ve TPCF kapatılacaktı (3 Haziran 1925). İzmir Suikastı davası (26 Haziran-13 Temmuz 1926) ile Türkiye Cumhuriyeti paşaların da yargılandığı dava ile oldukça kaygılı günleri yaşayacaktı. Özellikle Şeyh Sait İsyanı henüz yeni kurulan ve radikal değişiklikler ile kimliğini bulmakta olan genç Türkiye Cumhuriyeti için büyük bir risk teşkil etmişti. İsyanın kendiliğinden ortaya çıkmış gerici bir ayaklanma mı yoksa İngilizlerin teşvikiyle patlak vermiş etnik kodları olan bir girişim mi olduğu tartışılmıştır.¹⁰ İlerleyen kısımlarda üzerinde duracağımız hadiseler Türkiye'nin bu döneminde yaşanacaktı.

Diğer taraftan I. Dünya Savaşı sonrası Mısır'daki gelişmeler bağımsız bir devlet olma mücadelesinin başlangıcı gibiydi. I. Dünya Savaşı'nın başında, daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'yı iskat eden İngiliz yönetimi, unvanı "sultan" olan, ancak yetki ve etkinlik açısından İngiliz Yüksek Komiserliğine bağlı Hüseyin Kamil Paşa'yı Mısır tahtına getirmişlerdi.¹¹ Hüseyin Kamil Paşa döneminde (1914-1917) Mısır'da basın özgürlüğünün nispeten uygulandığı bir ortam görülmekteydi. Her ne kadar 1881 tarihli bir basın sansür yasası varsa da buna nadiren başvurulmaktaydı. 1917 yılında Hüseyin Kamil Paşa'nın vefatı ile yerine, I. Fuad'ın, "sultan" unvanıyla getirilmesi, savaş sonrası bağımsızlığa dair bir ümit ışığı olarak algılanmıştı. Fakat savaş sonrası düzenlemelerde Mısır'ın temsil talepleri karşılık görmeyecekti. Bu süreçte Vafd Partisi lideri Saad Zağlul Paşa Mısır milliyetçiliğinin simgesi haline gelecek İngiliz karşıtı ton güçlenecekti.¹² İngiliz yetkililer tarafından Paris'e değil Londra'ya giderek isteklerini anlatmaları önerilen Mısırlı milliyetçiler adına Saad Zağlul Paşa bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Saad Zağlul Paşa, Muhammed Mahmud, İsmail Sedki Basha ve Hamad el-Basel tutuklanarak Malta'ya sürgün edildiler. Yine de olaylar durulmadı. Olaylar sivil itaatsizlikten fazlası gibi görünüyordu. Zira Mısır'da İngiliz askerlerine suikast düzenlenmekte ve can kayıpları yaşanmaktaydı. Bu ortamda Mısır Yüksek Komiserliği'ne Kudüs'ü alan general olarak bir hayli üne kavuşan General Edmund Allenby (1861-1936) atandı. Allenby, olayları bastırmak için Zağlul Paşa ve arkadaşlarının serbest bırakılması ve Paris'e giderek görüşmelerde Mısır'ı temsil etmelerini sağlayarak işe başladı. Saad Zağlul ve arkadaşları Paris'e gittilerse de bekledikleri ilgiyi

sonraları çıkar gazete. Müdür-i meş'ul: Lütfi, Kerim Ömer. İstanbul". Gazetenin hangi kütüphanelerde hangi sayılarına ulaşılabilceğine dair bilgi için bk. Hasan Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri 1828-1928*, C II, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000, s. 760.

9 Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salıhoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987, s. 253.

10 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 1981, s. 127-134; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 268.

11 Ü. Gülsüm Polat, *İngiltere ve Osmanlı Devleti Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, ATAM Yayınları, Ankara 2015, s. 65.

12 Ü. Gülsüm Polat, "Millî Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ ve "Kemalist Propaganda Algısı"", *Akademik Ortadoğu*, 15, (2013), s. 53.

göremediler. Çünkü Amerika Birleşik Devletleri Mısır'da İngiliz protektorasını çoktan tanımıştı.¹³ 1924 yılı Mısır'ında yaşananları Allenby'nin kişisel evrakı arasında yer alan bir rapordan takip etmek mümkündür. Her ne kadar Saad Zağlul'un liderliği konusunda İngiliz istihbaratı kesin bir çerçeve çizemese de gelişmeler İngiltere'nin Mısır'daki varlığını zorlayacak şekildeydi. Durum Reuters'ın Mısır'daki muhabiri Gerald Delany tarafından şöyle tespit ediliyordu: “Kral [I. Fuad] Zağlul'a finansal destek vermeye mecbur bırakıldı ve durum Zağlul'un liderlik sorumluluğunu kabul etmek dışında bir seçenek kalmaması aşamasına geldi”¹⁴. Savaştan sonra Churchill, Transjordan ve Irak'ta uygulanan manda sisteminden farklı olarak İngiliz destekli bir Mısır hükümdarı aracılığıyla savaş öncesi düzeni yeniden yaratma kampanyası başlattı.¹⁵

İngiltere için Mısır milliyetçilerinin çabaları Mısır içerisinde yaşanan gelişmelerden ibaret değildi. İngiliz amirlerinin emriyle iş gördükleri düşünülen Mısırlı askerler, Mısırlı milliyetçilere şiddet uygulamıştı. Mısırlılar üzerlerindeki darp izlerini fotoğraflayıp Paris'teki uluslararası toplantı gündemine taşımak için çaba göstermişlerdi. Ele geçirilen ve şiddeti gösteren fotoğraflar (bk. Ek. 1, 2) Mısırlı milliyetçilerin girişimlerini göstermesi açısından dikkat çekiciydi.¹⁶ Savaş sonrası Mısır'ında yaşanan bu gelişmeler sırasında İngiliz raporlarında olayları kışkırtan gruplar arasında “Kemalist ajanlar” olduğu da rapor edilmekteydi.¹⁷ Mısır ve Sudan komutanı olarak önemli bir konumda olan Lee Oliver Fitzmaurice Stack'ın (1868-1924) Mısırlı milliyetçiler tarafından suikasta uğrayıp hayatını kaybetmesi, İngiltere karşıtlığını ve bunun operasyonel yapısını gösteren önemli bir olaydı.¹⁸

Daha önce de belirtildiği üzere Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Türkiye dış politika gündeminin ana konusunu Lozan'da çözüme kavuşturulamayan meselelerin halli oluşturuyordu. Bu bağlamda Musul'un aidiyeti konusunda İngiltere ile yaşanan diplomatik mücadele 1925 yılında devam ediyordu. Bu süreçte Türk dış politikasını yönetenlerin, İngiltere'nin kolonilerinde yaşadığı karşıt hareketleri sıkı biçimde takip etmeleri anlaşılabilir bir durumdur. İngiltere'nin Doğu'daki varlığı sorgulanıp karşıt hareketler ortaya çıkarsa dikkati ve fiili gücünü bölmek durumunda kalan İngiltere, Türkiye'nin istekleri karşısında zayıf hale gelebilirdi. Dahası Osmanlı hakimiyetini ortadan kaldıran uluslararası mücadele ve Milli Mücadele yıllarının hatıraları

13 Marius Deeb, *Party Politics in Egypt: the Wafd&its Rivals 1919-39*, Ithaca Press, London 1979, s. 41; Arthur Goldschmidt, *Modern Egypt, The Formation of a National State*, Hutchinson Press, London, Melbourne, Auckland, Johannesburg 1988, s. 57. Temsil meselesi hakkında örneğin bk. Resul Yavuz, “The Activities of the Hejaz and Egypt Committees that were invited to the Paris Peace Conference after the World War I”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIV/1, (2019), s. 311-348.

14 *Oxford University, St. Antony's College, Middle East Centre Archive*, Oxford, Allenby File, 1/4, s. 3-5.

15 James Whidden, *Egypt: British Colony and Imperial Capital*, Manchester University Press, Manchester 2017, s. 28.

16 TNA, FO, 608/214. Söz konusu görseller “İngilizlerin uyguladığı soykırımlara dair” başlıklı bir dosya içerisinde bulunmaktadır. Dosya içerisinde verilen bilgilerde Mısırlıların haber içeriklerini Fransız ve Belçika basınına ulaştırma gayreti içerisinde olduklarına değinilmektedir. Bu çalışmada söz konusu görsellere ekte yer verilmesinin sebebi, Mısır'da yaşanan işgal karşıtı mücadeleyi, İngiltere'nin bu girişimlere verdiği tepkiyi ve Türkiye'de çıkan Mısır ile ilgili haberlere karşı neden bu denli hassas olduklarını daha iyi anlamlandırabilmektir.

17 Ü. Gülsüm Polat, “Milli Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ”, s. 56.

18 Malak Badrawi, *Violence in Egypt 1910-1925. Secret Societies, Pilots and Assassinations*, Curzon Press, London 2002, s. 140.

Türk yöneticilerinin zihninde canlıydı, İngiltere'nin İslam coğrafyasına dair taviz verir durumda olması arzu edilebilirdi¹⁹.

2. Savaş Sonrası Türkiye-Mısır ve Basın Bağlantılarının Yansıması olarak İngiliz Tespitleri

Bilindiği üzere İngiltere'nin Doğu'daki varlığı önemli bir uyum, işbirliği ve tüm etki grupları hakkında bilgi sahibi olunmasıyla yürütülen bir işleyişe bağlıydı. Bu durum arşivlerde geriye çok sayıda rapor, belge ve yazışma kalmasına neden olmuştur. Türkiye üzerine çalışan tarihçiler için bu raporlar karşı tarafın izlenimini takip etmek açısından önemlidir. Alınan haberler el kitapçığı formatında derli toplu hale getirilip ilgili bürolara gönderilerek söz konusu büroların bilgi sahibi olması için bir çeşit kurum içi eğitim materyali haline getirilebilmekteydi. Bu kitapçıklardan birisi olan "A Guide to the Press Egypt and Soudan and Constantinople"²⁰ isimli derleme raporda İngiltere yönetimi altında olan Mısır, Sudan ve işgal yönetiminde olan İstanbul'un önemli gazetelerine dair detaylı bilgiler verilmektedir. Bu rapor "gizli" ibaresiyle Mısır Yüksek Komiserliği tarafından 8 Temmuz 1921 tarihinde mühürlenmişti. Raporun ön kapak sayfası arkasında bulunan not kısmında söz konusu raporun; Mısır, Sudan ve İstanbul'un tüm basın, haber ajansları ile ilgili eksiksiz bir bilgi olmadığına, ancak önde gelen haber ajansları, gazeteler ve gazeteciler hakkında olduğuna değinilmektedir. Aradan altı yıl geçmesiyle aynı yazışma silsilesinde "A Guide to the Press of Europe. Constantinople" isimli küçük bir kitapçığın hazırlandığı görülmektedir. Kitapçık belli başlı makamlar arasında yazışma konusu olduğu için etrafında şekillenen algıyı da izlemek mümkün olabilmektedir. Öncelikle belirtilmelidir ki, söz konusu kitapçığın içinde bulunduğu yazışma silsilesi İngiltere'nin Ortadoğu'daki en önemli yönetim birimi olan Mısır'a yönelik İstanbul'dan yönelen bir "kışkırtma" algısıyla ilgilidir.

1921 yılına ait Mısır, Sudan ve İstanbul basınına dair kitapçığın ekinde aktarılan bu olay Mısır'da yaşanan İngiliz ve işgal karşıtı ayaklanmaları destekleyen ve *Son Telgraf*'ta neşredilen Süleyman Nazif'in²¹ bir makalesi etrafında şekillenmişti. Süleyman Nazif'i İngiliz memurları gerçekten iyi tanıyorlardı. Süleyman Nazif, Halide Edip Hanım'ın, İstanbul'un işgaline karşı yaptığı ünlü Sultanahmet konuşmasının ardından gazetede köşesinde "Kara Bir Gün" başlıklı bir yazı yazmış, ardından gözaltına alınıp Malta'ya sürgün edilmişti.²² Türk edebiyatında nüktedanlığı ve hazırcevaplığı ile tanınan Süleyman Nazif'in, 25 Aralık 1924'te *Son Telgraf*'ta çıkan yazısı, raporda "son derece kışkırtıcı" olarak niteleniyordu. Söz konusu raporda Halide Edip

19 Bu iddiamızın kapsamını revizyonist bir ülke olmamak kaydıyla netleştirmek gerekmektedir. Yani Lozan ile kendisine çizilen sınırları revizyona uğratmak amaçlı bir politika değildir. Ancak Musul meselesini Türkiye'nin lehine neticelenmesini isteyen Türk siyasilerinin İngiltere için sömürgelerinde çıkacak gâileleri sempati ile karşılaması oldukça mantıklıdır. Genç Cumhuriyet'in anti-revizyonist bakış açısı için bkz: Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, C I, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 46-49. Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri. Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 191-192.

20 TNA, FO 141/504, "A Guide the Press of Egypt and Soudan and Constantinople", April 1921.

21 Süleyman Nazif ile ilgili olarak bk. Mehmet Gür, "Süleyman Nazif", *DİA*, XXXVIII, (2010), s. 92-94.

22 Agm., s. 92.

hakkında şu detaya da yer veriliyordu: “*Son Telgraf*’ın Baş Editörü, dünyaca tanınan, Anadolu’da Milli Mücadele boyunca Mustafa Kemal Paşa’yı desteklemiş olan ve mücadele bittikten sonra İstanbul’a giderek gazetesinde onlar lehine bir propaganda başlatmak için Bolşeviklerle anlaşılan Halide Hanım’dır.”²³. Burada raporda Halide Edip ile ilgili olarak verilen bu bilginin onun hayatını konu alan akademik araştırmalarda yer bulmadığı belirtilmelidir.²⁴ Raporun devamında Süleyman Nazif’in yazısından bazı kısımların çevirisine yer verilmiştir. Ajan söz konusu makalenin Bolşevik desteğiyle yayımlandığını kesin ifadelerle belirtiyordu: “Belirttiğim üzere bu makaleler için Bolşevikler Mısır’daki aşırıları harekete geçirmek için destek vermekteler. Mısır’daki Bolşevik temsilciler Mısırlıların zihninde benzer hisleri uyandırmak için talimat aldılar. Bilinmektedir ki Mısırlılar kendi çıkarlarına olmadığında da Türk tavsiyelerini dinlemeye meyillidirler. Bu zayıf nokta Bolşevikler tarafından bilinmektedir...”²⁵. Ajan A.N., 15 Ocak 1925 tarihinde bir rapor daha yazmıştı. Bu raporda da Süleyman Nazif’in, 31 Aralık 1924’te bir makalesinin²⁶ daha neşredildiğini ve bu makalede benzer “kışkırtmalara” devam ettiğini belirtmekteydi. Dahası Türkiye’nin Moskova nezdinde atanan eski La Haye Büyükelçisi Nusret Bey (Nusret Sadullah Ayaşlı, 1870-1944) ile ilgili ilginç bir iddiaya yer verilmekteydi: Nusret Bey’in Mısır’a “sebebi bilinmeyen” bir ziyaret yapacağına dair duyuma dikkat çekmekteydi.²⁷ Raporda anlatılanları teyit etmek amacıyla *Son Telgraf*’ın ilgili nüshalarına bakıldığında Mısır’da yaşanan suikasta dair ilk yazının 20 Teşrin-i sani 1340’ta (20 Kasım 1924) yayımlandığı görülmektedir. Başlığı şu şekildedir: “Kahire’de şayan-ı dikkat bir hareket. Mısır’daki İngiliz başkumandanına suikast. Bomba ve kurşunlarla hücumu uğrayan Serdarın hayatı tehlikelidir. Suikastı yapanlar kaçabilmişlerdir”²⁸. *Son Telgraf* bundan sonraki günlerde de Mısır gündemini sıkı biçimde takip ederek aktarmıştır. Burada çıkan haberlerde Zağlul Paşa ile İngiltere arasındaki mücadelede İngiltere’nin yaptıkları eleştirilmektedir.²⁹ Ayrıca çıkan haberlerde suikasttan sonra İngilizlerin Mısır’da çeşitli tutuklamalar yaptıkları aktarılmıştır. Söz konusu haberde, Kahire’de İngiliz askeri görevliler, eski Mısır Dahiliye müsteşarı, (1921 senesinde tutuklanıp Zağlul Paşa hadiseleri üzerine serbest bırakılan) Abdurrahman Fehmi ve Zağlul Paşa’yla birlikte Londra’ya giden Ahmed isimli kişilerin tutuklandığı belirtilmektedir.³⁰ İngilizlerin dikkatini çeken 25 Aralık 1924 tarihli gazete haberi, Süleyman Nazif tarafından kaleme alınmış “Mısır’daki İngiliz Kumandanını Öldürenlere” başlıklı yazıydı ve gazetenin ikinci sayfasında çıkmıştı: “Benim Gazi Dindaşlarım” diye başlayan yazı, dini duyguları yücelten, suikastı onaylayan bir takdir yazısıydı.³¹ Gazetede İngiliz karşıtı haberlerin bundan sonraki günlerde de devam ettiği görülmektedir. Kahire Yüksek Komiserliği

23 TNA, FO 141/504, “Agent’s Report”, 9.1.1925.

24 İnci Enginün, “Adıvar, Halide Edip”, *DİA*, I, (1988), s. 376-377.

25 TNA, FO 141/504, “Agent’s Report”, 9.1.1925.

26 Söz konusu makalesi “Dava Ediyorlar” başlığıyla çıkmıştır: *Son Telgraf*, 31 Kanun-ı evvel 1340 [31 Aralık 1924].

27 TNA, FO 141/504, “Agent’s Report”, 15 Ocak 1925.

28 *Son Telgraf*, 24 Teşrin-i sani 1340 [24 Kasım 1924], s. 1.

29 “500 Bin İngiliz Lirasına ve Terziyaya Rağmen Zağlul Paşa İstifaya Mecbur Oldu. İstiklalın İmhası”, *Son Telgraf*, 25 Teşrin-i sani 1340 [25 Kasım 1924], s. 1.

30 “Kahire Cinayeti. İngilizler Mısır’da Tevkifata Başladılar”, *Son Telgraf*, 28 Teşrin-i sani 1340 [28 Kasım 1924], s. 1.

31 Süleyman Nazif, “Mısır’daki İngiliz Kumandanını Öldürenlere”, *Son Telgraf*, 25 Kanun-ı evvel 1340 [25 Aralık 1924], s. 2.

İstanbul'daki İngiliz temsilciliğine 28 Ocak 1925'te *Tevhid-i Efkâr* ve *Vatan* gazetelerinde çıkan haberleri soruyordu. İstanbul'daki İngiliz temsilciliği, Süleyman Nazif'in yazılarından dolayı Türk mahkemelerinde yargılandığı yönünde bazı haberlerin duyulmasına rağmen bunun doğru olmadığını bildiriyordu. Yüksek Komiser, Türk yetkililer ya da otoriteleriyle söz konusu haberler hakkında mümkünse görüşülmesini ve haberlerin nedeninin öğrenilmesini istiyordu.³²

Süleyman Nazif Bey'in yazısının İngiliz makamları arasında bu denli teyakkuzu arttırması da tesadüf değildi. Zira bu yazılarında Mısır ve Sudan Serdarı Lee Stack'ın (1868-1924) bir suikast neticesinde öldürülmesinin ardından³³ Mısır'daki İngiliz varlığını eleştirmektedir. Raporda Süleyman Nazif'in yargılanmasıyla ilgili "Tanrıya benim yargılanmam ve hakkın yerini bulmasını nasip ettiği için şükrediyorum. Bu bir İngiliz mahkemesinde değil bir Türk mahkemesinde olacağı için şükrediyorum"³⁴ şeklindeki ifadelerinin Mısır gazetesi *el-Efkâr*'da 21 Ocak 1925'te yayınlanmış olduğuna dikkat çekiliyordu.

Son Telgraf'ta Mısır'daki İngiliz varlığını tehdit eden, eleştiren haberler sadece Lee Stack'ın suikastı ile ilgili değildi. Mısır'ın Sudan'ı ilhak etmesi ile ilgili süreci de İngiltere'nin emperyalist girişimleri olarak sütunlarına taşımaktaydılar.³⁵ Diğer taraftan Mısır milliyetçilerinin çabalarını da yakından takip ediyorlardı. Gazete, Saad Zağlul Paşa'ya yönelik suikast girişimini teessürle bildirmişti.³⁶ Ayrıca Lee Stack'ın öldürülmesine dair olayların İngilizleri kaygılandığı ve ancak atılan adımların sadece tek bir haberle ilgili olmadığı anlaşılmaktadır. 10 Kanunuevvel 1340 (10 Aralık 1924) tarihli nüshada İngiliz serdarın bir İngiliz ihtiyat zabiti tarafından öldürüldüğü iddiasına da yer verilmişti. İddia oldukça ilginçti. Buna göre serdarın öldürülmesinin ardından devlet dairelerine İngiliz memurların atandığına, serdarın öldürülmesinin İngiliz eliyle yapılmasının bu amaca hizmet ettiğine ve nihayetinde amacın hasıl olduğuna değiniliyordu.³⁷ Bu haberde Lee Stack'a ait bir görsele de yer verilmişti. Gazete sadece cinayeti değil yeni Mısır kabinesini de dikkatle takip etmekteydi.³⁸ Ancak Türkiye'de iç politik gündem muhalif bu gazetelerin yayın hayatını sonlandırmayı gerektirecek biçimde ilerleyecekti. *Son Telgraf* da dahil, *Tevhid-i Efkâr*, *İstiklal*, *Sayha*, *Aydınlık*, *Orak Çekiç* gibi gazetelerin neşriyatı Takrir-i Sükun Kanuna dayanılarak

32 TNA, FO 141/504, 28 Ocak 1925, His Majesty's Representative British to Mission Constantinople to Residency, Cairo [İstanbul İngiliz Temsilciliğinden Kahire Yüksek Komiserliğine].

33 Donald M. Reid, "Political Assassination in Egypt, 1910-1954", *The International Journal of African Historical Studies*, 15/4, (1982), s. 627-628.

34 TNA, FO 141/504, "Al-Afkar of 21st January, 1925".

35 "Şarkta İngiltere", *Son Telgraf*, 2 Temmuz 1340 [2 Temmuz 1924], s. 1. Sürece dair detaylar için bk. Mohammed Nuri el-Emin, "Britain, The 1924 Sudanese Uprising, and the Impact of Egypt on the Sudan", *The International Journal of African Historical Studies*, 19/2, (1986), s. 235-260.

36 "Mısır Milliyetperverlerinin Reisi Fedakarı Zağlul Paşa Bayramın ilk günü Fena Bir Suikaste Maruz Kaldı", *Son Telgraf*, 17 Temmuz 1340 [17 Temmuz 1924], s. 2.

37 "Mısırlılarla İngilizler Karşı Karşıya Düşman. İngilizler Nazırlarının Mısırlılar Tarafından Katli Korkusuna Karşı Tedbir Alınıyor", *Son Telgraf*, 10 Kanun-ı evvel 1340 [10 Aralık 1924], s. 1.

38 "Mısır'da İngilizler. Yeni Mısır Kabinesini İstiyorlarmış", *Son Telgraf*, 10 Kanun-ı evvel 1340 [10 Aralık 1924], s. 2; "Yeni Mısır Hükümeti Süveyş'i İngiltere'ye Bırakmak Niyetinde", *Son Telgraf*, 11 Kanun-ı evvel 1340 [11 Aralık 1924], s. 1; "Mısır Parlamentosu Kralın Bir Emriyle Fesh Edildi", *Son Telgraf*, 25 Kanun-ı evvel 1340 [25 Aralık 1924], s. 1.

durdurulmuş, gazeteler kapatılmıştı.³⁹ Gazetelerin kapatılmasına dair karar yazılarında *Aydınlık* ve *Orak Çekiç* için “Komünistlik hakkında propaganda da bulunmak” ifadesine yer verilmiş⁴⁰, *Son Telgraf*, *Tevhid-i Efkar*, *Sebilürreşad* ve *Sayha* gazetelerinin neşrine son verilmesi ile ilgili olarak Takrir-i Sükun Kanunu’nun birinci maddesine atıf yapılmıştı.⁴¹ Bu kararlar İstanbul’daki İngiliz misyonu tarafından Kahire’ye derhal bildirilmişti.⁴² İstiklal Mahkemesi’nde Şeyh Said yargılamaları devam ederken bazı sanıkların İstanbul gazetelerinin yayının etkisinde kaldıklarını söylemeleri üzerine tetkikat başlamıştı.⁴³ Tutuklanan ve çeşitli mahkeme bölgelerine sevk edilen gazetecilerden bazıları anılarında yargılamalara dair bilgiler vermişlerdir.⁴⁴

Gazetelerin Takrir-i Sükûn Kanunu çerçevesinde kapatılması⁴⁵, İngiltere’nin İstanbul’daki temsilciliği için sorunun ortadan kalkması anlamına geliyordu. Zira gazetelerin kapatılması girişimi olmadan evvel kapatılmaları yahut susturulmaları amacıyla Türk makamları ile görüşülmüştü. İngiliz temsilci, Türk Hükümeti nezdinde olayların gelişimini şu şekilde aktarıyordu:

Burada [İstanbul’da] gazetelerin düşmanca tavrı ile ilgili yapacağım görüşmeyi Ankara Hükümeti içtenlikle kabul etti. Ne yazık ki, yabancı hükümetlerle ilgili olarak Türk Hükümeti ve şahısların Türkiye’nin iç meselelerine müdahale konusunda aşırı derecede hassas olduklarını hesaba katmak gerekmektedir. Aynı derecede Türkiye Cumhuriyeti’nin ve kurumlarının modern ve demokratik bir devlet olduğunun düşünülmesi konusunda da hassaslar. Basın özgürlüğü anayasanın maddelerinden birisi. Bu ortamda bu misyondan [İngiliz] herhangi bir kişi yazarlara gazetecilere karşı bir ifade kullandığında hemen “Basın özgürdür ve Hükümetin yönetimi altında değildir” cevabını veriyorlar ki bu büyük oranda doğru...⁴⁶

39 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi* (BCA), 30.18.1.1/13.12.12. Kapatılan gazeteler bununla sınırlı değildi. *Yoldaş* (Bursa), *Presse de Soir*, *Resimli Ay*, *Hafta* (Vatan’ın yerine çıkan), *Millet* (İstanbul), *Sadayı Hak* (İzmir), *Doğru Öz* (Mersin), *Kahkaha* (İstanbul), *İstikbâl* (Trabzon) ve *Tok Söz* (İstanbul) diğer gazetelerdir [Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti İktidarının Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 1981, s. 143].

40 *BCA*, 30.18.1.1/13.12.12-4, 26 Şubat 1341 (1925), Dahiliye Vekili’nden Başvekalete.

41 *BCA*, 30.18.1.1/13.12.12-6, Kararname sureti. (Takrir-i Sükun Kanunu’nun 1. Maddesi: “İrtica ve isyana ve memleketin nizamı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâl eba bilumum teşkilât ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı Hükümet, Reisi cumhurun tasdiki ile resen ve idareten menâ mezundur. İşbu efal erbabını hükümet, İstiklâl Mahkemesine tevdi edebilir”).

42 *Tevhid-i Efkar*, *Son Telgraf*, *İstikbal* gazetelerinin yayınının durdurulduğuna dair telgraflar şu klasörde bulunmaktadır: TNA, FO 141/504/1813.

43 A. Turan Alkan, *İstiklal Mahkemeleri*, Alternatif Üniversite, İstanbul 1992, s. 29-30. Mahkemenin yapısı hakkında Aybars’ın eserine bakılabilir, ancak gazeteciler davasına dair eserde bilgi bulunmamaktadır: Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemesi*, Bilgi Yayınları, İstanbul 1975. Yine Kılıç Ali anılarında gazetecilerin yargılanmasıyla ilgili detay vermemele birlikte İttihatçılığın canlandırılması çabalarına vurgu yapmaktadır: Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, [y.y.] 1997, s. 35-41.

44 Bk. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C 2, yay. haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Yayınları, İstanbul 1997, s. 1001; Eşref Edib, *İstiklâl Mahkemelerinde – Sebilürreşad’ın Romanı –*, haz. Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 75.

45 Gazeteciler Davası ile ilgili olarak bk. Yurdal Demirel, “Şark İstiklâl Mahkemesinde Görülen Bir Dava: ‘Gazeteciler Davası’”, *İstiklâl Mahkemeleri Sempozyumu Bildirileri*, ATAM Yayınları, Ankara 2015, s. 299-343.

46 TNA, FO 141/504, İstanbul İngiliz Temsilciliği’nden Mısır Yüksek Komiserliğine, 16 Şubat 1925.

İngiliz temsilci, sözlerinin devamında "genel okuyucuya hitap etmeyen" bu gazetelerde çıkan buna benzer haberleri kendilerinin çok fazla önemsemediklerini, zira bu gazetelerin Türk halkının çoğunluğu tarafından okunmadığını belirtmekteydi. Mümkün olduğunca bu gazetelerin Mısır'a girişinin engellenmesinin en iyi önlem olacağı hatırlatılıyordu.⁴⁷ Yukarıdaki girişimde verilen cevabı teyit eder nitelikte açık bir şekilde ifade etmek gerekir ki *Son Telgraf* ve diğer gazetelerin kapatılması, İngiliz girişimlerinin bir neticesi değildi. Kapatmalara giden süreç, *Nutuk*'ta da anlatıldığı üzere, TPCF'nin kurulması, İzmir Suikastı girişimi ve "Paşalar davası" ile ilgiliydi. *Nutuk*'ta silah arkadaşlarının hareketini anlatırken Mustafa Kemal Paşa "... Memleket dahilinde bazı hafi teşkilat ve teşebbüsata da geçtiler. İstanbul'da *Vatan*, *Tanin*, *Tevhid-i Efkâr* ve *Son Telgraf* ve Adana'da Abdulkadir Kemali Bey tarafından çıkarılan *Toksöz* gibi gazetelerle birleştiler. Bu gazetelerle aleyhimize anonim bir taarruza geçtiler..."⁴⁸ ifadelerini kullanmaktadır.

Ancak *Son Telgraf* gazetesi İngilizleri rahatsız eden yayınları nedeniyle kapatıldığına inanılmaktaydı. Bunu kapatılmasından kısa zaman önce çıkan bir makaleden anlıyoruz. Yazıda 25 Kanun-ı evvel (Aralık) 1924'te Süleyman Nazif tarafından yazılan "Mısır'da İngiliz Kumandanını Öldürenlere" başlığıyla çıkan haberde suikastı gerçekleştirenlerin haklılığına vurgu yapılmaktaydı.⁴⁹ Bu nedenle yargılanmalarından rahatsız olarak serzeniş etmekteydi.

İngiltere bu olaydan sonra da Türk basınına takip etmeye devam etti. İngiltere yönetim birimlerinin sıklıkla yaptığı gibi İngilizler tarafından Türk basınına anlaşılması için hizmete özel, kitapçık formatında dokümanlar hazırlandı ve bu zaman içerisinde detaylandırıldı.⁵⁰ Bu raporlar Türk basınına önemli isimlerini, editörlerini, gazetelerini sıkı biçimde gruplandırılıyordu. Örneğin, 1921'de basılan ve Türk basınına dair genel bilgiler veren "A guide the press of Egypt and Soudan and Constantinople" isimli raporun 1927 yılında "A Guide to the press of Europe. Constantinople" adıyla Türk basınına dair içeriğinin genişletildiği görülmektedir. Bu raporda 1921-1927 yılları arasında etkili olan editörlerden Mahmud Bey (Esat Bozkurt, 1892-1943), Ağaoglu Ahmet (Ağaoglu, 1869-1939), Falih Rıfkı (Atay, 1894-1971), Asım Us (1889-1956), Yunus Nadi (Abaloğlu, 1879-1945⁵¹), Ahmet Şükrü Bey (1875-1926), Ahmet Emin (Yalman, 1888-1972), Hüseyin Cahid (Yalçın, 1875-1957) üzerinde dikkatle duruluyordu.⁵² Raporlarda

47 Aynı rapor.

48 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 721.

49 "Türk'ün ve İslam'ın Azıllı Düşmanı Aleyhine Mücadelemiz Yüzünden Türk Hakiminin Huzuruna Kemal-i Fahir ile Çıkacağız", *Son Telgraf*, 30 Kanun-ı evvel 1340 [30 Aralık 1924].

50 TNA, FO 141/504, "A Guide to the Press of Europe. Constantinople", January 1927.

51 Ferhat Eroğlu'nun çalışmasında Yunus Nadi'nin doğum tarihi olarak 1879 ve 1880 tarihleri verilmekte ve gerçek adının Ahmet olduğu bildirilmektedir: Ferhat Eroğlu, *Yunus Nadi - Hayatı ve Eserleri (1879-1924)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 24.

52 TNA, FO 141/504, "A Guide to the Press of Europe. Constantinople", January 1927. Raporla verilen bilgilerin karşılaştırıldığı çalışmalar için bk. Ferhat Eroğlu, *Yunus Nadi - Hayatı ve Eserleri (1879-1924)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 388-432; Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1976, s. 247; Ersin Müezzinoğlu, "Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı ve Ahmet Şükrü Bey", *JASSS*, II, 2015, s. 155; Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s. 1-28; A. Holly Shissler, *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoglu ve Yeni Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 160; Fahri Sakal, *Ağaoglu Ahmed Bey*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 73-88.

ismi geçen gazeteciler ile Türkçe ve diğer dillerde yayınlanan gazetelerin yapıları, bağlantıları, güçlü ve zayıf yanları da ele alınmaktadır.

Sonuç

1924-1927 yılları arasında İstanbul-Mısır eksenli gelişmeler, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti ile olan temel bağlarını ulus devlete dönüştürmekte olduğu kritik bir sürece denk geldiği için oldukça ilginçtir. İstanbul'da yayınlanan ve Mısır halkına İngiltere karşısında sesini yükseltmeyi salık veren yazıların sahibi olan Süleyman Nazif örneği üzerinden İngiltere'nin, Türkiye'nin Mısır'a etkisi konusunda hala bazı kaygılar taşıdığı anlaşılmaktadır.

Cumhuriyetin henüz çok genç olduğu günlerde yavaş yavaş ayrışmakta olan muhalif kanadın sesi olan *Son Telgraf* gazetesinde çıkan, Mısır'da yaşanan Lee Stack suikastı ve İngiliz karşıtı gelişmelere dair haberleri birkaç açıdan değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki, Türk tarafının en azından bir kısmının Mısır'daki gelişmeleri değerlendirme yöntemi ile ilgilidir. Olayları antiemperyalist hareketin bir reaksiyonu olarak gören *Son Telgraf*'ın aksine resmi devlet temsilcileri bu girişimlere açık destek veremezdi. İkincisi, olaylara İngiliz dış politika belirleyicilerinin bakış açısından yaklaşıldığında İngilizlerin gelişmeleri takip ve bağımsız yeni devletin yapısını anlamaya yönelik bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Türk basınında çıkan haberlerden rahatsızlık duyan İngiliz misyonunun girişimine “Türk basını bağımsızdır” yanıtının verilmesinden de öyle anlaşılıyor ki genç Türkiye'nin yöneticileri savaş sonucunda elde ettikleri bağımsızlığı yabancı etkisine kapatmak istemektedir. Bu bakımdan *Son Telgraf* gazetesinin kapatılmasının Mısır ile ilgili “Mısır'da İngiliz Kumandanını Öldürenlere” başlığıyla çıkan haberle ilgili olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Gazetenin kapatılmasında TıPCF'nin kurulması ile daha da güçlenen muhalif kanat yanında, gazetenin, devletin yeni oluşturmaya çalıştığı imajını zedeleyen tutumu etkili olmuştur. Muhtemeldir ki Bolşeviklik ile bağlantı kurulması ve gazetenin Bolşevik desteğiyle hareket ettiği yönündeki algı da kapatılmasında kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur.

İngiliz yetkililer tarafından hazırlanan Türk basınının önemli gazete ve isimlerine yönelik kurum içine mahsus rapor (A Guide the Press of Egypt and Soudan and Constantinople) altı yıl sonra revize edilerek yenilenmiştir. Yeni raporun (A Guide to the Press of Europe. Constantinople) içeriğinde Türk gazeteci ve editörlere dair tespit ve yorumlar, çoğunlukla İngilizlerin çıkarlarının gözetildiği tutum ve tavırların bir sonucudur. Bu noktada dikkat çeken bir diğer husus ise İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyete geçiş sürecinde pek çok açıdan elindeki mevcut bilgileri revize ederek değerlendirmelerine devam ettiğidir. Ayrıca rapora giren Hüseyin Cahit Yalçın, Yunus Nadi, Ahmet Emin Yalman gibi isimler kadar girmeyen, ancak önemli olan kimi gazeteciler de vardır. Bunlar içerisinde ilk akla gelenler, Sabiha ve Zekeriya Sertel, Ali Naci Karacan, Adnan Adıvar gibi isimlerdir. Buradan hareketle raporu hazırlayanların daha seçici bir metotla çalıştıkları düşünülebilir. Mısır'daki suikast ve İngiliz karşıtı olaylara Türk basını ve yetkililerinin dahli meselesi İngiliz makamları tarafından şüpheyle karşılanmış ve bu olabildiğince erken ve kesin biçimde engellenmek istenmiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi, Ankara, (BCA)

30.18.1.1/13.12.12.

The National Archives, Kew-London (TNA)

FO 141/504, FO 608/214.

Oxford University, St. Antony's College, Middle East Centre Archive, Oxford,

Allenby File, 1/4.

II. Gazeteler

"500 Bin İngiliz Lirasına ve Terziyaya Rağmen Zağlul Paşa İstifaya Mecbur Oldu. İstiklalin İmhası", *Son Telgraf*, 25 Teşrin-i sani 1340 [25 Kasım 1924].

"İngiltere'nin Gözü Musul Petrollerinde", *Son Telgraf*, 1 Haziran 1340 [1 Haziran 1924].

"Kahire Cinayeti. İngilizler Mısır'da Tevkifata Başladılar", *Son Telgraf*, 28 Teşrin-i sani 1340 [28 Kasım 1924].

"Mısır Milliyetperverlerinin Reisi Fedakarı Zağlul Paşa Bayramın İlk Günü Fena Bir Suikaste Maruz Kaldı", *Son Telgraf*, 17 Temmuz 1340 [17 Temmuz 1924].

"Mısır Parlamentosu Kralın Bir Emriyle Fesh Edildi", *Son Telgraf*, 25 Kanun-ı evvel 1340 [25 Aralık 1924].

"Mısır'da İngilizler. Yeni Mısır Kabinesini İstiyorlarmış", *Son Telgraf*, 10 Kanun-ı evvel 1340 [10 Aralık 1924].

"Mısırlılarla İngilizler Karşı Karşıya Düşman. İngilizler Nazırlarının Mısırlılar Tarafından Katli Korkusuna Karşı Tedbir Alıyor", *Son Telgraf*, 10 Kanun-ı evvel 1340 [10 Aralık 1924].

"Musul ve Cemiyet-i Akvam", *Son Telgraf*, 29 Haziran 1340 [29 Haziran 1924].

"Musul'un Bundan Fazlası Olamaz!", *Son Saat*, 2 Mart 1926.

"Reisi Cumhur Paşa Fırkaların Tâdidine Taraftar Olduğunu Bir Dostuna Söylemiştir", *Son Telgraf*, 13 Teşrin-i sani 1340 [13 Kasım 1924].

Süleyman Nazif, "Mısır'daki İngiliz Kumandanını Öldürenlere", *Son Telgraf*, 25 Kanun-ı evvel 1340 [25 Aralık 1924].

"Şarkta İngiltere", *Son Telgraf*, 2 Temmuz 1340 [2 Temmuz 1924].

"Türk'ün ve İslam'ın Azılı Düşmanı Aleyhine Mücadelemiz Yüzünden Türk Hakiminin Huzuruna Kemal-i Fahir ile Çıkacağız", *Son Telgraf*, 30 Kanun-ı evvel 1340 [30 Aralık 1924].

"Yeni Mısır Hükümeti Süveyş'i İngiltere'ye Bırakmak Niyetinde", *Son Telgraf*, 11 Kanun-ı evvel 1340 [11 Aralık 1924].

III. Hatırat ve Araştırma Eserleri

Alkan, A. Turan, *İstiklal Mahkemeleri*, Alternatif Üniversite, İstanbul 1992.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.

Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemesi*, Bilgi Yayınları, İstanbul 1975.

Badrawi, Malak, *Violence in Egypt 1910-1925. Secret Societies, Pilots and Assassinations*, Curzon Press, London 2002.

Barr, James, *Kırmızı Çizgi. Paylaşılamayan Toprakların Yakın Tarihi*, çev. Ekin Can Göksoy, Pegasus Yayınları, İstanbul 2016.

Deeb, Marius, *Party Politics in Egypt: the Wafd&its Rivals 1919-39*, Ithaca Press, London 1976.

Demirel, Ahmet, *I. Meclis'te Muhalefet. İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

- Demirel, Yurdal, “Şark İstiklâl Mahkemesinde Görülen Bir Dava: ‘Gazeteciler Davası’”, *İstiklâl Mahkemeleri Sempozyumu Bildirileri*, ATAM Yayınları, Ankara 2015, s. 299-343.
- Duman, Hasan, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri 1828-1928*, C II, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.
- el-Emin, Mohammed Nuri, “Britain, The 1924 Sudanese Uprising, and the Impact of Egypt on the Sudan”, *The International Journal of African Historical Studies*, 19/2, (1986), s. 235-260.
- Eroğlu, Ferhat, *Yunus Nadi – Hayatı ve Eserleri (1879-1924)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.
- Enginün, İnci, “Adivar, Halide Edip”, *DİA*, I, (1988), s. 376-377.
- Eşref Edib, *İstiklâl Mahkemelerinde – Sebülürreşad’ın Romanı –*, haz. Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, İstanbul 2005.
- Georgeon, François, “Kemalist Dönemde Türkiye’de Fransızca Yayın Yapan Basına Toplu Bir Bakış (1919-1938)”, çev. Niyazi Öktem, *ATAM Dergisi*, IV/17, (1990), s. 321-335.
- Goldschmidt, Arthur, *Modern Egypt, The Formation of a National State*, Hutchinson Press, London, Melbourne, Auckland, Johannesburg 1988.
- Göküş, Şeref, “Ahmet Ağaoğlu: Hayatı, Eserleri ve Din Eğitim-Öğretimi Görüşleri”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7/13, (2013), s. 193-210.
- Güneş, İhsan, *I. TBMM Düşünce Yapısı 1920-1923*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.
- Gür, Mehmet, “Süleyman Nazif”, *DİA*, XXXVIII, (2010), s. 92-94.
- Kabacalı, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1990.
- Kaymaz, İhsan Şerif, *Musul Sorunu. Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
- Kılıç, Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, [y.y.] 1997.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Müezzinoğlu, Ersin, “Mahkeme Tutanaklarına Göre İzmir Suikastı ve Ahmet Şükrü Bey”, *IASSS*, II, 2015, s. 155-176.
- Yunus Nadi, *Ankara’nın İlk Günleri*, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
- _____, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1978.
- Türk Dış Politikası*, C I, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Polat, Ü. Gülsüm, “Milli Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ ve “Kemalist Propaganda Algısı””, *Akademik Ortadoğu*, 15, (2013), s. 51-70.
- _____, *İngiltere ve Osmanlı Devleti Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, ATAM Yayınları, Ankara 2015.
- _____, *Türk-Arap İlişkileri. Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Reid, Donald M., “Political Assassination in Egypt, 1910-1954”, *The International Journal of African Historical Studies*, 15/4, (1982), s. 627-628.
- Sakal, Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Shissler, A. Holly, *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, çev. Ulaş Belge Taciser, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Sonyel, Salahi, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı’nın Perde Arkası*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C 3, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985.

- Tunçay, Mete, "Siyasal Tarih (1908-1923)", *Türkiye Tarihi*, C IV, yay. haz. Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul 1997.
- _____, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 1981.
- Whidden, James, *Egypt: British Colony and Imperial Capital*, Manchester University Press, Manchester 2017.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1976.
- Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C 2, yay. haz. Erol Şadi Erdinç, Pera Yayınları, İstanbul 1997.
- Yavuz, Resul, "The Activities of the Hejaz and Egypt Committees that were Invited to the Paris Peace Conference after the World War I", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIV/1, (2019), s. 311-348.
- Yılmaz, Ferhat, "Türk Anayasal Tarihi Çerçevesinde Basın Özgürlüğü Üzerine Bir İnceleme", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 4, (2014), s. 430-458.
- Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987.
- _____, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma. Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, çev. Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayınları, İstanbul 2003.

EKLER

Ek 1. Mısırlı milliyetçilere uygulanan şiddete dair fotoğraflar

Kaynak: The National Archives (TNA), FO 608/214.

Ek 2. Mısırlı milliyetçilere uygulanan şiddete dair fotoğraflar

Kaynak: TNA, FO 608/214.

SIHHATNAME TÜRÜYLE İLGİLİ BAZI PROBLEM, TESPİT VE DÜŞÜNCELER*

SOME PROBLEMS, DETERMINATIONS AND THOUGHTS ON THE SIHHATNAMA GENRE

Betül SİNAN NİZAM**

Öz

Özellikle küçük bir mecmuada yer alan on iki sıhhatnamenin tespitiyle klasik Türk edebiyatında geniş bir yekûn tutan sıhhatname türünün varlığı ve/veya önemi ortaya konmuş, yıllar içinde çeşitli araştırmacıların çalışmalarıyla sıhhatnameler hakkında geniş malumata ve türün pek çok örneğine ulaşılmıştır. Bununla birlikte tespit edilen bazı metinler türsel birtakım tartışmalara konu edilmiş, bunların bir kısmının sıhhatnamelerle ilişkisi araştırmacılar tarafından yer yer sorgulanmıştır. Bu makalede hem bu metinlerin hem de daha önce tespit edilmemiş, dolayısıyla bugüne kadar tartışılmamış bazı manzumelerin sıhhatname literatürü içindeki konumları etraflıca değerlendirilmektedir. Bunun için öncelikle sıhhat konulu/redifli gazeller, daha sonra müstakil eserler içinde yer alan sıhhatnameler ve son olarak şairlerin kendi hastalıklarından bahsettikleri manzumeler üzerinde durulmuştur. Bu şekilde araştırmacıların da fikirleri ortaya konulup tartışılarak türle ilgili problemler veya istisnai durumlara dikkat çekilmiş, bazı tespit ve düşünceler dile getirilmiştir. Böylece sıhhatname türünün kapsamının etraflıca ortaya konması ve klasik edebiyat içerisindeki genel anlamda tür tartışmalarına az da olsa katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: sıhhatname, hastalık, sağlık, tür, istisnai metinler

Abstract

The existence and/or importance of sıhhatnama genre, which has an extensive coverage in classical Turkish literature, has been determined by ascertaining, in particular, twelve sıhhatnama texts in a small macmua (miscellany). A lot information about the genre and many examples of it have been attained through the studies of different researchers over the years. In addition, researchers have discussed the genres of some ascertained texts and examined their relationship with the sıhhatnamas. This study exhaustively evaluates the status of these texts, as well as some other texts that have not been ascertained and thereby not been discussed so far. Firstly gazals on the theme of health, and also gazals with the redif “sıhhat” (health); secondly sıhhatnamas in specific works; and finally poems in which poets talk about their own illnesses are

* Bu çalışma, sıhhatnamelerle ilgili kaleme aldığım makale serisinin üçüncüsünü oluşturmakta. İlk iki makale yayımlanma aşamasında. Bu nedenle bu iki çalışmaya atıf yapılırken künyeleri belirtilemedi. Makalenin yazımı esnasında nazire yazıcılığı ile ilgili sorduğum soruyu nezaketle yanıtlayan M. Fatih Köksal’a teşekkür ederim.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Şehir Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul / Türkiye, betulnizam@gmail.com

examined. I draw attention to problematic and exceptional situations within the genre itself, and present some of my thoughts on the genre by discussing other researchers' ideas. In this way, the aim of this study is to explain exhaustively the scope of the sıhhatnâme genre and therefore contribute to the discussions of genre in general within classical Turkish literature.

Keywords: sıhhatnâme, sickness, health, genre, alternative texts

Giriş

Özellikle klasik Türk edebiyatı söz konusu olduğunda tür kavramının, içinde pek çok soru ve sorunu barındırdığı malumdur. Türlerle ilgili pek çok çalışmada araştırmacılar bu soru ve sorunları dile getirmişlerdir. Selim Sırrı Kuru'nun ifadesiyle olasılıkların sınıflandırılması anlamına gelen "tür" edebiyat oyununun önemli kurallarından biri hâline gelse de "her kural gibi yıkılma olasılığıyla bir mum alevi gibi titreyen bir kuraldır"¹. Dolayısıyla yapılan her yeni çalışma, tespit edilen her yeni metin belli bir türün nitelikleri, kapsamı hakkında yeni kuralların/olasılıkların ortaya çıkması anlamına gelir. Üstelik bir türle ilgili yapılan tespitlerin/dile getirilen olasılıkların tartışılarak yeniden değerlendirilmesi bu çalışmalara yeni bir soluk getirmesi ve söz konusu türe farklı açılardan da yaklaşılabilmesine kapı aralaması bakımından yararlıdır.

Bundan hareketle bu makalede sıhhatnâme türüyle ilgili bazı soru(n)lar üzerinde durulmuş ve türle ilgili yeni olasılıklar ortaya konmaya çalışılmıştır. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarla sıhhatnâme türünün tanımı, özellikleri ve kapsamı deyim yerindeyse adım adım ortaya konmuştur. Bu konuda ilk ve öncü çalışmayı Mehmet Arslan yapmış, araştırmacı tespit edebildiği metinlerden yola çıkarak sıhhatnâme "padişahın hastalıktan iyileşmesini tebrik etmek, bu güzel hadise ve mutlu haber karşısında kendi duygularıyla beraber halkın duygularını da yansıtmak, halkı bundan haberdar etmek ve bu arada padişahın muhtelif veçhelerini övmek gibi birçok gayeye hizmet eden nitelikler taşıyan şiir şeklinde yazılmış [metinler]"² olarak tanımlamıştır. Sonrasında Halûk Gökâlâ ulaştığı yeni metinlerle sıhhatnâmelerin ikinci bir boyutunun olduğunu, şairlerin yalnızca hastalanan kişinin -ki bu sadece padişah olmak zorunda da değildir- iyileşmesini tebrik etmek veya müjdelemek için değil muhatabın şifa bulması dileği ve duasıyla da sıhhatnâme yazabildiğini ortaya koymuştur.³ Tarafımdan yapılan çalışmayla ise sıhhatnâmelerin yine "geçmiş olsun deme" motivasyonu ile yazılmış mektuplar olan iyadetnâmelerle benzerlikleri ortaya çıkarılmış, bu metinlerin ortak kurgu, içerik ve söyleyiş özelliklerine sahip olmalarından dolayı birlikte ele alınması gerektiği vurgulanmıştır.⁴ Öte yandan araştırmacılar yeni sıhhatnâme metinleri tespit etmeye devam etmiş, böylece

1 Selim Sırrı Kuru, "Giriş", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IV: Nazımdan Nesire Edebî Türler (25 Nisan 2008 Bildiriler)*, haz. Hatice Aynur vd., Turkuaz, İstanbul 2009, s. 11.

2 Mehmet Arslan, "Sihhatnâmeler", *Türkler*, XI, (2002), s. 776-790.

3 Halûk Gökâlâ, "Divan Şiirinde Sihhat-nâmeler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XIV, (2006), s. 101-130.

4 Betül Sinan Nizam, "Geçmiş Olsun Dileklerini İleten Mensur ve Manzum Metinler: İyadetnâme ve Sihhatnâmeler" (yayın aşamasında).

örnekler arttıkça türün kapsam ve işlevi daha kuşatıcı şekilde ortaya konabilmiştir.⁵ Bu makalede ise taramalarım esnasında karşılaştığım ve şimdiye kadar sihatnamelerle ilgili çalışmalarda yer almayan ama bir şekilde tartışma konusu olan/olabilecek bazı metinler ele alınacak, bunların sihatname literatüründeki konumları üzerinde durulacaktır. Bunun için öncelikle sihat konulu ve/veya redifli gazellerin, ikinci olarak müstakil eserlerin içinde yer alan sihatname manzumelerinin ve nihayet şairlerin kendi hastalıklarını anlattıkları metinlerin bu türün kapsamı dâhilinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ya da nasıl ve ne şekilde ele alınabileceği araştırmacıların fikirleri de belirtilerek tartışılacaktır.

1. Sihhat Konulu Manzume mi Sihhatname mi?

Sihhatnamelerle ilgili makalesinde Halûk Gökâlî bazı kaside ve mesnevilerin hastalık ve sihat konusunda yazıldığını, bununla birlikte divanlarda “şihhat” redifli gazellere rastlandığını belirtir. Bu gazelerde konu edilen hastalığın genellikle aşk hastalığı olduğunu söyleyen araştırmacı, sihatnamelerden ayrı tuttuğu bu “sihat konulu manzume”lere örnek olarak (Kütahyalı) Rahîmî'nin (ö. 16. yüzyıl) “Ahmed Paşa'nın kasidesine öykünerek yazdığı “şihhat yaraşur” redifli gazeli”ni⁶ göstermiştir. Hakikaten divan şiirinde âşıklık hali olarak şairlerin hasta olduğunu söylediği pek çok gazel bulunmaktadır. Bunlarda âşık kendini sürekli ağlayıp inleyen, vücudunda yaraları olan, solgun ve bitkin/zayıf bir hasta olarak niteler. Bunun yanı sıra genel anlamda sağlıklı olmanın öneminden ya da belirli hastalıklardan bahseden gazeller de yazılmıştır.⁷ Öte yandan Ahmedî (ö. 815/1412-1413 [?]), Necâtî (ö. 914/1509), Münîrî (ö. 927/1520 [?]), Filibeli Vecdî (ö. 1008/1599), Beyânî (ö. 1075/1664-1665), Kâmî (ö. 1136/1724), Şeref Hanım (ö. 1277/1860) ve Cerrah Kâmil Efendi'nin (ö. 19. yüzyıl) gazel biçimindeki sihatnameleri⁸ düşünüldüğünde bir gazelin sihatname mi sihat konulu manzume mi olduğunu ayırt edebilmenin kıstası nedir, sorusu akla gelmektedir. Üstelik Vecdî'nin Filibeli Yeşilzâde Mahmûd Efendi'nin (ö. 987/1579) hastalıktan iyileşmesi üzerine yazdığı gazeli de (G11) “-a şihhat yaraşur” rediflidir. Peki, Gökâlî'in verdiği örnekten gidilecek olursa Rahîmî'nin “-a şihhat yaraşur” redifli gazelini de sihatname olarak nitelendirmek mümkün olabilir mi?

5 Bahir Selçuk, “Yeni Bir Sihhât-nâme: Şehdî'nin Sultan III. Ahmed Sihhat-nâmesi”, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, III/2, (2008), s. 604-616; Betül Sinan Nizam, “Cümleniz Sihhat ile Sağ Olasız: Sihhatname Literatürüne Zeyl” (yayın aşamasında).

6 Halûk Gökâlî, “Divan Şiirinde Sihhat-nâmeler”, s. 103-104.

7 “şihhat” redifli ve/veya konulu bazı manzumeler için bk. Sehî Bey, G18; Edirneli Nazmî, G5651. Sebzi ise bir gazelinde (G351) “za’f” redifini kullanmıştır. Yine bazı şairler çeşitli hastalıklar için manzumeler kaleme almışlardır. Örneğin Filibeli Vecdî'nin (ö. 1008/1599) taunu anlattığı gazeli (G39) bulunmaktadır. Bu durumun bir örneğini de son dönemde “korona” adıyla anılan Covid-19 hastalığı için yazılan manzumeler oluşturmuştur. Husûsî mahlasını kullanan Ozan Yılmaz ve ona nazire olarak Gümânî mahlasıyla Ozan Kolbaş bu hastalığı eğlenceli şekilde ele almışlardır. Şairlerin karantinada yazdıkları şiirler de bulunmaktadır. Bk. Aşki Mustafâ, T28; Nâfî, Md13. Bu arada divanların künyeleri kaynakçada verilmiştir. Alıntı yapılırken transkripsiyon işaretleri korunmuş, neşirde yoksa ilave edilmiştir. Nazım şeklini belirten kısaltmadan sonra gelen ilk sayı manzume, ikincisi beyit numarasını göstermektedir.

8 Bu gazeller hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Betül Sinan Nizam, “Cümleniz Sihhat ile Sağ Olasız: Sihhatname Literatürüne Zeyl” (yayın aşamasında).

Rahîmî 7 beyitlik bu gazelinde (G103) “cism-i dehrüñ cânı”, “cihânuñ cânı”, “âlemüñ sultânı”, “âdemüñ cânı” ve “kerem ülkesinin (Mısır’ının) Yûsuf’u olan sultan” olarak nitelendirdiği muhatabına sıhhatli olması temennisinde bulunur. Son beyitte ise sadece Rahîmî’nin değil tüm cihanın canı olan şaha afiyetin yaraşacağı belirtilir. Gazel bu anlamda Gökalp’in belirttiği gibi Ahmed Paşa’nın (ö. 902/1496-1497) aynı redifli sıhhatnamesini (K32)⁹ hatırlatır. Kullanılan ifadelerin sultan olan sevgiliyi göstermesinin ötesinde bir şahı imlediğini söylemek yanlış olmayacaktır ki nazım şekli ne olursa olsun herhangi bir padişah/şehzade için yazılan tüm sıhhatnamelerde muhatap için benzer ifadeler kullanılmaktadır. Örneğin Seyyid Vehbî (ö. 1149/1736) (K7, K76) III. Ahmed (1703-1730), Necâtî (G207) ve Münîrî (TG3) ise adını anmadıkları şah -ki bu bir padişah ya da şehzade olabilir-¹⁰ için “cihânuñ cânı”, “devletlü sultân”, “cân-ı âlem”, “rûh-ı âlem”, “cism-i kevnüñ cânı” ifadelerini kullanırlar. Rahîmî de gazelinde muhatabının ismini zikretmemiş ya da onun kimliği hakkında açık göndermelerde bulunmamıştır. Divanlarda zaman zaman rastlandığı gibi bir başlığa da sahip olmayışı¹¹ gazelin sıhhatname değil sıhhatname konulu manzume olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Ancak klasik sıhhatnameler ile pek çok ortak noktası olan bu gazelin bir sıhhatname metni olarak değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır. Şairin divanında II. Selim (1566-1574) ve III. Murâd’a (1574-1595) yazılmış kaside ve gazeller olduğu düşünüldüğünde burada iyileşmesi temennisinde bulunulan kişinin bu ikisinden biri olma ihtimali vardır.¹² Üstelik şairin divanındaki gazel şeklindeki tek sıhhatname bu değildir. Rahîmî, divanındaki bir diğer gazelde (G81) yine devrin “Cemşid-i vaqti” olarak nitelendirdiği muhatabına her zaman sıhhat temennisinde bulunur ve hastalıktan kurtulması duasını eder:

Vücüd-ı nâzüküñe yaraşur her lahza şıhhatler
Sa’âdetlü serüñden eksük olmasun sa’âdetler

Rahîmî’nün budur dârüş-şifâ-yı gaybdan derdi¹³

Vücüdüña irüp şıhhat tenüñden¹⁴ gide zağmetler (Rahîmî, G81/1, 5)

9 Fatih Sultan Mehmed (1444-1446, 1451-1481) veya II. Bâyezîd (1481-1512) için yazılmış (Bk. Aqm., 11. dipnot). “Der-’iyâdet-i şâh-ı cihân” başlıklı bu kasidenin diğer sıhhatnameler ve/veya iyadetnamelerle ortak noktaları hakkında bk. Betül Sinan Nizam, “Geçmiş Olsun Dileklerini İleten Mensur ve Manzum Metinler: İyadetname ve Sıhhatnameler” (yayın aşamasında).

10 Bk. Betül Sinan Nizam, “Cümleñiz Sıhhat ile Sağ Olasız’: Sıhhatname Literatürüne Zeyl” (yayın aşamasında).

11 Örneğin Filibeli Vecdî’nin yukarıda bahsedilen “-a şıhhat yaraşur” redifli gazeli “Merhûm Baba Efendî’ye virilmişdür” başlığını taşır. Gazelde muhataba ağıktan bir gönderme yoktur. Bu arada Vecdî’nin bu sıhhatnamesinin Rahîmî’nin, dolayısıyla Ahmed Paşa’nın sıhhatnamesine benzediğini, bu nedenle Ahmed Paşa’nın kasidesine nazire olarak yazılmış olabileceğini belirtmek gerekir. Şair, Ahmed Paşa’nın kullandığı kafiye sözcüklerini (cihânuñ cânı cânı, sen hâna, sultâna, şeh-i devrâna) kullanır, söylem benzerlikleri de vardır. Ancak Vecdî’nin 5 beyitten oluşan gazeli muhatabın iyileşmesi üzerine söylendiği için son beyitte hamd de içerir. Ayrıca Münîrî (TG226), Beyânî (G95) ve Kâmi’nin (G200) gazel şeklindeki sıhhatnamelerinin de başlıkları olduğu belirtilmelidir.

12 Şairler padişah ve şehzadeler dışındaki kimseler (örneğin şeyh, hoca, vezir vb.) için de “şâh”, “sultân”, “cihânuñ cânı” gibi ifadeleri kullanmışlardır [Bk. Betül Sinan Nizam, “Cümleñiz Sıhhat ile Sağ Olasız’: Sıhhatname Literatürüne Zeyl” (yayın aşamasında)]. Dolayısıyla Rahîmî’nin gazelinin muhatabının herhangi bir memduh olma ihtimali de bulunmaktadır.

13 İlgili neşirde ve eserin Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa 535 numarada kayıtlı nüshasında bu şekilde yer alan kelimenin “virdi” olması gerektiğini düşünüyorum. Bu şekilde beyit “Rahîmî’nin duası şudur ki vücuduna dârüş-şifâ-yı gaybdan sıhhat ersin, bedeninden hastalıklar gitsin.” anlamına gelecektir. Müstensihthen kaynaklanan bir hata olmalıdır.

14 İlgili neşirde “tenüñde” olarak okunmuştur.

Rahîmî'nin divanında gazel şeklinde yazılmış sihatnamelerin yanı sıra methiyeler de vardır. Şair genellikle kaside nazım şekliyle ele alınan bu konuları (övgü ve sihat temennisi) gazel yoluyla dile getirmesinin nedenini "Nişâni Beg" için yazdığı bir gazelinde açıklar. Buna göre uzun bir kaside yazmaktansa kısa bir şiir (gazel) yazmak daha evladır:¹⁵

Nişâni Beg kapuña 'arz-ı ihlâş-ı 'ubüdiyyet
Kaşâ'id-i *Mutavvel*'den bu şîr-i *Muhtaşar* yegdür (Rahîmî, G83/6)

Bu beyitler şairin sihatname kasidesi yerine bir gazel yazma sebebini ele verir ve söz konusu iki gazelin sihatname olarak değerlendirilmesine Rahîmî'nin bakış açısını göstererek zemin hazırlar. Zaten yukarıda da belirtildiği gibi gazel şeklinde sihatname yazmayı tercih eden pek çok şair bulunmaktadır.¹⁶ Rahîmî de Ahmedî, Necâtî, Münîrî, Filibeli Vecdî, Beyânî, Kâmî, Şeref Hanım ve Cerrah Kâmil Efendi gibi gazel biçiminde sihatname -üstelik Münîrî gibi 2 gazel yazmıştır- kaleme alan şairler arasında değerlendirilmelidir.

Divanlar tarandıkça benzer redifte yazılmış manzumelere rastlanabileceği malumdur. Zira Filibeli Vecdî ve Rahîmî gibi "-a şihhat yaraşur" redifli gazelleri bulunan şairlerden ikisi de Mihrî Hatun (ö. 917/1512'den sonra) ve Tâcizâde Cafer Çelebi'dir (ö. 921/1515).¹⁷ Tâcizâde 11 beyitten oluşan gazelinde (G41) "cân", "dil mülkinün sulţanı", "şeh-i hüban", "hüsün ilinün hüsrevi", "burhân", "nür-ı dü-çeşm", "âfitâb-ı ʔal'at-ı raşşân", "cânân", "dost" olarak nitelendirdiği muhatabına sağlık temennisinde bulunur:

Küyuñ çü cennet bâğıdır sende seķâmet hoş degül
Cennette ey nür-ı dü-çeşm insâna şihhat yaraşur (Tâcizâde Cafer Çelebi, G41/5)

Üstelik bu manzume vezin, hayal, motif, kelime kadrosu, kafiye ve redifi bakımından -Vecdî ile Rahîmî'ninki gibi, belki onlardan daha fazla- Ahmed Paşa'nın sihatnamesine benzer. Ahmed Paşa'ya pek çok nazire yazan hatta zaman zaman onu taklit eden¹⁸ Tâcizâde anlaşılan bu gazelini de onun sihatnamesine nazire olarak yazmıştır. Ahmed Paşa'nın kasidesinin aksine bir başlık ve ayrıca açık göndermeler olmamasından dolayı bu kasidenin bağlamı belirlenememektedir. Ancak seçilen hitap sözcüklerinin yanı sıra muhatabın/cananın sürekli sultanlığının/şahlığının ön plana çıkarılması ve adalet, mamur edicilik gibi özelliklerinin anılması gazelin gerçek bir şah -bir padişah ya da şehzade olabilir- için yazıldığını düşündürmektedir.¹⁹

15 Şairin divanında gazel şeklinde yazılmış bir diğer methiye örneği için bk. Rahîmî, G1. Bu gazelin dördüncü beytinden (G1/4) manzumenin, III. Murâd'ın Aydın sancak beyliği esnasında yazıldığı anlaşılmaktadır.

16 Şairlerin gazel nazım şekliyle kaleme aldıkları farklı konular/türler de bulunmaktadır. Örneğin gazel şeklinde yazılmış ıydiyyeler için bk. Neyli (ö. 1161/1748) (G19) ve Kâmî (G33). III. Ahmed'in bayramını tebrik için yazıldığı anlaşılan bu ıydiyyelerden daha önce kısaca bahsetmişim. Bk. Betül Sinan Nizam, "Cümleniz Sihhat ile Sağ Olasız: Sihhatname Literatürüne Zeyl" (yayın aşamasında), 8. dipnot.

17 Za'fi-i Gülşeni'nin (ö. 974-978/1566-1571 arası) de "Şân-ı pâk-i Hazret-i Paşa'ya şihhat yaraşur" nakaratına sahip murabba-ı mütekerriri bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Agm.

18 Tâci-Zâde Cafer Çelebi, *Tâci-Zâde Cafer Çelebi Divânı*, haz. İsmail E. Erünsal, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2018, s. 45-49.

19 Yavuz Bayram sehven kaside olduğunu söylediği manzumenin Sultan Bâyezîd için yazıldığını düşünmüştür. Bk. Sultân Bâyezîd-i Sâni, *Adli Divânı (Divân-ı Sultân Bâyezîd-i Sâni)*, haz. Yavuz Bayram, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2018, s. 22. Cafer Çelebi'nin II. Bâyezîd ile yakın ilişkisi

Mihri'nin 6 beyitten müteşekkil gazelinde (G23) ise muhatap tam bir sevgili/güzel şeklinde tasvir edilir. Mihri "şaçı sünbül", "yüzü bedr ay", "ruhı lâlê", "lebi hāmra (ve gönca-leb)", "gözi şehlä", "kadi bälâ", "gamzesi ok", "kaşı hem yay", "yüzi gül" olan "şeh-i hūbān-ı 'ālem'e sıhhat yaraştığını söylemektedir. 5. beyitte ise bu eşsiz güzelin "Süleymān-ı zamānuñ mūntehā cānānesi" olduğu söylenmiştir:

Ol Süleymān-ı zamānuñ mūntehā cānānesi

Ol semen-simā güzel hāvraya şihhat yaraşur (Mihri, G23/5)

Şairin divanındaki diğer manzumelere bakıldığında "Süleymān-ı zamān" ifadesinin kullanıldığı dört yerde de II. Bâyezid'in torunu ve Şehzade Ahmed'in (ö. 919/1513) oğlu olan Şehzade Süleymān'ın (ö. 919/1513)²⁰ kastedildiği görülür. Buna göre Şehzade Süleymān için üç kaside (K14-16) ve üç gazel (G79, G150, G205) kaleme alan²¹ Mihri onun yeryüzünde ve Osmanoğulları içinde zamanın Süleymān'ı olduğunu, dolayısıyla emrine insanların ve cinlerin tabi olduğunu (K14/15, K16/10) söyler. Şair yine Eğribük Kasrı'nda -ki Eğribük Amasya'da bulunan köylerden biridir- düzenlenen bezmle ilgili bir gazelinde de (G150) "Süleymān-ı zamān"ın meclis-i hâsından bahseder.²² Dolayısıyla "-a şihhat yaraşur" redifli gazelin de Şehzade Süleymān'ın yakın çevresinden birinin hastalanması üzerine yazıldığı düşünülebilir. Öte yandan gelenekte her padişah için "Süleymān-ı zamān" ya da "Süleymān-salṭanat" gibi ifadeler kullanıldığından bahsedilen padişahın II. Bâyezid, cananesinin, dolayısıyla hasta kişinin Şehzade Ahmed veya Süleymān olması da ihtimal dâhilindedir.

Mihri, divanındaki bir diğer gazelini de (G22) ismini zikretmese de bir "güzel han"ın²³

Sultan'ın Amasya'daki sancak beyliği esnasında defterdarlığını yapmasıyla başlamıştır. Bâyezid padişah olduktan sonra da onun katındaki itibarı ve ayrıcalığı devam etmiştir. Tâci-Zâde Cafer Çelebi, *Tâci-Zâde Cafer Çelebi Divânı*, s. 8, 12-13. Dolayısıyla bu gazel -gerçekten onun için yazıldıysa- II. Bâyezid'in şehzadeligi veya sultanlığı esnasında kaleme alınmış olabilir. Ancak Tâci-zâde'nin II. Bâyezid'in şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerinde Şehzade Ahmed'i (ö. 919/1513) desteklediği ve onun için bir kaside de yazdığı düşünüldüğünde (Age., s. 14) muhatabın, Şehzade Ahmed olması da mümkün görünmektedir. Burada Münir'in Şehzade Ahmed'in göz rahatsızlığı için yazdığı gazel şeklindeki sıhhatnamesi (TG226) de hatırlanmalıdır. Bu gazel hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Betül Sinan Nizam, "Cümleliz Sihat ile Sağ Olasız": Sihatname Literatürüne Zeyl" (yayın aşamasında).

20 Şehzade Süleymān, kardeşi Alâüddin'le birlikte 918 zilkadesinde (Ocak/Şubat 1513) Memluk topraklarına kaçarak oradan Kahire'ye gitmiş, Safer 919'da (Nisan/Mayıs 1513) da taundan ölmüştür. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, s. 249, 2. dipnot.

21 Mehmet Arslan, *Mihri Hâtuñ Divânı*, Amasya Valiliği Yayınları, Ankara 2007, s. 110-112.

22 Şairin, Şehzade Süleymān'ın Eğribük'teki meclislerinden bahseden bir diğer manzumesi için bk. Mr3.

23 Didem Havlioğlu, türünün sıhhatname olduğuna değinmeden bu gazelden bahseder. Araştırmacı "Şahn-ı şihhatde güzel hanumla şöbet yaraşur" dizesindeki "güzel hanum" ifadesini "lovely woman" yani "güzel kadın/hanım" olarak çevirir ve gelenekte sevgilinin hasta olarak betimlenmesinin yaygın olmadığından yola çıkarak gazelin, kadınların da bulunduğu/kadınlarla sohbet edilen gerçek bir hasta ziyaretini anlatabileceğini söyler. Bu nedenle gazelde muhtemelen "harem'den bahsedildiğini düşünür. Ona göre şair muhatabını -ki az sonra değinileceği gibi bu bir şehzadedir- haremde ziyareti esnasında gazeli sunmuştu ve bu mekân Mihri'nin toplumsal cinsiyet kimliğini inşa etmesinde -meclis ve sevgiliden bahsetmesi yönüyle şiir geleneğinin sınırları içerisinde kaldığı için meşru bir görünüm arz ederek- işlevseldir. Didem Havlioğlu, *Mihri Hatun-Perfomance, Gender-bending and Subversion in Ottoman Intellectual History*, Syracuse University Press, Newyork 2017, s. 67-68, 70. Hasta ziyareti esnasında sıhhatname sunmanın bir âdet olduğu bilinmekle birlikte [Bk. Betül Sinan Nizam, "Cümleliz Sihat ile Sağ Olasız": Sihatname Literatürüne Zeyl" (yayın aşamasında)] bu ifadenin bir kadını değil bir şahı imlediği açıktır. Dolayısıyla gazelden bu eylemin özellikle haremde gerçekleştiğinin anlaşıldığı kesin olarak söylenemez.

sıhhate kavuşması temennisini dile getirmek için yazmıştır. Şair “yaraşur” redifine²⁴ sahip 8 beyitlik gazele tebe tutulduğu anlaşılan muhatabının mübarek zatına ve temiz bedenine her zaman sıhhat ve rahat yaraşacağını söyleyerek başlar. Mihrî klasik sıhhatnamelerde olduğu gibi bu hastalığın memduha değil düşmana yaraştığını dile getirir:²⁵

Teb niçün ıtar seni ıtsun raķib-i kâfiri
Saña sıhhatler ‘adûña renc ü zillet yaraşur (Mihrî, G22/4)

Birkaç beyit boyunca düşmana beddua eden şair muhatabına her zaman işret ve sohbetin yaraştığını söylemeyi de ihmal etmez. Bu durum şairin divanında meclisleriyle anılan Şehzâde Süleymân’ı akla getirir. Zaten 7. beyitten muhatabın bir şehzade olduğu anlaşılmaktadır. Burada muhatabın özellikle annesine bağışlanması duası Mihrî’nin sıhhatname yazan diğer şairlerden farkını ve Havlioğlu’nun da belirttiği gibi²⁶ bir kadın olarak bakış açısını ortaya koyar:

Hâķ bağışlasun İlahî seni ol vâlideñe
Kim anuñ bir dânesisin saña rif‘at yaraşur (Mihrî, G22/7)

Şairin son beyitte karşılaştığı için hamd ettiği ve kendisine erkân-ı devletin yaraşacağını söylediği bu şehzadenin Şehzade Ahmed olma ihtimali de vardır.²⁷ Aynı dönemde Amasya’da yaşayan bir diğer şair Münîrî de gazel şeklindeki sıhhatnamesinde (TG3) muhatabının tebe tutulmasından bahsetmektedir.²⁸ Dolayısıyla Mihrî, Münîrî ve Tâcîzâde Cafer Çelebi’nin sıhhatnamelerinin aynı şahsın aynı hastalığı üzerine yazılma ihtimali dile getirilmelidir.

Burada sadece “şihhat” redifli gazellerden de bahsetmek gerekir.²⁹ Zira bunlardan bazılarının sıhhatname olarak değerlendirilmesi mümkün görünmektedir. Örneğin Sehî Bey’in “şihhat” redifli gazeli (G18) âşık-maşuk arasındaki ilişkiyi bir başka deyişle âşıklık hâllerini ele alırken Bursalı Rahmî’nin (ö. 975/1567-1568) “-a şihhat” redifli gazeli (G21) şairin tebe tutulmuş muhatabına şifa temennisini içerir. Rahmî 5 beyitlik manzumesine “cânân”, “sulţân”, “meh-i

24 Kara Fazlî’nin (ö. 971/1564) de “yaraşur sulţânım” redifli bir sıhhatnamesi (Kt3) bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Betül Sinan Nizam, “Cümleliz Sıhhat ile Sağ Olasız’: Sıhhatname Literatürüne Zeyl” (yayın aşamasında).

25 Klasik sıhhatname ve iyadnetmelerdeki bu tarz ifadeler için bk. Betül Sinan Nizam, “Geçmiş Olsun Dileklerini İleten Mensur ve Manzum Metinler: İyadnetname ve Sıhhatnameler” (yayın aşamasında).

26 Didem Havlioğlu, *Mihrî Hatun*, s. 69. Havlioğlu’nun, bu gazelin haremde sunulduğuna dair düşüncesinin bir nedeninin de “vâlide” sözcüğü olduğu belirtilmelidir. Ona göre gazelin gizli muhataplarından biri şehzadenin annesidir ve bu durum ziyaretin haremde gerçekleştiğini gösterir. Bk. *Age.*, s. 70.

27 Havlioğlu’na göre gazel Şehzade Ahmed için yazılmıştır. Bk. *Age.*, s. 70.

28 Bk. Betül Sinan Nizam, “Cümleliz Sıhhat ile Sağ Olasız’: Sıhhatname Literatürüne Zeyl” (yayın aşamasında).

29 Şimdiye kadar tespit edilebilmiş “şihhat” redifli tek sıhhatname Üsküdarlı Aşkı’nin (ö. 984/1576) (KMs41) kasidesidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Agm. Burada Zaifî’nin (ö. 964/1557) *Sergüzeştname* adlı eserinin içinde yer alan kurgusal aşk hikâyesinde ‘İşkî adlı aşığın hasta sevgilisine yazdığı mesnevi şeklindeki mektubun -ki bu da sıhhatname ve iyadnetname örneği olarak tespit edilmiştir- “-a şihhat” redifli ve 5 beyitten oluşan bir gazelle bitirildiği de belirtilmelidir. Burada sevgilinin şifa bulması için dua edilir. Bu nedenle bu mektubun sonunun ayrıca bir duaname özelliği taşıdığı söylenebilir. Türler arası ilişkilere aşağıda tekrar değinilecektir. Söz konusu bu metin için bk. Vildan Serdaroğlu Coşkun, *Sergüzeştüm Güzel Hikâyetdür’ Zaifî’nin Sergüzeştname’si*, İSAM, İstanbul 2013, s. 196-200.

tâbân”, “âfet-i devrân” olarak nitelendirdiği muhatabının iyileşmesi için canını bile vereceğini, kendisinin sağlığının hiç önemli olmadığını söyleyerek başlar. Benzer bir söylem Süheylî (Md5) ve Nebzî'nin (39) sıhhatnamelerinde de bulunur.³⁰ Şair bundan sonra muhatabının iyileşmesi için kader/kaza kasabının koç burcunu kurban ettiğini söyler ki sıhhatnamelerde şair ve/veya halkın hastanın iyileşmesi için adaklar adayıp kurbanlar kesmesi sıklıkla dile getirilir:³¹

Kaşşâb-ı kâzâ itdi hâmel çoçını kurbân
Haste olup itdükde o sultânuma şıhhat (Rahmî, G21/2)

Güneş ise sevgilinin boynuna bağlayarak iyileşmesi için altından iplikler büker ki bu eskiden teb/humma/sıtma gibi hastalıklardan kurtulmak için boyna düğümlü ipler bağlanması âdetine göndermedir.³² Manzumede ölüleri diriltmesi ve hastaları iyileştirmesi dolayısıyla sıhhatnamelerde sıklıkla anılan Hz. İsa'ya da telmihte bulunulur. Şair dâhil herkes muhatabın iyileşmesi için elinden geleni yapmaktadır. Bu anlamda bağlam bilinmemekle/anlaşılmamakla beraber muhatap ister kurgusal bir sevgili ister gerçek bir “sultan” olsun klasik sıhhatnamelerle ortak söylemler barındıran bu gazeli sıhhatname olarak değerlendirmek gerekir. Rahmî son beyitte ise farklı olarak muhatap yerine kendisinin yaralı bedeninin sevgilinin oklarıyla iyileşmesi duasını etmiştir.

Tüm bunlardan hareketle sıhhat üzerine söylenmiş gazellerin bağlamına göre sıhhatname olarak değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla divanlarda bu tür gazellerle karşılaşıldığında mümkünse yakın okumayla karar verilmelidir. Öte yandan aksini ispatlayan bir örnekle karşılaşılan kadar “-a şıhhat yaraşur” redifli manzumelerin sıhhatname literatürü içinde değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir.

2. Sıhhatname Metni Barındıran Müstakil Eserler

Klasik edebiyatta metinlerin her zaman tek bir türe ait özellikler göstermediği, başka deyişle farklı türlere özgü niteliklerin tek bir metinde toplanabildiği malumdur. Bu nedenle araştırmacılar zaman zaman herhangi bir manzume veya eserin hangi tür(ler) bağlamında ele alınabileceğini sorgulamışlardır. Bu tahkike konu olan eserlerden biri de Osmanzâde Tâib'in (ö. 1136/1724), III. Ahmed'in çiçek hastalığından iyileşmesi üzerine³³ 1120 (1708) yılında kaleme aldığı *Sıhhat-âbâd*'dir.³⁴ Metin üzerinde titizlikle çalışın ve kıymetli bir neşir hazırlayan Özgür Kıyçak'a göre

30 Betül Sinan Nizam, “Cümleliz Sıhhat ile Sağ Olasız’: Sıhhatname Literatürüne Zeyl” (yayın aşamasında).

31 Mehmet Arslan, “Sıhhatnâmeler”, s. 781.

32 A. Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, haz. Cemal Kurnaz, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 2004, s. 412-413.

33 Sultan'ın bu hastalığının tarihsel bağlamı hakkında detaylı bilgi için bk. Betül Sinan Nizam, “Cümleliz Sıhhat ile Sağ Olasız’: Sıhhatname Literatürüne Zeyl” (yayın aşamasında).

34 Burada Râşid'in (ö. 1148/1735) *Sıhhat-âbâd* adlı alegorik mesnevisinden de bahsetmek gerekir. Kaynaklarda bu eserin de III. Ahmed'in iyileşmesini tebrik için yazıldığı söylenir (M. Kemâl Özergin, “Râşid”, *İslâm Ansiklopedisi*, IX, (1988), s. 633; Halit Biltekin, *Vakâ-Nüvis Râşid Efendi ve Divanı'nın Tenkitli Metni*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, s. XVII; Fatih Günay, “Râşid Mehmed Efendi”, *DİA*, XXXIV, (2007), s. 464). Metni yayımlayan Serkan Türkoğlu da bu bilginin “Tafşil-i Meâl-i Bâ'is-i Nazm” başlığı altında verildiğini belirtir (Serkan Türkoğlu, *Vakanüvis Râşid'in Sıhhat-âbâd Mesnevisi*, Gece Kitaplığı, [y.y.] 2015, s.

bu eser “bir kırk hadis şerhi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir sıhhat-nâmedir” dolayısıyla da tür bağlamında çok boyutluluk göstermektedir.³⁵ Araştırmacı bu düşüncesine delil olarak eserin başlığını, kaleme alınma sebebini ve giriş ile hatime bölümlerindeki hem mensur hem manzum kısımların kimi yönleri ile sıhhatname özelliği taşımasını gösterir. Buna göre mukaddimenin (ve kısmen hatimenin) mensur bölümünde padişahın hasta olduğu, halkın buna çok üzüldüğü, iyileşmesi için adaklar adadığı, şairin de elinde sermayesi olmadığı için adak yerine kırk hadis şerhi sunmayı düşündüğü ve padişahın iyileşmesiyle bunu gerçekleştirmek istediği bilgisi yer alır. Manzum bölümdeyse iyileşmeden dolayı hamd, hastalık ile ilgili bilgiler, şair ve halkın üzüntüsü, iyileşme için edilen dualar, adanan adaklar, iyileşme müjdesi ve padişahın ömrünün uzun olması duası bulunmaktadır.³⁶ Ayrıca bu bölümler kelime kadroları, övgüye yer vermeleri, kullanılan motifler ve sanatlar, tarih düşürülmesi gibi yönlerden de sıhhatnamelerle benzeşmektedir.³⁷ Sıhhatnamelerin manzum olmasının edebî bir dille mensur olarak ifade edilmesine engel teşkil etmediğini söyleyen araştırmacıya göre sıhhatname hem manzum hem mensur olarak söylenmiştir.³⁸ Dolayısıyla eser bir sıhhatname olarak başlamış ve sonrasında kırk hadis türüne dönüşmüştür.³⁹ Araştırmacı söz konusu makalesinin sonuç kısmındaysa *Sihhat-âbâd*'in -hatime kısmının da sıhhatname özelliği gösterdiğini düşündüğünden- “bir bakıma manzum-mensur bir sıhhat-nâmenin ortasına konmuş bir kırk hadis şerh ve tercümesi gibi” olduğunu belirtir.⁴⁰ Dolayısıyla daha önce, sıhhatname şeklinde başlayan eserin kırk hadis şerhine dönüştüğünü söyleyen araştırmacının, bu ifadeleriyle eserin tekrar sıhhatnameye dönüştüğünü düşündüğü anlaşılmaktadır.⁴¹

İfade edilen bu dönüşümler tartışmaya açıktır. Zira Tâib mukaddimedede eseri neden kaleme aldığını açıklamakta (sebebi- i telif) bunu yaparken de amacına uygun aletlerden (kelimeler,

33), ancak sözü edilen bölümde bununla ilgili bir gönderme yoktur. Bu bilgi büyük ihtimalle Tâib'in *Sihhat-âbâd*'ıyla karıştırılması sonucu literatürde yer almıştır.

35 Özgür Kıyçak, “Osman-zâde Tâ'ib Ahmed'in Sihhat-âbâd'ının Tür Bağlamında Çok Boyutluluğu”, *Uluslararası Necatibey Eğitim ve Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi (Unesak 2018) 26-28 Ekim 2018 Balıkesir Türkiye Bildiri Tam Metin Kitabı*, C 5, ed. Hülya Gür ve H. Hüseyin Şahan, [y.y.], Ankara 2018, s. 369, 381.

36 Agb., s. 373-377.

37 Agb., s. 377-378. Araştırmacı eseri görüşlerini dile getirdiği bu makaleden sonra neşretmiş, bu neşrin girişinde şerhi yapılan kırk hadisten beşinin sağlıkla ilgili olmasını da delil olarak zikretmiştir (Özgür Kıyçak, *Sihhat-âbâd-Osman-zâde Tâ'ib Ahmed, Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Sihhat-âbâd Adlı Kırk Hadis Şerhi*, Kesit, İstanbul 2018, s. 112-113).

38 Özgür Kıyçak, “Osman-zâde Tâ'ib Ahmed'in Sihhat-âbâd'ının Tür Bağlamında Çok Boyutluluğu”, s. 374, 377.

39 Agb., s. 378.

40 Agb., s. 381.

41 Kıyçak'ın bu çalışmasından sonra yazılan bir makalede de *Sihhat-âbâd*'in türünün sıhhatname olduğu, “aynı zamanda kırk hadis türünde olduğu”, “iki ana bölümden oluştuğu”, “iki türü ihtiva ettiği”, “başlangıç kısımlarındaki nesir kısmı ve ardından kıta nazım şekliyle yazılmış olan şiir[in] sıhhat-name [olduğu]” gibi farklı düşünceler dile getirilmiştir [Bilge Kaya Yiğit, “18. Yüzyıl Divan Şairi Osman-zâde Tâib ve Sihhat-âbâd Adlı Eseri”, 4. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (14-17 Şubat 2019/Yalova) (UBAK) Bildiri Tam Metin Kitabı*, C 3, Doğanhan Tanıtım-Matbaa-Yayıncılık, Ankara 2019, s. 12, 15]. Bu kitabın internette iki farklı versiyonu var. Ben şu linktekinin kullandım: [http://www.ubaksymposium.org/Upload/editor/files/kitap\(4\).pdf](http://www.ubaksymposium.org/Upload/editor/files/kitap(4).pdf) [Erişim tarihi: 01.01.2020].

sanatlar, motifler, kısa ya da uzun manzumeler) yararlanmaktadır. 28 beyitten müteşekkil kıta-i kebire biçimindeki manzume⁴² de bu açıklama esnasında metne yerleştirilmiştir. Nüshaların çoğunda Sultan'ın övgüsü için yazıldığına dair başlık bulunduran manzume hakikaten bir sıhhatname özelliği gösterir. Şair, araştırmacının da belirttiği gibi Padişah'ın iyileşmesini müjdeledikten sonra halkın şifa dualarının kabulüne hamd eder. Bu haberle âlemin/insanların yaşadıkları olumlu değişimler ayrıntılı şekilde anlatılır. Padişah ve devrin övgüsünden sonraysa (Çorlulu) Alî Paşa'nın (ö. 1123/1711) methine geçilir. Manzumeyi diğer sıhhatnamelerden ayıran bu bölümden sonra⁴³ şair Padişah'a iyileşmesinin şükranesi olarak kırk hadis içeren söz konusu kitabı ithaf (hediye) ettiği bilgisini verir.⁴⁴ Özellikle kırk hadis türünün seçilmesi gelenekte bu türün hastalıklardan kurtulma ve şifa bulma amacıyla da tertiplenmesi olmalıdır. Bir başka deyişle Osmanlı müellifleri hastalıklardan iyileşmek için kırk hadis derlemişlerdir.⁴⁵ Mukaddimededen anlaşıldığı kadarıyla Tâib de kitabına III. Ahmed henüz hastayken başlamıştır. Tâib bundan sonra Hz. Peygamber'in hadislerinin fazileti hakkında birkaç beyit söyleyip bu hadislerin hakkı için Sultan'ın kederlerden hıfz edilmesi duasını eder. Manzume şairin Hz. Süleyman ve karınca kıssasından cesaret alarak bu hediyeyi/kitabı sunduğunu söylemesiyle son bulur.

Osmanzâde Tâib amacına uygun şekilde -Sultan'a iyileşme vesilesiyle/bahanesiyle bir eser/ kitap sunma- şekillendirdiği sıhhatnamesini yine bu eserinin mukaddime kısmına yerleştirmiştir. Zaten şair manzumede açık bir şekilde "dîbâce-i te'lif" ifadesini kullanmış, Sadrazam Alî Paşa'nın vasıflarını "dîbâce-i te'lif" in süsü yapabilecekken bu bölümün sözü uzatmaya imkân vermediğini söylemiştir. Dolayısıyla eserin türü sıhhatname değildir ama mukaddimesinde/girişinde bir sıhhatnameye yer verilmiştir. Bu durum sıhhatnamelerin başlı başına metinler olmasının dışında bazı eserlerin belli bölümlerinde yer alabileceğini, bir başka türdeki metnin bir parçasını oluşturabileceğini göstermektedir ki aslında Zaîfî'nin (ö. 964/1557) *Sergüzeştname* adlı eserinin içinde bulunan ve daha önceki çalışmalarda sıhhatname olarak nitelendirilen⁴⁶ manzum mektup da bir diğer örnektir. Zaîfî kurgusal bir hikâye içinde 'İşki adlı âşığın maşukunun hastalığını duyması üzerine yazdığı bir mektuba yer vermiştir. Osmanzâde ise kırk hadis türündeki eserinin mukaddimesinde sebeb-i telifini açıklarken hünerini göstermek ve muhatabına eseri bir şiirle

42 Söz konusu manzume Osmanzâde Tâib'in şiirleri ile ilgili tez çalışmasında da yer almaktadır (K14). Bu çalışma Tâib'in divanı elde olmadığı için çeşitli tezkire/mecmua/eserlerde bulunan şiirlerinin derlenmesiyle hazırlanmıştır. Şeyhî Mehmed Efendi (ö. 1144/1731) de ünlü biyografi kitabında bu manzumenin birkaç beytini örnek olarak vermiştir (Bk. Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri-Vekayü'l-Fudalâ*, C 3, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı, İstanbul 1989, s. 563).

43 Manzumede Alî Paşa'nın methedilmesi, eserin, Padişah'a Paşa vasıtasıyla iletilmek istenmesi sebebiyle olmalıdır. Zira birincil kaynakların verdiği bilgilere göre III. Ahmed Karaağaç Bahçesi'nde çiçek çıkardığında yanında bulunanlardan biri de Çorlulu Alî Paşa'dır. Bk. Râşid Mehmed Efendi - Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, C 2, haz. Abdülkadir Özcan vd., Klasik, İstanbul 2013, s. 793. Ayrıca bk. Betül Sinan Nizam, "Cümleniz Sıhhat ile Sağ Olasız": Sıhhatname Literatürüne Zeyl" (yayın aşamasında).

44 Şükür için metin/eser yazma meselesi şairler tarafından sıklıkla dile getirilir. İyadetname ve sıhhatnamelerde de muhatabın iyileşmesine şükür için/şükranesi olarak söz konusu mektup ve manzumenin yazıldığı vurgulanmıştır. Bk. Betül Sinan Nizam, "Geçmiş Olsun Dileklerini İleten Mensur ve Manzum Metinler: İyadetname ve Sıhhatnameler" (yayın aşamasında). Dolayısıyla Tâib'in bu söylemi gelenekle uyuşur.

45 M. Yaşar Kandemir, "Kırk Hadis", *DİA*, XXV, (2002), s. 467.

46 Halûk Gökâl, "Divan Şiirinde Sıhhat-nâmeler", s. 110, 113.

sunmak için bir sıhhatname kaleme almıştır. Bu durum sebab-i telif/dibace/mukaddimelerde padişah ve/veya eserin sunulduğu kişi için övgü manzumeleri bulunmasıyla uygundur.⁴⁷ Üstelik diğer eserlerinin mukaddimelerine de bakıldığında Tâib'in bunu bir âdet/üslup hâline getirdiği görülmektedir. Şair farklı türlerdeki eserlerinin mukaddimelerinin sonunda kitabın konusuyla bağlantılı hatta burada olduğu gibi eserin yazılış sürecine/amacına gönderme yapan bir manzumeye yer vermiştir.⁴⁸ Böylece eserini kitapla ilgili bir manzume vasıtasıyla muhatabına sunar ki *Sıhhat-âbâd*'in mukaddimesinin sonunda yer alan sıhhatname de müellifin diğer eserlerindeki manzumeler gibi bu işleve sahiptir.⁴⁹

47 Örneğin Ahmed Paşa, Necâti Bey, Lâmiî Çelebi (ö. 938/1532), Taşlıcalı Yahyâ (990/1582), Sıdkî Paşa (ö. 1071/1661'den önce) gibi şairlerin divanlarının dibacesinde de methiye manzumeleri yer alır (Bk. Tahir Üzgör, *Türkçe Divân Dibâceleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. 14-18). Tezkire mukaddimelerinde de övülen kişilerle ilgili müstakil şiirler görülmektedir [Mustafa Uzun, "Tezkire/Türk Edebiyatı", *DİA*, XLI, (2012), s. 70]. Bir örnek için bk. Sehî Beg, *Heşt Bihişt*, haz. Halûk İpekten vd., T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s. 6-9. Bunun yanı sıra Osmanzâde kaleme aldığı mukaddimelerin çoğunda eserin sunulduğu kişiyi öven manzumelere yer vermiştir. Bunların bazıları hakkında bir sonraki dipnotta bilgi verilecektir.

48 Örneğin *Ahlâk-ı Ahmedî* adlı tercüme eserinin mukaddimesinin sonunda bir beyitle kitabı yazmaya Allah'ın yardımıyla başladığını belirtir "Terceme ve medh-i şehinşâh-ı cihân" başlığıyla 12 beyitlik bir manzumeye yer vermiştir. Bu manzumede Kâşifî'nin (ö. 910/1504-1505) eserini -ki bu *Ahlâk-ı Muhsinî* adlı eserdir- tercüme ettiğini, böylece Sultan Ahmed'in vasıflarını kaydettiğini/topladığını söyler. Daha sonra eserin konusuna uygun olarak Sultan'ın ahlakının/çeşitli özelliklerinin (adalet, hilim, hayâ, cömertlik -ki tüm bu hasletler kitabın içindeki bölümlerde ele alınır-) övgüsünü yapan şair sonra saltanatının devamı için ona dua eder. Manzume şairin eserini Sultan'ın hasletlerinin kitabının "fihristi" olarak nitelendirdiği ve eserin yazılışına tarih düşürdüğü beyitlerle biter. Tarih beyti şöyledir: Târihdür izâfe ile isim-i pâküüne / Dibâce-i mekârim-i *Ahlâk-ı Ahmedî* [Metin için bk. Murat Turğut, *Osmanzâde Ahmed Tâib'in Ahlak-ı Ahmedî İsimli Eseri (İnceleme-Metin-İndeks)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2019, s. 115-117]. [Burada tez çalışmasında eserin 1121'de (1709-1710) yazıldığını gösteren bu tarih beytinin dikkatten kaçtığı söylemek gerekir. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda bu eserin yazılış tarihi ile ilgili hiçbir bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla tarih ilk kez bu makale ile belirlenmiş oldu.] Tâib böylece mukaddimesinin sonundaki manzumeye eserinin konusuna/içeriğine uygun olarak muhatabını över. Manzume aynı zamanda eserin muhataba sunumunda bir araç olmaktadır ki *Sıhhat-âbâd*'daki sıhhatname de tam olarak bu işleve sahiptir. Yazarın diğer eserlerinin mukaddimelerinde de benzer durumlara rastlanır. Örneğin *Münşeat*'in mukaddimesinin sonunda yer alan iki beyitlik manzume *Sıhhat-âbâd*'daki sıhhatnamenin son beytini anımsatır [Beyitler için bk. Gül Yılmaz Çal, *Osmanzâde Tâib Ahmed'in Münşeat'ı "Gevher-i Yektâ" (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme ve Türkçe Kelime Grupları)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2016, s. 65]. Buna göre bu beyitlerde Tâib kendini karınca, eserin sunulduğu kişileri (III. Ahmed ve Hazinedar Ağa) Hz. Süleymân ile özdeşleştirip hediyesinin (eserinin) karınca miktarınca/karıncaya yaraşacak kadar olduğunu ifade eder. Benzer anlamı ihtiva eden Farsça bir beyit *Telhîsü'n-Nesâiyih*'in mukaddimesinin sonunda da vardır [Bk. Şener Ahmet, *Osmanzâde Ahmed Tâib'in Telhîsü'n-Nesâiyih'i ve Değerler Eğitimi Üzerine Önerileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya 2019, s. 99]. Yine *Ahmedî'l-Âsar fi-Tercemeti Meşârık'l-Envâr*'in mukaddimesinde de bazı beyit ve mısraların yanı sıra III. Ahmed'e övgü niteliğinde 3 beyit ile Tâib'in esere başlamasını konu alan bir kıta yer alır (Bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, No. 87, vr. 1b ve 2b). Diğer eserlerinden örnekler için bk. Kenan Erdem, *Osmanzâde Tâib Simari'l-Esmâr (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1999, s. 36-37; *Osmanlı Sadrazamları: Hadîkatü'l-vüzerâ ve Zeylleri*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, İstanbul 2013, s. 59; Hasan Saiyaf, *Mehâsinü'l-Edeb (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2018, s. 66-71. Saiyaf -mukaddimedede verilen bilgileri yanlış anladığı için olsa gerek- bu eserin Gelibolulu Mustafâ Âlî'ye (ö. 1008/1600) ait olduğunu zannetmiştir. Oysa Tâib mukaddimedede ve sonundaki "Ta'riż ü i'tizâr-ı duâ-(y)î hûsn-i hâtime" başlıklı manzumede) Âlî'nin *Mehâsinü'l-Âdâb* adlı kitabının özeti mahiyetindeki kendi eserinin yazım süreci hakkında bilgi verir, dolayısıyla Âlî'den ve onun eserinden bahseder. Bunun yanında araştırmacı Tâib'in kitabı ithaf ettiği (Nevşehirli Damad) İbrâhîm Paşa'nın (ö. 1143/1730) diğer (Damad) İbrâhîm Paşa (ö. 1010/1601) olduğunu düşünmüştür.

49 Yiğit, daha önce bahsedilen makalesinde (Bk. 41. dipnot) "eserin orijinalinde iki tane tezhipli sayfa yer alması

Tâib Sultan'ın iyileşmesi için yazdığı kırk hadis şerhinin başında bir sıhhatnameye yer vermiş, bu sıhhatnamede eserin/kitabın yazılış amacı ve sürecinden bahsetmiştir. Dolayısıyla bu sıhhatname bir mukaddime de yer alması hasebiyle takdim edilen eserle ilgili bilgiler vermesi bakımından diğerlerinden ayrılmıştır. Her ne kadar belli bir bağlamda/bir eserin içinde/sebebi-i telif kısmında yer alsın da bu manzumenin tespit edilen sıhhatnameler arasında sayılması gerekir. Burada dikkat edilmesi gereken Kıyçak'ın düşündüğü gibi eserin tümünün değil mukaddimesinde bulunan 28 beyitlik manzumenin sıhhatname olarak nitelendirilebileceğidir.

Mukaddime ve hatimedeki mensur anlatımlara gelince, oldukça kısa tutulan bu kısımlarda sıhhatnamelerdeki söyleyiş özelliklerinden yararlanıldığı doğrudur, ancak bu durum bu bölümlerin sıhhatname olarak adlandırılmasını gerektirmez. Zira tarih kitaplarında örneğin *Târîh-i Râşid*'de de padişahın hastalığı sıhhatname ya da ıyadetnamelere benzer şekilde anlatılabilmektedir. Ayrıca sadrazamlar tarafından padişahın hastalığını konu alan telhisler de benzer kurgu ve söyleyiş özelliklerine sahiptirler. Bu durum müelliflerin (şair, münşî, tarihçi, hatta devlet adamlarının) türü ve işlevi/amacı ne olursa olsun yazdıkları metinlerde belli konuları/olayları belli bir gelenek dâhilinde anlattıklarını göstermektedir.⁵⁰ Üstelik Tâib hatimede sadece, eseri bitirmeden önce Padişah'ın iyileştiğini, bu nedenle eseri sunmak için acele ettiğini, dolayısıyla hatalarının bulunabileceğini belirterek özrünü dile getirir. Hatimenin sonunda kitabın tamamlanması üzerine düşürülen tarihin de -Sultan'ın iyileştiği zamanı da gösterdiği için- sıhhatnamelerle bir diğer ortak nokta olduğu dile getirilse de⁵¹ eser sonunda tarih düşürmenin Osmanlı kitap tertip etme geleneğinin bir parçası olduğu malumdur.

Aynı eserle ilgili bahsedilmesi gereken bir diğer problematik durum da eserin Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye 248 numarada kayıtlı nüshasında bulunan bir başka sıhhatnamedir.⁵² *Sıhhat-âbâd*'in nüshaları arasında zikredilip tavsifi verilen, ancak metin kurulurken “eksikleri sebebi ile”⁵³ yararlanılmayan bu nüshanın (S6) “hatime” kısmında Osmanzâde Tâib'e ait bir başka sıhhatname kayıtlıdır. 39 beyitten oluşan kıta-i kebire biçimindeki bu sıhhatname bir tarih manzumesidir. Osmanzâde Ahmed Tâib, sıhhatnamesini III. Ahmed'in 1132'de (1720) hummadan iyileşmesi üzerine

da eserin iki ana bölümden oluştuğunu, iki türü ihtiva ettiğini işaret etmektedir.” der (Bilge Kaya Yiğit, “18. Yüzyıl Divan Şairi Osman-zâde Tâib ve Sıhhat-âbâd Adlı Eseri”, s. 15). Dolayısıyla araştırmacı kullandığı nüshadaki sıhhatnamenin başında ayrıca bir ser-levha olmasından dolayı bu sıhhatnamenin ayrı bir manzume olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir. Ancak yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı manzumeyi mukaddimenin bir parçası olarak görmek daha makuldür. Üstelik ser-levhanın her nüshada olmadığı görülür. Bununla birlikte Tâib'in diğer eserlerinin mukaddimelerinde yer alan ve eserin içeriğiyle bağlantılı manzumeler de bir ser-levha altında verilmaz.

50 Bk. Betül Sinan Nizam, “Cümleliz Sıhhat ile Sağ Olasız’: Sıhhatname Literatürüne Zeyl” (yayın aşamasında).

51 Özgür Kıyçak, “Osman-zâde Tâib Ahmed'in Sıhhat-âbâd'ının Tür Bağlamında Çok Boyutluluğu”, s. 378.

52 Salih Sâdâvî, bugün için elimize ulaşan bir divanı olmayan Osmanzâde'nin şiirlerini derlediği tez çalışmasında söz konusu sıhhatnameye (T6) bu nüshadan (Bk. vr. 10a-10b) ulaşmıştır. Ancak tezde 39 beyitlik sıhhatnamenin 38 beytine yer verilmiştir. Araştırmacı 28. beytin ilk dizesi ile 29. beytin ikinci dizesini tek beyit hâlinde yazmıştır.

53 Özgür Kıyçak, *Sıhhat-âbâd*, s. 154.

kaleme almıştır.⁵⁴ Sultan'ın ve devrinin övgüsüyle başlayan manzumede Padişah'ın ramazan ayında "ârıza-i teb-lerze"ye tutulduğu bilgisi yer alır. Bundan sonra hastalıkla birlikte âlemin yaşadığı "kıyamet" ayrıntılı şekilde anlatılır. Buna göre bu illet Sultan'a duydukları aşırı muhabbetten dolayı halka da sirayet etmiştir. Padişah humma ateşiyle hastalanmışken hasret ateşi de dehrı yakıp yandırır, meclisler hastaneye dönmüştür. Bu anlatım Vehbî'nin sihatnamelerinden birindeki (K76-81) -ki bu sihatname Sultan'ın 1139'da (1726-1727) nezleden iyileşmesi üzerine yazılmıştır- dünyanın âdeta hastaneye dönmesi söylemini hatırlatır.⁵⁵ Tâib'in meclislerin durumundan bahsetmesinin nedeni III. Ahmed'in eğlence meclislerinin, helva sohbetlerinin, ziyafet ve şenliklerinin meşhurluğundan olmalıdır. Tâib halkın yaşadıklarını içinde bulunulan zamanla yani ramazanla da ilişkilendirerek anlatır ki bu aynı hastalık üzere yazılmış diğer bazı sihatnamelerde de görülen bir özelliktir. Padişahın hastalığının ramazana denk gelmesi halkın iftar ve sahurunu unutmamasına, yemeye içmeye meyletmemesine, ezan ve temcit yerine ah u feryat ve kamet yerine münacat etmesine, sahur vakti davul yerine sinesini dövmesine neden olur. Bundan sonra sihatname ve iyadetnamelerin çoğunda olduğu gibi insanların sabahlara kadar dua etmesi, zenginlerin mallarını bağışlaması anlatılır. Nihayet 24. ve 25. beyitlerde bu duaların kabulüyle Sultan'ın iyileşmesine hamd edilir. Osmanzâde bu durumda tabiplerin ilaçlarının da dahli olduğunu söyleyerek hekimlerin de hakkını teslim eder. Dua bölümünde III. Ahmed'in bir daha hastalanmaması, daima sağlıklı ve mutlu olması temennisinde bulunur. İyileşmenin Ramazan Bayramının hemen öncesine denk gelmesi sihatnamenin dua bölümünün şekillenmesinde etkilidir. Zira şair Padişah'ın gecesinin Kadir Gecesi, gündüzünün bayram olmasını diler. Daha sonra "fırsatı kaçırmayarak" III. Ahmed'in bayramını da tebrik edip bayram üstüne bayram ettiren şehzadelerin sünnet düğününden bahseder. Tüm bunların bir araya gelmesi şairin mutluluktan sarhoş olmasına neden olmuştur. Böylece bu sihatnamenin sadece iyileşmeyi değil aynı zamanda bayram ve sünnet düğününü tebrik motivasyonu da yazıldığı anlaşılır. Tâib sihatnamesini tarih düşürdüğü şu beyitle bitirmektedir:

Bâ-ḥuşûşâ diyelüm müjde-künân târihin
İzzile pâdişeh-i 'âleme geldi şîḥḥat (Tâib, T6/39)

Dolayısıyla Osmanzâde söz konusu nüshanın hatime kısmında yer alan bu sihatnamesini eserin diğer nüshalarındaki sihatname gibi III. Ahmed'in 1120'de (1708) çiçekten iyileşmesi üzerine değil 1132 (1720) yılında hummadan ifâkati üzerine kaleme almıştır. Ali Canip Yöntem diğer nüshalarda olmayan ve Sultan'ın 1132'deki bir hastalığı üzerine kaleme alınan bu "kaşîde-i târiḥiyye"nin -ki aslında kıta-i kebirdir- buraya sonradan ve tesadüfen yazılma ihtimalinin düşünülebileceğini, ancak aynı nüshanın baş tarafındaki Damad İbrâhîm Paşa'nın methini hâvî "Kıṭ'a-i sitâyiş" başlıklı parçanın bu ihtimali ortadan kaldırdığını söyler.⁵⁶ Yöntem'in bahsettiği baş taraftaki bu kıta yukarıda bahsedilen ve eserin diğer nüshalarında kayıtlı olan

54 Sultan'ın bu hastalığının seyri hakkında detaylı bilgi için bk. Betül Sinan Nizam, "Geçmiş Olsun Dileklerini İleten Mensur ve Manzum Metinler: İyadetname ve Sihhatnameler" (yayın aşamasında).

55 Ayrıntılı bilgi için bk. Betül Sinan Nizam, "Cümleliz Sihhat ile Sağ Olasız: Sihhatname Literatürüne Zeyl" (yayın aşamasında).

56 Ali Cânib [Yöntem], "Re'is-i Şâ'irân 'Osmân-zâde Ahmed Tâ'ib Efendi", *Türkiyât Mecmû'ası*, II, (1928), s. 110.

ilk sıhhatnamedir ya da en azından ona benzemektedir. Osmanzâde ilk dört beytini aynen kullandığı sıhhatnameden Ali Paşa övgüsü içerenler de dâhil pek çok beyti çıkarmış, bazılarını değiştirmiş, bir beyitle İbrâhîm Paşa'nın adını andıktan sonra dua bölümüne geçmiştir. Böylece 28 beyitlik sıhhatnamesini ekleme ve çıkarmalarla 14 beyit hâlinde yeniden düzenlemiştir. Bu durum Yöntem'in de belirttiği gibi bu ikinci sıhhatnamenin bu nüshaya sonradan ve tesadüfi olarak eklenmediğini, Osmanzâde'nin 1120'de (1708) yazdığı eserini 12 yıl sonra Sultan'ın bir başka hastalığı için tekrar gözden geçirdiğini ve "tenkîh ve taşhîh ederek" yeniden ona sunduğunu göstermektedir. Kırk hadis türündeki eserin içeriğine bakıldığında da pek çok çıkarma ve bazı eklemeler yapıldığı görülür. Dolayısıyla bu nüsha Kıyçak'ın ifade ettiği gibi eksikleri bulunan bir nüsha değildir, tamamen farklı bir bağlamda yeniden düzenlenmiştir.⁵⁷ Burada eserin ilk hâlinde olmayan bir sıhhatnamenin yanı sıra ilk eserde bulunan sıhhatnamenin de farklı bir bağlam için oluşturulmuş bir versiyonu kayıtlıdır.⁵⁸

Sonuç olarak Osmanzâde Tâib'in iki versiyonu bulunan kırk hadis şerhi türündeki *Sıhhat-âbâd* adlı eserinde III. Ahmed'in farklı hastalıklardan iyileşmesi üzerine yazılmış iki sıhhatname bulunmaktadır. Bunlardan ilki ayrıca diğer hastalık için yeniden düzenlenmiştir. Müstakil bir eserin mukaddime ve hatimesinde bulunan bu üç manzume sıhhatname literatürü içinde değerlendirilmelidir.

3. Birinci Tekil Şahıs Anlatımları ya da Şairlerin Kendi Hastalık ve/veya İfâkatlerinden Bahsettiği Metinler

Osmanlı şairleri sadece memduh ya da dostlarının hastalıkları üzerine şiirler yazmamış, kendi hastalanma ve/veya iyileşme süreçlerinden de bahsetmişlerdir. Şimdiye kadar sıhhatnamelerle ilgili yapılan çalışmalarda bunun tek örneği olarak Cevri'nin (ö. 1065/1654) "Remedden halâş olduĝda dinmişdür" başlıklı manzumesinden (K55) bahsedilmektedir. Araştırmacılar manzumenin şairin hastalığını iyileştiren hekim için kaleme alınması⁵⁹ ve hasta ya da iyileşmiş muhataba geçmiş olsun demek için yazılmaması⁶⁰ bakımından diğer sıhhatnamelerden ayrıldığıнын altını çizmişlerdir. Nitekim Cevri hastalığı yenmesine hamd ederek başladığı bu manzumeyle iyileşmesine vesile olan Hacı Mehmed'i methetmiş, böylece ona vefa borcunu ödemek ve teşekkür etmek istemiştir. Dolayısıyla dua bölümünde hasta ya da şifa bulmuş muhataba değil kendini iyileştiren zata sıhhatli uzun bir ömür diler. Böylece hastalık/iyileşme

57 Osmanzâde'nin *Hadikatü'l-Mülûk*'unun muhtasarı olan *Tuhfetü'l-Mülûk* adlı eserinin de farklı versiyonları bulunmaktadır. Buna göre bu versiyonlar farklı padişahlara kadar tertip edilmiştir. Bunun yanı sıra *İcmâl-i Târih-i Âl-i Osmân* da *Hadikatü'l-Mülûk*'un bir diğer versiyonudur [Geniş bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, "Osmanzâde Ahmed Tâib", *DİA*, XXXIV, (2007), s. 4]. Bu eserler farklı araştırmacılar tarafından çalışılmıştır. Bk. Oktay Çanaklı, *Hadikatü'l-Mülûk*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1997; Abdullah Kaya, *Osman-zâde Ahmed Tâib'in Tuhfetü'l-Mülûk Adlı Yazma Eseri, Transkripsiyon ve Değerlendirme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004.

58 Bu nüshadaki/versiyondaki farklılıkları ele alan bir çalışma yapmayı planlıyorum.

59 Halûk Gökâl, "Divan Şiirinde Sıhhat-nâmeler", s. 118.

60 Betül Sinan Nizam, "Geçmiş Olsun Dileklerini İleten Mensur ve Manzum Metinler: İyadetname ve Sıhhatnameler" (yayın aşamasında).

süreci üzerine bina edilen ve yine bir şekilde övgü içeren manzume memduha/dosta bağlılığı/dostluğu arz etmesi yerine bir hüner ehline/üstada hizmetinden dolayı duyulan minneti/saygıyı ifade etmesi bakımından da klasik sihatnamelerden ayrılır. Bu anlamda şairlerin bizzat yaşadığı hastalığı ve/veya iyileşme sürecini anlatan manzumelerin sihatname türü içinde ama istisnai/alternatif metinler olarak ele alınması mümkündür.

Taramalarım esnasında karşılaştığım ve Cevrî'ninki gibi şairin kendi hastalığını konu alan şiirlerden biri İhyâ'ya (ö. 1228/1812-1813) aittir. İhyâ, Şeyhülislam Mehmed Sâlih Efendi'nin (ö. 1175/1762) oğlu Şeyhülislam Esad Efendi (ö. 1230/1814) için yazdığı 36 beyitlik kasidede (K23) irku'n-nesa (siyatik) hastalığı dolayısıyla çektiklerini anlatır. Buna göre çok ağrısı olan, ayağını yere bile basamayan, dolayısıyla hareket edemeyen şair sabahlara kadar ağlayarak derman için Allah'a dua etmiştir. Dualarına mukabil olarak da "devletlü 'inâyetlü efendi"si yani Esad Efendi -ki İhyâ bu zatın mektupçusudur.⁶¹ ona hünerli bir tabip göndermiş, böylece hatırını sormuştur. Bundan sonra uzun uzun Esad Efendi'nin övgüsünü yapan şair kasidesini muhatabının hiçbir zaman hasta olmaması, her zaman sihatle yaşaması duasıyla bitirir. Kaside yazılma amacı bakımından Cevrî'nin sihatnamesine benzer; ancak Cevrî kendini iyileştiren tabibe, İhyâ ise kendisine tabip gönderen memduhuna övgü ve teşekkürünü sunmaktadır. Ayrıca İhyâ'nın iyileşme için hamd etmemesi kasidenin iyileşmeden önce, memduhu hekim gönderir göndermez yazıldığını göstermektedir.

Kendi hastalığından bahseden bir diğer şair Nedîm'dir (ö. 1143/1730). Nedîm kıtaat arasında yer alan ve "Der-sitâyiş-i İbrâhîm Paşa" adlı 14 beyitlik manzumesine (Kt3)⁶² feryadına kulak tutması için muhatabına seslenerek başlar ve sonrasında derdini açıklar. Buna göre ona yılda bir kez gelip binlerce cevreden, meşakkat veren, evden dışarı çıkmasına dolayısıyla da memduhunu görmesine mani olan bir düşmanı vardır ki bu remed hastalığıdır. Remed yine -yani manzumenin yazıldığı esnalarda- şairi yakalamış, onu İbrâhîm Paşadan ayırmıştır. Bundan sonraki iki beyitte Paşa'nın hem mecazî hem gerçek anlamıyla gözünün aydın olması, düşmanın sihat yüzü görmemesi için -klasik sihatnamelere benzer şekilde- dua eder. Paşa'ya seslenip bundan sonra remedi görmekten Allah'a sığındığını belirten Nedîm, bu zalim düşmanın Paşa'nın devrinde sürdüğü zevkin hesabını bir bir sorduğunu ifade eder. Ama neyse ki düşmanın elinden kaçıp Paşa'ya gelebilmiştir. Bu beyit şairin (iyileşme dolayısıyla) hamdini de içerir. Bundan sonra muhatabın lütfunun onun için şifanın ta kendisi olacağını belirten Nedîm -hastalık yüzünden olsa gerek- çok ağladığını artık lütuflarla gülmek istediğini ifade eder. Son beyitteyse gözünden remedin def olması dolayısıyla artık Paşa'nın kapısına *Târih-i Aynî* ile gelebileceğini söylemiştir.

Manzumede klasik sihatnamelerdeki gibi yakalanan hastalık hakkında (ismi ve/veya özellikleri) bilgi verildiği, yaşattığı sıkıntılardan bahsedildiği, iyileşmeden dolayı hamd edildiği, muhataba sağlık ve başarı buna karşın düşmana hastalık duası edildiği, muhatabın övülüp ona bağlılığın dile

61 Mehmet Halil Erzen, *İhyâ Divânı ve Tahlili (İnceleme-Tahlil-Tenkitli Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2012, s. 20.

62 Fatih Sona Nedîm'in bu manzumesinden türüyle ilgili bir bilgi vermeden bahsetmiştir. Bk. Fatih Sona, "Klasik Türk Şiirinde Bir Göz Hastalığı: Remed", *Divanlar Arasında Bir Ömür: Prof. Dr. Ahmet Mermer Armağanı*, Akçağ, Ankara 2018, s. 692-693.

getirildiği görülmektedir. Ancak onlardan şairin kendi hastalığından bahsetmesi ve muhatabının “hasta olmayan” -ve tabii yine ihsan beklediği- memduhu (İbrâhîm Paşa) olması bakımından ayrılır. Nedîm manzumesini tıpkı Cevrî gibi muhataba geçmiş olsun deme motivasyonu ile kaleme alması da Cevrî’den farklı olarak memduha bağlılığını belirtip ondan lütuf beklemektedir. Ancak o bunun için muhatabının hastalığını değil kendi hastalığını vesile kılar. Şairin hastalıktan dolayı çok ağladığını artık iltifat/lütuf ile gülmek istediğini söylemesi bunun göstergesidir. Bu onu hamisinin hastalığını bahane ederek beklentilerini dile getiren klasik sıhhatname yazarlarından da ayırmaktadır. Bu arada bilindiği gibi Nedîm, İbrâhîm Paşa’nın emriyle Bedreddîn el-Aynî’nin (ö. 855/1451) *Aynî Târîhi* olarak da bilinen *‘İkdü’l-Cümân fi-Târîhi Ehli’z-Zamân* adlı 20 ciltlik eserini tercüme eden heyet içinde bulunmuştur.⁶³ Manzumenin, Nedîm’in gözündeki hastalıkla ilgili söz oyunu yapmasına da neden olan bu eserin Paşa’ya sunulmasındaki gecikmeyi ve/veya bu işin üstlenilmesi/gerçekleşmesi için beklenen lütfu da işaret ettiği anlaşılmakta. Nedîm böylece kendi iyileşmesini klasik sıhhatnamelerdeki gibi “müjdeleyerek” artık bu işe el atabileceğini/atabildiğini ifade etmektedir. Son olarak şimdiki kadar tespit edilen sıhhatnamelerde bazı şairlerin sağlığı güneş, ayna, hercai ve vefasız güzel (Üsküdarlı Aşkî, KMs41/4, 7, 8), meşşâta (Kâmi, G200/4) ve elbiseye (Necâtî, G207/3) benzetmelerine karşın Nedîm’in hastalığı zalim düşman olarak nitelendirmesinin orijinal ve hoş bir anlatım olduğu belirtilmelidir.

Aşkî Mustafâ (ö. 1288/1871-1294/1877 arasında) da “Nâzım hıummâ ‘illetine mübtelâ olduğda bu nazımla ricâ ve duâ eylemişdür” şeklinde isimlendirilen ve 13 dörtlükten oluşan murabba biçimindeki manzumesinde (K58) acizliğini, günahkârlığını ve hastalığını anlatarak âlemlere rahmet, günahkârlara şefaathçi, müminlerin yardımcısı, hastalara şifa olan Hz. Peygamber’e sığınır. Şair “Dahîlek yâ Resûlallah dahîlek”⁶⁴ nakaratıyla hastalığından kurtulmak için Hz. Peygamber’i aracı/vesile kılmış, onu bol bol överek ondan yardım istemiştir.⁶⁵ Bu durum Cevrî’nin iyileşmesine vesile/aracı olan hekimi övmesiyle paralellik arz eder. Aradaki fark Aşkî’nin henüz iyileşmemiş olması ve iyileşme için Hz. Peygamber’i aracı kılmak istemesidir. Öte yandan Nedîm İbrâhîm Paşa’ya ubudiyetini sunarken burada Aşkî Hz. Peygamber’e bağlılığını dile getirir. Dolayısıyla Nedîm ve Cevrî’nin sıhhatnameleri (klasik sıhhatnamelerin çoğunda da olduğu gibi) methiye özelliği gösterirken Aşkî’nin manzumesinin naat/Peygamber methiyesi özelliği gösterdiği söylenebilir. Öte yandan şairin kendi hastalığıyla ilgili bilgiler vermesi ve şiirin temel yazılma motivasyonunun iyileşme isteği/duası olması manzumenin duaname ve sıhhatname olarak değerlendirilmesine de olanak sağlar.⁶⁶ Bu anlamda manzume, Şeref Hanım’ın hem bir duaname

63 Mehmet İpşirli, “Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Konferansı Teşkilâtı İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1987, s. 35-36.

64 Dahîlek “sana sığınırım, sana sığındım” anlamına gelir.

65 Şifa için Peygamber’e naat yazma, onu övme geleneğinde olan bir uygulamadır. Bilindiği üzere İmam Bûsîri’nin (ö. 695/1296 [?]), “Kasîde-i Bürde/Bürde” olarak tanınan manzumesiyle felçten kurtulduğu rivayet edilmiştir. Çok sevilen kasideyi felçlilere şifa olması için yedi gün süreyle okumak daha sonraları âdet hâline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mahmut Kaya, “Kasîdetü’l-Bürde”, *DİA*, XXIV, (2001), s. 568-569. Aşkî’nin de manzumesini bu gelenek çerçevesinde kaleme aldığı söylenebilir.

66 İyadetname ve sıhhatnameler özelinde türler arası ilişkileri/geçişleri daha önce tartışmıştım. Betül Sinan Nizam, “Geçmiş Olsun Dileklerini İleten Mensur ve Manzum Metinler: İyadetname ve Sıhhatnameler” (yayın aşamasında).

hem de sıhhatname örneği olan “yâ Rab” redifli gazelini (G19) hatırlatmaktadır. Şeref Hanım bu gazelde dildârının iyileşmesi için Allah’a sığınmış, ona dua etmiştir. Aşkî ise muhatabı için değil ama kendisi için ettiği iyileşme duasına “bâb-ı İlâhî” olarak gördüğü Hz. Peygamber’i aracı kılmıştır. Bir anlamda şair kendi hastalığı için bir an önce “geçmiş olsun/geçsin” temennisinde/duasında bulunmaktadır.

Aşkî Mustafâ tıpkı Nedîm gibi hastalık esnasında yaşadığı sıkıntılardan bahseder. Şairin iki kez ah u zar ettiğinden, hatta bu inlemenin arşa kadar çıktığından bahsetmesi ne kadar acı çektiğinin göstergesidir. Âşkî şu dörtlükte Hz. Peygamber’in humma ile ilgili hadisine⁶⁷ de telmihte bulunarak hummanın günahların kefareti olarak görülmesine karşın hiç gücü kalmadığından bahsetmektedir:

Bu hummâ ümmete gerçi ‘inâyet
Günehkâr kullara olur kefaret
Velikin kalmadı hiç bende tâkât
Dañilek yâ Resûla’llâh dañilek (Aşkî Mustafa, K58/IX)

Benzer şekilde Mekkî (ö. 1212/1797) de “Selanik kâdîsı iken külbe-i aẖzân-ı ğurbetde hummâ-zede olduğumda Cenâb-ı Hâk’k’a ‘arz-ı hâldir” başlıklı 21 beyitlik kıta-i kebiresinde (K3) hummaya yakalandığında yaşadıklarını -ateş, yemek yiyememe/sadece su içebilme, uykusuzluk vb.- dört hıltı da anarak uzun uzun anlatır. 15. beyitten itibaren de zayıf ve hasta bedenini kuşatan ve onu yakmak için uğraşan bu “düşman” için Allah’tan yardım ister. Nedîm’in düşman benzetmesini genişleterek kullanan Mekkî, Aşkî’nin Hz. Peygamber’e sığınması gibi Allah’a sığınmış, dua ederek Allah’tan hastalığına bir çare istemiştir.

Nâfî (ö. 1266/1849-1850), “İsterim ancak Cenâb-ı Hâk’k’ın bize naşir / Tâ ki bu derd-i dil-i zârım ola şîhhat-pezîr” nakaratına sahip ve 5 bendden oluşan terci-bendinde (Tc3) özel bir hastalık ismi vermeden güçsüzlüğünden ve acısından bahseder. Şairin divanında gurbette yaşamanın sıkıntı ve acısından bahseden pek çok manzumesi (Md3, Md11 vb.) bulunmaktadır. Bu manzumenin de böyle manevî bir dertten dolayı yazıldığı düşünülebilirse de şairin terci-bendine mektepte yaşadığı karantina günlerini hatırlatarak başlaması,⁶⁸ “şimdi” de hastanede müşkül bir durumda olduğunu söylemesi gerçek bir hastalıktan bahsettiğini düşündürmektedir. Nâfî’ ayetlere de gönderme yaparak hastanenin onun için ne kötü bir varış yeri/durak olduğunu ifade eder. Anlaşılan şair bir ara -belki sıkıntı ve üzüntüden- hastaneye düşmüş ve manzumesini de Allah’tan şifa temennisi/duasıyla kaleme almıştır.

Kendi hastalığı için manzume yazarlardan biri de *Ravzatü’l-Ebrâr Zeyli* olarak bilinen eserin sahibi Karaçelebizâde Abdülazîz Efendi’dir (ö. 1068/1658). Müellif, IV. Mehmed’in

67 “Hummaya sövme. Çünkü demircinin körüğü nasıl demirin pasını giderirse, humma da âdemoğlunun (Hakku’l-lâha taalluk eden küçük) günahlarını giderir.” Müslim’in rivayet ettiği bu hadis için bk. Muhyiddin-i Nevevî, *Riyâzü’s-Sâlihîn ve Tercemesi*, C 3, çev. H. Hüsnî Erdem ve Kıvamüddin Burslan, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1972, s. 255.

68 Nâfî’ bu karantina günleri ile ilgili “Elli altı târihinde Kaşr’da vâkı’ mektebe çorantına girüp üç mâh mañbûs oldığımızda yazılmışdır müseddes” başlıklı bir manzume (Md13) yazmıştır.

(1648-1687) cülûsundan kendi ölümüne kadarki 10 senelik olayları ihtiva eden ve “bir nevi hâtıra niteliği taşı[yan]”⁶⁹ eserinde 1063/1652-1653 yılını anlatırken yakalandığı şirpençe (kızılyara) hastalığından ayrıntılı şekilde bahseder. Buna göre Abdülaziz Efendi bu yılın muharrem ayında (Aralık 1652) sırtında çıkan çibanın yayılması sonucu rahatsızlanmış ve iltihabı yok edip acısını azaltmak için vücudunda pek çok yere hacamat yaptırmıştır. Elini ayağını hareket ettirecek, hatta konuşacak mecali kalmayan müellif ayın sonunda cerrahların kendisine müdahale ettiğini, iki aya yakın fitil kullandığını, nihayet 115 gün sonunda cemaziyelevvel ayında (Mart/Nisan 1653) yaraların tamamen kapandığını ve sıhate kavuştuğunu hamd ederek anlatır. Bu sırada o kadar çok acı çekmiştir ki öleceğini düşünmüş ve iyileşeceğine dair hiçbir ümidi kalmamıştır. 43 gün boyunca namaz da kılamayan Abdülaziz Efendi -ki şeyhülislamlık yapmıştır- iyileşince pişmanlıkla borcunu ifa ettiğini/kazalarını kıldığını ifade eder. Müellifin Allah tarafından mazhar olduğu nimete kırık dökük de olsa “şükretmek” için bir sıhhatname nazmettiğini ve her baktığında Allah’ın bu nimetine şükretmek için eserine kaydettiğini söylemesinden sonra söz konusu manzumeye “Şihhat-Nâme” başlığıyla yer verilir.⁷⁰ Dolayısıyla Abdülaziz Efendi 58 beyitten oluşan kaside biçimindeki sıhhatnamesini klasik sıhhatname yazarları gibi iyileşmeye şükür için/şükran olarak kaleme almıştır; onun farkı bunu kendi ifâkati için yapmasıdır. Osmanzâde’nin sıhhatnameleri gibi müstakil bir eser içinde yer alan bu manzumeye şair -ki Aziz mahlasını kullanmaktadır- her şeyden önce klasik sıhhatnamelerde olduğu gibi iyileşmesini müjdeleyerek ve buna hamd ederek başlar:

Bi-ḥamdi’llâh ḥayât-ı tâze geldi cism-i bîmâra
İrişdi müjde-i şihhat Ḥudâdan ben dil-efgâra (b. 1)

Bundan sonra mensur olarak da anlattığı gibi hastalıktan duyduğu acıları, elden ayaktan düşmesini, zayıflığını, ateşler içinde yanmasını ve dolayısıyla kendinden geçmesini, yaralarından akan kanları, iyileşmeye dair ümidi olmayışını, inleyişlerini -şiir yazmanın gerekliliklerinden ötürü- mecazlar, benzetmeler, abartılı/sanatlı söyleyişler kullanarak uzun uzun anlatır. Hastalık/ tedavi süreciyle ilgili terminolojiyi divan şiirinin klasik söylemleriyle birleştiren şair (örneğin fitil/kandil, ateş/gönül) hastalığı esnasında bir gece Allah’a ettiği duaları aktarmaya başlar. Buna göre şirpençe hastalığından çektiği sıkıntıları Allah’a arz etmiş, hatalarından dolayı pişman olduğunu söyleyip ondan af ve “şarâb-ı âfiyet” dilemiştir. Sabaha kadar dua eden Aziz sonunda hatiften iyileşme müjdesini alarak şükür secdesi yapar. Metinde buraya kadar şairin geçmişteki hastalık/iyileşme dönemi anlatılmıştır. Aziz bundan sonra sıhhatnamenin yazıldığı zamana gelir ve Allah’a bir derdini daha arz etmek istediğini söyleyip -ki gurbette acı çekmektedir- ondan yine lütuf bekler. Çektiği mihnetin günahlarının binde biri olmadığını ama yine de Allah’ın inayetine sığındığını söyleyip kendi gönlüne seslenen şair sabır ve tahammülü salık verir. Tüm bunların

69 Nevzat Kaya, “Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi”, *DİA*, XXIV, (2001), s. 382.

70 Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin) 1732*, haz. Nevzat Kaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 147-148. Bu manzumeye daha önce dikkat çekilmiştir. Bk. Mehmet Kalaycı – İsmail Alper Kumsar, *Bir Osmanlı Âliminin Çileli Yılları-Ebü Sehl Nu'mân Efendi*, Hitabevi, Ankara 2017, s. 100-102.

Allah'tan geldiğini bu nedenle bu imtihanı tevakkül ettiğini, kötülük isteyenleri ona havale ettiğini belirterek sihatnamesine son verir.

Azîz'in sihatnamesinin ikinci bölümü manzumenin sadece hastalıktan iyileşmeye şükretmek için yazılmadığını gösterir. Şair Allah'a dua bahanesiyle kimliği hakkında bilgi vermediği muhatabına durumunu izah edip ondan af dilemektedir. Dolayısıyla sihatnamenin klasik sihatnamelerdeki gibi muhataptan lütuf bekleme işlevini de haiz olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bunun sebebini müellifin yaşamında aramak gerekir. Aziz hayatı boyunca çeşitli vazifelerinden siyasî/sosyal olaylardaki tutumu dolayısıyla azledilip İstanbul'dan uzaklaştırılmış, hatta ölüme mahkûm edilmiş, ancak sonrasında hep bir şekilde affedilmiştir. Bu eseri de şeyhülislamıktan azledildikten sonra sürüldüğü Bursa'da kaleme almıştır. Müellif bu olay sonrasındaki ilk sürgün yeri olan Sakız'dan "saraya son derece hürmetkâr olduğunu bildiren mektuplar yazdı. Bunları devletin yüksek katlarındaki tamıdıklarına gönderdi, padişah için doksan^[71] beyitlik bir terki-bend kaleme aldıysa da bu şiir ve buna benzer gayretler affedilmesine yetmedi."⁷² Manzumeden şairin kısa süre sonra geçmesine izin verilen ve hayatının sonuna kadar yaşadığı Bursa'da da kendini affettirme mücadelesinde olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla alttan alta da olsa Azîz'in tıpkı Nedîm gibi kendi hastalığını bahane ederek muhatabına ulaşmaya çalıştığı, lütuf beklentisini dillendirdiği söylenebilir. Öte yandan manzume, yine gurbette yaşadığı sıkıntılardan bahseden Ahmed Yârî'nin (ö. 1100/1688-1689) Kudsîzâde Mehmed Şeyhî Efendi (ö. 1085/1674-1675) için yazdığı sihatnamesini (K33) anımsatmaktadır. Ancak Yârî farklı olarak kendinin değil muhatabının hastalığını bahane ederek derdini iletmeye çalışmıştır.⁷³

Son olarak şairin tarih/hatırat türündeki eseri içinde anlattıklarını bir manzumeyle desteklediği, bunun da mensur eser yazma geleneğine uygun olduğu söylenmelidir. Azîz bir taraftan mensur eserine manzumelerle renk katmakta -ki eserde şairin naat, münacat, ramazaniye türündeki manzumeleri ile düşürdüğü tarihler de bulunmaktadır- hem de bu manzumelerle kendini ifade edip özür dileyerek saraya affedilme isteğini iletmektedir.⁷⁴ Bu arada müellifin eserinde hastalığını anlattığı mensur kısımların sihatname olarak nitelendirilemeyeceğinin, bunun şairin belli bir senede yaşadıklarını anlattığından ibaret olduğunun altı çizilmelidir.

Burada 18. yüzyılda yaşamış bir Osmanlı âlimi, tarihçisi ve diplomatı olan Ebû Sehl Numân Efendi'nin (ö. 1168/1755'ten sonra) 254 beyitten oluşan hal tercümesinden de bahsetmek gerekir. Numân Efendi Allah'a hamd, Hz. Peygamber ve çevresindekilere övgü ile başladığı "dâsitân"ında (b.3) tahsil hayatından başlayarak, Diyarbakır'dan iş ricası için İstanbul'a gitmesini, burada dokuz

71 Bu sayı sehven verilmiş olmalı. Zira Karaçelebizâde söz konusu eserinde 80 beyitlik bir terki-bend yazdığını belirttiğinden sonra bu terki-bendin metnini kaydeder. Bk. Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, s. 102-108.

72 Nevzat Kaya, "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi", s. 382.

73 Betül Sinan Nizam, "Cümleniz Sihhat ile Sağ Olasız: Sihhatname Literatürüne Zeyl" (yayın aşamasında).

74 Söz konusu münacat yukarıda bahsedilen 80 beyitlik terci-benddir. Şair ayrıca ramazaniyesinin ikinci bölümünü de yaptığı hataların affedilmesi duasına ayırmıştır. Bk. Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, s. 130-132. Ayrıca ramazanla ilgili başka bir manzume için bk. Age., s. 132-134.

ay beklemeden sonra Tebriz müftülüğüne atanmasını, bu görev esnasında yaşadıklarını kaleme almıştır. Manzumenin 160-211. beyitleri arasında ise Tebriz’de yaşadığı sıkıntılar sonucunda şirpençe hastalığına tutulmasını yine yaşadığı bazı olaylarla birlikte anlatır. Hastalık esnasında yaşadıkları ve çektiği acılar, kendisini iyileştirmek üzere bir doktor bulması, doktorun tedavi yöntemleri, iyileşme süreci hakkında bilgi verir. Metni özenle neşre hazırlayan araştırmacılar “müstakil bir sıhhatname metni gibi” gördükleri bu bölümde Numân Efendi’nin “feryadın göğşe çıkması, her gecenin bir yıl gibi algılanması, yemekten içmekten kesilmek, vücuttan alevlerin çıkması, günler geceler boyu uyuyamamak gibi klasik sıhhat-nâmelere özgü benzetme ve ifadeleri yoğun bir biçimde kullanarak hastalığın şiddetini resmetmeye çalış[tığını]”⁷⁵ belirtirler. Ancak daha sonra “Sıhhat-nâme Literatürü İçerisinde *Destân*’ın yeri” başlığı altında eserin müellifin sadece hastalık ve tedavi sürecinden değil, bunun dışında yaşadığı pek çok olaydan da bahsetmesinden dolayı mevcut sıhhatname literatürü ile önemli ölçüde ayrıştığını belirtirler. Bu nedenle bu eser “bilinen anlamıyla bir sıhhat-nâme niteliği taşımamaktadır.” ve “şekil özellikleri bakımından kasideyi andıran metin (...) bir destan vasfını haizdir.”⁷⁶.

Araştırmacılar önce eserin müstakil bir sıhhatname metni gibi olduğunu söylemişler, sonra ise farklı konulardan da bahsetmesi hasebiyle klasik sıhhatnamelerden farklı olduğunu belirtmişlerdir. Her şeyden önce bir başkasına geçmiş olsun deme amacıyla yazılmaması, şairin kendi hastalık ve iyileşme sürecini kaleme alması bakımından klasik sıhhatnamelerden ayrıldığıнын altı çizilmesi gereken metnin türü ile ilgili net bir karar verilememiş gibidir. Eser klasik sıhhatnamelerden ayrışan/istisnâî bir sıhhatname midir ya da bir destan mıdır, yoksa her ikisi de midir? Bu kararsızlık/belirsizlik Ebû Sehl Numân Efendi’nin bir başka eseri olan *Tedbirât-ı Pesendide*’nin mukaddimesinde söylediklerinden kaynaklanıyor olmalıdır. Müellif burada -manzum destanında olduğu gibi- çocukluğundan başlayarak hayatıyla ilgili bilgiler vermiş, sonrasında bu hastalık süreciyle ilgili şunları söylemiştir:

Çırk sekiz senesine gelince vâkı’ olan veķâyi’üm gûn-â-gûn zarar u keder ve hücûm-ı⁷⁷
ğumûm ile emrâz-ı mühlikeden ĥafaẓa’llâhu’s-sâmi’in şir-pençe marâzına mübtelâ ve
mecrûĥan nefy ü iclâ ve [ĥalâş] u iĥlâķ olunduğımı müştemil olmağla selefde nefy ü
iclâ olunduğı maĥalde ekdâr-ı bî-şumârdan marâz-ı mezbûra mübtelâ ve ĥalâş olan
târiĥ şâĥibi Şeyĥü’l-İslâm ‘Abdü’l-‘Aziz Efendi merĥumuñ [manzûme-i] Şiĥĥat-nâmesi
[nazîresi] gibi taĥrîr olunan manzûm dâstânında icmâl-i beyân olunmuşdur.⁷⁸

Görüldüğü üzere yazar kendisi ve destanı ile Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi ve sıhhatnamesi arasında bir ilişki kurmaktadır. Zaten destan üzerine çalışan araştırmacılar da bu ifadelerden yola

75 Mehmet Kalaycı – İsmail Alper Kumsar, *Bir Osmanlı Âliminin Çileli Yılları*, s. 81.

76 *Age.*, s. 102.

77 Neşirde “hecrüm” şeklinde okunmuştur. Bunun dışındaki bazı küçük hata ya da eksiklikler de eserin Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 667 numarada kayıtlı nüshasından (Bk. vr. 15a) düzeltildi. İlgili neşirde bulunmayıp söz konusu nüshada bulunan kelimeler köşeli parantez içinde gösterildi.

78 Ebû Sehl Nûman Efendi, *Tedbirât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*, haz. Ali İbrahim Savaş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 28.

çıkarak müellifin “*Destân*’ını Abdülazîz Efendi’nin *Sihhat-nâme*’sinden ilham alarak yazdığını belirt[tiğini]”⁷⁹ söyleyip bu iki eser arasındaki benzerlikleri ortaya koymuşlardır. Onlara göre hastalık sürecinde yaşadığı sıkıntıları, bunlara sabredişini, dualarını uzun uzun anlatan, hastalıktan başka bir bahse girmeyen Karaçelebizâde, Arslan ve Gökâlî’nin tespit ettiği diğer sihhatnamelerle söyleyiş ve biçim özellikleri açısından örtüşen bir sihhatname kaleme almıştır. Numân Efendi’nin eseri de kafiye örgüsü, kafiyesi, vezni, redifi, bahsedilen hastalık ve yazıldığı yüzyıl açısından⁸⁰ bu sihhatnameye benzemekle kalmaz Abdülazîz Efendi’nin sihhatnamesinin “neredeysi kopyası mahiyetinde” beyitleri de içerir. Neşirde iki müellifin birbirine benzeyen yedi beyti yan yana verilmiştir.⁸¹

Belirtilenin aksine, Abdülazîz Efendi’nin metninin sihhatnameler içerisindeki alternatif konumundan yukarıda zaten bahsedildi. Ebû Sehl’in eseri ise Abdülazîz Efendi’nin bir eseri içinde yer alan “şihhat-nâmesi gibi”, bir nüshaya göre de “nazîresi” gibi yazılmıştır. Müellif destanında *Tedbîrât-ı Pesendîde*’nin mukaddimesinden de anlaşıldığı üzere yaşamı ve hastalığı açısından kendini özdeşleştirdiği Karaçelebizâde’nin sihhatnamesinin nazım şekli, vezin ve kafiyesini kullanmış, bir başka ifadeyle sergüzeştini onun manzumesini tanzir ederek kaleme alma yoluna gitmiştir. Zira ilk gençlik yıllarında Diyarbakır’da vazife almayı isteyen Ebû Sehl bu isteği gerçekleşmeyince mecburiyetten gittiği ve görev yaptığı şehirlerde, hayatının son yıllarını sürgünde affedilmeyi umarak geçiren Abdülazîz Efendi gibi acı ve sıkıntılar çekmiştir.⁸² Bu anlamda destanın şekilsel ve ilgili bölümde söylemsel olarak örnek aldığı metinden türü bakımından farklılık gösterdiği söylenebilir. Zaten müellif de kendi eseri için sihhatname değil “manzûm dâstân” tabirini kullanmıştır. Üstelik bu şekilde sergüzeştlerini konu alan eserlerinde hastalık/iyileşme süreçlerinden bahseden başka şairler de bulunmaktadır. Örneğin Mîr Alî Rızâ İstolçevî (ö. 1272/1855-1856’dan sonra) *Sergüzeşt-i İstolçevî* adıyla anılan eserinin bir bölümünde gözündeki bir hastalıktan dolayı hastanede tedavi görme sürecini ve sihhate kavuşmasını anlatır ki eser benzer sebeplerle Halûk Gökâlî tarafından sihhatname literatürü dışında değerlendirilmiştir.⁸³ Bu durum gelenekte hastalık/iyileşme sürecinin belli söylem özellikleriyle ele alınması ile ilgili olmalıdır. Tarih kitapları, mukaddimeler, telhisler, ıyadename, sihhatname ve duanamerler gibi otobiyografik anlatılarda/hal tercümelerinde⁸⁴ de bu konunun anlatımında aynı geleneğin izlerine rastlanır.⁸⁵ Dolayısıyla farklı türlerdeki benzer konulu metinlerde veya çeşitli metinlerin ilgili bölümlerinde sihhatnamelerdeki söylem özellikleriyle karşılaşılabilmektedir.

79 Mehmet Kalaycı – İsmail Alper Kumsar, *Bir Osmanlı Âliminin Çileli Yılları*, s. 98.

80 Bu bilgi sehven verilmiş olmalı. Zira müelliflerin ölüm tarihleri arasında yaklaşık bir yüz yıl bulunmaktadır. Ayrıca manzumelerde redif yoktur.

81 Mehmet Kalaycı – İsmail Alper Kumsar, *Bir Osmanlı Âliminin Çileli Yılları*, s. 101-102.

82 *Age.*, s. 16-43.

83 Halûk Gökâlî, “Divan Şiirinde Sihhat-nâmeler”, s. 103-104. Eserin metni ve daha geniş değerlendirmesi için bk. Haluk Gökâlî, “Bir Osmanlı Memurunun Hâl-i Pür-Melâli: *Sergüzeşt-i İstolçevî*”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIII/1, (2004), s. 151-165.

84 Cevat İzgi de Ebû Sehl’in eserini “hal tercümesi” olarak nitelmiştir. Bk. Cevat İzgi, “Numân Efendi, Eğinli”, *DİA*, XXXIII, (2007), s. 235.

85 Eflâkî’nin (ö. 761/1360) Mevlevî büyüklerinin menkıbelerini derlediği eseri *Menâkıbü’l-Ârifin*’de de Mevlânâ’nın (ö.

Kanımca Numân Efendi'nin eseri ne müstakil bir sıhhatname ne de klasik sıhhatnamelerden ayrıışan istisnâî bir sıhhatnamedir. Şair kendi hayat hikâyesini anlatırken hastalık sürecinden de bahsetmiştir. Ancak eserini Abdülazîz Efendi'nin sıhhatname türündeki manzumesiyle aynı vezin, kafiye ve şekilde, başka bir ifadeyle onu tanzir ederek kaleme almayı tercih etmiştir.

Sonuç

Hasta ya da henüz sağlığına kavuşmuş kişilere iyileşmeyi tebrik ya da şifa temennisi için bir başka deyişle geçmiş olsun deme gayesi ile yazılan sıhhatnamelerle ilgili bugüne dek detaylı çalışmalar yapılmış, bunlarda türün biçim, içerik ve söylem özellikleri ortaya konmuştur. Ancak divan, mesnevi, mecmua, tezkire ve müstakil eserler taranmaya devam edildikçe karşılaşılan yeni metinler türle ilgili söylenecek/tartışılacak meselelerin bitmediğini göstermektedir. Bazı araştırmacıların da dikkat çektiği konuların ayrıntılı tartışılması türün özellik, kapsam ve işlevinin daha net ortaya konması, istisnâî durumların belirlenmesi açısından önemlidir. Bundan hareketle sıhhatname türüyle ilgili bazı soru(n)larla ilgili şunlar söylenebilir:

Şimdiye kadar rastlanan “-a şıhhat yaraşur” redifli manzumelerin tümü sıhhatname örneğidir. Sıhhat üzerine söylenmiş gazeller ise bağlamına göre sıhhat konulu manzume ya da sıhhatname olarak nitelendirilebilir. Şairlerin kaside, kıta-ı kebire vb. nazım şekilleri yerine gazeli kullanması, bir tercih meselesi olabileceği gibi böyle bir geleneğin varlığına da işaret edebilir. Zira Hâfız-ı Şîrâzî'nin (ö. 792/1390)⁸⁶ yanı sıra klasik Türk edebiyatında Ahmedî, Necâtî, Münîrî, Mihrî, Tâcizâde Cafer Çelebi, Kütahyalı Rahîmî, Bursalı Rahmî, Filibeli Vecdî, Beyânî, Kâmî, Şeref Hanım ve Cerrah Kâmil Efendi'nin gazel biçiminde sıhhatnameleri bulunmaktadır. Zaman içinde divanların gazeliyyat bölümlerinden daha pek çok sıhhatnameye ulaşılabileceği muhakkaktır.

Osmanzâde Tâib ve Abdülazîz Efendi örneğinde olduğu gibi farklı türlerdeki müstakil eserlerin bir bölümünde başlı başına sıhhatname manzumelerine rastlanabilmektedir. Bu durum tespit edilecek sıhhatnamelerin çok daha artabileceğinin işaretidir. Burada altı çizilmesi gereken

672/1273) ölümüne neden olan hastalığı benzer şekilde anlatılır. Buna göre Şeyh Sadreddîn-i Konevî (ö. 673/1274) Mevlânâ'yı hastalığında ziyaret eder ve ona “Tanrı yakın zamanda şifalar versin. Hastalık (ahirette) derecenin yükselmesine sebeptir. İnşallah yakın zamanda tam bir sağlık elde edilir. Mevlânâ hazretleri âlemlerin canıdır. O sağlıklı olmaya layıktır.” gibi dua ve temennilerde bulunur. Muhatapla ilgili benzer sözlerin ve ona edilen duaların sıhhatnamelerde de sıklıkla kullanıldığı malumdur. Dolayısıyla sadece otobiyografik değil biyografik anlatılarda da geleneğin etkili olduğu görülür. Bk. Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabcalı, İstanbul 2006, s. 443-444. Bununla birlikte bazı kurgusal mesnevilerde de kahramanların hastalık ya da iyileşme süreçlerinin sıhhatnamelerle benzer söyleyişlerle anlatıldığı görülmektedir. Örneğin Manisalı Câmî'nin (ö. 16. yüzyıl) *Muhabbet-nâme* adlı aşk mesnevisinde kahramanın “sıhhat bulma” durumu anlatılırken şu beyitlere yer verilmiştir:

Cihânun cânsın şıhhat yaraşur

'Azîz-i cânsın 'izzet yaraşur

Seni sağ istemeyen şayru olsun

Hemişe tatlu cândan ayrı olsun (Câmî'i, b. 2927-2928)

Ayrıca bk. b. 2129-2131.

86 Ayrıntılı bilgi için bk. Betül Sinan Nizam, “Cümleliz Sıhhat ile Sağ Olasız: Sıhhatname Literatürüne Zeyl” (yayın aşamasında).

nokta, metnin bir bölümünde yer alan bu müstakil sıhhatnamelerin metnin tümünün türünü belirlemediğidir. Osmanzâde'nin, sıhhatnamelerinden birini gözden geçirip başka bir bağlamda yeniden üretmesi ise sıhhatnamelerin farklı versiyonlarına örnek teşkil eder. Müellifin kırk hadis türündeki eseri muhatabın hastalığı veya iyileşmesi üzerine sıhhatname türü dışında eserler yazılabildiğini göstermesi açısından da önemlidir ki bunun bir diğer örneğini Nahîf'nin naat türündeki muvaşşah kasidesi (K18)⁸⁷ teşkil eder.

Divanlar tarandıkça devlet görevlileri ya da dostlara geçmiş olsun demek için yazılmış metinler dışında şairlerin kendi hastalanma ve iyileşme süreçlerinden bahsettikleri metinlerle de karşılaşmıştır. Bunlar da sıhhatname literatürü içinde ama alternatif metinler olarak değerlendirilmelidir. Cevrî, Aşkî Mustafa, Nedîm ve İhyâ'nın başka zatlar için yazılmış sıhhatnameleri de olduğu düşünüldüğünde bu şairlerin kendi hastalıklarından da aynı gelenek dâhilinde bahsettikleri söylenebilir. Ancak şairler bu defa muhatablarına geçmiş olsun dememekte, çoğunlukla kendi hastalıklarının iyileşmesi temennisinde bulunmaktadırlar ya da daha seyrek de olsa iyileşmeleri üzerine şükürlerini dile getirmekte ve bu olayı muhatablarına ulaşmada vesile olarak kullanmaktadırlar. Şairlerin kendi hastalıkları üzerine yazdıkları sıhhatnamelerin de bu gelenek içinde geniş yer tuttuğu aşikârdır. Tespit edilecek yeni metinlerle bu alternatif metinlerin nitelikleri daha kuşatıcı şekilde ortaya konabilecektir.

Daha önce hastalık ve iyileşme süreçlerinin metnin türünden ve biçiminden bağımsız olarak farklı eserlerde/metinlerde benzer içerik, yapı, söyleyiş özellikleriyle anlatıldığı, dolayısıyla ortak bir söylemin varlığı tespit edilmişti.⁸⁸ Bu makaleyle sıhhatname, ıyadename, duaname, telhis ve tarih kitaplarının yanı sıra mukaddimeler, otobiyografik ve biyografik anlatılar ile kurgusal mesnevilerde de belirli ölçülerde de olsa bu söylemin kullanıldığı ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı, İstanbul 2006.
- Ahmed Yârî, *Yârî Divânı*, haz. Nurgül Karayazı, ed. Nihat Öztoprak, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013 (e-kitap).
- Ahmet Paşa Divanı, haz. Ali Nihat Tarlan, Akçağ, Ankara 1992.
- Arslan, Mehmet, "Sihhatnâmeler", *Türkler*, XI, (2002), s. 776-790.
- _____, *Mihri Hâtun Divânı*, Amasya Valiliği Yayınları, Ankara 2007.
- Ayan, Hüseyin, *Cevrî – Hayâtı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1981.
- Aypay, İrfan, *Nahîfî Süleyman Efendi (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni)*, C 1, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992.
- Başpınar, Fatih, *17. Yüzyıl Şairlerinden Beyânî'nin Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008.

87 Bk. Agm.

88 Agm.; Betül Sinan Nizam, "Geçmiş Olsun Dileklerini İleten Mensur ve Manzum Metinler: İyadename ve Sihhatnameler" (yayın aşamasında).

- Bıyık Yapa, Melek, *Aşkî Mustafa Divânı-Edisyon Kritik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Biltekin, Halit, *Vakâ-Nüvis Râşid Efendi ve Divânı'nın Tenkitli Metni*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- Bursalı Rahmî, *Bursalı Rahmî Divânı*, haz. Mustafa Erdoğan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017 (e-kitap).
- Çanaklı, Oktay, *Hadikatü'l-Mülûk*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1997.
- Çavuşoğlu, Halime, *Nâfi Arab Tâhir Efendi-zâde'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divânı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.
- Dikmen, Hamit, *Seyyid Vehbi ve Divanunun Karşılaştırmalı Metni*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 1991.
- Ebû Sehl Nu'mân Efendi, *Tedbirât-ı Pesendide*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, No. 667.
- _____, *Tedbirât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*, haz. Ali İbrahim Savaş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Edirneli Kâmî, *Kâmî Divânı*, haz. Gülgün Erişen Yazıcı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017 (e-kitap).
- Edirneli Nazmî, *Edirneli Nazmî Divânı*, haz. Sibel Üst, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2018 (e-kitap).
- Erdem, Kenan, *Osmanzâde Tâib Simarü'l-Esmâr (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1999.
- Erzen, Mehmet Halil, *İhyâ Divânı ve Tahlîli (İnceleme-Tahlil-Tenkitli Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2012.
- Filibeli Vecdî, *Filibeli Vecdî Divânı*, haz. Hasan Kavruk ve Bahir Selçuk, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017 (e-kitap).
- Gökâl, Halûk, "Bir Osmanlı Memurunun Hâl-i Pür-Melâli: *Sergüzeşt-i İstoçevi*", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIII/1, (2004), s. 151-165.
- _____, "Divan Şiirinde Sıhhat-nâmeler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XIV, (2006), s. 101-130.
- Günay, Fatih, "Râşid Mehmed Efendi", *DİA*, XXXIV, (2007), s. 463-465.
- Havlioglu, Didem, *Mihri Hatun-Performance, Gender-bending and Subversion in Ottoman Intellectual History*, Syracuse University Press, Newyork 2017.
- İpşirli, Mehmet, "Lale Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri: 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Konferansı Teşkilâtı İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1987, s. 33-42.
- İzgi, Cevat, "Nüman Efendi, Eğinli", *DİA*, XXXIII, (2007), s. 235-236.
- Kalaycı, Mehmet – İsmail Alper Kumsar, *Bir Osmanlı Âliminin Çileli Yılları-Ebû Sehl Nu'mân Efendi*, Hitabevi, Ankara 2017.
- Kandemir, M. Yaşar, "Kırk Hadis", *DİA*, XXV, (2002), s. 467-470.
- Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin) 1732*, haz. Nevzat Kaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

- Karapanlı, Gürcan, *Mekki Divanı ve Tahlili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Kaya, Abdullah, *Osman-zâde Ahmed Tâ'ib'in Tuhfetü'l-Mülûk Adlı Yazma Eseri, Transkripsiyon ve Değerlendirme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004.
- Kaya, Mahmut, "Kasidetü'l-Bürde", *DİA*, XXIV, (2001), s. 568-569.
- Kaya, Nevzat, "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi", *DİA*, XXIV, (2001), s. 381-383.
- Kaya Yiğit, Bilge, "18. Yüzyıl Divan Şairi Osman-zâde Tâib ve Sihhat-âbâd Adlı Eseri", *4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (14-17 Şubat 2019/Yalova) (UBAK) Bildiri Tam Metin Kitabı*, C 3, Doğan Tanıtım-Matbaa-Yayıncılık, Ankara 2019, s. 12-31. ([http://www.ubaksymposium.org/Upload/editor/files/kitap\(4\).pdf](http://www.ubaksymposium.org/Upload/editor/files/kitap(4).pdf) [Erişim tarihi: 01.01.2020]).
- Kıyçak, Özgür, "Osman-zâde Tâ'ib Ahmed'in Sihhat-âbâd'ının Tür Bağlamında Çok Boyutluluğu", *Uluslararası Necatibey Eğitim ve Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi (Unesak 2018) 26-28 Ekim 2018 Balıkesir Türkiye Bildiri Tam Metin Kitabı*, C 5, ed. Hülya Gür ve H. Hüseyin Şahan, [y.y.], Ankara 2018, s. 369-384.
- _____, *Sihhat-âbâd-Osman-zâde Tâ'ib Ahmed, Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Sihhat-âbâd Adlı Kırk Hadis Şerhi*, Kesit, İstanbul 2018.
- Kuru, Selim Sırrı, "Giriş", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IV: Nazımdan Nesire Edebî Türler (25 Nisan 2008 Bildiriler)*, haz. Hatice Aynur vd., Turkuaz, İstanbul 2009, s. 10-15.
- Kütahyalı Rahîmî, *Divân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, No. 535.
- Manisalı Câmî'i, *Muhabbet-nâme (Vâmık u Azrâ)*, haz. M. Esat Harmancı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017 (e-kitap).
- Mermer, Ahmet, *Kütahyalı Rahîmî ve Divânı*, Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2004.
- Muhyiddin-i Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn ve Tercemesi*, C 3, çev. H. Hüsnî Erdem ve Kıvamüddin Burslan, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1972.
- Müniri, *Müniri Divânı*, haz. Ersen Ersoy, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017 (e-kitap).
- Necatî Beg Divanı*, haz. Ali Nihat Tarlan, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1963.
- Nedîm, *Nedîm Divânı*, haz. Muhsin Macit, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017 (e-kitap).
- Okumuş, Sait, *Nebzî Divanı (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.
- Osmanlı Sadrazamları: Hadikatü'l-vüzerâ ve Zeylleri*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, İstanbul 2013.
- Osman-zâde Ahmed Tâ'ib, *Ahmedü'l-Âsâr fi-Tercemeti Meşâriki'l-Envâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, No. 87.
- _____, *Hadis-i Erba'in*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, No. 248.
- Onay, A. Talât, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, haz. Cemal Kurnaz, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 2004.
- Özcan, Abdülkadir, "Osmanzâde Ahmed Tâib", *DİA*, XXXIV, (2007), s. 2-4.
- Özergin, M. Kemâl, "Râşid", *İslâm Ansiklopedisi*, IX, (1988), s. 632-634.
- Râşid Mehmed Efendi - Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, C 2, haz. Abdülkadir Özcan vd., Klasik, İstanbul 2013.

- Sâdâvî, Salih, *Osman-zâde Tâ'ib Ahmed – Hayatı, Eseri ve Edebî Kişiliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1987.
- Saiyaf, Hasan, *Mehâsinü'l-Edeb (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2018.
- Sehi Beg, *Heşt Bihîşt*, haz. Halûk İpekten vd., T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017 (e-kitap).
- Selçuk, Bahir, “Yeni Bir Sıhhat-nâme: Şehdî'nin Sultan III. Ahmed Sıhhat-nâme'si”, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, III/2, (2008), s. 604-616.
- Serdaroğlu Coşkun, Vildan, “*Sergüzeştüm Güzel Hikâyetdür*” *Zaîfî'nin Sergüzeşt-nâme'si*, İSAM, İstanbul 2013.
- Sinan Nizam, Betül, “Geçmiş Olsun Dileklerini İleten Mensur ve Manzum Metinler: İyadename ve Sıhhatnameler” (yayın aşamasında).
- _____, “Cümleniz Sıhhat ile Sağ Olasız: Sıhhatname Literatürüne Zeyl” (yayın aşamasında).
- Sona, Fatih, “Klasik Türk Şiirinde Bir Göz Hastalığı: Remed”, *Divanlar Arasında Bir Ömür: Prof. Dr. Ahmet Mermer Armağanı*, Akçağ, Ankara 2018, s. 683-704.
- Sultân Bâyezîd-i Sâni, *Adlî Divânı (Divân-ı Sultân Bâyezîd-i Sâni)*, haz. Yavuz Bayram, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2018 (e-kitap).
- Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ, *Süheylî Divânı*, haz. M. Esat Harmancı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2017 (e-kitap).
- Şener, Ahmet, *Osmanzâde Ahmed Tâib'in Telhîsü'n-Nesâyih'i ve Değerler Eğitimi Üzerine Önerileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya 2019.
- Şeref Hanım (2018), *Şeref Hanım Divânı*, haz. Mehmet Arslan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2018 (e-kitap).
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri-Vekayii'l-Fudalâ*, C 3, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı, İstanbul 1989.
- Tâci-Zâde Ca'fer Çelebi, *Tâci-Zâde Ca'fer Çelebi Divânı*, haz. İsmail E. Erünsal, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2018 (e-kitap).
- Turğut, Murat, *Osmanzâde Ahmed Tâib'in Ahlak-ı Ahmedî İsimli Eseri (İnceleme-Metin-İndeks)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2019.
- Türkoğlu, Serkan, *Vakanüvis Râşid'in Sıhhat-âbâd Mesnevisi*, Gece Kitaplığı, [y.y.] 2015.
- Uzun, Mustafa, “Lokman/Türk Edebiyatı”, *DİA*, XXVII, (2003), s. 206-208.
- _____, “Tezkire/Türk Edebiyatı”, *DİA*, XLI, (2012), s. 69-73.
- Uzun, Süreyya, *Üsküdarlı Aşkî Divanı-Tenkitletli Metin, Nesre Çeviri ve 16. Yüzyıl Osmanlı Hayatının Divandaki Yansımaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.
- Üzğör, Tahir, *Türkçe Divân Dîbâceleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.
- Yekbaş, Hakan, *Sebzî Divanı (İnceleme-Tenkitletli Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2011.
- Yılmaz, Müslüm, *Sehî Bey Divânı (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

Yılmaz Çal, Gül, *Osmanzâde Tâ'ib Ahmed'in Münşeat'ı "Gevher-i Yektâ" (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme ve Türkçe Kelime Grupları)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2016.

[Yöntem], Alî Cânib, "Re'is-i Şâ'irân 'Osmân-zâde Ahmed Tâ'ib Efendi", *Türkiyât Mecmû'ası*, II, (1928), s. 103-129.

HAÇLI KAYNAKLARINDA TÜRK İMAJI (GESTA, RAIMUNDUS, FULCHERIUS* ÖRNEĞİ VE DEĞERLENDİRME)**

THE TURKISH IMAGE IN CRUSADER SOURCES
(EXAMPLE OF GESTA, RAIMUNDUS, FULCHERIUS AND ASSESSMENT)

Sevtap GÖLGESİZ KARACA***

Öz

XI-XIII. yüzyıllar arasında gerçekleşen Haçlı Seferleri ile ilgili Doğulu ve Batılı tarihçiler tarafından pek çok eser kaleme alındı. Bunların içinde şüphesiz en önemlileri, Birinci Haçlı Seferi'ni (1096-1099) anlatan kaynaklardı. Bu kaynaklar içinde seferin görgü tanığı olanlar bulunmaktaydı ve kendilerinden sonra yazılacak eserlere de kaynaklık etmişlerdi. Bunlardan Birinci Haçlı Seferi'ni konu edinen ve seferin görgü şahidi olan üç önemli eserde çizilen Türk imajı, çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir. Bu kaynaklar, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, Raimundus Aguilers'in *Historia Francorum qui Ceperunt Iherusalem*'i ve Fulcherius Carnotensis'in *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*'udur. Adı geçen eserler, Türk-Haçlı mücadelesi ve özellikle Selçuklu Türklerinin, Haçlılarla ilişkilerine ve Haçlıların Türklerle ilgili ifadelerine yer vermesi açısından önemlidir. Bu nedenle çalışmamızı bu üç kaynak üzerinde temellendirmeyi uygun gördük. Bununla birlikte bu üç eseri incelerken, Latince metin ile eserlerin İngilizce tercümelerinden de faydalandık. Diğer kaynak ve araştırma eserleri de kullanmak suretiyle çalışmamızı meydana getirdik. Amacımız, Orta Çağ'da Batılıların Türklerle ilgili bakış açılarını gözler önüne sermek ve bu bilgiler ışığında Türk imajını değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Haçlılar, Türkler, Birinci Haçlı Seferi, Haçlı kaynakları, Türk imajı

Abstract

A good number of works were written by eastern and western historians about the Crusades that were undertaken between the 11th-13th centuries. Undoubtedly, the most important among these were the sources of the First Crusade (1096-1099). Also, there are eyewitnesses of the Crusades within these sources. Therefore, these guided works that will be written after them. Describing the First Crusade and the witnesses of the campaign, in three important works drawn image of the Turkish, constitute the subject of our study. These sources are *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*; Raimundus Aguilers, *Historia Francorum qui Ceperunt Iherusalem*; Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*. Above-mentioned works are important to mention the Turkish and the Crusader struggle, especially the

* Ana başlıktaki kaynak ve yazar isimleri, yaygın kullanıma uygun olarak kısaltılmak suretiyle verilmiştir.

** Bu makale, 08-10 Nisan 2016 tarihlerinde Konya'da düzenlenen "III. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti, Selçuklular ve Haçlılar Sempozyumu"nda sunulan tebliğin genişletilmiş halidir.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Edirne / Türkiye, sevtapgolgesiz@trakya.edu.tr

relationships between the Seljuks and Crusaders and expressions related to Turks. By this means, I considered it appropriate to base our work on these three sources. In addition to this, while I am examining the works, I also made use of Latin text and English translation. Then, I have used to the other sources, books, or articles and thus I have created this article. My aim in this study is, revealing westerner perspectives on the Turks in the medieval age and evaluating the Turkish image in the light of this information.

Keywords: The Crusaders, the Turks, the First Crusade, Crusader sources, the Turkish image

Giriş

Doğu-Batı¹ mücadelesinin Orta Çağ'daki en önemli örneklerinden biri, hatta en uzun süreli ve en geniş kapsamlısı hiç şüphesiz Haçlı Seferleridir. Ancak bu çekişme, sadece Orta Çağ'a özgü değildir. Zira bu mücadelenin en eski örneklerinin, yaşanan tarihî hadiselerden yola çıkarak, Antik Dönem eserlerine yansımış olduğunu da bilmekteyiz. Bunun en bilinen örneğini ise Homeros'un *İlyada* adlı destanında görmekteyiz. Destanda bahsi geçen Akhaların Batı'yı, Troia'nın ise Doğu'yu temsil ettiği açıkça bilinmektedir ve eserde anlatılan husus açık bir şekilde bu mücadelenin mahiyetini gözler önüne sermektedir. Buna göre Boğazların en önemli noktasında bulunmakla tüm hinterlanda hâkim olan Troia, Yunanistan'dan gelen birleşmiş kavimlerin saldırısına uğramıştı. Bu saldırıya ise Troia tek başına değil, Trakya ve Anadolu'da oturan birleşmiş kuvvetleriyle karşı koymuş, hatta Troas ve Mysia gibi komşu bölgeler ile Thrakia, Paphlagonia, Lykia, Phrygia gibi uzak bölgeler de Troia'ya yardıma gelmişlerdi. Böylece Yunanistanlı orduyla Anadolu ordusu arasında büyük bir mücadele yaşanmıştı. Ancak arada büyük bir fark vardı. Bu savaşta Yunanistanlı birlikler, önderleriyle birlikte büyük bir kralın buyruğundayken, Anadolu ordular ise Troia'nın yardımına gelmiş özgür kuvvetlerden oluşmaktaydı.² Dolayısıyla bu örnekte olduğu gibi ve daha sonra Hegel'den de yola çıkarak aşağıda vurgulandığı gibi Batı, Doğu'ya karşı büyük bir sefere girişmişti. Yine Makedonya Kralı Büyük İskender'in Doğu'ya karşı giriştiği seferlerini de buna örnek olarak verebiliriz. Böylece Doğu-Batı mücadelesinin kökeni işte bu çekişmelerde yatar. Antik Dönem'den kalan bu algılar, çağlar boyu aktarılarak Orta Çağ Batı kaynaklarını etkilemiş, bu ifadeler Haçlı kaynaklarında da geniş yer bulmuş ve modern zamanların ürünü olan oryantalist anlayışın³ temelini teşkil etmiştir. Yukarıdaki söylenenlerden hareketle Antik Dönem

1 Bu kavramlar, genel olarak kullanımda olmasına rağmen, zaman zaman kullanımlarına yönelik itirazlar da gelmektedir. Hatta Thierry Hentsch eserinde, aslında Doğu'nun, Batılılar tarafından yaratılan hayali bir kavram olduğunu şu sözleriyle vurgular: "...Doğu bizim kafamızda. Bizim Batılı kafalarımızın dışında Doğu yok. Hatta Batı'nın kendisi de yok." Bk. *Hayali Doğu. Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, çev. Aysel Bora, 2. bs., Metis Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 13.

2 Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat – A. Kadir, 10. bs., Can Yayınları, İstanbul 1998, s. 26-27.

3 Doğu'yu, "Avrupa'nın en büyük, en zengin, en eski sömürgelerinin mekânı, uygarlıkları ile dillerinin kaynağı, kültürel rakibi" olarak tanımlayan Edward Said, Doğu-Batı ilişkilerine farklı bir bakış açısı getirmesi açısından önemlidir. Bk. Edward W. Said, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, 8. bs., Metis Yayıncılık, İstanbul 2014. Ancak bu eser önemli olmakla beraber, Said'in Osmanlı Dönemi'ni ele almadığı ve daha ziyade Araplar üzerinde durduğu görülmektedir. Said'in Doğu'yu anlatırken daha çok Orta Doğu üzerinde durması ve Araplara yer vermesi, onun Arap-İsrail Savaşı'ndan fazlasıyla etkilenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun için bk. Edward W. Said, *Yersiz Yurtsuz*, çev. Aylin Ülçer, 2. bs., Metis Yayıncılık, İstanbul 2014; aynı yazar, *Kış Ruhu*, haz. ve çev. Tuncay Birkan, 2. bs., Metis Yayıncılık, İstanbul 2006. Dolayısıyla eserinin eleştirilecek tarafları da bulunmaktadır. Bu konuda örneğin

eserlerinin Orta Çağ'da yazılmış pek çok kaynakta, özellikle konumuz olması açısından Haçlı Seferi dönemini yazan Batılı yazarların eserlerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴ Haçlı Seferleri'ni anlatan yazarların, Doğu ile ilgili düşmanlık ifadelerini betimlerken Antik Dönem eserlerini kullandıkları görülmekte, çeşitli dizeleri metinlerinin arasına serpiştirmek ve metne uyarlamak suretiyle bunlara yer verdikleri anlaşılmaktadır. Bunlara örnek vermek gerekirse Haçlı Seferleri döneminde eser yazan Guibertus ve Willermus, kitaplarını kaleme alırken Lucanus, Horatius, Ulpianus, Vergilius, Titus Livius gibi önemli antik yazarların eserlerinden faydalanmışlardır.⁵ Özellikle "Doğu'nun miskinliği" ne yönelik betimlemelere eserinde sıklıkla yer veren Willermus Tyrensis⁶, Haçlıların eskisi kadar başarılı olamadığından dert yanmakta, eğlenceyle günlerini

bk. Ali Şükrü Çoruk, "Oryantalizm Üzerine Notlar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/2, (2007), s. 193-204. Bununla birlikte Edward Said'in özellikle Bernard Lewis tarafından ağır bir şekilde eleştirildiği görülmektedir. Bk. Bernard Lewis, "The Question of Orientalism", *The New York Review of Books*, XXIX/11, (1982), s. 49-56. Oryantalizm ile ilgili genel bilgi için ayrıca bk. Alim Arlı, *Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, 3. bs., Küre Yayınları, İstanbul 2014; Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 5. bs., Küre Yayınları, İstanbul 2014.

- 4 Latin olmayan Hristiyanları, özellikle Doğulu Hristiyanları sapkın ilân eden ve Müslümanlara karşı son derece kötü ifadeler kullanan Guibertus bunlardan biridir. Onun eserinde İslâm'a karşı düşmanca tavrın had safhada olduğu da görülmektedir. Özellikle İslâm ve Hz. Muhammed ile ilgili olumsuz düşünceleri eserinde yer almaktadır. Bk. Guibertus abbas Novigenti, *Gesta Dei per Francos, RHC Occ IV*, Paris 1879, s. 127 vd.; İng. çev. Robert Levine, *The Deeds of God through the Francos*, Boydell Press, Woodbridge 1997, s. 32 vd; Jerry Toner, *Homeros'un Türkleri*, çev. Mefkûre Bayatlı, Tarih & Kuram Yayınları, İstanbul 2015, s. 64 vd. Bu kitap, klasik eserlerin oryantalizm üzerindeki etkisini ifade etmesi açısından önemlidir. Bununla birlikte Toner yararlandığı ve kaynağın orijinalinde olmayan bazı ifadeleri bilerek yahut bilmeyerek değiştirmiştir. Bundan dolayı dikkatli kullanılmalıdır. Anna Komnena (yahut Komnene)'dan yaptığı alıntıyı değiştirmek suretiyle hatalı bilgi vermesi bunun en bariz örneğidir: "The Battle between the Muslims and the Franks in the First Crusade will be an epic one, and Anna appropriately turns to Homer for imagery to describe the drama. To underline the strangeness of the Arab mode of fighting, she mentions how their battle line differed from other people's: "It was not arranged, as Homer says, 'shield to shield, helmet to helmet, man to man.'" (Eserin orijinalinde yer alan bilgi için bk. Jerry Toner, *Homer's Turk*, Harvard University Press, Harvard 2013, s. 59.). Türkçe tercümesi şu şekildedir: "Müslümanlarla Franklar arasında, Birinci Haçlı Seferi sırasındaki çarpışma epik boyutlarda olacaktır ve Anna bu dramı anlatmak için Homeros'a başvurur. Araçların savaş tarzının garipliğine dikkat çekmek için onların savaş düzeninin diğerlerinden farklı olduğunu söyler: "Homeros'un dediği gibi 'kalkan kalkana, miğfer miğfere, adam adama' dizilmemişlerdi." (Jerry Toner, *Homeros'un Türkleri*, s. 61.). Bu hususta Anna Komnena'da konuyla ilgili ifadeye baktığımızda alıntıdaki tahrifat anlaşılacaktır: "For he knew from very long experience that the Turkish battle-order did not agree at all with that of other nations, for with them 'shield did not rest upon shield, and helmet upon helmet and man upon man' as Homer says". Türkçe tercümesi ise, şöyledir: "O, çok birikimli deneyimi dolayısıyla, Türklerin savaşma düzeninin, diğer uluslarınkine benzemediğini ve onların, Homeros'un söylediği üzere, kalkana karşı kalkan, tolğaya karşı tolga, savaşıya karşı savaşçı ilkesine göre dizilmediğini biliyordu." (Anna Komnena, *Alexiad*, İng. çev. E. R. A. Sewter, *The Alexiad of the Princess Anna Komnena*, Penguin Books, London 2009, s. 253; çev. Bilge Umar, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996, s. 487.). Kısacası, Anna bariz bir şekilde Türk savaş düzeninin diğer uluslara nazaran farklı olmasından bahsederken, Toner, her nedense eserinde bunu Araçlara atfetmiştir. Bununla birlikte yine Toner'in eserinin orijinalinde şu ifadelere rastlamaktayız: "In fact, Anna's beloved and hard-pressed father, Alexius, had triggered the First Crusade by asking for help against the Arabs as they pushed to within striking distance of Constantinople itself." (Jerry Toner, *Homer's Turk*, s. 59.). Türkçe tercümesine baktığımızda, "...Araçlar, Konstantinopolis'e bir atımlık mesafeye geldiklerinde onlara karşı yardım isteyerek Birinci Haçlı Seferi'ni tetiklemişti." (Jerry Toner, *Homeros'un Türkleri*, s. 61). Sonuç olarak Toner'in kullandığı bu ifadelerin hatalı olduğunu görmekteyiz, zira Bizans'ı Batı'dan yardım istemeye iten ve zor durumda bırakan esas unsurun Türkler olduğu genel ve yaygın bir bilgidir.

5 Aktaran Jerry Toner, *Homeros'un Türkleri*, s. 63 vd.

6 Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in partibus transmarinis gestarum, RHC Occ I*, Paris 1844, s. 1 vd.; İng. çev. E. A. Babcock – A. C. Krey, *A History of Deeds done Beyond the Sea*, I-II, Columbia University Press, New York 1943. Willermus'taki klasik etkisi için bk. Peter Edbury – J. G. Rowe, *William of Tyre, Historian of the Latin East*,

geçirdiklerini, zamanlarının çoğunu hamamlarda ve davetlerde harcadıklarını söylemekte ve Doğu'nun bu yaşam biçiminin Haçlıları yumuşattığını belirtmektedir. Bunun sebebini ise onların tamamen Doğulu yaşam şekline özenmesiyle açıklamaktadır.⁷ Aynı şekilde eski dönemlere döndüğümüzde, Büyük İskender'i anlatan Flavius Arrianos da eserinde, onun Pers kıyafetlerini benimsemesine vurgu yapmaktadır.⁸ Dolayısıyla Antik Dönem'den Orta Çağ'a uzanan bu anlayışı göstermesi bakımından bu örnekler oldukça önemlidir. Ayrıca yukarıda bahsedildiği üzere, Haçlı Seferleri döneminden kalan birtakım ifadeler ve Haçlı Seferleri, öncelikle Doğu ve İslâm hakkındaki olumsuz düşüncelerin⁹ daha da yaygınlaşmasında etkilidir.¹⁰

Doğuyla ilgili algıdan yola çıkarak, Türk ve Müslümanlara dair izlenimlerin de sıklıkla karşımıza çıktığı, özellikle Haçlı Seferleri'nde yer alan mücadeleye dair detayların pek çok Batılı Orta Çağ kaynağında yer aldığını da sıklıkla görmekteyiz. İslâm kaynaklarında ise Batı algısı çok ayrıntılı olarak karşımıza çıkmaz, zira bu seferlere karşı Müslümanların tepkisi ilk başlarda umursamazlık olmuş ve eserlerinde de bu konuya çok fazla yer vermemişlerdir.¹¹ Ancak Batılı kaynaklara baktığımızda, bu konunun oldukça ayrıntılı ele alındığı görülmektedir. Bu kaynaklar içerisinde incelediğimiz eserler, birinci elden kaynak olarak Orta Çağ'da yazılmışlar ve daha sonraki dönemlerde Avrupa'nın zihni algısı üzerinde etkili olmuşlardır. Ancak bunlara makalenin ilerleyen satırlarında değinilecektir. Dolayısıyla Avrupa'nın bu algısını anlama açısından, Orta Çağ'a geçmeden evvel, XVI. yüzyıl ve sonrasına da bir göz atmak gerekmektedir. Özellikle Türklere ve İslâm'a bakış açısını anlamak bakımından XVI. yüzyılda, Almanların felsefi ve dinî anlayışının oluşmasında etkili ve aynı zamanda Avrupa'nın görünümünü kalıcı bir şekilde belirleyen Martin Luther'in eserlerinde¹² bu olumsuz anlayış sürdürülmüştür. Buna ilaveten Luther ve Hegel, Avrupa'nın Türklere karşı zihinsel alt yapısının oluşmasında da etkili olmuşlardır. Martin Luther'in eserinde Türklere ilgili olarak, "Türkler Tanrı'nın kurbacı, Şeytan'ın uşağıdır", "Türkler, Hristiyanlığa son verecektir" gibi çok bilinen ve o dönemlerden günümüze dek uzanan savları olduğunu görmekteyiz.¹³ Burada öteki algısının aslında tek boyutlu ve değişime kapalı bir algı olmadığı, tam tersi değişken ve çok boyutlu bir algı olduğunu anlamaktayız. Bunun en

Cambridge University Press, Cambridge 1988, s. 32 vd.

7 Willermus Tyrensis, *RHC Occ I*, s. 1047; İng. çev. E. A. Babcock ve A. C. Krey, II, s. 434; Jerry Toner, *Homeros'un Türkleri*, s. 66-67.

8 Bk. Flavius Arrianos, *İskender'in Seferi*, çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2005, s. 314.

9 Bk. Albert Hourani, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal A. Kanat, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2010; Richard W. Southern, *Orta Çağ Avrupasında İslam Algısı*, çev. Ahmet Aydoğan, 2. bs., Yöneliş Yayınları, İstanbul 2001; Norman Daniel, *Islam and the West*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1966; John V. Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, New York 2002.

10 Jerry Toner, *Homeros'un Türkleri*, s. 9, 29-30, 54, 66, 68.

11 Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul 2015, s. 49, 60.

12 Bunların içinde en bilindik olanı, *Wom Kriege wider den Türken (Türklere Karşı Savaş)*'dir. Bk. Onur Bilge Kula, *Batı Edebiyatında Oryantalizm*, I, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 680 n. 30. Bunun yanı sıra, Martin Luther'in Türkleri konu edinen başka yapıtları ve yazıları da vardır. Bunun için bk. Onur Bilge Kula, *age.*, s. 641 vd.

13 *Age.*, s. 22, 24, 25, 581 vd.

iyi örneği de yine Martin Luther'de görülmektedir. Martin Luther, papayı ve kiliseyi eleştirmek adına Türkler için oldukça olumlu ifadeler kullanmıştır. Tanrı'nın, işlenen günahlarından ötürü insanlara Türkleri gönderdiğine kesin bir şekilde inanmış gibi görünen Luther, bu fikirlerini değiştirmeye karar vermiş ve 1529'da da ölünceye kadar Türklerle ve Türklerin Tanrısı'na karşı savaşaacağını belirtmiştir. Bu cümleler Luther'in Türklerle karşı düşüncelerinin ne kadar değişken ve tutarsız olduğunun göstergesidir. Fakat bu tutarsızlığın bir sebebi vardı. 1529'daki Viyana Kuşatması bunda etkiliydi. Zira Hristiyanlığı İstanbul'daki sarayından tehdit eden Türk ile Viyana'nın kent kapıları önünde görünen silahlı Türkler aynı değildi. Dolayısıyla Türk'ün yakınlığı, Luther'i tutarlı bir tutarsızlığa itmekteydi.¹⁴

Buna ilaveten Luther'in kiliseye karşı bir çizgide olması, onun aynı zamanda Haçlı Seferleri'ne karşı bir zihniyette olmasını da gerektiriyordu. Birçok acıya neden olduğu için papa ve piskoposları suçlayan Luther'e göre, papalık Türklerle, dolayısıyla da giderek nüfuzunu arttıran İslâm'a karşı kılıç kalkanla savaşmak amacıyla Hristiyanları sefere çıkmaya davet etmiş ve bu yaklaşım, Hristiyanlığın özünü bağdaşmadığından, papalık günah işlemiştir.¹⁵

Bununla birlikte XVIII-XIX. yüzyılda yaşamış Hegel'in *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte (Tarih Felsefesi Üzerine Dersler)* adlı eserinde, onun Haçlı Seferleri'ne yaklaşımının bir yansımasını görmekteyiz. Hegel'de Haçlı Seferleri, Batı bir kez daha Doğu'ya karşı harekete geçti, tıpkı Yunanların Troia'ya karşı girişmiş oldukları seferlerindeki gibi sözleri ile kelimelere dökülür ve Hegel sözlerine şöyle devam eder: "...ama oraya giriş yolu inançsızların elindedir ve kutsal yerlerin ve İsa'nın mezarının kilisenin iyeliğinde olmaması Hristiyanlığa yakışmayan bir şeydir. Hristiyanlık bu duyguda birleşti; bu nedenle Haçlı Seferleri'ne giriştiler... Tek bir erekleri vardı-Kutsal Ülkeyi ele geçirmek"¹⁶. İşte bu anlayışıyla Hegel, Haçlı Seferleri düşüncesinin Hristiyanlık açısından tüm Avrupa'yı kapsayan bir olay olduğunu ileri sürmüştür. Bu cümleden hareketle bu düşüncenin Avrupa'nın ortak belleğinin biçimlenmesinde son derece etkili olduğu görülmektedir.¹⁷

Batı için Haçlı Seferleri, bir dünya olgusu, Batı'nın geçirdiği evrim, aydınlanmanın kapısı olarak ifade edilirken, Doğu tarafından, Batı'nın Doğu'ya ilk müdahalesi, prematüre emperyalizmin ilk örneği idi.¹⁸ Yukarıda Hegel'in ifade ettiği üzere, İsa'nın doğduğu kutsal yerler Hristiyanların elinde olmalıydı. Dolayısıyla Haçlı Seferleri, İslâm ve Doğu hakkında düşmanca düşüncelerin daha da yaygınlaşmasında önemli bir rol oynadı.¹⁹ Modern Çağ'ın başlangıcında

14 Özlem Kumrular, "16. yüzyılda Akdeniz'de "Türk" İmgisinin Yaratılması: Antipropagandaya Karşı Özdüşünüm", *Hayallerdeki Türk*, ed. Bozidar Jezernik, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 53-54. Ayrıca bu değişim, Luther'in bir Orta Çağ insanı olmasından da kaynaklanmaktaydı. Zira bir Orta Çağ insanı olarak Türklerle ilgili yazılarında İslâm'ın siyasi ve askeri iktidarına karşı tavrı almayı gerekli görmekteydi. Bk. Önder Canveren, "Martin Luther'in İslâm ve Türkler Hakkındaki Değerlendirmeleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42, (2014), s. 158.

15 Onur Bilge Kula, *Batı Edebiyatında Oryantalizm*, I, s. 25.

16 G. W. F. Hegel, *Tarih Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul 2006, s. 288-289.

17 Onur Bilge Kula, *Batı Edebiyatında Oryantalizm*, I, s. 7.

18 Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, s. 614, 616.

19 Kula, iki dünyanın ayrışmasının kökenlerini Haçlı Seferleri'ne dayandırmaktadır. Bk. Onur Bilge Kula, *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgisi*, 2. bs., İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. XIX.

olumsuz Müslüman algısı iyice belirginleşmiş ve Haçlı Seferleri hakkında yazan Orta Çağ kronikçilerinin eserlerine yansımış olan anlatıları ve öyküleriyle iyice yerleşip yaygınlaşmıştı.²⁰ Bununla beraber Orta Çağ'daki bu Haçlı Seferleri, Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki ilişkilerin bozulmasında tek başına bir sebep oluşturmadı, ancak iki taraf için önemli ve ayırt edici bir unsur oldu.²¹ Böylece Haçlı Seferleri, zihniyet, özellikle Türk'e bakış açısından Avrupa'yı şekillendirme hususunda son derece etkili ve Türk imajı yönünden baktığımızda ise bu anlamda ciddi bir ön belirleyici oldu.

Haçlı Seferi zihniyetinin oluşumu, özellikle Yakındoğu'ya düzenlenen seferlerin ve sefere katılanların amacı, son derece karmaşık ve anlaşılması da bir o kadar güçtür. Dinin harekete geçirme unsuru olarak kullanıldığını, Avrupa'nın içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal sebeplerin etkili olduğunu, papanın Hristiyanlığın tek hâkimi olma kaygısı güttüğünü, hadisenin gerçekleşmesine etki edenin Anadolu'yu yurt edinen Türkler olduğunu biliyoruz. Bununla beraber Avrupa'nın ortak kimliğinin oluşumunda Hristiyanlığın önemi yadsınamaz ve inkâr edilemez. Bu kimliğin oluşumu ve yukarıda ifade edildiği üzere, ortak hafızanın biçimlenmesinde etkili olan bu seferler, Orta Çağ'ı karakterize eden²² en önemli hadiselerdendir. Bu olayı irdelerken kullanmış olduğumuz kaynakları, özellikle Türklerle ilgili verdiği önemli bilgiler açısından tahlil etmek son derece gereklidir. Son olarak Orta Çağ'da etnik unsur algısının günümüzdeki gibi şekillenmediği ve anlaşılmadığı, eserleri yazanların Orta Çağ'da yaşayan insanlar olduğu unutulmamalıdır. Bununla birlikte eserlere ve onların Türk'e dair tasvirlerine geçmeden evvel, kaynakları yazanların "Batılı" ve "öteki" olması dolayısıyla ilk başta Türkler hakkında olumsuz bir imaj çizilecekmiş gibi bir beklenti içine girilse de aslında durum böyle değildir. Genel olarak bu üç esere baktığımızda, Türkler hakkında çizilen imajın beklenenin aksine, daha ziyade olumlu olduğu görülmektedir. Ayrıca Haçlı Seferleri sırasında 200 yıl boyunca ilişkilerin gidişatı, mütemediyen düşmanlık ve savaş şeklinde seyretmemiştir. Haçlılar ile Türk hükümdarları arasında²³ kimi zaman siyasî işbirliği yapıldığını, çoğu zaman da ticarî anlaşmalar imzalandığını görmekteyiz. Bu durum ne kadar çelişkili görünse de

20 Jerry Toner, *Homeros'un Türkleri*, s. 29-30.

21 Norman Housley, "The Crusades and Islam", *Medieval Encounters*, XIII, (2007), s. 189 vd.

22 İstanbul'un Osmanlı Devleti tarafından alınması da Avrupa'nın Türk'e karşı olumsuz bakış açısının oluşmasında ve artmasında önemli bir etken olarak görülmektedir. Dolayısıyla Batı'nın Osmanlılar ile ilgili "amansız barbar düşmanlar" söyleminin oluşmasında çok önemli bir an olarak karşımıza çıkmaktadır. Bk. Nancy Bisaha, *Doğu ile Batı'nın Yarattığı*, çev. Melek Dosay Gökdoğan, Dost Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 14. İstanbul'un fethi şüphesiz Avrupada büyük yankı yaratmış ve Osmanlının kabına sığamaması Batıda korku dalgaları yaymaya başlamıştır. Ancak Avrupa'nın doğal olarak "İstanbul'un düşüşü" olarak adlandırdığı bu fetih, Avrupa'nın her yerinde sanıldığı gibi aynı etkiyi uyandırmamıştır. Mesela, Kastilya Krallığı için İstanbul şehrinin el değiştirmesi hiç de deprem niteliğinde bir etki yaratmamış, ancak Avrupa'nın geneli, bu önemli gelişmeden çok etkilenmiştir. Bk. Özlem Kumrular, *Avrupada Türk Düşmanlığı'nın Kökeni Türk Korkusu*, 4. bs., Doğan Kitap, İstanbul 2008, s. 38.

23 1108 tarihinde Tankred-Rıdvan ve Çavlı-Baudouin du Bourg ittifakı gerçekleşmiştir. Türk hükümdar ve beyleri arasında vuku bulan savaşa, Haçlı Devletleri'nin hükümdarlarının birbirine düşman olarak, ayrı ayrı Müslüman saflarında çarpışmak suretiyle katıldıklarını görmekteyiz. Bu daha sonra defalarca görülen Müslüman-Türk-Haçlı işbirliğinin de en büyük örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ittifak neticesinde gerçekleşen savaş, çıkar çatışmasının en bariz örneklerinden biridir. Konuyla ilgili bk. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 119 vd., 125.

aslında Orta Çağ'da, "savaş bir meydan okuma olduğu kadar, aynı zamanda bir arabuluculuk, bir köprü, bir iletişim aracı"²⁴ olarak da görülmüştür.

Bu noktadan hareketle esas aldığımız üç kaynağın Türkle bakışını bu doğrultuda irdelemeye çalıştık ve bunu yaparken de bu üç eserde yer alan Türklerle ilgili kayıtları değil²⁵, sadece Türkler ile ilgili tasvirleri ele almaya çalıştık.

1. *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*'da Türk İmajı

Literatürde *Gesta Francorum*²⁶ yahut *Gesta* kısaltmasıyla bilinen bu kaynak, görünüşte basit ve bir o kadar da kısa anlatıma sahip olmasına rağmen, savaşa ait detayların görgü şahidi olarak anlatıcısı olması, eserin önemini inkâr edilemez derecede artırmaktadır. *Gesta Francorum*'un yazarı bilinmemektedir. Eserinde Güney İtalyalı Normanların lideri olan Bohemund'a "efendimiz" diye hitap etmesinden dolayı, onun ordusunda yer aldığı anlaşılmaktadır.²⁷ *Gesta*'nın yazarının kim olduğu, bir din adamı mı, yoksa ordu içinde herhangi bir mevkide biri mi olduğu meselesi hâlâ tartışılan bir konu olmasına rağmen, onun savaşan sınıfa mensup olduğu fikri ağır basmaktadır.²⁸

Kaynağın, bize Türklerle ilgili değerli bilgiler verdiğini görmekteyiz. *Gesta Francorum*'da ilk olarak Türk kelimesinin geçtiği hadise, Birinci Haçlı Seferi ordusu gelmeden önce yola koyulan Pierre'in ordusuna, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos tarafından verilen tarihi uyarıda karşımıza çıkmaktadır: "Büyük Hristiyan ordusu gelene kadar Aziz George Kolu'nu"²⁹

24 Thierry Hentesh, *Hayali Doğu*, s. 66.

25 Bu kayıtlar, Haçlı kaynaklarının hemen hemen tamamını işgal etmektedir.

26 *Gesta* hakkında bkz. Jay Rubenstein, "What is the *Gesta Francorum*, and Who Was Peter Tudebode?", *Revue Mabillon*, XVI, (2005), s. 179-204; Conor Kostick, "A Further Discussion on the Authorship of the *Gesta Francorum*", *Reading Medieval Studies*, , XXXV, (2009), s. 1-14; Samu Niskanen, "The Origins of the *Gesta Francorum* and Two Related Texts: Their Textual and Literary Character", *Sacris Erudiri*, LI, (2012), s. 287-316.

27 John France, "Gesta Francorum", *The Crusades An Encyclopedia*, II, (2006), s. 529-530; Beata Spieralska, "Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum (Deeds of the Franks and other Jerusalem Pilgrims)", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, (2010), s. 697.

28 Conor Kostick, "A Further Discussion on the Authorship of the *Gesta Francorum*", s. 1 vd.

29 *Gesta*'yı Latince'den çeviren Rosalind Hill, "Brachium Sancti Georgii" tabirini "Hellespont" olarak İngilizceye tercüme etmiştir. "Hellespont" tabiriyle Çanakkale Boğazı kastedilmektedir. Ancak Haçlılar, İstanbul Boğazı'ndan geçiş yapmıştır. Bu karışıklık, Çanakkale Boğazı'nın çeşitli isimlerle anılmasından kaynaklanmış olabilir. Zira boğaz, tarihin çeşitli dönemlerinde farklı adlarla anılmıştır. İlk Çağlar'da bu boğaz, "Hellespontus" adıyla biliniyordu. Bazı yazarlar, bu adı Çanakkale Boğazı ile bu boğazı çevreleyen denizlerin boğaza yakın olan kısımları için de kullanmışlardır. Fakat Herodotos, Batlamyus ve Strabon gibi tanınmış İlk Çağ yazarları, "Hellespontus" adını sadece Çanakkale Boğazı için kullanmışlardır. Orta Çağ'da ise bazı İtalyan deniz haritalarında "Bucca Romania" veya "Stretto Della Romana" adları kullanılmıştır ki, her iki isim de "Anadolu Boğazı" anlamına gelmektedir. Bu esnada "Avido" veya "Aveo Boğazı" adına da rastlanmaktadır. Bu isim ise günümüzde Nağara Burnu adı verilen yerdeki ünlü İlk Çağ şehri Abydos'tan gelir. Haçlı Seferleri sırasında Batılılar, "Sanctus Georgius (St. George) Boğazı" tabirini kullanmışlar, ancak çok defa bu tabirle iki boğaz birbirine karıştırılmış, hatta Marmara Denizi de iki boğazla birlikte bu isimle anılmıştır. Bk. Metin Tuncel, "Çanakkale Boğazı", *DİA*, VIII, (1993), s. 200.

geçmeyin; çünkü Türklere karşı savaşacak kadar fazla sayıda değilsiniz”³⁰ ifadeleri göze çarpmaktadır. Buna ilaveten genel olarak Türklere *Turci*³¹ diye bahsedildiği görülmektedir.

Türklerin savaş sanatını icra etme konusundaki yeteneklerine değinildiği cümleler, *Gesta*'da geniş yer bulmaktadır:

Ne kadar tecrübeli ve eğitilmiş olursa olsun hangi adam, Arapları, Sarazenleri, Ermenileri, Süryanileri ve Grekleri, oklarıyla tehdit ettiği gibi, Franklara da korku salacağını sanan Türklerin yiğitliği ve askerî bilgeliklerini tasvir etmeye cesaret edebilirdi. Ve lütfen Tanrım onların adamları hiçbir zaman bizimkiler kadar güçlü olmasın sözleriyle satırlara dökülmektedir. Yine *Gesta*'ya göre, onlar (Türkler) Franklarla aynı soydan geldiklerini^[32] ve Franklar ile kendileri dışındaki hiç kimsenin doğuştan asker olmadığını söylüyorlardı. Bu doğrudur ve hiç kimse buna engel olamaz. Keşke onlar, İsa'nın itikadına ve kutsal Hristiyan âlemine dayanmış olsalardı. Üçlü bir Tanrı inancını, Teslis akidesini kabul etme isteğinde olsalardı. Hakkıyla ve sadakatle acı çekmiş Tanrı'nın oğlunun, bakire bir anneden doğduğuna, ıstırap çektiğine, yeniden dirildiğine, havarilerinin gözünde cennete yükseldiğine ve onlara kutsal ruhun tesellisini gönderdiğine ve cennette ve yeryüzünde hüküm sürdüğüne, iyi niyetle ve bağlılıkla inansalardı. İşte (o zaman) onlardan daha güçlü, daha cesur ve daha ustaca savaşanları bulamazdınız.³³

Bunun yanı sıra, “İnançsız Türkler”³⁴, “Tanrı'nın ve kutsal Hristiyan âleminin düşmanı olan

30 “Nolite transmeare Brachium, donec veniat maxima Christianorum virtus; quoniam vos tanti non estis, ut cum Turcis praeliari valetis.” *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 121; İng. çev. Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and Other Pilgrims to Jerusalem*, Oxford University Press, Oxford 1962, s. 3.

31 *Gesta Francorum*, RHC Occ III, s. 121; İng. çev. s. 3.

32 Haçlı kaynağında, Türkler ve Frankların aynı soydan geldiği bilgisi ve Troialılarla alakası, Haçlı Seferleri'nden çok önceye, Post-Klasik dönemin ilk başlarına, VII. yüzyıla ait Fredegarius'un *Kronik*'ine dayanmaktadır. Türkler ve Frankların aynı soydan olduğu ve Troialılardan geldiği efsanesi sonraları kabul görmemiştir. Konuyla ilgili olarak bk. Fredegarius, *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici Libri IV. cum Continuationibus*, MGH, *Scriptorum Rerum Merovingicarum*, II, Hannoverae 1888, s. 46 vd.; Thomas J. Macmaster, “The Origin of Origins: Trojans, Turks and the Birth of the Myth of Trojan Origins in the Medieval World”, *Atlantide*, 2, (2014), s. 1-12; Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, 2. bs., Edinburgh University Press, Edinburgh 1968, s. 48; Alan V. Murray, “William of Tyre and the Origin of the Turks: Observations on Possible Sources of the *Gesta orientalum principum*”, *Dei Gesta per Francos. Crusade Studies in Honour of Jean Richard*, ed. M. Balard – B. Z. Kedar – J. Riley-Smith, Routledge, Aldershot 2001, s. 223.

33 “Quis unquam tam sapiens aut doctus audebit describere prudentiam, militiam et fortitudinem Turcorum? Qui putabant terrere gentem Francorum minis suarum sagittarum, sicut terruerunt Arabes, Sarracenos et Hermenios, Suranos et Græcos? Sed, si Deo placet, nunquam tantum valebunt quantum nostri. Verumtamen dicunt se esse de Francorum generatione, et quia nullus homo naturaliter debet esse miles nisi Franci et illi. Veritatem dicam, quam nemo prohibere potest. Certe si in fide Christi et Christianitate sancta semper firmi fuissent, et unum Dominum in Trinitate confiteri voluissent, Deique Filium natum de Virgine, passum, et resurrexisse a mortuis, et in cælum ascendisse suis cernentibus discipulis, consolationemque Sancti Spiritus perfecte misisse, et eum in cælo et in terra regnantem, recta mente et fide credidissent, ipsis potentiores, vel fortiores vel bellorum ingeniosissimos nullus invenire potuisset.” *Gesta Francorum*, RHC Occ III, s. 129; İng. çev. s. 21. Bu ifadeler, öteki olarak addedileni olumlamanın en iyi örneğidir.

34 “increduli Turci”, *Gesta Francorum*, RHC Occ III, s. 129; İng. çev. s. 20.

Türkler”³⁵, “en vicdansız, en zararlı”³⁶ Türkler”³⁷, “en kötü”³⁸ Türkler”³⁹ şeklinde Türkler ile ilgili bazı olumsuz tabirler ve düşmanca sıfatlar da eserde yer almaktadır.

2. Raimundus Aguilers’in *Historia Francorum qui Ceperunt Iherusalem*’inde Türk İmajı

Birinci Haçlı Seferi ile ilgili bir diğer önemli kaynak, Raimundus’un eseridir. Yazarın yaşamı hakkında çok fazla bilgi yoktur. Çalışmasını Balazunlu bir şövalye olan Pons ile yazdığını belirtmektedir. Haçlı liderlerinden Raymond de St. Gilles’in komutasında, Toulouse’dan yola koyulan Haçlıların faaliyetlerini Dalmaçya’dan başlayarak son derece edebî bir üslup ile kaleme almıştır.⁴⁰ Diğer iki kaynağa nazaran, İncil ile ilgili alıntılara fazlaca yer ayırmış ve özellikle Haçlıların *Vision*’ları hakkında tafsilatlı bilgiler vermiştir. Raimundus’ta Türklerle ilgili çeşitli ifadeler yer almaktadır. Eserde ilk olarak Türk kelimesinin geçtiği yere gelince, bunun hemen ilk sayfalarda olduğu görülmektedir.

Haçlılar, Anadolu’ya gelmeden önce, Raimundus’un “Sclovania” şeklinde tabir ettiği Dalmaçya topraklarından Bizans’a ait olan Draç’a girmişlerdir.⁴¹ Bu sırada Haçlılar, muhtemelen Dalmaçya topraklarında iken “önde, arkada, sağda, solda Türkler, Kumanlar, Uzlar ve Tanaces[⁴²],

35 “Turci, inimici Dei et sanctæ Christianitatis”, *Gesta Francorum, RHC Occ III*, s. 129; İng. çev. s. 22.

36 İngilizce tercümesi “abominable” yani “berbat, felaket, iğrenç”; Latincesi “iniquissimus” yani “en vicdansız, en zararlı”.

37 “iniquissimi Turci”, *Gesta Francorum, RHC Occ III*, s. 130; İng. çev. s. 22.

38 İngilizce tercümesi “brute” yani “canavar, vahşi, zalim”; Latincesi “pessimus” yani “en kötü”.

39 “pessimi Turci”, *Gesta Francorum, RHC Occ III*, s. 136; İng. çev. s. 35.

40 Raimundus ile ilgili olarak bk. Birsel Küçüksipahioğlu, “Birinci Haçlı Seferi’nin Bir Görgü Tanığı: Raimundus Aguilers”, *TD*, 41, (2005), s. 17-18. Ayrıca şunlara da bk. Susan B. Edgington, “Raymond of Aguilers”, *The Crusades An Encyclopedia*, IV, (2006), s. 1009; Carol Sweetenham, “Raymond of Aguilers”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, (2010), s. 1260.

41 Raimundus Aguilers, *Historia Francorum Qui ceperunt Jerusalem RHC Occ III*, Paris 1866, s. 235-236; İng. çev. J. H. Hill – L. L. Hill, *Raymond d’Aguilers*, American Philosophical Society, Philadelphia 1968, s. 16-18; Birsel Küçüksipahioğlu, “Birinci Haçlı Seferi’nin Bir Görgü Tanığı: Raimundus Aguilers”, s. 18-19.

42 Eserin İngilizce çevirisinde “tenacious peoples”, yani “güçlü halklar” şeklinde ifade edilmiştir (Raimundus Aguilers, *RHC Occ III*, s. 236; İng. çev. J. H. Hill – L. L. Hill, s. 19 ve n. 24.). Bu çevirinin doğru olmadığı kanaatindeyiz, zira bu ifade Latince metinde büyük harfle belirtilmiş özel bir isimdir. Benzer ifadelere Petrus Tudebodus’da da rastlamaktayız. “Interim dum hæc recitarentur, Turci et Pincinati, et Comani, et Sclavani, Usi, et Athenasi, erant insidiantes illos undique videlicet in qua parte eos lædere potuissent.” Burada “Tanaces/Tenaces” yerine “Athenasi” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Eseri İngilizceye tercüme edenler tarafından bu ifade, dipnot 42’de “fierce people (acımasız halk)” olarak çevrilmiştir (*Historia de Hieerosolymitano Itinere, RHC Occ III*, Paris 1866, s. 19; İng. çev. J. H – L. L. Hill, *Peter Tudebode*, American Philosophical Society, Philadelphia 1974, s. 27.). İki Latin kaynağında yer alan “Tanaces” ve “Athenasi” ifadelerinin şu makalede bir arada geçtiğini görmekteyiz: Aleksandr Nikolov, “Voyenizirani tsigani v predelite na katepanata B’lgariya v kraya na XI v.”, *Sb. Srednekovkovniyat b’lgarin i “drugite”*, S., 2013 g., s. 181, 183. Nikolov, Raimundus’taki “Tanaces” isminin neyi belirttiği konusunun net olmadığını, ancak Tudebodus’un “Athenasi” ifadesi ile bu hususa açıklık getirdiğini belirtir. Ayrıca “Athenasi” ismi ile “Athinganoi”nin birbirine benzerliğinden bahseder. “Athinganoi”nin ise Doğu Hristiyanlığına ait bir mezhep olduğu görülmektedir. Bu konuyla ilgili bilginin, Theophanes’in eserinde yer aldığı da bilinmektedir. Bk. Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, İng. çev. Cyril Mango – Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 671 vd.; Joshua Starr, “An Eastern Christian Sect: The Athinganoi”, *Harvard Theological Review*, XXIX/2, (1936), s. 93 vd. Ayrıca bunun “dokunulmazlar” anlamına gelmekte olduğu da ifade edilmiştir. Bk. Steven B. Bowman, “Athinganoi”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, New York 1991, s. 223.

Peçenek ve Bulgarların Haçlıları pusuda bekledikleri⁴³ ifadelerini kullanmak suretiyle kaynağın Türklerden bahsetmiş olduğu görülmektedir.

Genel olarak Türklere eserinde yer verirken kullandığı ifadelerle bakacak olursak, Türkler, yani *Turci*⁴⁴ tabirinin sıklıkla kaynakta geçtiğini, yine onların savaş sırasındaki “çeviklik ve atiklikleri”nin vurgulandığını görmekteyiz. Örneğin, “Türkler dağılıp bozguna uğramalarına rağmen, hafif silahlarından ve çok hızlı atlara sahip olmalarından^[45] dolayı çabucak toparlandılar⁴⁶ şeklinde ifadeler de eserin satırlarında yer bulmaktadır. Bunun yanı sıra savaşta kullandıkları metotlar ve savaşçılık yetenekleri ile ilgili cümleler yer almakta ve “belli bir mesafeden, tepeden ok yağdırma yeteneklerine⁴⁷ vurgu yapılmaktadır.⁴⁸ Yine bu konu ile ilgili başka bir örnek verecek olursak, “Türkler, mızraklar ve kılıçlarla savaşa iştirak etmemekte^[49], fakat belirli bir mesafeden oklar vasıtasıyla savaşmaktaydılar⁵⁰ gibi özellikle onların okçuluk hususundaki maharetlerine değinilmektedir.

Aynı zamanda bu “Athinganoi” kavramının Çingenele işaret ettiği yönünde görüşler de mevcuttur. Konuyla ilgili olarak bk. Peter Charanis, “Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century”, *Dumbarton Oaks Papers*, XIII, (1959), s. 27; Peter Charanis, “The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire”, *Comparative Studies in Society and History*, III/2, (1961), s. 145; George C. Soulis, “The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages”, *Dumbarton Oaks Papers*, XV, (1961), s. 146 vd.; D. S. Barrett, “Herodotus’ Sigynnai (5. 9) and Gipsies”, *Greece & Rome*, XXVI/1, (1979), s. 58. Bunlardan başka Bizans tarafından sapkın, heretik bir mezhep olduğu da ifade edilmektedir. Bk. Peter Charanis, “Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor”, *Dumbarton Oaks Papers*, XXIX, (1975), s. 13 vd. Bizans Dönemi’nde, Frigya bölgesindeki heretiklerin içinde Ortodoks hiyerarşisini reddeden ve “semi-Judaizing” kavramıyla ifade edilen Athinganoi de geçmektedir. Bk. Nina G. Garsoian, “Byzantine Heresy, A Reinterpretation”, *Dumbarton Oaks Papers*, XXV, (1971), s. 93, 96; Paul J. Alexander, “Religious Persecution and Resistance in the Byzantine Empire of the Eighth and Ninth Centuries: Methods and Justifications”, *Speculum*, LII/2, (1977), s. 239, 245. Bununla birlikte “Tanaces” ile ilgili bir başka görüş Mikhael Attaleiates’te, Malazgirt savaşı sırasında, Peçenek ve Uzlardan oluşan birliğin başında bulunan İskit’in adı, “Tanès” olarak geçmektedir ve dolayısıyla Tanaces’in Peçenekleri ifade ettiği, Peçeneklerden bir aileyi ya da güçlü Peçenekleri ifade etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 162. Ayrıca August C. Krey, *The First Crusade: The Accounts of Eye-Witnesses and Participants* (Merchantville 2012, s. 65 ve dipnot 26) adlı eserinde de bu konuya değinmektedir. Krey, eserinin dipnotunda, Tanaces’in tam olarak tanımlanamadığı, ancak Patzinak kelimesinin bozulmuş hali olabileceğini ifade eder. Sonuç olarak, Tanaces’in etnik unsur olarak kimi ya da kimleri ifade ettiği hususunda elimizde kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak bunun, Bizans ordusunda görevli bir topluluğa işaret ettiği anlaşılmaktadır.

43 “Nam ante et retro, dextrorsum et sinistrorsum, Turci et Comani, Husi et Tanaces, Pincenati et Bulgari, nobis insidiabantur.” Raimundus Aguilers, *RHC Occ III*, s. 236; İng. çev. J. H. Hill – L. L. Hill, s. 19.

44 Raimundus Aguilers, *RHC Occ III*, s. 236; İng. çev. J. H. Hill – L. L. Hill, s. 19.

45 Latince “velocissimos equos”, İngilizceye “very agile on horse back” (at üstünde çok atik) diye tercüme edilmiştir.

46 “Turci autem licet frequenter fusi atque fugati, in bellum illico resurgebant, tunc quia velocissimos equos habebant, et expediti nec graves armis aliis quam sagittis.” Raimundus Aguilers, *RHC Occ III*, s. 243; İng. çev. J. H. Hill – L. L. Hill, s. 32.

47 İngilizce tercümesi: “They also liked to shower down arrows from their hill.”

48 “Et de monticulo facultatem sagittandi eminus prospiciebant.” Raimundus Aguilers, *RHC Occ III*, s. 243; İng. çev. J. H. Hill – L. L. Hill, s. 32.

49 İngilizce tercümesi: “because the Turks, unskilled in the use of lances and swords.”

50 “Quoniam Turci non lanceis vel gladiis bellum conferre parati, sed sagittis eminus.” Raimundus Aguilers, *RHC Occ III*, s. 243; İng. çev. J. H. Hill – L. L. Hill, s. 32-33.

Yine savaş hususundaki yetenekleri ile ilgili olarak Türklerin “yakın dövüşte kılıçlarını alışılmadık bir şekilde kullanarak güvenle kaçtıkları”⁵¹ bilgisi de karşımıza çıkmaktadır. Onların savaştaki davranışları ile alakalı olarak çeşitli ifadelere rastlamaktayız. Bu ifadelere örnek verecek olursak, “Türklerin, sayıca az olduklarında bile, düşmanın etrafını çevirmeye gayret ettikleri geleneksel bir savaş yöntemlerinin olduğu”⁵² belirtilmektedir.

3. Fulcherius Carnotensis’in *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium* Adlı Eserinde Türk İmajı

Haçlı Seferleri hususunda diğerlerine nazaran daha ayrıntılı bilgiler bulduğumuz önemli bir kaynak *Gesta Francorum Iherusalem*’dir. Eserin yazarı Fulcherius, bir din adamıydı ve aynı zamanda Étienne de Blois’ın ordusunda, Kont Robert de Flandre ve Dük Robert de la Normandie ile Haçlı Seferleri’ne iştirak etmişti. Eserin, 1095 Clermont Konsili’nde yapılan çağrı ile başladığı ve 1127 yılında sona erdiği görülmektedir. Kaynakta, İncil’den yapılan alıntılar oldukça büyük bir yer kaplamaktadır. Yazar, Haçlı Seferleri sırasında Doğu’ya gelmiş ve burada kalmıştır. Eserinde anlattığı pek çok hadisenin şahidi olması açısından Fulcherius’un *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*’u son derece kıymetlidir.⁵³

Fulcherius Carnotensis’te ilk olarak Türk kelimesinin geçtiği hadiseye gelince, Clermont Konsili ile ilgili kısımda Türklerden bahsedildiğini görmekteyiz:

Papa, Romaniâ’nın iç kısımlarının Türkler tarafından ele geçirildiğini ve Hristiyanların acımasızca sindirildiğini duyduğunda, büyük bir aşk ve takva ile harekete geçti; dağları aşarak Gaul’e gitti, Auvergne’de, Clarum Montem (Clermont) diye adlandırılan yerde, bir konsil tertip etti. Aralarında piskoposlar ve asalı rahipler olmak üzere, toplam 310 kişiden oluşan bu konsil, habercilerle her yana uygun bir şekilde duyuruldu.⁵⁴

ifadelerini kullanmak suretiyle Fulcherius eserinde Türklere değinmiştir.

51 “Turci vero, insoliti agere bellum gladiis, fugam pro refugio arripuerunt.” Raimundus Aguilers, *RHC Occ III*, s. 244; İng. çev. J. H. Hill – L. L. Hill, s. 34.

52 “Etenim id moris pugnandi apud Turcos est, ut, licet pauciores sint, tamen semper nitantur hostes cingere suos.” Raimundus Aguilers, *RHC Occ III*, s. 244; İng. çev. J. H. Hill – L. L. Hill, s. 34.

53 Fulcherius ile ilgili olarak bk. Ebru Altan, “Birinci Haçlı Seferinin Bir Görgü Tanığı: Fulcherius Carnotensis”, *TD*, 37, (2002), s. 45-49. Ayrıca şunlara da bk. Susan B. Edgington, “Fulcher of Chartres (d. c. 1127)”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, (2006), s. 489-490; Beate Schuster, “Fulcher of Chartres”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, (2010), s. 652-653.

54 “Audiens etiam interiores Romaniae partes, a Turcis super Christianos occupatas, impetu feroci perniciose subdi, pietate compatiendi, dilectionisque Dei nutu permotus, montes transmeando in Gallias descendit, atque in Alvernia concilium legationibus competenter undique praemonitum, apud Clarum Montem, quae civitas sic vocatur, coadunari fecit, trecentis decem tam episcorum quam abbatum assistentium cambutis deputatis.” Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*, *RHC Occ III*, Paris 1866, s. 321; İng. çev. R. Ryan, *Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, University of Tennessee Press, Knoxville 1969, s. 62.

Onların çok iyi okçu olduğuna dair çeşitli cümlelere eserde rastlamaktayız. Haçlıların İznik kuşatması sırasında, şehrin o sırada Türklerin elinde olduğu, Türklerin, “son derece yetenekli okçular” oldukları ifade edilmektedir.⁵⁵ Örneğin, “Türkler uluyorlar ve vahşice okları sağanak halinde yağdırıyorlardı.”⁵⁶, “Her yandan saldırıyorlar, kurt ve köpekler gibi uluyarak kılıçlarını bize, alay edercesine savuruyorlardı.”⁵⁷ şeklinde savaş esnasında Türklerin davranışlarına dair birtakım cümlelere de rastlanmaktadır.

Ayrıca savaşta kullandıkları taktiklerden ötürü, “kurnaz ve haris Türkler” gibi bazı nitelemeler de eserde yer almaktadır.⁵⁸ Yine bu hususta başka bir örnek verecek olursak, Türklerle mücadele sırasında “Yüce Tanrı, kutsal ve kıymetli haç sayesinde, kullarını rezil bir ırk olan Türklerin elinden kurtardı”⁵⁹ minvalinde birtakım olumsuz ifadelerin geçtiği satırlar da görmekteyiz.

Eserde Türklerin savaşta sergiledikleri çeşitli ilgi çekici taktikler ile ilgili olarak önemli bilgiler yer almaktadır. Buna göre, “savaş taktiği, donanım ve yapı gereği hiçbir zaman uzun süre tek bir yerde kalmamaları açısından Partlarla benzerlikleri” vurgulanmış, “düşünüldenden daha hızlı bir şekilde karşılarındakine yüzlerini çevirerek, hemen sırtlarını döndükleri” ifade edilmiş, “aniden yenilmiş gibi yapıp kaçtıkları ve sonra tekrardan saldırdıkları” dile getirilmiştir.⁶⁰

Son olarak Haçlıların baş düşmanı Artuklu Belek Gazi'ye karşı son derece kin ve nefret dolu satırların yer aldığı bazı ifadeler eserde karşımıza çıkmaktadır: “Uzun süredir Hristiyanlığı ezen ve hor gören en kızgın ejderhanın (Belek) nefessiz kalması için Tanrı'ya dua ettiklerine”⁶¹ dair satırların yer aldığı da görülmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

İncelediğimiz üç Haçlı kaynağında Türklerle ilgili aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

- 55 “Quam urbem Turci Orientales tunc possidebant, acres nimis, et arcubus sagittarii.” Fulcherius Carnotensis, *RHC Occ III*, s. 332; İng. çev. R. Ryan, s. 80. İngilizce tercümesi: “It was then in the possession of the Turks, a valiant race from the East skilled with the bow.”
- 56 “Turci autem ululatis concrepantes, et pluviam sagittarum vehementer emittentes.” Fulcherius Carnotensis, *RHC Occ III*, s. 335; İng. çev. R. Ryan, s. 85.
- 57 “Undique adversum nos vociferantes, et tanquam canes vel lupi ululantes, et enses suos vibrantes, conviciabantur nobis.” Fulcherius Carnotensis, *RHC Occ III*, s. 376; İng. çev. R. Ryan, s. 140.
- 58 “Turci versipelles et rapaces.” Fulcherius Carnotensis, *RHC Occ III*, s. 421; İng. çev. R. Ryan, s. 198.
- 59 “Deus omnipotens, per virtutem ejusdem sanctissimæ et pretiosissimæ Crucis, de manu nefandæ gentis potenter eripuit.” Fulcherius Carnotensis, *RHC Occ III*, s. 443; İng. çev. R. Ryan, s. 229.
- 60 “Sed, quia gens illa Parthica, in procinctu vel apparatu bellico moraliter nunquam in eodem statu permanentes (nunc enim visum, nunc dorsum obsistentibus opinione celerius vertunt, et præter spem simulate fugiunt, et recursu repentino impetunt), non se ad bellandum certo statu aptaverunt, sed congressum penitus vitaverunt, et taliter ceu victi abscesserunt.” Fulcherius Carnotensis, *RHC Occ III*, s. 448; İng. çev. R. Ryan, s. 236.
- 61 “Et laudavimus et benediximus omnes Dominum, quia suffocatus est ille draco sævissimus, qui Christianismum diu tribulaverat et pessunderat.” Fulcherius Carnotensis, *RHC Occ III*, s. 463; İng. çev. R. Ryan, s. 264.

Kaynaklarda Batılı yazarlar tarafından sıklıkla Türk korkusuna değinilmektedir. *Gesta*'nın anonim yazarı, Türk olmak ile Müslümanlığı bir tutan ifadeler⁶² yer verse de genel olarak eserlerde Türkler ile diğer unsurlar arasında fark gözetildiğini de çoğu kez görmekteyiz⁶³.

Gesta'da, "Pers sultanının ordusu"⁶⁴ şeklinde bir ifadenin geçtiği ve ayrıca Fulcherius'un Türklerden bahsederken, onları "Pers halkı"⁶⁵ diye ifade ettiğini de görmekteyiz. Bu durum, Selçukluların İran coğrafyası ile yoğun etkileşim halinde olması ile alakalı gözükmektedir. Bunun yanı sıra bu ifadelerin kullanımının arkasında yatan ve esas verilmek istenen mesaj, aslında Türk sultanı ve onun ordusunun komutanlarının sadece Anadolu topraklarında değil, aynı zamanda hâkimiyetlerinin Anadolu coğrafyası ötesinde de hissedilmesi ile alakalıdır.⁶⁶

Bu üç eserde net bir şekilde Türk ifadesine sıklıkla yer verilmektedir.⁶⁷ Bizans ordusunda ücretli asker olarak görev yapan, Hristiyan bir anneden ve Türk bir babadan doğan⁶⁸ Türkopoller⁶⁹, yine Bizans ordusunda bulunan Peçenekler, Kumanlar ve Uzlar da özellikle metinlerde yer almaktadır. Ayrıca bu üç kaynağın Türklere dair anlatımında, hepsinin Türklere eşit mesafede olduğunu söyleyemeyiz. Özellikle *Gesta*'nın anlatısının, diğer iki kaynağa nazaran daha sade olduğu anlaşılmaktadır. Diğer iki kaynağın anlatıcılarının din adamı olması, anlatımlarının *Gesta*'ya oranla daha edebî olması dolayısıyla, bu durum *Gesta*'yı onlardan farklı kılmaktadır.

Bununla birlikte metinlerde isimleri yer almasa da Haçlı kaynaklarında Türk diye bahsedilen unsurların, Haçlılarla mücadele edilen coğrafya, şart ve koşullar göz önünde bulundurulduğunda,

62 Pers sultanının ordusunun başkomutanı olan Kürboğa, beraberindeki adamlarıyla saldırgan bir şekilde onlara şöyle cevap verdi: "Biz sizin Tanrınız ve sizin Hristiyanlığınızı ne severiz ve ne de isteriz. Sizi de sizin Tanrınızı da Hristiyanlığı da reddederiz. Biz buraya geldik; çünkü isimlerini verdiğiniz bu lider ve komutanların kadınsı bir halktan aldığımız topraklar üzerinde hak iddia etmelerinden utanıyoruz. Cevabımızı bilmek ister misiniz? O zaman olabildiğince hızlı gidin ve liderlerinize söyleyin; eğer hepsi Türk olur, sizin diz çökerek ibadet ettiğiniz Tanrı'yı ve yasalarınızı reddederlerse biz, bu toprakları ve daha fazlasını, şehirleri ve kaleleri onlara veririz. Öyle ki sizden hiçbir kimse piyade kalmayacak, bizim olduğumuz gibi hepiniz cengâver olacaksınız. Ve onlara şöyle söyleyin ki biz, onları daima dostumuz olarak kabul edeceğiz. Yoksa onlar bilsinler ki hepsi öldürülecekler yahut esaretleri süresince bize ve çocuklarımıza hizmet etmek üzere prangalarla Horasan'a götürüleceklerdir." *Gesta Francorum, RHC Occ III*, s. 150; İng. çev. s. 67.

63 Michel Balivet, *Ortaçağda Türkler*, çev. Ela Güntekin, 2. bs., Alkım Yayınevi, İstanbul 2005, s. 61.

64 "Pers sultanının ordusunun başkomutanı olan Kürboğa", *Gesta Francorum, RHC Occ III*, s. 150; İng. çev. s. 67.

65 Fulcherius Carnotensis, *RHC Occ III*, s. 323; İng. çev. R. Ryan, s. 66.

66 Alexander D. Beihammer, "Christian Views of Islam in Early Seljuq Anatolia: Perceptions and Reactions", *Islam and Christianity in Medieval Anatolia*, ed. A. C. S. Peacock, Bruno de Nicola, Sara Nur Yıldız, Ashgate Publishing Company, Aldershot 2015, s. 70.

67 Bununla birlikte XVI. yüzyıldan önce İslâm ve Müslüman terimlerinin genellikle kullanılmadığı, daha çok Arap, Türk gibi etnik isimlerin kullanıldığı da görülmektedir: Jerry Toner, *Homeros'un Türkleri*, s. 28.

68 Bu tabir, Raimundus'ta net bir şekilde açıklanmıştır. Bk. Raimundus Aguilers, *RHC Occ III*, s. 246; İng. çev. J. H. Hill – L. L. Hill, s. 37.

69 *Türkopoller* (Türkoğlu), genel manasıyla XI. yüzyılın sonlarından itibaren Bizans ordusunda görev yapan Hristiyanlaşmış Türk paralı askerlerine verilen isimdir. Bu ismin, XI. yüzyılın sonlarından başlayarak, özellikle XIII. ve XIV. yüzyıllarda Bizans ve Doğulu Frank kuvvetlerinde paralı askerlik yapan Turan kökenli ve Müslüman iken Hristiyanlaşmış Türklere ve bunların Grek kadınlarla olan evliliklerinden doğan çocuklarından oluşmak suretiyle ortaya çıktığı bilinmektedir. Bk. Yusuf Ayönü, "Osmanlılardan Önce Rumeli'de Türkler (1305-1313)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/2, (2006), s. 21. Bizans ordusunda Türk varlığı için ayrıca şunlara bk. Yonca Anzerlioğlu, "Bizans İmparatorluğu'nda Türk Varlığı", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 218-232; Yusuf Ayönü, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII. Yüzyıllar)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXV, (2009), s. 53-69.

ağırlıklı olarak Selçuklular, Artuklular ve Danişmendliler olduğunu söyleyebiliriz.⁷⁰ Kaynaklarda bunların tamamının Türk olarak belirtildiğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra yine metinlerde Sultan I. Kılıç Arslan⁷¹, Artuklulardan Belek b. Behrâm, Dımaşk Atabegi Tuğtegin, Kürboğa ve Yağısıyan gibi çeşitli Türk hükümdar ve komutanlarının isimlerinin geçtiği de görülmektedir.

İncelenen üç kaynak içinde Türk adının en çok *Gesta Francorum*'da zikredildiği görülmektedir. Ayrıca Türk adı, en çok İznik ve Antakya olaylarının anlatıldığı sırada karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda örneklerini verdiğimiz bu üç kaynaktan yola çıkarak, Batılı yazarların Türk'e bakışının iki gruba ayrıldığı anlaşılmaktadır: Genel olarak Türkler hakkında az sayıda olumsuz ifadenin kullanıldığı cümlelerde onların düşman olarak ötekileştirildiği, fakat daha ziyade savaşçılık yeteneklerinin dile getirilerek övüldüğü görülmektedir.

Bu çalışmada zikredilen Haçlı kaynaklarında yer alan bilgiler ve çeşitli örnekler doğrultusunda, Türk-Haçlı mücadelesinde, Anadolu ve Yakındoğu'ya düzenlenmiş olan Haçlı Seferleri'nin her aşamasında, öneminin ne kadar büyük olduğunu gördüğümüz Türklerin, Haçlı Seferleri'nde oynadığı bu çok özgün rol, Haçlı Seferleri ile ilgilenen, günümüz Batılı ve Arap tarihçileri tarafından yeterince vurgulanmamış, değerlendirilmemiş⁷² ve hatta çoğu kez göz ardı edilmiştir. Dolayısıyla Türkler ile ilgili bu bilgiler, Haçlılarla mücadelede Türklerin rolü ve önemini göstermesi açısından kanaatimizce son derece önemlidir.

70 Birol Gündoğdu, *The Meanings of the Terms used for the Muslims in the Accounts of the First and Third Crusades*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 70.

71 Adı, daha ziyade hatalı olarak "Süleyman" diye geçmektedir.

72 Michel Balivet, *Ortaçağda Türkler*, s. 7.

KAYNAKÇA

- Alexander, Paul J., "Religious Persecution and Resistance in the Byzantine Empire of the Eighth and Ninth Centuries: Methods and Justifications", *Speculum*, LII/2, (1977), s. 238-264.
- Altan, Ebru, "Birinci Haçlı Seferinin Bir Görgü Tanığı: Fulcherius Carnotensis", *Tarih Dergisi*, 37, (2002), s. 45-49.
- Anna Komnena, *Alexiad*, İng. çev. E. R. A. Sewter, *The Alexiad of the Princess Anna Komnena*, Penguin Books, London 2009; çev. Bilge Umar, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996.
- Anzerlioğlu, Yonca, "Bizans İmparatorluğu'nda Türk Varlığı", *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 218-232.
- Arlı, Alim, *Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, 3. bs., Küre Yayınları, İstanbul 2014.
- Ayönü, Yusuf, "Osmanlılardan Önce Rumeli'de Türkler (1305-1313)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/2, (2006), s. 17-33.
- _____, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII.Yüzyıllar)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXV, (2009), s. 53-69.
- Balivet, Michel, *Ortaçağ'da Türkler*, çev. Ela Güntekin, 2. bs., Michel Balivet, Ortaçağ'da Türkler, çev. Ela Güntekin, 2. bs., Alkım Yayınevi, İstanbul 2005.
- Barrett, D. S., "Herodotus' Sigynnai (5. 9) and Gipsies", *Greece & Rome*, XXVI/1, (1979), s. 58-60.
- Beihammer, Alexander D., "Christian Views of Islam in Early Seljuq Anatolia: Perceptions and Reactions", *Islam and Christianity in Medieval Anatolia*, ed. A. C. S. Peacock, Bruno de Nicola, Sara Nur Yıldız, Ashgate Publishing Company, Aldershot 2015, s. 51-76.
- Bisaha, Nancy, *Doğu ile Batı'nın Yaratılışı*, çev. Melek Dosay Gökdoğan, Dost Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.
- Bowman, Steven B., "Athinganoi", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, New York 1991, s. 223.
- Bulut, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 5. bs., Küre Yayınları, İstanbul 2014.
- Canveren, Önder, "Martin Luther'in İslam ve Türkler Hakkındaki Değerlendirmeleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42, (2014), s. 151-164.
- Charanis, Peter, "Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century", *Dumbarton Oaks Papers*, XIII, (1959), s. 23-44.
- _____, "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", *Comparative Studies in Society and History*, III/2, (1961), s. 140-154.
- _____, "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers*, XXIX, (1975), s. 1-20.
- Çoruk, Ali Şükrü, "Oryantalizm Üzerine Notlar", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/2, (2007), s. 193-204.
- Daniel, Norman, *Islam and the West*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1966.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- Edbury, Peter-J. G. Rowe, *William of Tyre, Historian of the Latin East*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Edgington, Susan B., "Fulcher of Chartres (d. c. 1127)", *The Crusades An Encyclopedia*, II, (2006), s. 489-490.
- _____, "Raymond of Aguilers", *The Crusades An Encyclopedia*, IV, (2006), s. 1009.
- Flavius Arrianos, *İskender'in Seferi*, çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2005.
- France, John, "Gesta Francorum", *The Crusades An Encyclopedia*, II, (2006), s. 529-530.

- Fredegarius Scholasticus, *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV. cum Continuationibus*, MGH, *Scriptorum Rerum Merovingicarum*, II, Hannoverae 1888.
- Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 311-485; İng. çev. R. Ryan, *Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, University of Tennessee Press, Knoxville 1969.
- Garsoïan, Nina G., "Byzantine Heresy, A Reinterpretation", *Dumbarton Oaks Papers*, XXV, (1971), s. 85-113.
- Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 119-163; İng. çev. Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and Other Pilgrims to Jerusalem*, Oxford University Press, Oxford 1962.
- Guibertus Abbas Novigenti, *Gesta Dei per Francos*, RHC Occ IV, Paris 1879, s. 113-263; İng. çev. Robert Levine, *The Deeds of God through the Francos*, Boydell Press, Woodbridge 1997.
- Gündoğdu, Birol, *The Meanings of the Terms used for the Muslims in the Accounts of the First and Third Crusades*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Hay, Denys, *Europe: The Emergence of an Idea*, 2. bs., Edinburgh University Press, Edinburgh 1968.
- Hegel, G. W. F., *Tarih Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul 2006.
- Hentsch, Thierry, *Hayali Doğu. Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, çev. Aysel Bora, 2. bs., Metis Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Hillenbrand, Carole, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.
- Homer, *İlyada*, çev. Azra Erhat – A. Kadir, 10. bs., Can Yayınları, İstanbul 1998.
- Hourani, Albert, *Batı Düşüncesinde İslam*, çev. Celal A. Kanat, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Housley, Norman, "The Crusades and Islam", *Medieval Encounters*, XIII, (2007), s. 189-208.
- Kostick, Conor, "A Further Discussion on the Authorship of the *Gesta Francorum*", *Reading Medieval Studies*, XXXV, (2009), s. 1-14.
- Krey, August C., *The First Crusade: The Accounts of Eye-Witnesses and Participants*, Merchantville 2012.
- Kula, Onur Bilge, *Batı Edebiyatında Oryantalizm I*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi*, 2. bs., İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Kumrular, Özlem, *Avrupa'da Türk Düşmanlığı'nın Kökeni Türk Korkusu*, 4. bs., Doğan Kitap, İstanbul 2008.
- _____, "16. yüzyılda Akdenizde "Türk" İmgesinin Yaratılması: Antipropagandaya Karşı Özdüşünüm", *Hayallerdeki Türk*, ed. Božidar Jezernik, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 39-60.
- Küçükspahioğlu, Birsal, "Birinci Haçlı Seferi'nin Bir Görgü Tanığı: Raimundus Aguilers", *Tarih Dergisi*, 41, (2005), s. 17-24.
- Lewis, Bernard, "The Question of Orientalism", *The New York Review of Books*, XXIX/11 (1982), s. 49-56.
- Macmaster, Thomas J., "The Origin of Origins: Trojans, Turks and the Birth of the Myth of Trojan Origins in the Medieval World", *Atlantide*, 2, (2014), s. 1-12.
- Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Murray, Alan V., "William of Tyre and the Origin of the Turks: Observations on Possible Sources of the *Gesta orientalum principum*", *Dei Gesta per Francos. Crusade Studies in Honour of Jean Richard*, ed. M. Balard – B. Z. Kedar – J. Riley-Smith, Routledge, Aldershot 2001, s. 217-229.
- Nikolov, Aleksand'r, "Voyenizirani tsgani v predelite na katepanata B'lgariya v kraya na XI v.", *Sb. Srednovekovniyat b'lgarin i "drugite"*, S., 2013 g., s. 175-185.
- Niskanen, Samu, "The Origins of the *Gesta Francorum* and Two Related Texts: Their Textual and Literary Character", *Sacris Erudiri*, LI, (2012), s. 287-316.

- Petrus Tudebodus, *Historia de Hierosolymitano Itinere*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 1-117; İng. çev. J. H – L. L. Hill, *Peter Tudebode*, American Philosophical Society, Philadelphia 1974.
- Raimundus Aguilers, *Historia Francorum Qui ceperunt Jerusalem*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 231-309; İng. çev. J. H. Hill-L. L. Hill, *Raymond d'Aguilers*, American Philosophical Society, Philadelphia 1968.
- Rubenstein, Jay, "What is the *Gesta Francorum*, and Who Was Peter Tudebode?," *Revue Mabillon*, XVI, (2005), s. 179-204.
- Said, Edward W., *Kış Ruhü*, haz. ve çev., Tuncay Birkan, 2. bs., Metis Yayıncılık, İstanbul 2006.
- _____, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, 8. bs., Metis Yayıncılık, İstanbul 2014.
- _____, *Yersiz Yurtsuz*, çev. Aylin Ülçer, 2. bs., Metis Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Schuster, Beate, "Fulcher of Chartres", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, (2010), s. 652-653.
- Soulis, George C., "The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers*, XV, (1961), s. 143-165.
- Southern, Richard W., *Orta Çağ Avrupasında İslam Algısı*, çev. Ahmet Aydoğan, 2. bs., Yöneliş Yayınları, İstanbul 2001.
- Spieralska, Beata, "Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum (Deeds of the Franks and other Jerusalem Pilgrims)", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, (2010), s. 697.
- Starr, Joshua, "An Eastern Christian Sect: The Athinganoi", *Harvard Theological Review*, XXIX/2, (1936), s. 93-106.
- Sweetenham, Carol, "Raymond of Aguilers", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, (2010), s. 1260.
- Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, İng. çev. Cyril Mango-Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Tolan, John V., *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, New York 2002.
- Toner, Jerry, *Homer's Turk*, Harvard University Press, Harvard 2013; çev. Mefkûre Bayatlı, *Homeros'un Türkleri*, Tarih & Kuram Yayınları, İstanbul 2015.
- Tuncel, Metin, "Çanakkale Boğazı", *DİA*, VIII, (1993), s. 199-203.
- Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in partibus transmarinis gestarum*, RHC Occ I, Paris 1844, s. 1 vdd; İng. çev. E. A. Babcock ve A. C. Krey, *A History of Deeds done Beyond the Sea*, I-II, Columbia University Press, New York 1943.

İLHANLI SARAYINDA BUDİZM*

BUDDHISM IN ILKHANID COURT

Mes'ûd FERYAMENEŞ**
Çev. Serkan DERİN***

[Öz

Budizm MÖ III. asırdan itibaren Hindistan dışında yayılmaya başlar. İslam öncesi dönemde İran'ın doğu bölgelerinde etkili hale gelir. MS II. yüzyıla doğru çökmeye başlar. Moğol istilası ile İran coğrafyasındaki İlhanlı sarayında tekrar canlanır. Bu dönemde önceki dönemden farklı bir statüye ulaşır. Çeşitli sebepler ve süreçler; Uygur, Çin, Tangut ve Tibet Budizmi gibi İlhanlı Budizmi'ni de şekillendirmiştir. Budizm, Gazan Han ve halefi Olcaytu'nun İslam'ı seçmesinden sonra İran'da ortadan kalkmış ve yalnızca İranlı sanatçıların eserlerinde ve İranlı yazarların yazılarında temsil edilen bilim ve sanat formunda yaşamaya devam etmiştir.

İlhanlı dönemi İran'ında gelişme gösteren Budizm ile ilgili tarihi çalışmalarda Moğollar arasındaki çeşitli Budist okullarının; Budizm ile aile kurumu, siyaset, ahlak, bilim, sanat, ekonomi, gibi sosyal kurumlar arasındaki ilişkilerin ve ayrıca bir yandan Budistler ve Müslümanlar arasındaki teorik etkileşimleri, diğer yandan Budistler ve diğer dini ve mezhebi azınlıkların arasındaki ilişkilerin ortaya konması gerekmektedir.

Bunların tamamının bu makale kapsamına ortaya konmasının mümkün olmadığı açıktır. Bu sebeple bu makalede sadece Moğollardaki Budist okulları ve İlhanlı sarayındaki Budizm'in varlığı ve buradan yola çıkarak kısmen siyaset üzerindeki etkisinden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Budizm, İlhanlılar, İlhanlı Devleti

Abstract

Buddhism began to spread outside India since the 3rd century BC. It became effective in the pre-Islamic period in the eastern regions of Iran. It started to collapse 2nd century AD. With the Mongol invasion, Buddhism revived in the Ilkhanid court in Iran. It has reached a different status in this period than the previous. Various causes and processes have shaped Ilkhanian Buddhism, such as Uighur, Chinese, Tangut and Tibetan Buddhism. Buddhism disappeared in Iran after Gazan Khan and his successor has chosen Islam

* Orijinal Kitap Bölümü: Mes'ûd Feryameneş, “âyin-i Buda der Derbâr-ı İlhâni”, *Dîn ü Mezheb der 'ahd-i İlhanî* [İlhanlı Döneminde Dinler ve Mezhepler], ed. Mes'ûd Feryameneş, Merkez-i Âmuziş ü Pejuheşhâ-yı Beyne'l-Mileli, Tehran 2017, s. 33-61. Söz konusu kitap bölümü İngilizceye de çevrilmiştir: Masoud Faryamanesh, “Buddhism in Ilkhanid Court”, trans. Faride Qasemi, *Religions and Sects in Ilkhanid Era*, ed. Masoud Faryamanesh, Center for International Research and Education (CIRE), Tehran 2017, s. 29-54. Bu çeviride işbu İngilizce çeviri metinden de yararlanılmıştır. Çeviriye tarafımızdan Türkçe ve İngilizce öz ile anahtar kelimeler eklenmiş olup metne yapılan her ilâve, köşeli ayrıç ([]) içerisinde verilmiştir (Serkan Derin).

** *Araştırmacı, Fars Dili ve Edebiyat Akademisi, Tahran / İran.*

*** *Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Manisa / Türkiye, serkan.derin@cbu.edu.tr*

and continued to live only in the form of science and art, represented in the works of Iranian artists and the writings of Iranian authors.

Studying the history of Buddhism in Iran in the Ilkhanid era requires an investigation of various Buddhist Schools among Mongols, interactions between this religion and social institutions, such as family, politics, religion and ethics, science and technology, art and economics as well as transactions and theoretical and practical interaction between Buddhists and Muslims on the one hand and Buddhists and other religious minorities on the other hand.

It is obvious that studying all aspects of this subject is beyond the scope of an article; thus we will solely discuss a report on branches of Buddhism among Mongols and the presence of this religion in the Ilkhanid Court and in this way we will partially speak of its impact on politics.

Keywords: Buddhism, Ilkhanids, Ilkhanid State]

Giriş

Budizm, Moğolların Cengiz Han liderliğinde İran'ı istila etmesi ve sonrasında Hülâgü'nün İlhanlı Devleti'ni kurmasıyla İran topraklarında¹ yayılmak ve özellikle siyaset, din, ilim ve sanat gibi alanlarda etkisini göstermek için ikinci bir şans² bulmuştur. Bununla birlikte Budizm'in gerçek mahiyetini ve niteliklerini tanımlamak ve o dönemin İran'ındaki etkili okullarını tespit etmek zordur. Araştırmacılardan bazıları, İlhanlı İran'ında Budizm'in yerleşmesini o zamanın en müphem olaylarından birisi olarak kabul eder.³ Aslında, araştırmacılar bu konuda güvenilir bilgi sıkıntısıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu bilgi eksikliği Müslüman tarihçiler için, yaklaşık çeyrek asır boyunca kendi topraklarındaki Budizm'in etki ve nüfuzunun tanımlanmasının kendileri için zor olduğundan bu konuda yazmak yerine sessiz kalmayı tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır.⁴

- 1 İran toprakları ile İran Platosu ve tarihi açıdan İranî kavimlerin ikamet ettiği veya nüfuz sahibi olduğu komşu mıntıklar kastedilmektedir. Bk. Richard C. Foltz, *Spirituality in the Land of the Noble*, Oneworld Publications, London 2004, s. 103.
- 2 Budizm, MÖ 3. yüzyılda İran'ın doğu bölgelerine yönelmiş ve İran'ın doğu ve kuzeydoğusunda, özellikle MS 1. yüzyılda Kuşan İmparatorluğu'nun desteğiyle yayılmış ve bu alanlardaki insanların dini hayatını etkilemiştir. Ancak İslam'ın gelişi ve yayılmasının ardından, Belh'teki ünlü Nevbahar tapınağı dahil Budist tapınakları tahrip edilmiş ve bu bölgedeki yerli Budistler yavaş yavaş İslam'ı benimsemiştir. Makalede bahsedildiği gibi bu din, İlhanlılar döneminde ikinci kez gelişme fırsatı bulmuştur. İslam öncesi İran'daki Budizm'in tarihi için bk. Ronald E. Emmerick, "Buddhism (In Pre-Islamic Times)", *Encyclopaedia Iranica*, XLI, (1990), s. 492-496; Patricia Crone, "Buddhism as Ancient Iranian Paganism", *Late Antiquity: Eastern Perspective*, ed. Teresa Bernheimer – Adam Silverstein, London 2012, s. 25-41; Richard C. Foltz, *Spirituality in the Land of the Noble*, s. 63-75; Muhammad Rıza Adli, "Ayin-i Buda der İran", *Dânişnâme-i Zebân ve Âdâb-ı Fârsî der Şebhe Karre*, IV, ed. Muhammad Rıza Nasiri, Tahrân 1395, s. 352-366; Koco, Tirmiz, Bamyan, Belh, Kapişi ve Kandeher'daki Budist yerleşimler için bk. Hsüan-tsang, *Si-Yo-Ki: Buddhist Records of the Western World*, trans. Samuel Beel, London 1884, s. 49-68, 43, 38-39, 19-24.
- 3 Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, Brill Publication, Leiden 1985, s. 150.
- 4 Alessandro Bausani, "Religion under the Mongols", *The Cambridge History of Iran*, V, ed. J. A. Boyle, New York 1968, s. 541; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 150. Müslüman yazarların, Moğol döneminden önce, Hinduizm ile karşılaştırıldığında bile, Budizm ile ilgili yalnızca kısmi bir bilgiye sahip olduklarından bahsetmek gerekir. Onlar Budizmden genellikle Sömeniyye veya Şamaniyye onlara bahsetmişler ve çoğu durumda Buda'nın temel öğretileri ile ilgili olmayan inançları ya da tüm Hindular için söylenebilecek genel inançları onlara atfetmişlerdir. Bununla birlikte Moğollardan önceki yazarlar arasında Şehristani bir istisna teşkil etmekte olup Budist inançların daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Bk. Muhammed İbn Abdülkerim Şehristani, *El-Milel Ve'n-Nihal*, ed. Emir Ali Mahna – Ali Hasan Fa'ur, Beyrut 1414, s. 603-604; Josef Van Ess, *Theologie und Gesellschaft in 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*,

Sonuçta Budizm'in İlhanlı dönemindeki itibar ve iktidarı geçiciydi. Bu sebeple Müslüman yazarlar bu konuda fazla endişe duymuyorlar ve susmayı tercih ediyorlardı. Anıt, tapınak ve heykel gibi Budizm'e dair pek çok eser ve kalıntının Gazan Han'ın İslam'a geçmesinden sonra yok edildiğini söylemeye gerek bile yoktur.⁵

Bahsedilen faktörler bazı araştırmacıların İlhanlı devrindeki Budizm'in özü ve doğası ile Müslümanlar üzerindeki etkilerini çözememelerine veya çözülmesi imkânsız bir problem olarak görmelerine sebep olmuştur. Bununla birlikte son otuz yılda özellikle Batılı araştırmacılar tarafından yürütülen çalışmalar bu dinin o devir İran'ındaki mahiyet ve durumunun çeşitli yönlerine ışık tutmuştur. Biz de bu makalede İlhanlı dönemi kaynaklarından istifade ederek ve Batılı araştırmacıların çalışmalarını kullanarak Budizm'in İran'da ikinci kez yeşermesi hakkında bir teklifte bulunmayı deneyeceğiz, ancak öncelikle birkaç noktaya değinmek gerekmektedir.

1. Budizm ve Moğollardaki Bazı Budist Okulları

Budizm, İlhanlı Devleti'nin ilk yıllarında bir faaliyet alanı bulmuş ve özellikle Moğollar arasında takipçiler edinmiştir. Bununla birlikte bu dinin takipçileri tek bir din ya da coğrafyaya ait değillerdi. Aslında Uygur, Çin, Tibet, Tangut⁶ Budistleri gibi grupların sürekli yaptıkları akınlar İlhanlı Budizmi'ne şekil vermiştir.⁷ Bu nedenle İlhanlı Budizmi'nin fikrî bir okul olmaktan çok

II, De Gruyter Publication, Berlin – New York 1992, s. 20-23; Muhammad Rıza Adli, *Ayin-i Buda der İran*, s. 359; Jacques Waardenburg, *Muslim and Other: Relations in Context*, De Gruyter Publication, Berlin – New York 2003, s. 170-172. Ayrıca Müslüman yazarlar arasında Budizm'i gerçeğe yakın olarak tanıtmaya ve onun anlaşılmasını sağlama açısından Fazlullah Hemedani'nin *Câmiü't-Tevârih*'inden daha iyi bir eser yoktur. *Câmiü't-Tevârih*'teki Budizm'in yansımaları ve Reşidüddin'in Budist kaynakları hakkındaki çalışmaları için bk. Karl Yahn, "Kamalashraî – Rashid Al-Din's Life And Teaching of Buddha", *Central Asiatic Journal*, II/3, (1956), s. 81-128; Gregory Schopen, "Hinayana Texts in a 14th century Persian Chronicle", *Central Asiatic Journal*, XXVI/314, (1982), s. 225-235; Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2010.

5 Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, Tahran 1375, s. 379. Bu tapınakların bazıları ve tarihçeleri, yapıları ve işleyişleri hakkındaki tartışmalar için bk. Warwick Ball, "The Imamzadeh Maşum at Vardjovi-A Rock-cut Ilkhanid Complex Near Maraghe", *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, XII, (1979), s. 127-143; Warwick Ball, "Two Aspects of Iranian Buddhism", *Bulletin of the Asian Institute of Pahlavi University*, I, (1976), s. 95-115; Parviz Varjavand, *Kavosh-e Rasad Khane-ye Maraghe*, Tehran 1366, s. 279-283; Parviz Varjavand, "The Imamzâde Maşum Varjovi near Maragheh", *East and West*, XXV/3-4, (1975), s. 435-438; Gianroberto Scarcia, "The 'Vihar' of Qongor-Olong-Preliminary Reports", *East and West*, XXV/3-4, (1975), s. 99-104; Arezou Azad, "Three Rock-cut Cave Sites in Iran and Their Ilkhanid Buddhist Aspects Reconsideration", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 209-230.

6 Krş. Alaeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, ed. Muhammed Kazvini, Tahran 1387, s. 126: "Tankot"; s. 143: "Tankut"; s. 213: "Tangut".

7 Klaus Röhrborn, "Die Islamische weltgeschichte des Rasiduddin als Quelle für den Zentralasiatischen Buddhismus?", *Journal of Turkish Studies*, XIII, (1989), s. 129-133; Leonard Van der Kuijp, "Jayānanda: A Twelfth Century Guoshi from Kashmir Among the Tangut", *Central Asiatic Journal*, XXXVII/3-4, (1993), s. 188-197; Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 150-151, 162; Ronit Yoeli-Tlalim, "Islam and Tibet: Cultural Interactions – An Introduction", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 10.

kültürel ve siyasi bir okul olduğu söylenebilir.⁸ Bu tanımlama ile o devirdeki Budizm'in ilkeleri ve ekollerine bir göz atmak faydalı olacaktır.

1.1. Uygur Budizmi

Bilindiği kadarıyla Moğolların Budizm ile tanışmalarına dair ilk kayıtlar Cengiz Han'a kadar gitmektedir. Muhtemelen Cengiz, Moğolların atalar dini Şamanizm'e⁹ bağlıydı, ancak yine de diğer inançlara olan ilgisinden ve yabancı dini cemaatlerin alışkanlık ve gelenekleri hakkında araştırmalar ve sorgulamalar yapmasından dolayı Budizm ile de tanışmıştır.¹⁰ Bu tanışıklık muhtemelen Orta Asya'daki Moğolların karşılaştığı ilk medenileşmiş topluluk olan Uygur Budistleri aracılığıyla olmuştur.¹¹ Cengiz, 1204'te Batı Moğolistan topraklarındaki Nayman Türklerine karşı zafer kazandığında¹² Nayman Hanı Tayang'ın¹³ mühürdarı Uygur Tata Tonga, Cengiz'in eline geçmiştir. Tata Tonga, Cengiz'in yanında önemli bir yer edinmiş ve Uygur harflerini Moğollara öğretmiştir. Uygur-Moğol harfleri olarak bilinen bu harfler günümüze kadar kullanılmış ve Moğol Budist Edebiyatı da bu harfler ile kaleme alınmıştır. Büyük bir ihtimalle Cengiz Han, Tata Tonga ile Budizm hakkında görüşmeler yapmış ve Cengiz'in çocuklarıyla genç kardeşi Uygur harflerini yine Tata Tonga vasıtasıyla öğrenmiştir. Her hâlükârda Budizm, Uygurlar arasında yüz yıl boyunca önemli bir rol oynamış ve zengin Budist Edebiyatı bu dil ile kaydedilmiştir.¹⁴ O kadar ki *Lotus Sutra*, *Altın Işık Sutra* gibi Mahayana metinlerine ait bazı parçalar Çince'den ve bazı Hinayana metinleri Toharcadan Uygurcaya tercüme edilmiştir.¹⁵ Bunlara ek olarak Moğolcadaki Sanskrit dili ve Uygurcadan alınan kelimelerin çokluğu, Uygur Edebiyatının Moğollar üzerindeki

8 Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 650-65.

9 Moğolların atalar dini, bir Şamanizm biçimidir ve bu inanç insan zenginliğinin ve yoksulluğunun [şansının ya da şanssızlığının, bahtının ya da bahtsızlığının] kaynağı olan Tengri adında belirsiz, aşkın bir Gök Tanrı'ya dayanıyordu. Bu dinde; özel ritüeller, büyüculük ve ruh çağırmanın önemli bir yeri vardı. Ayrıca bu dinin diğer özellikleri ve ilkeleri, Moğolların gündelik yaşamına benzeyen, ölümden sonraki yaşama olan inancı, basit ibadetleri, güneşin doğuşuna, ayın ve gökyüzünün çeşitli dönüşümlerine tazimi, dünyaya hürmet ve saygıyı içermektedir. Detaylar için bk. Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 139-148; Richard C. Foltz, *Religions of the Silk Road*, St. Martin's Press, London 1999, s. 113.

10 Alessandro Bausani, *Religion under the Mongols*, s. 540; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 149.

11 Mustafa Musavi, "Ilkhanian", *Dayeratü'l-Maarif-i Bozorg-ı İslami*, X, ed. Kazem Musavi Bocnurdi, Tahran 1380, s. 708.

12 Naymanlara karşı yapılan savaş için bk. Hüseyin-i İbn-i Ali Batiti, *Ahvâlü'l-Mülük el-Tatar el-Mogol*, ed. Resul Caferyan, Kum 1394, s. 67-70; Reşidüddin Fazlullah Hemedani, *Câmiü't-Tevârih*, I, ed. Muhammed Rovşen - Mustafa Musavi, Tahran 1373, s. 127-130; Otto Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches. Eine Darstellung Seiner Entstehung, Seines Wesens und Seiner Entwicklung bis zur Neuesten Zeit*, De Gruyter Publication, Berlin 1948, s. 256.

13 Tayang Han için bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, s. 124-130.

14 Klaus Sagaster, "The History of Buddhism Among the Mongol", *The Spread of Buddhism*, ed. Denis Sinor and Nikola Di Cosmo, Brill Publication, Leiden - Boston 2007, s. 379-380; Hans-Joachim Klimkeit, *Die Seidenstraße, Handelsweg und kulturbrücke Zwischen Morgen-und Abendland*, DuMont Buchverlag, Köln 1988, s. 203-206.

15 Geng Shimin, "The Uighurs, the Kyrgyz and the Tangut (Eight to the thirteenth century)", *History of Civilization of Central Asia*, IV, ed. M. S. Asimov - C. E. Bosworth, Unesco 1998, s. 205. İlk Uygur çevirilerine Uygurların katkısı ve Budist metinlerinin gelişimi için bk. Masahiro Shogaito, "On Uighur Elements in Buddhist Mongolian Texts", *Memories of the Research Department of the Toyo Banko*, XLIX, (1991), s. 27-41; Michael C. Broce, "Uyghur Technologist of Writing and Literacy in Mongol China", *T'oung Pao*, XCI, (2005), s. 396-435. Uygur Budizmi ve Edebiyatı için bk. Johan Elverskog, *Uygur Buddhist Literature*, Brepols Publishers, Turnhout 1997, s. 5-9.

derin tesirinin ne kadar eski olduğunu gösterir. Bunun yanında Moğolların Tibet Budizmi'ne geçmeden önce onlar arasında Türk/Uygur Budizmi'nin yaygın olduğunu da gösterir.¹⁶

Uygurların Çin ve Hint geleneklerinden fazlasıyla etkilendiklerini ifade etmek gerekir. Moğollar zamanında Tantra Budizmi'ni de seçmişler ve sonunda 1209'da Uygurlar Cengiz Han'a teslim olunca Moğolların Tantra Budizmi ile tanışmalarını da sağlamışlardır.¹⁷ Bununla birlikte İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla özellikle de ilk yıllarında, Uygur Budistleri İlhanlı sarayında yerlerini almışlardır. Bazıları; Anadolu, Ermenistan, Azerbaycan gibi bölgelerde manastır toplulukları kurmuşlardır.¹⁸

1.2. Tangut Budizmi

Moğolların Budizm ile tanışmasında rol oynayan diğer bir kavim de Budist Tangutlardır.¹⁹ Araştırmacılara göre Cengiz Han daha önceden özellikle 1205-1209 tarihleri arasında Tangut İmparatorluğu ve o bölgenin halkı ile yaptığı savaşta Tangut Budizmi ile tanışmış olmalıdır. Bu nedenle Moğolistan'daki Tangut Budizmi'ne ait bazı keşişlerin varlığından ve bu keşişlerin Cengiz Han ile olan yakınlığından ve onun himâyesinden faydalanmalarından bahsedilebilir. Burada Tangut bölgesinin Tibet, Çin ve Asya Budizmi'nin birbirine geçtiği ve özel bir Budizm türünün oluştuğu eski bir Budizm bölgesi olduğunu da söylemekte fayda vardır. Kara Kurum'daki kazılarda Batı Moğolistan'daki Tangut sanat ve tarzını temsil eden heykel parçaları ve duvar resimleri bulunmasından hareketle bu yeni Budizm türünün etkisinin tahmin edilenden daha fazla olduğu açıktır.²⁰ Ayrıca 1247'de Kara Kurum'un Moğol Hanları, Mahayana metinlerinden *Altın Işık Sutra*'nın Tangut versiyonunun yazılmasını teşvik etmişlerdir. Bu metin Darma'ya göre karar veren yöneticilerin görev ve ödülleri içerir ve aynı zamanda Moğolların siyasi ideolojilerinin bir tercümanı ve onların siyasi rehberlik kitabıdır. Eser Moğol İmparatorluğu'nda geniş ölçüde revaç bulmuştur. İlgi çekici bir şekilde Moğol Hanları Tangut üzerindeki hâkimiyetlerinden sonra Budist kavramlardan *tenasühü* siyasi amaçla kullanmış, kendi şecerelerini kutsal Tangut ve Tibet hanedanına dayandırmış ve yine kökenlerini *Kutsal Buda Ailesi* ile ilişkilendirmişler, böylece de kendi meşruiyet zeminlerini oluşturmuşlardır.²¹ Tangut Budistlerinin Moğolları Budizm ile tanıştırmaya konusundaki ilk katkılarına rağmen, maalesef İlhanlı sarayında bulduklarına dair

16 Klaus Sagaster, *The History of Buddhism Among the Mongol*, s. 380.

17 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 136. Uygur kültür ve sanatında Budist etkiler için bk. Ronit Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet*, s. 11; Peter Zieme, "Notes on the Religions in the Mongol Empire", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 177-189.

18 Roxann Prazniak, "Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History", *Comparative Studies in Society and History*, LIII/3, (2014), s. 663-664.

19 Bölgenin tanımı ve bu bölgedeki insanlarla Cengiz'in savaşları için bk. Reşidüddin Fazlullah Hemedani, *Câmiü't-Tevârih*, I, s. 134-137.

20 Klaus Sagaster, *The History of Buddhism Among the Mongol*, s. 381; Hüttel, Hans-Georg, "Der Palast des Ögedei-khan-Die Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts im Palastbezirk von Karakorum", *Dschingis Khan und Seine Erben*, Hirmer Verlag Publication, Munich 2005, s. 145.

21 Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 645, 654, 668.

hiçbir kanıt yoktur. Görünüşe göre, Uygur ve Çin Budistleri gibi Tangut Budistlerinin İlhanlı sarayındaki varlıkları, Tibet Budistlerinin etkisiyle yavaş yavaş gölgelemiştir.²²

1.3. Çin Budizmi

Moğolların Çin Budizmi'ni tanımaları, Cengiz'in Jin İmparatorluğu'nu işgaline dayanmaktadır (1115-1234). Cengiz Han 1211'den 1216'ya kadar süren bu saldırılarda Çin Budizmi'nin temsilcileri ile tanışma fırsatı bulmuştur. Cengiz'in Zen Budizmi Keşişi Hai Yun (1202-1257) ile yapılan görüşmeleri ve Hai Yun'un Zen Okulu'nun liderliğine getirilmesi ile ilgili kayıtlar tutulmuştur.²³ Hai Yun'un Zen Okulu liderliği makamı, Cengiz'in halefleri Ögeday (1229-1241), Güyük (1242-1264) ve Möngeke (1251-1259) tarafından oldukça saygı duyulan makam olmuştur. Ayrıca Ögeday bir fermanla Budist ve Taocu keşişleri vergiden muaf tutmuştur. Sagaster'e göre bu ferman siyasi açıdan oldukça önemlidir.²⁴ Budistler Jin Hanedanı'nın hükümlerinin son yıllarında kendilerinin Konfüçyüsçülüğü desteklemeleri sebebiyle çok acı çekmişlerdir. Hai Yun, Güyük ve Möngeke zamanlarında Budist keşişlerin liderliğini yürütmüştür. O, Cengiz Han'ın torunu Kubilay Han ile ilişki kurmuş ve Budizm'i imparatorun gözünde daha iyi hale getirebilmiştir. Ayrıca Budizm'in dünya düzeni için uygun kurallara sahip olduğunu söyleyerek, Kubilay Han'ın siyasi görüşü üzerinde derin bir etki bırakmıştır.²⁵ Bununla birlikte Hai Yun, Moğol Hanları tarafından saygı duyulan tek Zen Okulu mensubu değildi. Wansong Zhanglao ve hepsinden önemlisi, Zhanglao Fuyu aynı pozisyon ve rütbeye sahipti.²⁶

Çin Budizmi'nin Çin'deki Moğol sarayı üzerindeki etkisi sınırlı olmamış ve İlhanlı sarayı da Çin Budizmi ile tanışmıştır. İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgü, Da King Şu'da Hai Yun'un yönettiği Zen Budizmi'ne ait dini ayinde yer almış ve 1251'de Batı seferine gitmeden önce Da King Şu Tapınağı'nın yeniden yapılması için maddi destek vermiştir. Ayrıca tapınaktaki derslere düzenli olarak katılmış ve Hai Yun'dan zafer için kendisini kutsamasını istemiştir.²⁷

İlhanlı Devleti'nin kuruluşu ile Çin din adamlarının yanı sıra nakkaşlar, mimarlar, sanatkarlar İran'a gelmiş ve Gazan Han devrine kadar da İlhanlı sarayında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Onlardan birkaçı Reşidüddin Fazlullah Hemedani'nin ilmi, zirai ve tıbbi projelerinde danışmanı olmuştur. Yine onlardan Litaji ve Kamsun adlı iki kişi Hemedani ile *Câmiü't-Tevârih* adlı eseri yazmıştır.²⁸

Elverskog, *Câmiü't-Tevârih* üzerine yaptığı tahlilde Çin Budizmi'ni bu kitaptaki en belirgin öğelerden biri olarak ele alır.²⁹ O, Çin Budizmi'ne özgü üç uygulama belirlemiştir. *Saf Toprak*

22 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 150-151.

23 Klaus Sagaster, *The History of Buddhism Among the Mongol*, s. 381-382.

24 *Age.*, s. 382.

25 *Age.*, s. 382-383.

26 *Age.*, s. 383.

27 Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 645-653.

28 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 149; Roxann Prazniak, *age.*, s. 668.

29 Johan Elverskog, *age.*, s. 157-158

Budizmi'nin en önemli metinlerinden biri olan *Guan Wu Liang Shou Jing*'de açıklanan Buda Amitabha'ya ibadet, *Karandavyuha Sutra*'ya dayanan Merhamet Bodistavası Guan Yin'e ibadet ve Budist-Taoist tanrı *Büyükayı*'ya ibadet.³⁰ Bununla birlikte Tantra Budizmi ve onun Tibetli takipçileri, Çin Budizmi ve Zen Okulu'nu bastırmış ve Moğollar bir süre sonra yakınlıktan dolayı Tibet-Tantra Budizmi'ni Zen Budizmi'ne tercih etmiştir.³¹

1.4. Tibet Budizmi

Cengiz Han'ın 1227'de Tangut Devleti'ni ortadan kaldırmasından sonra Moğol İmparatorluğu Tibet sınırlarına ulaşmıştır. Oğulları ve torunlarının fetihlerinden sonra Moğol şehzadelerinin hâkimiyetleri altındaki topraklarda yer alan Tibet Budizmi'ne ait çeşitli okullar taraftar bulmuştur. Aslında Tantrik uygulamaları sürdüren Tibetli Lamaların tıbbi beceri ve olağanüstü güçleri Tibet Budizmi'nin ileriye taşınmasında önemli bir araca dönüşmüş ve sonuçta bu coğrafyada ve Moğol İmparatorluğu'nda kabul görmüştür.³²

Aslında Moğollar ve Hintliler arasında aracı olan Tibet halkının dini, yerli "Bon" dininin bazı unsurlarının etkisiyle Moğolların eski dini Şamanizm geleneklerine güçlü bir benzerlik gösteren karmaşık bir dindi. Bu nedenle Şamanist geleneğe sahip insanları etkilemiştir.³³ Bildiğimiz kadarıyla Çin ve İran Moğolları Tibet Budizmi'nden etkilenmişlerdir. Çin ve İran Moğolları'ndan her biri bu dinin çeşitli okullarına aşinaydı ve hatta bazıları onlara büyük bir adanmışlık göstermiştir. Merkezi Tibet'te büyük bir güce ve etkiye sahip olan *Sa-skya-pa* Okulu, etkili bir dini lider olan *Sa-Skya Pandita* ve yeğeni *Phags-Pa*'nın zorunlu varlığı nedeniyle Çin Moğol sarayında görülmemiş bir etki ve ihtişama sahip olmuştur. Hatta Moğol şehzadeleri Köden ve Kubilay'ı etkilemiştir. Aynı zamanda okul, Çin'in yerli dini olan Konfüçyüsçülük ve Taoculuk'a egemen olmuş ve Moğolların dini ve siyasi yaşamı üzerinde büyük etkisi olmuştur.³⁴

İrân'daki İlhanlılar Kubilay'ı takip etmelerine ve Tibet Lamaları tarafından himaye edilen Tantrik Budizmini kabul etmelerine rağmen diğer Tantrik okullar ile de ilişki kurmuşlardır. Tibet kaynaklarında adı Kokoçu ya da Gogoçu olarak kaydedilen Hülâgü bir yandan *Kagyü Dri-gung-pa* Okulu ile ilişki kurarken diğer yandan *Phag-mo-gru-pa* Okulu ile de bağlantı kurmuş ve bu şekilde Tibet Budizmi'ni tanımaya başlamıştır.³⁵ 1250'lerin ortalarında bu iki okulun Batı Tibet'teki tapınaklarına destek olmaya başlamış ve 13. yüzyıl boyunca İlhanlı sarayı ile Batı Tibet

30 Bunlar Çinlilere özgü değildi. Elverskog bu konuyu Moğolların Uygurlar ve Tibetliler sayesinde tanıdıklarını da göz ardı etmez. Johan Elverskog, *age.*, s. 158-160.

31 *Age.*, s. 157-158.

32 Ayrıntılı bilgi için bk. Klaus Sagaster, *The History of Buddhism Among the Mongol*, s. 382-386; Poul Buell, "Tibetens, Mongols and the Fusion of Eurasian Cultures", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 191-192.

33 Sh. Bira, "Qubilai Qa'an and Phags-Pa Bla-Ma", *The Mongol Empire and Its Legacy*, ed. Reuven Amitai – David O. Morgan, Leiden 2000, s. 242.

34 Ayrıntılı bilgi için bk. Klaus Sagaster, *The History of Buddhism Among the Mongol*, s. 383-388; Sh. Bira, "Qubilai Qa'an and Phags-Pa Bla-Ma", s. 242-248.

35 Ronit Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet*, s. 9.

arasındaki bu ilişkiler devam etmiştir.³⁶ Hülâgü, Phag-mo-gru-pa Okulu'na mensup yüksek din adamlarına hediyeler göndermiş³⁷ ve daha sonra İrandaki hükümdarlığı sırasında Tibet coğrafyasındaki iktidarını korumak için Tibet ve Keşmir'e de yürümüştür.³⁸

Phag-mo-gru-pa, o zamanlar Merkezi Tibet'te önemli bir siyasi ve dini güce sahip olduğundan, Hülâgü'nün maddi ve askeri desteği, bu okul ile Çin Moğolları himayesi altında olan Sa-skya-pa Okulları arasındaki iktidar mücadelesinde önemli bir etken olmuştur. Dolayısıyla Phag-mo-gru-pa'nın takipçileri Tibet'ten İran'a taşınmış, Uygur, Çin, Tangut tarikatlarına giderek egemen olmuş ve İrandaki Moğollar arasında Tantrik Budizmini yaymıştır.³⁹ Yukarıda belirtilen açıklama göz önüne alındığında Budizm'in Moğollar, özellikle de İlhanlılar arasında belirli bir millete, ırka veya okula hiç bağlanmadığını söyleyebiliriz. Elverskog'un da belirttiği gibi, İlhanlı sarayı ilk başta Budistleri çeşitli kültürel ilişkilerden, çeşitli kültürel yerleşimlerden toplamıştır. Yani teorik olarak, daha önce örneği görülmemiş bu dinsel çeşitlilikte bir Tibetli Lama, Çinli bir Zen üstat ile veya bir Amithaba Uygur müridi ile konuşabilirdi.⁴⁰

2. İlhanlı Sarayında Budizm

İran'ın Moğollar tarafından istila edildiği yıllarda bu coğrafyadaki insanların çoğu Müslümandı ve bu din şüphesiz oldukça baskındı.⁴¹ Bu nedenle Şamanizm ve Budizm gibi yeni fatihlerin yeni dinleri, sert savaşların ve galibiyetlerin ardından, kuvvetli ve kana susamış fatihlerin destekleri ile yayılmak için yeni bir alan bulan yabancı dinlerdi. Bu arada Budizm yavaş yavaş Şamanizm üzerinde üstünlük kurmaya başlamıştır ve onu İlhanlı sarayında gölgede bırakmıştır.⁴² Aşağıda göreceğimiz gibi Budizm'in siyaset kurumu üzerindeki bu üstünlük ve hâkimiyeti İslam'ı diğer dinler ile aynı konuma indirmiştir. Budizm'in İlhanlı sarayındaki en büyük etkisinin bu olduğu söylenebilir.

Moğolların İran'a saldırılarından sonra ve özellikle İlhanlı Devleti'nin kurulduğu ilk yıllarda Uygur ve Çin Budistlerinden pek çok topluluk ve daha sonra Tibet ve Keşmir Budistleri İran topraklarına gelmiş ve çok geçmeden Moğolların atalar dininin⁴³ mensupları olan *Kamların* ya da *Şamanların* yanında İlhanlı sarayı ve ordusunda yer bulmuşlar ve siyaset alanındaki Müslümanların nüfuzuna yaklaşık çeyrek asır boyunca da olsa son verebilmişlerdir. Muhtemelen

36 Elliot Sperling, "Hülegü and Tibet", *Acta Orientalia Academia Scieintiarum Hungarica*, XLIV, (1990), s. 153.

37 Ronit Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet*, s. 9.

38 Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 655; Karl Yahn, *Kamalashraî – Rashaid Al-Din's Life And Teaching of Buddha*, s. 176-182.

39 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 150-151; Ronit Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet*, s. 9.

40 Johan Elverskog, *age.*, s. 162.

41 Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 195; Leonard Lewisohn, *Beyond Faith and Infidelity: The Sufi Poetry and Teachings of Mahmud Shabestari*, Richmond 1995, s. 82-83.

42 Alessandro Bausani, *Religion under the Mongols*, s. 540; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 149.

43 Cüveynî'ye göre Moğollar eski zamanlardaki büyücülerin sözlerine uymaktadır. Bk. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 152. Bu kavram için bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, I, s. 79.

bu Budist topluluklar içinde Uygur ve Tibet Budizmi'nin İlhanlı sarayı üzerindeki etkisi daha belirgindir. Uygur Budistleri Hülâgü tarafından saygı görmekle kalmamış, onun ordusuna hizmet etmiş ve Uygur Emirleri (Prensleri) Bağdat'ın fethinde Hülâgü'ye yardım etmiştir.⁴⁴ Hatta İranda bulunan Uygur din adamlarından bazılarının, daha az şiddet yanlısı olan Keşmir din adamlarının aksine, din adamlığını bırakıp Hülâgü'nün ordusuna katıldıkları söylenebilir. Keşmir ve Tibetli Budistlerin sık sık İlhanlılara asker veya savaşçı olarak değil, danışman ve siyasi uzman olarak hizmet ettikleri görülmektedir.⁴⁵

Her ne kadar Uygur Budistleri İlhanlı sarayında büyük güvenilirlik ve nüfuz kazanmış olsalar da bazı nedenlerden dolayı onların varlığı yavaş yavaş azalmıştır. Onların varlık ve faaliyetleri Tibet ve Keşmir Budistleri tarafından gölgede bırakılmıştır.⁴⁶ Bunun nedenlerinden biri Orta Asya ve Uygur yollarının Yuan hükümdarları ve onların Çağatay rakipleri arasındaki uyuşmazlıklar yüzünden kapatılmasıdır.⁴⁷ Ayrıca Hülâgü'nin Tibet ve Keşmir Budistlerini, özellikle de Phag-mo-gru-pa Okulu'nu kapsamlı himayesi, onların İlhanlı sarayındaki varlıklarının güçlenmeleri, dini ve siyasi alanda ve hatta kimyacılık, simyacılık⁴⁸ alanında tanınmaları için bir fırsat olmuştur.⁴⁹

Bu dönemde Hristiyanlığın, özellikle de daha önce bazı Moğol kabile ve hakanları arasında yaygın olan Nesturiliğin⁵⁰ geliştiğini ve İlhanlı sarayında, Hülâgü ve Hristiyan karısı Dokuz Hatun'un da desteğiyle prestijli bir duruma yükseldiğini söylemek gerekir.⁵¹ Bu faktörler, Şaman Moğollarının yanı sıra, İlhanlı sarayında Budistlerin üstünlüğüne, buna karşılık Müslümanların, özellikle de Abbasi hilafetinin düşmesiyle siyasi-dini desteklerini kaybeden Sünnilerin ötekileşmesine de yol açmıştır. Ayrıca İlhanlı siyasetinin bir ilkesi olarak İslam şeriatı, Cengiz yasaları ve Buda-Darma ile değiştirilmiştir. Minhac Sirac Cüzcani, şöyle demektedir: "Moğol istilası ile Darü'l-İslam hükmü bu diyardan kalkmış ve Dar-ı küfr hükmü gelmiştir."⁵² Yine de Moğollar, İslam fütuhattındaki Arap Müslümanlar gibi memleket idaresinde İranlı devlet adamlarına muhtaçtı.⁵³ Aynı zamanda Hülâgü gibi Cengiz'in ilk halefleri zamanından kalan sikke

44 Uygurlar daha önce Cengiz'e danışman ve asker olarak fethinde yardım etmişti. Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 653.

45 *Age.*, s. 663.

46 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 150-151.

47 Tomas T. Allsen, "The Yuan Dynasty and the Uighur of Turfan in the 13th century", *China Among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbors*, ed. Morris Rossabi, University of California Press, Berkeley 1983, s. 253-258.

48 Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, s. 375-377

49 Hülâgü'nin Tibetli din adamlarına yönelmesi hakkında bk. David Snellgrove, "The Notion of Divine Kingdom in Tantaric Buddhism", *La Regalia Sacra: Contributi al Tema dell' VIII Congresso Internazionale de Storia delle Religioni*, Leiden 1959, s. 204-218; Elliot Sperling, *Hülegü and Tibet*, s. 47, 157-145.

50 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, I, s. 172-178; II, s. 936; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 166-170.

51 Rehé Grousset, *L'empire des steppes: Attila, Gengis-khan, Tamerlan*, Payot Publication, Paris 1969, s. 584; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 170-177; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, III, s. 907-910.

52 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 139-140, 149; Mehdi İbadi, "Te'emmüli Darbare-i Tesamüh-i Madhabi-i Moğolan Der İran", *Tarih ve Temeaddün-i Mellal-i İslami*, VIII, (1387), s. 66-71.

53 Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, Tahran 1370, s. 180; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, s. 420, 435, 457, 465-466, 502-505.

ve bu sikkelerdeki İslami ibarelerin varlığı⁵⁴ ne Şamanizm ve Budizm'in ne de Hülâgü ve Dokuz Hatun'un himayesindeki Hristiyanların siyaset ve iktisat alanını Müslümanların varlığından tamamen temizleyemediğini gösterir. Sonuçta Şamanizm, Budizm ve Hristiyanlığın çok sayıda takipçisi Sünniler için bir zorluk olsa da bu durum Şiiliğin gelişmesi için bir fırsat olmuştur. Bu fırsat İran gibi İslam ülkelerindeki Abbasi egemenliğinin olduğu zamanlardan daha geniş olmuştur.⁵⁵ Böylece Nasirüddin Tusi gibi bazı Şii âlimler İlhanlı vezirlik makamını kazanmak, üzerlerindeki Sünni ve İsmaili baskıyı ortadan kaldırmak gibi eski arzularına ulaşmayı da başarabilmişlerdir.⁵⁶

Hülâgü'nün oğlu ve halefi Abaka zamanında Budizm, İlhanlılardaki gücünü artırmış ve sarayda üstünlük sağlamıştır. Abaka Budist idi ve danışmanlarını o zamana kadar sarayda kök salmış olan Tibet Budistlerinden seçmiştir. Çağın kıdemli ve etkili din adamları arasında, Moğol Hanları tarafından geniş çapta kabul gören ve Hülâgü ile Abaka tarafından büyük saygı duyulan *Changlon* ve *Şişi Bakşı* gösterilebilir.⁵⁷

Hülâgü gibi Abaka da Budist inançların yayılması ve Budist mabetler yapılması için para, zaman ve yardım konularında tereddüt göstermemiştir. Siyasi işleri ve meseleleri Müslümanlar için uygun olmayan mekânlarda çözmüştür.⁵⁸ Bunun dışında Moğol sarayında Şamanist dünya görüşü ve Hristiyanlık hâkim olsa da,⁵⁹ Abaka'nın önemli işlerinden İranlı Müslüman bürokratlar sorumluydu. Şemseddin ve Atamelik Cüveyni gibi İlhanlı vezirlik makamındaki bu bürokratların varlığı Müslümanların itibarının artmasına sebep olmuştur.⁶⁰

54 Abbas Sarafrazi, "Gerayeşa-yı Siyasi, Mezhebi-yi İlhanan Ber Esas-ı Maskukât İlhani 651-756", *Pazuheşhâ-yı Tarihi*, V, s. 47-50, 54, 94.

55 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 143; Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, Palgrave Macmillan Publication, London 2012, s. 127. 500 yıllık Abbasi halifeliğinin yıkılmasının, Sünniler üzerinde yıkıcı bir etkisinin olduğu açıktır. Bk. Alessandro Bausani, *Religion under the Mongols*, s. 539-540. O dönemin şair ve yazarları bu olayı acı bir şekilde görmüşlerdir. Arapça ve Farsça iki kaside yazar Sa'di-i Şirazi ve Musta'sım, muazzam bir üne sahip olan Abbasi hilafetinin çöküşü için yas tutmuşlardır. Bk. Muslihiddin Sa'di-i Şirazi, *Külliyat-ı Sa'di*, ed. Muhammed Ali Furugi, Tahran 1386, s. 763-766. Ayrıca Abdülhay Hasanî'nin, Hindistan'dan İbn Teymiyye'nin öğrencisi Abdülaziz Erdebili'nin Abbasi hilafetinin çöküşü hakkındaki ağtılarını bildirmesi de önemlidir. Bk. Abdülhay Hasanî, *Nüzhetü'l-Havatr ve Behcetü'l-Mesame ve El-Nevazer*, II, Haydarabad 1350, s. 62-68. Abdülaziz Erdebili için bk. İbn Batuta, *Er-Rehla*, I, Mısır 1346, s. 132. Yine de Yusuf El-Hadi gibi çağdaş bir araştırmacının *İade-i Kitabetü't-Tarih'te* Sünnilerin Abbasi hilafetinin yıkılmasındaki katkılarını görmezden gelerek Şiiliğin rolünün vurgulanmasına şiddetle karşı çıktığı da belirtilmelidir. El-Hadi, Sünni Hilafetin düşmesinde Sünnilerin belirgin rolünü ortaya koymuştur. Bk. Yusuf El-Hadi, *A'idat Kitabatü't-Tarih*, Tahran 1433, s. 7-204.

56 Nasirüddin Tusi'nin, İsmaililer ve Abbasi Halifeliği'nin devrilmesindeki rolü için bk. Hüseyin-i İbn-i Ali Batiti, *Ahvâlü'l-Mülük el-Tatar el-Moğol*, s. 81-83; Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 985-992, 1006-1007; Alessandro Bausani, *Religion under the Mongols*, s. 539; Farhad Daftari, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 426. Nasirüddin'in Hülâgü ile Şiiler arasında iyi ilişkiler kurma rolü için bk. Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 195-196, 201-202. Nizari İsmaili kalelerinin düşmesi üzerine, geri kalan İsmaililerin *takiye* yönetimini kullandıkları, isimsiz kaldıkları ve tasavvufun çeşitli dalları altında yaşamaya devam ettikleri belirtilmelidir. Alamut sonrası Nizari İsmaililiği için bk. Farhad Daftari, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, s. 435-548.

57 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, C 2, s. 1101-1124; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, s. 376.

58 Şirin Bayani, *age.*, II, s. 376-377.

59 Rehé Grousset, *L'empire des steppes*, s. 442; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 150, 178-179.

60 Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, s. 399. Cüveyni Hanedanı ve onların İlhanlı devlet yönetimindeki

Hülâgü zamanındaki gibi bu devirde de üzerinde İslami ibare ve işaretler ile Farsça yazılar bulunan sikkeler basılmıştır. Bunlar, İran-İslam kültürünün Budist İlhanlılardaki varlık ve nüfuzunu göstermektedir.⁶¹ Şemseddin Cüveyni gibi bazı İranlı Müslüman bürokratlar böyle bir nüfuz kazanmışlar, Abaka'nın ölümünden sonra halefi Ahmet Teküder'i Müslümanlığa dönmeye ikna etmişler, onu Müslümanları yatıştırılmaya ve Mısır sultanları ile siyasi sebeplerle çıkan husumetleri çözmeye teşvik etmişlerdir.⁶² Teküder'in İslam'ı kabul etmesi ve kiliseleri, tapınakları tahrip etme eylemleri Budizm'i bir süreliğine gölgede bırakmış ve İlhanlılarla Mısır sultanları arasındaki siyasi ilişkiler, özellikle de Budist yönetici Abaka zamanında çatışma ve düşmanlık içinde olan ilişkiler düzelmiştir.⁶³ Buna karşılık Moğol eşrafı ve önde gelenleri bu değişime katlanamayarak Teküder'e isyan etmiş ve Argün Han'ı tahta çıkarmıştır.⁶⁴ Böylece Budist Argün'ün tahta oturması Budizm için yeni bir zafer olmuş ve onun Müslümanlara karşı katı tutum ve taassubu sebebiyle Müslümanlar için zor zamanlar başlamıştır. Ahmet Teküder'den sonra Argün tahta çıkmıştır. Reşidüddin'e göre Argün, Bakşılara⁶⁵ çok inanmakta ve onları sürekli olarak yetiştirip güçlendirmektedir.⁶⁶

Argün'ün saltanatının ilk yıllarında, Moğollar arasında yayılmış olan ve çoğunlukla kültürel bir işlevi olan Şamanizm itibarını büyük oranda yitirmiştir.⁶⁷ Budizm, özellikle de Tibet ve

önemi hakkında bk. *Age.*, II, s. 384-403.

61 Abaka dönemindeki sikkeler için bk. Seyyid Cemaleddin Torabi Tabataba'i, "Resmül-Hatt-ı Uyguri ve seyri der Sikke Şinasi", *Nasgeiye-i Müze-i Azerbeycan*, 6, (1351), s. 37; Abbas Sarafrazi, *Gerayeşha-yı Siyasi*, s. 51-54.

62 Sultan Ahmed'den Mısır sultanına konuyla ilgili bir mektup için bk. Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, C 2, s. 416.

63 Menuçeher Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 175-176, 195. Memlüklerle Abaka'nın savaşları için bk. Şirin Bayani, *age.*, C 3, s. 910.

64 Vassafül-Hazra, Fazlullah İbn Abdullah-ı Şirazi, *Tecziyatü'l-Emsar ve Tecziyatü'l-Aşar*, C 1, ed. Muhammed Mehdi İsfahani, Bombay 1362, s. 132; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 153; Şirin Bayani, *age.*, C 2, s. 417 - 420.

65 *Bakşı*, özellikle İran'ın Moğollar tarafından yönetildiği dönemdeki Budist lama, alim veya hekimler için kullanılan bir terimdir, ancak bu terim Budizm'in İran'da kaybolmasının ardından İran, Orta Asya, Hindistan ve Kırm'da sadece Türkçe ve Moğolca belgeler yazan görevliler için kullanılmıştır. Araştırmacılar arasında bakşı teriminin kökenine dair farklı görüşler vardır. Barthold ve Blochet gibi bazı araştırmacılar, terimin Sanskritçe *bikṣu* kelimesinden türetildiğine inanmakta ve Jackson da dahil diğer bazı araştırmacılar, temel olarak Çince'deki *po-şih* teriminden geldiğine inanmaktadır. Bk. Peter Jackson, "Bakşı", *Encyclopaedia Iranica*, III, (1985), s. 353; Bertold Spüler, "Bakshsi", *Encyclopedia of Islam*, II, (1986), s. 935. İlhanlıların ilk yıllarında Budist rahipler için ortak terimin Cüveyni'nin *Tarih-i Cihangüşa'sında* da kullanılan "yolun adamı" anlamına gelen Çince bir kelime olan *Too Yen* olduğunu söylemek gerekir (s. 152-153), ancak *Câmiü't-Tevârih* (örneğin bk. C 2, s. 883, 930) ve Alaüddeve Simnani'nin *Çihil Meclis* gibi daha sonraki çalışmalarda yavaş yavaş *bakşı* terimi ile değiştirilmiştir. Simnani, "Hintli bilginler ve Şakmâni Yolu arayıcıları" adı altında Budist rahiplere atfı yapar ve oldukça polemik bir tarzda İslam'ın meşruiyetini kanıtlamak için onların doktrinlerini eleştirir (s. 267). Örneğin *Urve* adlı eserinin dördüncü bölümünde Budizm'e ilişkin eleştiriler vardır. Simnani, bu Budist rahiplerin tenasüh, ruh göçü gibi fikirlerini reddetmiştir. Bk. Alaüddeve Simnani, *El-Urve Ehlül-Halvet ve Celvet*, ed. Necib Mayel Herevi, Tahran 1362, s. 267, 271. Ayrıca Simnani'nin tenasüh eleştirilerindeki ilginç noktalardan biri, onu nesnel evrende gerçekliği olmayan öznel bir deneyim olarak görmesidir. *Bakşı* terimi hakkında daha fazla bilgi için bk. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Element im Neupersischen*, II, Wiesbaden 1965, s. 271-277; Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 663-662. Ayrıca Simnani'nin Budist doktrinleri üzerine yaptığı eleştiriler için bk. Abdülhüseyin Zerrinkub, *Donbale-i Cüstücu Der Tasavvuf-ı İran*, Tahran 1376, s. 168-172.

66 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1179.

67 Alessandro Bausani, *Religion under the Mongols*, s. 540; Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 149-150; Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, s. 112.

Keşmir Budizmi⁶⁸ İlhanlı sarayında mutlak bir üstünlük kazanmış, neticede din ve siyaset alanında Müslümanlar için zorlu bir durum ortaya çıkmıştır. Aslında Argün'ün, Müslümanları sarayına alma niyeti yoktu ve Müslümanlara duyduğu açık nefret ile baba ve büyükbabasının uygulamalarından vazgeçerek Cüveyni Hanedanı'nı başka ülkeler ile haberleşmeyle suçlamış ve Şemseddin Cüveyni ve dört oğlunu öldürtmüştür.⁶⁹ Aynı zamanda Argün, yönetim şeklini Darma'dan almış⁷⁰ ve görev süresi boyunca Tibet bakışlarının tavsiyelerine uymuştur.⁷¹ Ayrıca vezirlerinden iki kişi hariç geri kalanını onlar arasından seçtiği söylenir.⁷² Bunun yanında İlhanlı sarayında Hristiyanlar da himaye edilmiştir. Öyle ki Argün'ün saltanatı boyunca haç nakışlı ve "Baba, Oğul, Kutsal Ruh" yazılı sikkeler basılmaya devam edilmiştir.⁷³ Gürcistan'ın Hristiyan yöneticisi Dimitri de Ermenistan'ı yönetmek için fırsat bulmuştur.⁷⁴

Argün zamanında siyaset alanını tamamen değiştiren olay Sa'dü'd-devle Ebheri önderliğinde Yahudilerin güçlenmesiydi.⁷⁵ Sa'dü'd-devle'nin vezirliğe atanması otuz yıllık Cüveyni Hanedanı'nın yıpranmasına ve Argün ile yüksek bir statü kazanan Yahudilerin İlhanlı sarayında bir süreliğine nüfuz kazanmasına neden olmuştur. Böylece önemli devlet işlerini o sırada mezhep çatışması ile uğraşan ve birbirlerine komplo kurmakla meşgul olan Müslümanların elinden almışlardır.⁷⁶ Böylece Fahrü'd-devle Bağdat valiliğine, Müntecabü'd-devle'nin oğlu Şemsü'd-devle Fars valiliğine, Sa'dü'd-devle'nin diğer kardeşi Eminü'd-devle Diyarbakır valiliğine ve Sa'dü'd-devle'nin kuzeni Muhazzebü'd-devle Ebu Mansur Tebriz aristokrasisinin (divan-ı eşraf) başına getirilmiştir.⁷⁷ Hemen hemen aynı dönemlerde Sa'dü'd-devle tarafından cesaretlendirilen Argün, yönetici tabakaya has olan Budizm'i Müslümanlar arasında zorla yaymaya, Kabe'yi "putlar mabedi"ne çevirmeye ve İslami rejimi ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Ancak Hindistan'dan gelen bir bakışı tarafından verilen ilaç sonucunda Argün'ün ölmesi ve Müslümanların Sa'dü'd-devle'ye suikasti arzulan meseleyi önlemiştir.⁷⁸ Bu durum Argün zamanında İslam'ın siyasi

68 Simnani'nin açıklamaları, Uygur Budistlerinin İlhanlı sarayında hala yüksek rütbelere ve pozisyonlara sahip olduklarını göstermektedir.

69 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1179.

70 Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 140-141.

71 Evradü'l-Ahbab'daki "Riyazet-keşan-ı Tibet" terimi için bk. Yahya İbn Ahmed Baharzi, *Evradi'l-Ahbab ve Fususü'l-Adab*, II, ed. Iraj Afşar, Tahran 1358, s. 298.

72 Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 150.

73 Kamer Aryan, *Çehre-i Mesih der Edebiyat-ı Farsi*, Tahran 1378, s. 86; Abbas Sarafrazi, *Gerayeşha-yı Siyasi*, s. 55.

74 Sir Henry Howorth, *History of the Mongols*, III, London 1888, s. 313.

75 Sa'dü'd-devle için bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1164-1166; Nasirüddin Münşi-i Kirmani, *Nesaimü'l-Esmar men Letaemü'l-Ahbar*, ed. Mir Celaledin Hüseyini-yi Urmevi (Muhaddis), Tahran 1337, s. 108.

76 Alaü'd-devle Simnani, *El-urve Ehli'l-Halvet ve Celvet*, ed. Necib Mayel Herevi, Tahran 1362, s. 261; Wilhelm Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Luzac Publication, London 1986, s. 481; Necib Mayel Herevi, "Pir-i Biyabanaki ve Medheb-i Takrib", *Saye be Saye*, Tahran 1378, s. 231-232, 237-238; Leonard Lewisohn, *Beyond Faith and Infidelity*, s. 96; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, s. 422-423.

77 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1175; Gıyaseddin Handemir, *Tarih Habibü's-Siyer*, III, Tahran 1333, s. 131; Gıyaseddin Handemir, *Desturü'l-Vüzera*, ed. Sayid Nefisi, Tahran 1317, s. 296-300.

78 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1179-1184; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 203; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, s. 427.

etkisini kaybettiğini ve Budizm ile Yahudiliğin en etkin siyasi güç olduklarını göstermektedir.⁷⁹ Argün'den sonra kardeşi Geyhatü onun yerine tahta geçmiştir. Geyhatü zamanında Budizm, İlhanlı sarayında resmi din olmaya devam etmiştir. Budistler, özellikle de Tibet Tantra Budistleri İlhanlılarda çok büyük bir nüfuza sahip olmuşlardır. Bu iddianın nedeni, Reşidüddin'e göre bakışlar tarafından kendisine verilen ve hatta kendi dönemine ait bir madeni paraya kazanmış olan "İrencin Dorce"⁸⁰ şeklindeki Moğol-Tibet unvanıdır.⁸¹

Görünüşe göre Geyhatü bu unvanı Tantra Budizmine geçtiği taç giyme töreninde almıştır.⁸² Elverskog bu törenin Dri-gung-pa ve Phag-mo-gru-pa rahiplerinin gözetiminde düzenlendiğini söyler.⁸³ İlhanlıların Darmaya bağlılıklarına ve Tantra Budizmi'nin resmi din olmasına rağmen İranlı Müslüman bürokratlar İlhanlıların yanında tekrar bir yer bulmuşlardır. Sadr-ı Cihan olarak bilinen Sadreddin Ahmed Halidi Zencani gibi bazıları vezir olarak atanmış ve her geçen gün İlhanlı sarayındaki güçlerini artırmışlardır.⁸⁴ Ancak İlhanlıların haddinden fazla savurganlığı ve sefahati, ayrıca Sadr-ı Cihan'ın devlet hazinesindeki, özellikle mali ve siyasi politikadaki israf ve verimsizliği, *çav* denilen kağıt paraların teşviki insanlar arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Bu da Moğolların siyasi nüfuzlu rical ve emirlerine, Baydü'nün soyundan gelen Hülâgü'ye, Geyhatü'ye isyan etmek ve onu öldürmek için bir bahane olmuştur. Geyhatü'nün ölümünden sonra Müslümanların siyasi güç ve etkileri azalmış, Budistler ve Hristiyanlarinki ise canlanmıştır.⁸⁵

Geyhatü'den sonra Baydü eski kanunları iptal edip *yasayı* canlandırmak ve Moğol ordusunu yeniden güçlendirmek için yeni *yarlıklar* yürürlüğe koyarak tahta oturmuştur. Bu sebeple Baydü dönemi, Müslümanların siyasi gücünün zayıflayıp, Moğol geleneklerinin⁸⁶ canlandığı, cami ve medreseleri yok eden, hatta ezan ve namazı yasaklayıp mescitleri *putlar evine* çevirmeye çalışan Budist bakışların gücünün canlanması gibi olayların çakiştiği bir dönemdir.⁸⁷ Bu dönemde İlhanlıların desteği ve İslam siyasi gücünün zayıflaması sebebiyle Hristiyanlar faaliyet göstermek için uygun bir fırsat bulmuşlardır. İlhanlılar, Müslümanların gücünü azaltmak, saraydaki etkisini zayıflatmak ve Gazan Han'a muhalefet etmek için Hristiyanlara güvenmiş ve itimat etmiştir.

79 Bununla birlikte Argün zamanından kalan Şii "Ali Veliyullah" yazılı sikkeler vardır. Bu sikkelerin basılmış olması Şiilerin Argün zamanında, en azından belirli bir bölgede güce sahip olduklarını ve onların memnuniyetinin İlhanlılar için önemli olduğunu göstermektedir.

80 Bu isim aslen Tibet'e aittir. Tibet dilinde *rin çen rdo rje* şeklinde söylenir ve "değerli elmas" anlamına gelir. Bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, IV, s. 2259.

81 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1189; Stanley Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, VI, London 1881, s. 32; Ronit Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet*, s. 9-10.

82 Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 177; Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 140.

83 Johan Elverskog, *age.*, s. 154.

84 Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, s. 432-435.

85 Takiyüddin Ahmed İbn Ali Makrizi, *Es-Sülükü'l-Marife*, I, ed. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1936, s. 775; Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1197-1202.

86 Spüler, Baydü'nün Moğol geleneklerine bağlı olduğuna inanmaktadır. Bk. Bertold Spüler, "Baydü", *Encyclopaedia Iranica*, III, (1985), s. 777-778.

87 Muhammed İbn Muhammad Kerim Aksarayı, *Musameratü'l-Ahbar ve Musâyeretü'l-Ahyâr*, ed. Osman Turan, Ankara 1943, s. 185-186.

İronik bir şekilde Baydū kendisinin Hristiyan olarak anılmasına yol açacak şekilde boynuna haç takmıştır.⁸⁸ Abaka ve Argün devirlerinde olduğu gibi Baydū'nün hükümdarlığı dönemi de Budizm ve Hıristiyanlığın iktidar olduğu, İslam'ın politik gücünün zayıfladığı bir dönem olmuştur. Bununla birlikte Gazan Han'ın İslam'ı seçmesi ile Budizm geçersiz hale gelmiş ve bu dönemde özellikle İrandaki din ve siyaset alanlarındaki etki alanı ve gücü sınırlanmıştır. Yine de bu iki alanda gölgesini hissettirdiğine dair kanıtlar mevcuttur.

Gazan Han, Baydū'yü savaşta mağlup ettikten sonra tahta çıkmıştır. Baydū'ye karşı kazandığı zaferden önce Budist idi. Reşidüddin'e göre büyük dedesi Abaka'nın isteği doğrultusunda Budist bakışlar tarafından yetiştirilmiştir. Babası Argün onu Horasan valiliğine ve komutanlığına atamıştır. Habuşan şehrinde bir tapınak inşa ettirmiş ve orada Budist bakışlar ile sohbet edip yemek yemiştir. Onun bu dine ve mabede bağlılığı adeta tarif edilemez boyuttaydı.⁸⁹ Bütün bunlarla birlikte Gazan Han, Moğol geleneklerine olan saygısına ve Budist kültürünün[*] koruyucusu olmasına rağmen⁹⁰ siyasi ve iktisadi sebeplerle ve Emir Nevruz gibi bazı İranlı emirlerin tavsiyesi ile İslam'ı seçmiş, adını Mahmud olarak değiştirmiştir.⁹¹ Gazan Han'ın İslam'a geçmesindeki siyasi çıkar ve saiklerinden biri, Baydū'yü mağlup etmek için İranlı Müslümanların desteğine ihtiyaç duymasıydı. Ayrıca hükümdarlığının temelini pekiştirmek için Çin sarayının yardımı yerine, İranlı Müslümanların çoğunluğundan destek alması gerektiğini fark etmişti.⁹² Buna rağmen Reşidüddin, Gazan'ın İslam'ı dinî saikler ve *hidayet-i izedi* (ilahi rehberlik) ile seçtiğini ve samimiyet ve adanmışlığın bir sonucu olduğunu ispatlamak için oldukça fazla çaba sarf etmektedir.⁹³ Ancak Gazan Han'ın siyasi saiklerden daha önemli olan iktisadi saikleri

88 Bertold Spüler, "Baydū", s. 887-888; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, s. 634-635; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 177.

89 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevarih*, II, s. 1253-1254, 1332.

* Bu kısım Farsça metinde *sünnet-i Budâyi*, İngilizce metinde ise *Mongol culture* şeklinde geçmektedir.

90 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevarih*, II, s. 1232-1233, 1348-1349.

91 Emir Nevruz'un Gazan Han'ın İslam'a geçmesindeki rolü için bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevarih*, s. 1255; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 198, 204-205.

92 Rehé Grousset, *L'empire des Steppes*, s. 452-453; Abbas Sarafrazi, *Gerayeşha-yı Siyasi*, s. 59.

93 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevarih*, II, s. 1332-1335. Gazan Han'ın içsel iman konusundaki yetersizliği konusunda bk. Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, s. 113; İbn Teymiye, *El-Fetavâü'l-Kübra*, III, ed. Muhammed ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1408, s. 544-546. İbn Teymiye, fetvalarında İlhanlı sarayındaki Nasrüdün Tusi, Reşidüddin Fazlullah gibi Şii ve Yahudi vezirleri kötülemektedir. Bk. İbn Teymiye, *El-Fetavâü'l-Kübra*, s. 544-546. O, İlhanlıların strateji ve politikalarını Yahudiliğin felsefesinin (tefelsüfün) ve rafiziliğin birleşmesinin bir sonucu olarak görür. İbn Teymiye'nin Mısır ve Suriye Müslümanlarını Gazan Han'a karşı savaşmaları hakkındaki tahrikleri için bk. İbn Kesir, *El-Bidayet*, Beyrut 1966, c. 14, ss. 7-8, 24-26; İbn Hâker, *Fevâtü'l-Vefayât*, I, Mısır 1951, s. 73; Abbas Zeryab, "İbn-i Teymiyye", *Dayerat Al-Mâarif-i Bozorg-ı İslami*, III, ed. Kazım Musavi-i Bojnourdi, Tahran 1369, s. 173; Denise Aigle, "The Mongol Invasions of Bilâd al-shâm by Ghâzân Khân and Ibn Taymiyah's Three 'Anti-Mongols Fatwas'", *Mamluk Studies Review*, XI/2, (2007), s. 89-120. İbn Teymiye'nin Gazan Han'ın dini politikalarını eleştirileri ve Gazan Han'ın İslam'ı seçmesi hakkındaki şüpheleri için bk. Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 143; Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 674. İbn Teymiye'nin fetvalarında dikkat çeken noktalardan biri de Ehl-i Sünnet'in Reşidüddin'i Müslüman olarak kolayca kabul etmediğini söylemesidir. Suka'i'nin Reşidüddin'in katli ile ilgili keskin ve alaycı yorumları (Bu adam, Tanrı'nın sözünü değiştiren Yahudilerin reisdidir) bunu kanıtlamaktadır. Bk. Fazlullah İbn Ebu El-Fahr Suka'i, *Tali Kitab Fevayâtü'l-A'yan*, ed. Jackuline Sublette, Şam 1974, s. 174.

yüzünden onun Budizm'e ve hatta Hristiyanlığa karşı düşmanlığının bile finansal ve ekonomik çıkarlar ile ilgili olduğunu biliyoruz.

İlhanlı Devleti, Hicri 7./Miladi 13. asrın sonlarında Moğol istilasının yıkıcı etkilerinden, mali politikalarından ve Geyhatü gibi bazı fatihlerin sefahatinden kaynaklanan ciddi bir ekonomik kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Gazan Han bu ekonomik krizden kurtulmak için Müslüman İran aristokratları ve din adamlarıyla uzlaşmak zorunda kalmış ve bir vergi reformu yapmak için Budizm'i bırakıp İslam'ı seçmiştir.⁹⁴ Bu açıklamalara göre İlhanlı sarayında Budizm'in resmîyetten düşmesi siyasi neden ve gerekliliklere dayandırılmasına rağmen görünüşte ekonomik gereksinimlerin etkili olduğu ve aslında ekonominin bu dinin üzerindeki etkisini yansıttığı söylenebilir.

Gazan Han, 1395'te Şeyh Sadreddin İbrahim Hamuye⁹⁵ aracılığıyla Budizm'i terk etmiş, İslam'a geçmiş ve Hanefî mezhebini⁹⁶ seçmiştir. Budist bakışlar onu bu kararından vazgeçirmek için çok çaba sarf etmişler, ancak başarılı olamamışlardır.⁹⁷ Ardından "putların tamamının kırılması, mabet, ateşgede ve İslam şehirlerinde bulunması şer'î yasak olan tapınakların yıkılması ve putperest bakışların["*] İslam'a döndürülmesi" emrini vermiştir. Ayrıca Gazan Han, Budist bakışlara isteyenlerin Hind, Keşmir, Tibet ve kendi topraklarına gidebileceklerini, kalanların da ikiyüzlülük (münafıklık) yapmalarına gerek kalmadan kendi inançlarını yaşayabileceklerini söylemiştir.⁹⁸ Diğer yandan Budist mabetlerinin yıkılması, Budistlerin takip ve taciz edilmesi öyle bir seviyeye varmıştır ki Gazan Han, üzerinde babası Argün'ün suretinin nakşedildiği mabedin yıkılmasını bile emretmiştir.⁹⁹ Böylece Darma'nın İlhanlı siyaseti üzerindeki hâkimiyeti sonlanmış ve İslam, Cengiz Han'ın yıkıcı saldırılarından ve İlhanlı Devleti'nin kurulmasından önce sahip olduğu siyasi pozisyona yeniden kavuşmuştur. Bu andan itibaren İslam'ın şeriat ve hükümleri İlhanlı sarayında hâkim olmuştur.

94 I. P. Petrushevsky, "Rashid al-din's Conceptions of the State", *Central Asiatic Journal*, 14, (1970), s. 148-149; Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 141.

95 Aslında Gazan Han sadece İslam'ı seçmekle kalmamış, tasavvufu da benimsemiştir. Melville'e göre bu dönüşüm Moğollar arasında Şamanizm ile tasavvuf arasındaki fikir ve eylem benzerliğinden dolayı Ortodoks İslam'dan ziyade tasavvufa karşı bir eğilim olduğunu göstermektedir. Bk. Charles Melville, "Padishah-i Islam: the Conversion of Sultan Mahmud Ghâzân Khan", *Pembroke I: Persian and Islamic Studies in Honour of P.W. Avery*, ed. C. Melville, Cambridge 1990, s. 168. Gazan Han'ın tasavvufa olan eğilimi için bk. Gyaseddin Handemir, *Tarih Habibü's-Siyer*, III, s. 188-189; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 316-321; Leonard Lewisohn, *Beyond Faith and Infidelity*, s. 71, 101.

96 Gazan Han, Şiiliğe karşı da büyük bir eğilim göstermiş ve bu desteği, halefi Olcaytu'nun Şiiliği seçmesinde etkili olmuştur. Bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s.1358-1359; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 234; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, II, s. 479, 600. On İki İmam adlarına basılan sikkeler için bk. Torabi Tabataba'i, *Resmiü'l-Hatt-ı Uyguri*, s. 456.

97 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1255, 1356.

** Burada putperest bakışlar ile ne kastedildiği anlaşılmamıştır.

98 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1255, 1356.

99 Rehé Grousset, *L'empire des Steppes*, s. 454. Gazan Han'ın Budistler ve diğer dini azınlıklara getirdiği kısıtlamalar hakkında bilgi için bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1258-1259; Sir Henry Howorth, *History of the Mongols*, s. 396; Alessandro Bausani, *Religion under the Mongols*, s. 542; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhanids", *The Cambridge History of Iran*, V, Ed. by J. A. Boyle, New York 1968, s. 380.

Bununla birlikte Gazan Han'ın İslam'a geçmesinin ve Budizm'in resmîyetten düşmesinin sonuçları bununla sınırlı kalmamıştır. Gazan Han'ın İslam'ı seçmesinden önce İlhanlı sarayı Çin ve Moğol Hakanlarına tabiydi. Çin sarayı ile beraberlik ve hatta ona bağlılık için kendi başına önemli bir faktör olan Budizm'in resmîyetten düşmesi, İlhanlıların siyasi bağımsızlıklarını kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Gazan Han, Budizm'den dönerek Çin sarayı ile doğrudan ilişkilerini kesmiş ve kendi açısından önemli ve değerli olan bağımsızlığını Çin sarayının muhalefet ve baskılarından korkmadan ortaya koymuştur. Gazan Han'ın İslam'a geçmesi haberinin, Teküder'in bu dine geçmesi gibi, Çin Kağanı¹⁰⁰ tarafından onaylanmadığı açıktır.¹⁰¹ Lambton'a göre İlhanlı Devleti artık başka devletlerden onay veya desteğe ihtiyaç duymayan bir İran Hanedanlığı'na dönüşmüştür.¹⁰² Gazan Han'ın Mısır Memlûkleri ile amansız husumeti *Arap İslamı*'na karşı *İran İslamı* olarak da kabul edilmiştir.¹⁰³

Şunu belirtmek gerekir ki Budizm, İlhanlı sarayından sessiz sedasız çekilmemiştir. Gerçekte Budistlerin tamamı İslam'a geçmemiş ve onların hepsi de İran'ı terk etmemiştir,¹⁰⁴ hatta Gazan Han'ın kardeşi ve halefi Olcaytu zamanında saraydaki varlığı devam etmiştir. Bu Budistler, Olcaytu'nun İslam'ın faklı mezheplerini seçme veya reddetme konusundaki kafa karışıklığının ortasında onu tekrar Budizm'e döndürmeye çalışmışlardır. Spüler'e göre, bu, İranda Budizm'in varlığından söz edilen son zamandı.¹⁰⁵ Bunun yanında Gazan Han'ın İslam'a geçmesi, Olcaytu'nun da Şiiliği seçmesine rağmen İlhanlı sarayında Budistlerin varlığının devam ettiği iddiasını doğrulayan kanıtlar da vardır. Bu iddiayı desteklemek için saraydaki Tibetli, Keşmirli ve Çinli öğretmenlerin varlığına dikkat çekilebilir. Ayrıca Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*'te Kamalaşrai¹⁰⁶ adlı bir bakşı ve Litaci ve Kamsun¹⁰⁷ adlı iki Çinlinin hemmüellifliğinde Hind, Sind ve Keşmir ile ilgili bir bölüm yazmıştır.¹⁰⁸ Bunlara ek olarak *Câmiü't-Tevârih*'teki *Kancur* veya *Bkağyur* (Buda'ya atfedilen sözler) anlamına gelen *Kasurdi* referansı Tibet Budizmi'ne ait bu metinlerdeki en eski referanslardan biridir. *Câmiü't-Tevârih* 1310'da yazıldığı ve neredeyse ilk *Narthatang Kancuru*'nun derlenmesi ile çakıştığı için içindeki referans çok önemlidir. Bu, İslami kuralların

100 Aynı zamanda Gazan Han dönemine dayanan sikkelerden de bu sonuç çıkarılır, çünkü bu sikkelerin üzerinde Çin İmparatorunun ismi veya Çin yazısı yoktur. Ayrıca Tebriz'deki İmparatorun Çinli temsilcisi kalıcı olarak Han Balık'a dönmüştür. Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, C 2, s. 465; Abbas Sarafrazi, *Gerayeşha-yi Siyasi*, s. 59.

101 Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 155; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 218-219.

102 Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, Suny Press, London 1988, s. 250.

103 Leonard Lewisohn, *Beyond Faith and Infidelity*, s. 97.

104 Reşidüddin'e göre bazıları kendi dinlerini gizlice yaşamıştır. Bk. Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, II, s. 1357.

105 Bertold Spüler, *Die Mongolen in Iran*, s. 159. Ayrıca bk. Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 222-223; Şirin Bayani, *Din ü Devlet der İran-ı 'ahd-i Moğol*, s. 487; Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, s. 108.

106 Bu ikisinin Budizm hakkında verdikleri sunumun analizi için bk. Karl Yahn, *Kamalashraî – Rashaid Al-Din's Life And Teaching of Buddha*, s. 81-128.

107 Reşidüddin, Çin kültürü ile ilgilenmiş ve hatta bir Çin tıp kitabını *Tansukname* adıyla Farsça'ya çevirmiştir. Bk. Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 159. Mücteba Minovi *Tansukname*'nin tıpkıbasımını yayımlamıştır. Çin kültürü ve Reşidüddin için bk. Karl Yahn, "Rashid Al-Din And Chinese Culture", *Central Asiatic Journal*, XIV/1-3, (1970), s. 134-147.

108 Johan Elverskog, *age.*, s. 149; Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, s. 115; Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 671.

hüküm sürdüğü dönemde İlhanlı sarayındaki Tibet Budistlerinin varlığını ve İlhanlı sarayı ile Tibet Budizmi arasındaki derin bağı gösterir.¹⁰⁹

Budizm, Gazan Han'ın İslam'a geçmesi ve Olcaytu'nun Şiiliği seçmesinden sonra¹¹⁰ İlhanlı sarayından ve İran toplumundan çekilmiş ve sadece iki bilim ve sanat alanında, İranlı yazar ve sanatçıların eserlerinde hayatta kalmıştır.¹¹¹ Bu ise araştırılması gereken başka bir konudur.

Sonuç

Yukarıdaki tartışmanın gösterdiği gibi, İslam'ın İran'a gelmesinden önce İran'ın doğu bölgelerinde etkili olan Budizm, İslam'ın ortaya çıkması ve yayılmasıyla iki asır sonra, özellikle İranda Moğol istilasından sonra İlhanlı sarayında yeniden canlanana kadar ortadan kalkmıştır. Ancak Moğollarla birlikte İran'a giren Budizm, İslam öncesi dönemden farklı olarak, bu bölgede farklı bir zaman dilimi, yer ve statüye ulaşmıştır. Makalede bahsedildiği gibi, çeşitli sebepler ve süreçler Uygur, Çin, Tangut ve Tibet Budizmi gibi İlhanlı Budizmi'ni de şekillendirmiştir. Bu nedenle Elverskog'un belirttiği gibi, Moğollar arasındaki Budizm hiçbir zaman belirli bir etnik kökene, milliyete veya düşünce okuluna bağlı olmamış ve İlhanlı sarayı, ilk kez çeşitli kültürel çevre ve dini ilişkilerden Budistler toplayabilmiştir.¹¹²

Bu nedenle teoride, Tibet Lamaları daha önce görülmemiş bir şekilde, bu zengin dini çeşitlilik içinde Zen Okulu'nun Çinli üstatları veya Amitabha Uygurlarının takipçileri ile görüşebilirdi. Bununla birlikte bu okulların etki ve yaygınlığı Moğollar arasında ve İlhanlı sarayında aynı değildi ve bu durumda genellikle Keşmir-Tibet Budistleri zafer kazanmışlardır. Dinlerini yavaş yavaş, İlhanlıların gözünde Moğolların atalar dini olan Şamanizm'den üstün olarak sunmayı başaran bu Budistler, Şamanizm'i geçersiz kılmış, İlhanlı sarayının tüm dini siyasal yönlerine hükmetmiş ve kendi inançlarını İlhanlıların resmi dini olarak ilan etmişlerdir. Argün zamanında güçlerinin zirvesine ulaşmışlardır. Bakışlara büyük bir bağlılıkla inanan bu İlhanlı sultanı, Buda'nın Darma'sının devlet yönetimi ilkelerini benimsemiş ve hükümdarlığı boyunca Tibet ve Keşmir bakışlarının tavsiyelerine dayanmıştır. Kısa süren Baydü dönemi dışında Argünden

109 Ronit Yoeli-Tlalim, *Islam and Tibet*, s. 10.

110 Alaüddeve Simnani, *Çihil Meclis*, ed. Necib Mayel Herevi, Tahran 1366, s. 261-262; Ebu'l-Kasım Kaşani, *Tarih-i Olcaytu*, ed. Mahin Hambli, Tahran 1348, s. 198, 228, 258; Vassafü'l-Hazra, *Tecciyatü'l-Emsar ve Tecciyatü'l-Aşar*, III, s. 471; Gıyaseddin Handemir, *Tarih Habibü's-Siyer*, s. 171-173; Menuçehr Mortazavi, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, s. 220-223.

111 İlhanlı yazar ve sanatçıların eserlerindeki Budizm yansımaları için bk. Sheila R. Canby, "Depictions of Buddha Sakyamuni in the Jami' al-Tavarikh and the Majma' al-Tavarikh", *Muqarnas*, X, (1993), s. 299-310; Sheila Blair, "The Religious Art of the Ilkhanids", *The Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff – Stefano Carboni, Metropolitan Museum of Art, New Haven 2002, s. 117; Robert Hillenbrand, "The Arts of the Book in Ilkhanid Iran", *The Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, Metropolitan Museum of Art, New Haven 2002, s. 143-165; Christian J. Gruber, "The Timurid 'book of Ascension' (Mi'rajname)", *A Study of Text and Image in a Pan-Asian Context*, Patrimonio Ediciones in collaboration with the Bibliothèque nationale de France Publication, Rome 2008, s. 313-326; Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, s. 14, 162, 174; Mostafa Vaziri, *Buddhism in Iran*, s. 111; Roxann Prazniak, *Ilkhanid Buddhism*, s. 670-672.

112 Johan Elverskog, *age.*, s. 162.

sonra Budizm, İlhanlı Devleti'nin resmi dini olmaya devam etmiştir. Tibet ve Tantra Budistleri İlhanlılar üzerinde büyük etkilere sahip olmuşlardır. Budizm, Darma'nın o dönemde İran'ın siyasetine olan mutlak hâkimiyeti, Gazan Han'ın İslam'ı kabul etmesiyle sona ermiş ve Cengiz'in istilası ve İlhanlı Devleti'nin kurulmasından önceki konumuna gerilemiştir. Budizm, Çin sarayı ile birlik kurulmasında ve hatta bağımsızlık kazanmada doğal olarak önemli bir faktör olduğu için Gazan Han'ın İslam'ı seçmesi İlhanlılar üzerindeki Çin İmparatorluğu ve Moğol tahakkümünü sona erdirmiştir. Böylelikle Budizm, Gazan Han ve halefinin İslam'ı seçmesinden sonra İran'da sonsuza dek ortadan kalkmış ve yalnızca İranlı sanatçıların eserlerinde ve İranlı yazarların yazılarında temsil edilen bilim ve sanat formunda yaşamaya devam etmiştir.

KAYNAKÇA**(Arapça ve Farsça)**

- Abdülcabbar El-Mu'tezili, *Firak ve Tabakatü'l-Mu'tezile*, ed. Ali Sami el-Naşar – Esameddin Muhammed Ali, Mısır 1972.
- Adli, Muhammad Rıza, "Ayin-i Buda der İnan", *Danışname-i Zeban ve Adab-ı Farsi der Şebhe Karre*, ed. Muhammad Rıza Nasiri, Tahran 1395.
- Aksarayı, Muhammed İbn Muhammad Kerim, *Musameratü'l-Ahbar ve Musâyeretu'l-Ahyâr*, ed. Osman Turan, Ankara 1943.
- Alaüddeve Simnani, *Çihil Meclis*, ed. Necib Mayel Herevi, Tahran 1366.
- _____, *El-'urve Ehlü'l-Halvet ve Celvet*, ed. Necib Mayel Herevi, Tahran 1362.
- Aryan, Kamer, *Çehre-i Mesih der Edebiyat-ı Farsi*, Tahran 1378.
- Baharzi, Yahya İbn Ahmed, *Evradü'l-Ahbab ve Fususü'l-Adab*, ed. Iraj Afşar, Tahran 1358.
- Batiti, Hüeyin-i İbn-i Ali, *Ahvâlül' – Mülûk el-Tatar el-Moğol*, ed. Resul Caferyan, Kum 1394.
- Bayani, Şirin, *Din ü Devlet der İnan-ı 'ahd-i Moğol*, 2, Tahran 1375, 1381.
- Biruni, Ebu Rayhan, *Tahkik ma li'l-Hind*, Beyrut 1499.
- Cüveyni, Alaeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, ed. Muhammed Kazvini, Tahran 1387.
- Hamza İsfahani, *Tarih Sani Mülükü'l-Arz ve'l-Enbiya*, Beyrut 1961.
- Handemir, Gıyaseddin, *Tarih Habibü's-Siyer*, Tahran 1333.
- _____, *Desturü'l-Vüzera*, ed. Sayid Nefisi, Tahran 1317.
- Hasani, Abdülhay, *Nüzhetü'l-Havâtir ve Behcetü'l Mesame ve El-Nevazer*, Haydarabad 1350.
- İbadi, Mehdi, "Te'emmüli Darbare-i Tesamüh-i Madhabi-i Moğolan Der İnan", *Tarih ve Temeaddün-i Mellal-i İslami*, VIII, 1387.
- İbn Batuta, *Er-Rehla*, Mısır 1346.
- İbn Hâker, *Fevâtü'l-Vefayât*, Mısır 1951.
- İbn Kesir, *El-Bidayet*, Beyrut 1966.
- İbn Teymiye, *El-Fetavaül-Kübra*, ed. Muhammed ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1408.
- Kaşani, Ebu'l-Kasım, *Tarih-i Olcaytu*, ed. Mahin Hambli, Tahran 1348.
- Makrizi, Takiyüddin Ahmed İbn Ali, *Es-Sülükü'l-Marife*, ed. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1936.
- Mayel Herevi, Necib, "Pir-i Biyabanaki ve Medheb-i Takrib", *Saye be Saye*, Tahran 1378.
- Minhac Sirac Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, ed. Abdülhay Habibi, Kabul 1343.
- Mortazavi, Menuçehr, *Mesail-i Asr-ı İlhanan*, Tahran 1370.
- Musavi, Mustafa, "İlkhanian", *Dayeratü'l-Maarif-i Bozorg-ı İslami*, ed. Kazem Musavi Bocnurdi, Tahran 1380.
- Nasirüddin Münşi-i Kirmani, *Nesaimü'l-Esmar men Letaemü'l-Ahbar*, ed. Mir Celaeddin Hüseyini-yi Urmevi (Muhaddis), Tahran 1337.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani, *Câmiü't-Tevârih*, ed. Muhammed Rövsen – Mustafa Musavi, Tahran 1373, 1384.
- _____, *Tarih-i Mübarek-i Gazani*, ed. Karl Yahn, Hertford 1940.
- Sa'di-i Şirazi, Muslihiddin, *Külliyat-ı Sadi*, ed. Muhammed Ali Furugi, Tahran 1386.
- Sarafrazi, Abbas, "Gerayeşha-yı Siyasi, Mezhebi-yi İlhanan Ber Esas-ı Maskukât İlhani 651-756", *Pazuheşhâ-yı Tarihi*, V, (1389).
- Suka'i, Fazlullah İbn Ebu El-Fahr, *Tali Ketab Fevayâtü'l-A'yan*, ed. Jackuline Sublette, Şam 1974.

- Şehristani, Muhammed İbn Abdülkerim, *El-Milel Ve'n-Nihal*, ed. Emir Ali Mahna – Ali Hasan Fa'ur, Beyrut 1414.
- Torabi Tabataba'i, Seyyid Cemaleddin, "Resmü'l-Hatt-ı Uyğuri ve seyri der Sikke Şinasi", *Nasgeyiye-i Müze-i Azerbeycan*, VI, (1351).
- Varcavand, Perviz, *Kavuş-ı Rasad Hane-i Meraga*, Tahran 1366.
- Vassafü'l-Hazra, Fazlullah İbn Abdullah-ı Şirazi, *Tecziyatü'l-Emsar ve Tecziyatü'l-A'sar*, ed. Muhammed Mehdi İsfahani, Bombay 1362.
- Yusuf El-Hadi, *A'idat Kitabatü't-Tarih*, Tahran 1433.
- Zerrinkub, Abdülhüseyin, *Donbale-i Cüstücu Der Tasavvuf-ı İran*, Tahran 1376.
- Zeryab, Abbas, "İbn-i Teymiyye", *Dayerat Al-Ma'arif-i Bozorg-ı İslami*, ed. Kazım Musavi-i Bojnourdi, Tahran 1369.
- (İngilizce, Almanca ve Fransızca)**
- Aigle, Denise, "The Mongol Invasions of Bilâd al-shâm by Ghâzân Khân and Ibn Taymiyah's Three 'Anti-Mongols Fatwas'", *Mamluk Studies Review*, XI (2), (2007), s. 89-120.
- Allsen, Tomas T., "The Yuan Dynasty and the Uighur of Turfan in the 13th century", *China Among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbors*, ed. Morris Rossabi, University of California Press, Berkeley 1983.
- Azad, Arezou, "Three Rock-cut Cave Sites in Iran and Their Ilkhanid Buddhist Aspects Reconsideration", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 209-231.
- Ball, Warwick, "Two Aspects of Iranian Buddhism", *Bulletin of the Asian Institute of Pahlavi University*, I, (1976), s. 103-163.
- _____, "The Imamzadeh ma'sum at Vardjovi. A Rock-cut Ilkhanid complex near Maraghe", *Archäologische Mittelungen aus Iran*, XII, (1979), s. 329-340.
- Barthold, Wilhelm, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Luzac Publication, London 1986.
- Bausani, A., "Religion under the Mongols", *The Cambridge History of Iran*, ed. J. A. Boyle, New York 1968, s. 538-549.
- _____, *The Persians: from the Earliest Days to the Twentieth Century*, Translated from Italian by J. Donne, London 1971.
- Bira, Sh., "Qubilai Qa'an and Phags-Pa Bla-Ma", *The Mongol Empire and Its Legacy*, ed. Reuven Amitai and David O. Morgan, Leiden 2000, s. 240-249.
- Blair, Sheila, "The Religious Art of the Ilkhanids", *The Legacy of Genghis Khan*, ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, Metropolitan Museum of Art, New Haven 2002, s. 104-133.
- Boyle, J. A., "Dynastic and Political History of the II-kans", *The Cambridge History of Iran*, Ed. by J. A. Boyle, New York 1968, s. 303-421.
- Broce, Michael. C., "Uyghur Technologist of Writing and Literacy in Mongol China", *T'oung pao*, XCI, (2005), s. 396-435.
- Buell, D. Poul, "Tibetans, Mongols and the Fusion of Eurasian Cultures", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 189-209.
- Canby, Sheila R., "Depictions of Buddha Sakyamuni in the Jami' al-Tavarikh and the Majma' al-Tavarikh", *Muqarnas*, X, (1993), s. 299-310.

- Crone, Patricia, "Buddhism as Ancient Iranian Paganism", *Late Antiquity: Eastern Perspective*, ed. Teresa Bernheimer and Adam Silverstein, London 2012, s. 212-232
- Daftari, Farhad, *The Ismailis: their History and Doctrines*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Element im Neupersischen*, Wiesbaden 1965.
- Elverskog, Yohan, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2010.
- _____, *Uygur Buddhist Literature*, Brepols Publishers, Turnhout 1997.
- Emmerik, R. E., "Buddhism (In Pre-Islamic Times)", *Encyclopaedia Iranica*, 41, ed. Ehsan Yarshater, London and New York 1990, s. 492-496.
- Foltz, Richard, *Religions of the Silk Road*, St. Martin's Press, London 1999.
- _____, *Spirituality in the land of the Noble*, Oneworld Publications, London 2004.
- Franke, Otto, *Geschichte des Chinesischen Reiches. Eine Darstellung Seiner Entstehung, Seines Wesens und Seiner Entwicklung bis zur Neuesten Zeit*, De Gruyter Publication, Berlin 1948.
- Grousset, Rehé, *L'empire des steppes: Attila, Gengis-khan, Tamerlan*, Payot Publication, Paris 1969.
- Gruber, Christian J, *The Timurid 'book of Ascension', (Mi'rajname): A Study of Text and Image in a Pan-Asian Context*, Patrimonio Ediciones in collaboration with the Bibliothèque nationale de France Publication, Valencia 2008.
- Hillenbrand, Robert, "The Arts of the Book in Ilkhanid Iran", *The legacy of Genghis khan*, ed. Linda Komaroff and Stefano Carboni, New Haven 2002, s. 134-167.
- Howorth, Sir Henry, *History of the Mongols*, London 1888.
- Hsüan-tsang, *Si-Yo-Ki: Buddhist Records of the Western World*, trans. Samuel Beal, London 1884.
- Hüttel, Hans-Georg, "Der Palast des Ögedei-khan-Die Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts im Palastbezirk von karakorum", *Dschingis khan und Seine Erben*, Hirmer Verlag Publication, Munich 2005, s. 140-146.
- Jackson, Peter, "Bakši", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III, Fasc. V, ed. Ehsan Yarshater, (London and New York 1985), s. 535-536.
- Klimkeit, Hans-Joachim, *Die Seidenstraße, Handelsweg und kulturbrücke Zwischen Morgen-und Abendland*, DuMont Buchverlag, Köln 1988.
- Lambton, Ann. K. S., *Continuity and Change in Medieval Persia*, Suny Press, London 1988.
- Lane Poole, Stanley, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1881.
- Lewisohn, Leonard, *Beyond Faith and Infidelity: The Sufi Poetry and Teachings of Mahmud Shabestari*, Richmond 1995.
- Melville, Charles, "Padishah-i Islam: the Conversion of Sultan Mahmud Ghâzân Khan", *Pembroke I: Persian and Islamic Studies in Honour of P. W. Avery*, ed. Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 159-177.
- Petrushevsky, I. P, "Rashid al-din's Conceptions of the State", *Central Asiatic Journal*, XIV, (1970), s. 148-162.
- Prazniak, Roxann, "Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History", *Comparative Studies in Society and History*, LII/3, (2014), s. 650-680.
- Röhrborn, Klaus, "Die Islamische weltgeschichte des Rasiduddin als Quelle für den Zentralasiatischen Buddhismus?", *Journal of Turkish Studies*, XIII, (1989), s. 129-133.
- Sagaster, Klaus, "The History of Buddhism Among the Mongol", *The Spread of Buddhism*, ed. Denis Sinor and Nikola Di Cosmo, Brill Publication, Leiden – Boston 2007, s. 379-432.

- Scarcia, Gianroberto, "The "Vihar" of Qongor-Olong-Preliminary Reports", *East and West*, XXV/3-4, (1975), s. 99-104.
- Schopen, Gregory, "Hinayana Texts in a 14th Century Persian Chronicle", *Central Asiatic Journal*, XXVI/314, (1982), s. 225-235.
- Shimin, Geng, "The Uighurs, the Kyrgyz and the Tangut (Eight to the Thirteenth Century)", *History of Civilization of Central Asia*, ed. M. S. Asimov and E. Bosworth, Unesco 1998.
- Shogaito, Masahiro, "On Uighur Elements in Buddhist Mongolian Texts", *Memories of the Research Department of the Toyo Banko*, XLIX, (1991), s. 27-49.
- Snellgrove, David, "The Notion of Divine Kingdom in Tantaric Buddhism", *La Regalita Sacra-contributi al Tema dell'VIII congresso Internazionale de storia delle Religioni*, Leiden 1959, s. 204-218.
- Sperling, Elliot, "Hülegü and Tibet", *Acta Orientalia Academia Scieintiarum Hungarica*, XLIV, (1990), s. 145-157.
- Spüler, Bertold, *Die Mongolen in Iran*, Brill Publication, Leiden 1985.
- _____, "Bakhshi" *Encyclopedia of Islam*, Vol. II, Brill Publication, Leiden 1986, s. 953.
- _____, "Baydü", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III, Fasc. VIII, ed. Ehsan Yarshater, (London and New York 1985), s. 887-888.
- Van der Kuijp, Leonard, "Jayānanda: A Twelfth Century Guoshi from Kashmir Among the Tangut", *Central Asiatic Journal*, XXXVII/3-4, (1993), s. 188-197.
- Van Ess, Josef, *Theologie und Gesellschaft in 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, De Gruyter Publication, Berlin – New York 1992.
- Varjavand, Parviz, "The Imamzade Ma'sum Varjovi near Maragheh", *East and Wwest*, XXVII/3-4, (1975), s. 435-438.
- _____, *Kavosh-e Rasad Khane-ye Maraghe*, Tehran 1366.
- Vaziri, Mostafa, *Buddhism in Iran*, Palgrave Macmillan Publication, New York 2012.
- Waardenburg, Jacques, *Muslim and Other: Relations in Context*, , De Gruyter Publication, Berlin – New York 2003.
- Yahn, Karl, "Kamalashrai – Rashaid Al-Din's Life And Teaching of Buddha", *Central Asiatic Journal*, 2/3, (1956), s. 81-128.
- _____, "Rashid Al-Din And Chinese Culture", *Central Asiatic Journal*, XIV/1-3, (1970), s. 134-147.
- Yoeli-Tlalim, Ronit, "Islam and Tibet: Cultural Interactions-An Introduction", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 1-16.
- Zieme, Peter, "Notes on the Religions in the Mongol Empire", *Islam and Tibet Interactions Along the Musk Routes*, ed. Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim, Ashgate Publishing, Farnham 2011, s. 177-189.

SELÇUKLULAR VE FARS EDEBİYATINI HİMAYESİ*

THE SELJUKS AND THEIR PATRONAGE OF THE PERSIAN LITERATURE

Şehrâm ÂZÂDYÂN**
Hamîd Rızâ HEKÎMÎ***
Çev. Çetin KASKA****

Öz

H. 431-590 yılları arasında İranda hüküm süren Selçukluların tasarrufu altındaki topraklarda hatırı sayılır sayıda şair ve yazar yaşamıştır. Bu makalede Selçuklu sultanları, vezirleri ve o dönemde yaşayan devlet ricali incelenmiştir. Bu kişilerden her birinin Fars Edebiyatını ne ölçüde himaye ettiği gösterilmeye çalışılmıştır. Ondan sonraki merhalede, o dönemde edebiyatı himaye eden şahıslar; şahlar, vezirler, şehir hâkimleri, divan çalışanları, rütbeliler ve emirler olarak altı gruba ayrılmıştır. Bu gruplandırmanın sebebi, her sınıfın Fars Edebiyatını ne ölçüde himaye ettiğini tespit etmeye çalışmaktır. Makalede şu neticeye varılmıştır: Selçuklular birkaç istisnai durum dışında Fars Edebiyatını himaye etmeye çok ilgi göstermemiştir. Bu dönemde gerçekleşen müspet olaylardan birisi edebiyatı bir ölçüye kadar himaye eden mahallî hâkimler adlı yeni bir sınıfın ortaya çıkması, Şîa ve İsmâiliyye gruplarının güçlenmesidir. Bu yeni güç merkezleri hem kendi güçlerini muhafaza etmiş hem de kültürel meseleleri desteklemiştir. Bu dönemde hâkim olan hanedan Türk olmasına rağmen Fars Edebiyatına ilgisiz kalınmamış, ancak şairlere acımasız davranan kişiler daha çok saraylarda yaşayan İranlılar'dır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Fars Edebiyatı, Memduhlar, şairleri himaye

[Abstract

A considerable number of poets and authors lived on the lands governed by the Seljuks between AH. 431-590 in Iran. In this essay the Seljuk sultans, viziers and statesmen living in the period have been investigated and it has been tried to reveal the extent of the patronage provided by each of these persons. In the following stage the people who safeguarded the literature in that period were classified into six groups, namely, shahs, viziers, city governors, divan personnel, the ranked, and military chiefs. The reason for this classification is the yearning for determining the extent of the patronage that each layer provided for the Persian literature. The conclusion reached in the essay is this; the Seljuks did not show much interest in protecting the Persian literature. One of the positive events taking place in this period is the appearance of a new layer of people called local governors that patronized the literature to a certain extent and the

* Farsça orijinali: Şehrâm Âzâdyân – Hamîd Rızâ Hekîmî, “Selcûkiyân ve Himâyet ez Edebiyyât-i Fârsî”, *Mecelle-i Edeb-i Fârsî*, Sâl 4, Şomâre 1, (Bahâr ve Tâbistân 1393), s. 73-92. Çeviriye tarafımızdan yapılan ilâveler köşeli ayrıç ([]) içerisinde verilmiştir (Çetin Kaska).

** Doç. Dr., *Tahran Üniversitesi [Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi] Fars Dili ve Edebiyatı*, *Tahran / İran*, *sazadiam@ut.ac.ir*

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, *Şehîd Behiştî Üniversitesi [Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesi] İran Bilimi Bölümü*, *Tahran / İran*

**** Arş. Gör. Dr., *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü*, *İstanbul / Türkiye*, *cetin.kaska@istanbul.edu.tr*

possession of power and authority by the Shia and Ismaili groups. These new power focuses continued to keep their powers and also supported cultural issues. The dominating dynasty members were from Turks, but they weren't indifferent to the Persian literature. At that time the rulers who did not show mercy to poets were rather Iranian padishahs.

Keywords: Seljuks, Persian Literature, Memduhs, patronizing poets]

Giriş

Selçuklular veya daha önceki dönemlerde edebî bir eserin telifi bugün şahit olduğumuz tarzdan biraz farklıydı. Edebî bir eserin telifi için ilk şart, şahıslardan birinin şair veya yazarın en azından öncelikli ihtiyaçlarını karşılaması gerekiyordu. Şair ve yazarları himaye edenlerin sayısı ve kudreti, hangi dönemde daha çok artmışsa, o dönemde daha kaliteli kültürel eserler ortaya çıkmıştır. Her tarihi dönem gibi, Selçuklu dönemindeki kültürel durumu anlamak için şüphesiz ki ilk önce kültürel eserleri koruyan kimseleri tanımak gerekmektedir. Bu makalede Büyük Selçuklular (Tuğrul'dan Sencer'e kadar), Irak ve Kirmân Selçukluları topraklarında edebî eserleri himaye edenler araştırılmıştır. Atabekler ve Anadolu Selçukluları dönemi kapsamlı olduğu için ayrı bir konu olarak ele alınacaktır. O yüzden bu araştırmaya dâhil edilmedi, ancak bu dönemin sonunda İldenizliler'e işaret edilecektir. Bu araştırmada daha çok Fars Edebiyatı üzerinde durulmuştur. Bu yüzden sadece edebiyatı himaye eden şahıslardan bahsetmek bir eksiklik teşkil etmeyecektir. Edebî eserlerden başka bu dönemde telif edilen ilmî eserlere de işaret edilecektir. İlk bölümde Tuğrul Bey zamanında şairleri himaye eden şahıslar kronolojik bir düzen içinde araştırılmıştır. Daha sonra sultanın kendisi, vezirler, sarayda bulunan diğer şahıslar ve devrin ileri gelenleri etraflıca incelenmiştir. Sonraki merhalede o dönemde kültürü himaye edenlerin hangi sınıflara mensup olduklarını belirlemek için şahıslar; şahlar, vezirler, divan üyeleri, mahalli hâkimler, emirler ve rütbeliler olmak üzere birkaç sınıfa ayrılmıştır. Bu sayede hangi siyasî ve içtimâî sınıfın, edebî eserlerin yazılmasında daha çok yardımcı olduğu belirlenmiştir.

İlk Bölüm: Tarihi Tahlil

Tuğrul Dönemi

Tuğrul Bey (H. 447-455) hakkında şöyle söylenebilir: Basılan divanlardaki mevcut şiirler içinde *Vis ü Râmîn* adlı mesnevinin başında bulunan birkaç beyit dışında kendisini metheden bir kaside bile mevcut değildir. Tuğrul Bey döneminden günümüze ulaşan en önemli edebi eser, Fahreddin Es'ad-i Gorgânî'nin yazdığı *Vis ü Râmîn* adlı manzumudur. Bu kitapta Tuğrul Bey ve veziri Amidü'l-Mülk Kündürî hakkında övgü şiirleri bulunmaktadır.¹ Ancak bu kitap Amid'in

1 Fahreddin Es'ed Gorgânî, *Vis ve Râmîn*, neşr. Mâgâli Tüdevâ – Aleksandre Gevaharya, Bonyâd-i Ferheng-i İran, Tahran 1349, s. 10, 16.

isteği üzerine İsfahân'da yazılmasına rağmen, kitabın telifi zamanında ne Tuğrul ne de Kündürî, yazarı himaye etmek için İsfahân'da bulunmuştur. Aslında Gorgânî önceleri Tuğrul'a hizmet etmiş, ancak daha sonra onunla başka bir yere gitmeyip bir bahaneyle İsfahân'da kalmıştır.² Bu bilgiye göre *Vîs ü Râmîn* adlı kitabı himaye eden kişi Amîd Ebü'l-Feth Muzaffer'dir, çünkü Gorgânî, İsfahân'da ikamet ettiği dönemde onun lütfundan istifade etmiştir. Tuğrul Bey'in sekiz yıllık saltanatı süresince kendisi için bir eser bile telif edilmemiştir. Bu, onun kültürel meselelere ne kadar ilgisiz kaldığını açıkça göstermektedir. Ancak Fars Edebiyatını ne kadar anladığı ve onu himaye etmek isteyip istemediği tam olarak belli değildir. Sonuçta, Selçukluların birçoğu ülke güçlenip mâmur hale gelinceye kadar şehirlerde yaşama tecrübesine sahip değildi, o yüzden o dönem hükümetinin en zarif iş olan kültürel işlerle uğraşmasını beklemek abestir. Bu durumda önceki saray geleneklerini takip etmesi gereken grup vezirlerdir. Tuğrul Bey'in vezirleri içinde sadece Kündürî'nin adı zikredilmiştir. Kündürî, *Vîs ü Râmîn* adlı mesnevinin başındaki birkaç beyitte methedilmiştir. Ayrıca Lâmiî-i Gorgânî'nin günümüze ulaşan divanında kendisi için yazılmış yedi övgü şiiri bulunmaktadır.³

O dönemde yeni kurulmuş bir hükümetin içinde bulunduğu kargaşa ve isyanlar sebebiyle enerji ve zamanını kültürel faaliyetlere yönlendirmesi düşünülemez, çünkü bu işlerin yapılabilmesi için sebat, huzur ve sükûnet ortamının sağlanması gerekmektedir. Edebî ve fikri eserleri ortaya koymadan önce edebî ve ilmi halkaların teşkil edilmesine imkân sağlamak gerekmektedir. Ancak o dönemde ülkeler fetheden ve diğer kudretli düşmanlarını ortadan kaldırmaya çalışan yeni kurulmuş çalkantılı bir hükümetten bunu beklemek uygun değildir. Tuğrul Bey döneminde kendileri hakkında bilgi verilen ve edebiyatçıları himaye eden kişiler bir iki şehir hâkimidir. Onlar hakkında sadece bir iki kaside söylenmiştir.⁴

Alparslan Dönemi

Alparslan'ın sarayında ihtisas sahibi olan şair, Muizzî'nin babası Burhânî'dir, ancak ondan geriye bir divan kalmadığı için Alparslan hakkında kaç methiye konulu şiir yazdığı belli değildir.⁵ Alparslan'ı metheden sadece bir kaside bulunmaktadır. Onu da Malazgirt fethi tebriği olarak şair Lamiî-i Gorgânî yazmıştır.⁶ Daha sonra kendisinden bahsedeceğimiz Nizâmülmülk dışında bu dönemde şairleri himaye eden kimse yoktur.

2 Müctebâ Minovî, "Vîs ve Râmîn", *Mecelle-i Sohen*, Devre 6, Şomâre 1, [Tahran] 1334, s. 13.

3 Lâmiî-i Gorgânî, *Divân-i Lâmiî-i Gorgânî*, neşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Eşrefî, Tahran 1389, s. 1, 29, 39, 68, 82, 98, 132.

4 *Age.*, s. 87, 107, 151, 157.

5 Muhammed Muîn, "Burhânî ve Kasîde-i U", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-i Tebrîz*, Şomâre-i 1, [Tebrîz] 1327, s. 8.

6 Lâmiî-i Gorgânî, *Divân-i Lâmiî-i Gorgânî*, s. 141; Şehâbeddîn Am'âk-i Buhârâî, *Divân-i Eş'âr-i Şehâbeddîn Am'âk-i Buhârâî*, neşr. Ali Rızâ Şa'bânî, Âzmâ, Tahran 1389, s. 229.

Melikşâh Dönemi

Melikşâh'ı methetmede mahir olan şair, Emîr Muizzî'dir. Divanında herkesten fazla onu övmüştür. Yani 99 kasidede kendisine övgüde bulunmuştur.⁷ Bu divan dışında iki kitabın daha yazılmasında rolü olmuştur. Bu kitaplardan biri, Ali b. Ahmed'in yazdığı *İhtiyârât-ı Şâhnâme*'dir. Musahhihin işaret ettiği üzere bu kitap, büyük ihtimalle Nizâmülmülk'ün emriyle yazılmış, ancak Melikşâh'a takdim edilmiştir.⁸ Diğer kitap, Melikşâh'ın emriyle Nizâmülmülk'ün yazdığı *Seyrül-Mülûk (Siyâsetnâme)* adlı kitaptır.⁹ Açıkçası bu eser, Melikşâh'a hükümdarlığı öğretmek amacıyla yazıldığı için Melikşâh'ın himaye ettiği edebiyat eserleri arasında zikredilmemektedir.

Bu dönemin en önemli siyâsî şahsiyeti, Nizâmülmülk'tür. Emîr Muizzî, 15 kasidesinde onu methetmiştir.¹⁰ Ayrıca Lâmiî'ye ait şiirlerin toplandığı divanda onu metheden üç kaside bulunmaktadır.¹¹ Bu iki eser dışında onun edebiyatı himaye ettiğine dair hiçbir işaret yoktur. Nizâmülmülk'ün Fars şiirine olan ilgisizliğinden haberdar olan Muizzî, aşıkâr bir şekilde ondan şikâyet etmiştir.¹²

Bu dönemin en seçkinlerinden biri, Herât hâkimi ve Melikşâh'ın kardeşi Togânşâh b. Alparslan'dır. Melikşâh onu isyan ettiği için bir kaleye hapsedmiştir.¹³ *Yûsuf ve Züleyhâ* mesnevisi onun için yazılmıştır.¹⁴ Ayrıca kendisi şair Ezrakî'nin asıl memduhlarından biridir. Ezrakî'ye ait olup basılan divandaki şiirlerden 12 kaside onun övgüsü hakkındadır.¹⁵ Ezrakî divanında iki yerde *Sinbâdnâme* adlı eseri Togânşâh için manzum olarak yazdığını ifade etmiştir. Eğer Avfî'nin dediği doğruysa Ezrakî, *Elfiye ve Şelfiye* adlı eseri de Togânşâh için manzum olarak yazmıştır.¹⁶ *Çehâr Makâle*'de Togânşâh'ın sarayında bulunan Ezrakî-i Herevî, Ebû Abdullâh-i Kerşî, Ebû Mensûr-i Bâyûsuf, Şucâî-i Nesevî, Ahmed-i Bedihî, Hakikî ve Nesimî gibi şairlerin adları yâd edilmiştir. Ayrıca Nizâmî-i Arûzî, Togânşâh'ın Selçuklu devlet erkânı içinde herkesten daha çok şiir sevdiğini belirtmiştir.¹⁷ Nefisi, Safiyüddîn-i Yezdî ve Kâfrek adıyla ünlü olan Kâfi-i Horâsânî

7 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, neşr. Abbâs İkbâl, Kitâbrûşî-i İslâmiye, Tahran 1318, s. 15, 77, 79, 80, 90, 93, 94, 95, 113, 117, 138, 140, 141, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 167, 176, 191, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 267, 269, 270, 272, 273, 275, 276, 277, 316, 320, 321, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 358, 405, 438, 479, 482, 483, 498, 499, 512, 524, 526, 527, 528, 531, 532, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 543, 544, 546, 547, 551, 552, 570, 572, 616, 645, 661, 676, 688, 691, 700, 703, 704, 706, 707, 709, 710, 711, 713, 734, 735, 774, 775, 809, 818, 819.

8 Ali b. Ahmed, *İhtiyârât-ı Şâhnâme*, neşr. Mustafa Ceyhûnî – Muhammed Feşârkî, Âstan-i Kuds-i Rezevî, Merkez-i Horâsân Şinâsî, Meşhed 1379, s. 9.

9 Hasan b. Ali Nizâmülmülk, *Seyrül-Mülûk*, neşr. Hibert Dark, Çâp-ı Heftom, İlmi ve Ferhengî, Tahran 1383, s. 3-4.

10 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 60, 235, 321, 370, 405, 427, 429, 448, 473, 477, 601, 615, 625, 626, 678.

11 Lâmiî-i Gorgâni, *Divân-i Lâmiî-i Gorgâni*, s. 60, 122, 135.

12 Ahmed b. Ömer Nizâmî-i Arûzî, *Çehârmakâle*, neşr. Muhammed Kazvinî – Muhammed Muin, Zevvâr, Tahran 1385, s. 66.

13 Age., s. 216.

14 Müctebâ Mînovî, "Kitâb-i Hezâre-i Firdevsî ve Badlân-i İntisâb-i Yusuf ve Züleyha Be Firdevsî", *Mecelle-i Simorg*, Şomâre 4, [Tahran] 1355, s. 52.

15 Ca'fer b. İsmail Ezrakî-i Herevî, *Divân-i Ezrakî-i Herevî*, neşr. Said-i Nefisi, Zevvâr, Tahran 1336, s. 1, 11, 16, 27, 30, 46, 48, 51, 65, 74, 90, 92.

16 Age., s. 11, 12.

17 Ahmed b. Ömer Nizâmî-i Arûzî, *Çehârmakâle*, s. 69.

adlı iki şairin ismini de yukarıdaki dört şaire izafe etmiştir.¹⁸ *Çehâr Makâle*'de geçen bir hikâyede Togânşâh'ın şairlere ilgi gösterdiği ve Fars dilini iyi bildiği anlaşılmaktadır.¹⁹

Diğer bir şahsiyet, Sebzevâr eşrafından olan Alî b. Tâhir'dir. H. 482 yılında yazılan *Alinâme* adlı bir manzume kendisine takdim edilmiştir. Bu kitabı himaye etmesindeki neden kesinlikle ilgi duyduğu mezhep sebebiyledir.²⁰ Ayrıca büyük ihtimalle Togânşâh'ın veziri olan Alî b. Muhammed b. Serî'nin adını da yâd etmek lazım, çünkü Ezrakî kendisi hakkında yedi kaside yazmıştır.²¹

Bu dönemin ileri gelenlerini herkesten daha çok öven şair Muizzî'dir. Onun memduhlarının bazısına işaret etmek gerekir: Nizâmülmülk'ün muhaliflerinden olan Seyyidü'l-Rûsâ Ebû'l-Muhâsin Muhammed b. Fazlullâh hakkında 13 kaside,²² Alparslan ve Melikşâh döneminde defterdar olan Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr Mustevfi-i Hârezmî hakkında 11 kaside, bir musammat²³ ve bu dönemin saray sakinlerinden olan Arslân Argû b. Alparslan hakkında 14 kaside bulunmaktadır.²⁴ Bu devrin diğer ileri gelenleri hakkında iki üç methiye dışında başka şiiir söylenmemiştir. Büyük ihtimalle bu şahısların hepsi Melikşâh'ın sarayında bulunmuştur.²⁵

Berkyâruk ve Muhammed Dönemi

Berkyâruk (H. 487-498) ve Muhammed (H. 498-511) kendilerinden önceki devlet adamlarına göre ilim ve edebiyata daha fazla önem vermişlerdir. Muizzî, Berkyâruk için sekiz kaside yazmıştır. Ebû'l-Hâtem Esfezârî de onun için *Risâletü'l-Şebeke* adlı eseri kaleme almıştır.²⁶ Selçuklu döneminin en önemli kitaplarından olan İbn Belhî'nin yazdığı *Behmennâme*, *Kûşnâme* ve *Fârsnâme* adlı üç eser, Muhammed'e takdim edilmiştir.²⁷ Dikkat çekici nokta şudur ki *Risâletü'l-Şebeke* ve *Fârsnâme* adlı eserler, Berkyâruk ve Muhammed'in yazara sordukları sorulara cevap olarak yazılmıştır.²⁸ Bu durum Melikşâh'ın bu iki oğlunun ilme ilgi gösterdiklerinin aşikâr vesikasıdır. İkisinin de iyi tahsil gördükleri ve akıllarındaki bazı soruların cevaplarını bulmak için bir kitap yazılmasını emrettikleri neticesine varılabilir. Muhammed'in sarayında methiye söyleyen şairler hakkında bilgi yoktur. Ancak kendisi ilim ve edebiyatı himaye etmiştir. Hiçbir şairin kendisine övgüde bulunmamış

18 Ca'fer b. İsmail Ezrakî-i Herevî, *Divân-i Ezrakî-i Herevî*, s. 8.

19 Ahmed b. Ömer Nizâmî-i Arûzî, *Çehârmakâle*, s. 69.

20 Rebi', *Alinâme/Manzûme-i Kohen*, neşr. Rızâ Beyât - Ebû'l-Fazl Gulâmî, Mîrâs-i Mektûb, Tahran 1389, s. 26.

21 Ca'fer b. İsmail Ezrakî-i Herevî, *Divân-i Ezrakî-i Herevî*, s. 3, 21, 32, 64, 72, 87, 93.

22 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 17, 81, 119, 239, 262, 399, 421, 424, 608, 632, 719, 730, 738.

23 *Age.*, s. 21, 23, 57, 317, 389, 401, 425, 431, 513, 609, 622, 656, 768.

24 *Age.*, s. 88, 171, 214, 216, 218, 219, 338, 359, 375, 440, 525, 672, 822, 824.

25 *Age.*, s. 27, 29, 33, 36, 134, 265, 365, 398, 403, 456, 459, 630, 634, 636.

26 *Age.*, s. 118, 164, 169, 340, 344, 346, 577, 579; Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, Cild-i Duvom, Firdevs, Tahran 1381, s. 969.

27 İbn Ebî'l-Hayr İrânşân, *Behmennâme*, neşr. Rahîm Afifi, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1370, s. 13-16; İbn Ebî'l-Hayr İrânşân, *Kûşnâme*, neşr. Celâl Metîni, İlmî, Tahran 1377, s. 43; İbn Belhî, *Fârsnâme*, neşr. Mansûr Restegâr Fesâi, Bonyâd-i Fârsî Şînâsi, Şîrâz 1374, s. 2-3.

28 Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, s. 969; İbn Belhî, *age.*, s. 2-3.

olması tuhaftır. Büyük ihtimalle onun hakkında yazılan hiçbir övgü şiiri günümüze ulaşmamıştır, ancak onun döneminde yaşayan diğer sultanlar hakkında çok sayıda övgü şiiri kalmıştır. Belki de Muhammed övgüye ilgi göstermemiş ve kendisi için faydalı kitaplar telif edilmesini tercih etmiştir. Muhammed, emirler içinde terbiye alanında yüksek ve çok nadir bir makama sahiptir. Nizâmülmülk'ün oğlu, Sencer ve Berkyârük'un veziri Fahrü'l-Mülk o dönemde edebiyat ve ilmi himaye eden kimselerdendir. Fahrü'l-Mülk babasının aksine Farsça yazılan ilmi ve edebî eserleri himaye etmiştir. Fahrü'l-Mülk, Muizzî'nin divanında Sencer ve Melikşâh'tan sonra diğer herkesten daha çok methedilmiştir. Onun hakkında 34 methiye bulunmaktadır.²⁹ Aynı şekilde Ebû'l-Mu'âli-i Râzî'nin geriye kalan şiirlerinin çoğunda o methedilmiştir.³⁰ Hayyâm'ın *Risâle Der İlm-i Külliyyât* veya *Ravzatü'l-Kulûb* adlı eseriyle Ebû Hâtem Esfezârî'nin *Risâle-i Kâimâtçû* adlı eseri onun için yazılmıştır.³¹ Muizzî, Fahrü'l-Mülk'ün kardeşi ve Melikşâh'ın sarayında tura divanı reisi Müyyedü'l-Mülk hakkında 15 methiye yazmıştır.³² Bu iki sultan dönemindeki ileri gelenler, ciddi manada şairleri himaye etmemiştir. O yüzden onlar hakkında yazılmış şiir sayısı iki üç adedi geçmemektedir.³³

Sencer Dönemi

Sencer'in edebiyatın ciddi bir hâmesi olduğu aşikârdır. Süzenî³⁴ ve Seyyid Hasan-i Gaznevî³⁵ birkaç kasidesinde kendisini methetmiştir. Muizzî divanında onu metheden 59 kaside bulunmaktadır.³⁶ Abdulvâsi'-i Cebelî onun hakkında 22 kaside yazmıştır.³⁷ Enverî 16 şiirinde onu methetmiştir.³⁸ Edîb Sâbir'in 12 kasidesinde adı anılmıştır.³⁹ Ayrıca tezkirelerde Semâî, Kemâlî, Fetûhî ve Ebû'l-Hâsan Talha adlı kimseler Sencer dönemi şairleri olarak yâd edilmiştir. Büyük ihtimalle bunların Sencer'in sarayına olan intisapları doğrudur.⁴⁰

29 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 83, 130, 132, 160, 161, 173, 178, 189, 240, 242, 246, 248, 253, 255, 258, 261, 356, 410, 412, 419, 432, 467, 469, 472, 587, 593, 595, 603, 629, 662, 686, 736, 741, 792.

30 Zebihullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, s. 602.

31 Age., s. 916; Ebû Hâtem Muhammed b. İsmail-i Esfezârî, *Risâle-i Âsâr-i Alevî*, neşr. Muderris-i Rezevî, Bonyâd-i Ferhneg-i İrân, Tahran 1319, s. 24-25.

32 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 53, 56, 62, 180, 251, 423, 436, 458, 606, 648, 682, 689, 692, 728, 794.

33 Abdulvâsi' Cebelî, *Divân-i Abdulvâs'-i Cebelî*, neşr. Zebihullâh Safâ, Emîr Kebîr, Tahran 1392, s. 174; Ali b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, neşr. Müderris-i Rezevî, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1376, s. 104, 121; Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *age.*, s. 187, 213, 696.

34 Muhammed b. Mesud Süzenî-i Semerkandî, *Divân-i Hekim Süzenî-i Semerkandî*, neşr. Nâsrüddîn Şâh Hüseyinî, Emîr Kebîr, Tahran 1338, s. 113, 186, 282.

35 Seyyid Hasan Gaznevî, *Divân-i Seyyid Hasan-i Gaznevî Molekkeb Be Eşref*, neşr. Müdder-i Rezevî, Esâtîr, Tahran 1362, s. 28, 39, 63.

36 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 3, 6, 16, 86, 88, 98, 99, 109, 111, 112, 136, 150, 151, 160, 161, 162, 176, 193, 194, 195, 196, 198, 202, 203, 205, 274, 280, 283, 284, 286, 349, 351, 354, 356, 377, 418, 444, 488, 491, 492, 501, 515, 518, 520, 554, 573, 583, 586, 589, 590, 646, 695, 697, 714, 716, 717, 725, 747, 761.

37 Abdulvâsi' Cebelî, *Divân-i Abdulvâs'-i Cebelî*, s. 17, 27, 62, 114, 122, 127, 138, 182, 190, 196, 199, 204, 211, 338, 346, 351, 356, 359, 364, 370, 399, 403.

38 Ali b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 86, 96, 116, 130, 135, 190, 408, 426, 427, 431, 476, 539, 610, 699, 713

39 Sâbir b. İsmail Edîb Sâbir-i Tirmizî, *Divân-i Edîb Sâbir-i Tirmizî*, neşr. Ahmed Rızâ Yelmehâ, Nihîred, Tahran 1385, s. 5, 52, 66, 79, 129, 139, 168, 172, 189, 249, 271, 280.

40 Zebihullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, s. 681, 685, 688, 690.

Gazâlî'nin kaleme aldığı *Nasihatü'l-Mülûk* adlı eser onun adına yazılmıştır. Sencer'in bu kitabı ne ölçüde himaye ettiği belli değildir. Ayrıca bu kitabın Sencer için mi yoksa Muhammed b. Melikşâh için mi yazıldığına dair ciddi tereddüt ve şüpheler bulunmaktadır.⁴¹ Öte yandan Nizâmiyye Medresesi'nde önemli ve saygın bir makama sahip olan ve ahvali hakkında bilgi sahibi olduğumuz Gazâlî'nin bu kitap karşılığında hediye almış olması akla uygun değildir. Sencer'in emriyle yazılan başka bir kitap daha vardır. Bu kitap, Sencer dönemi bilginlerinden İsmail-i Bâherzî'ye aittir. Sultan Sencer'in emriyle yazılan ve içinde çeşitli meselelerin bulunduğu bu kitabın adı *Kitâb-i İhtiyârâtî*'dir.⁴²

Şefî'i Kedkenî,⁴³ Sencer'in methiye konulu şiirleri himaye etmesi hakkında şunu ifade etmektedir: "Aşîkâr olan şu ki: Sultan Sencer, Selçuklu hanedanı içinde şiiri en çok seven kimsedir. Çok az sayıdaki şiire bakarak onun edebiyata gösterdiği ilgi anlaşılabilir." Sultan Sencer'in şahsiyetini ön yargıyı bir kenara bırakarak ele almak daha iyi olacaktır. Sadece Türk olduğu için onu edebî ve ilmî anlayıştan uzak biri olarak niteleyip karalamak uygun değildir. Birçok kaynakta Senâî'nin onun için bir iki şiir yazdığı ve bu şiirlerin, Senâî'ye sorduğu bir sorunun cevabı olduğu zikredilmiştir.⁴⁴

H. 528 yılından itibaren 20 yıl boyunca Sultan Sencer'in vezirliğini yapan Tâhir b. Fahrü'l-Mülk b. Nizâmülmülk, Fars Edebiyatını himaye eden kimselerdendir. *Etebetü'l-Ketebe* adlı kitap, onun emriyle derlenmiştir. Enverî 37 şiirinde onu methetmiştir.⁴⁵ Sadece Muizzî'yi himaye eden Sencer'in vezirleri şunlardır: Nizâmülmülk'ün yeğeni Nezîr Şehâbü'l-İslâm Ebû'l-Muhasin Abdülrezzâk, Kiyâ Mucîrû'l-devle Alî b. Hüseyin-i Erdestânî ve Şerafüddîn Ebû Tâhir Sa'd b. Alî b. İsa-i Kumî. Muizzî ilk iki kişi hakkında sekiz ve üçüncü şahıs hakkında 11 kaside yazmıştır.⁴⁶ Sencer'in diğer vezirleri için sadece iki veya üç methiye konulu kaside yazılmıştır.⁴⁷ Muizzî, Sencer'in annesi Tâceddîn Hâtûn için de 10 kaside yazmıştır.⁴⁸

Sultan Sencer döneminin ileri gelenleri diğer dönemlere göre daha fazla edebiyatı himaye etmişlerdir. Horasan'ın güneyinde Bâtıniyye reisi olan İsmail b. Muhammed Gilekî bu ileri gelenler içerisindeki en önemli şahıstır. Abdolvâsî, bir⁴⁹ ve Emîr Muizzî, dört kasidede kendisini methetmiştir.⁵⁰ Osmân Muhtârî onun için *Hünernâme-i Yemîni* adlı bir mesnevi kaleme almıştır.⁵¹

41 Muhammed Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, neşr. Celâleddîn Humâî, Bâbek, Tahran 1361, s. 119, 127.

42 Ebû Hâtem Muhammed b. İsmail-i Esfezârî, *Risâle-i Âsâr-i Alevî*, s. 24.

43 Muhammed Rızâ Şefî'-i Kedkenî, *Zemîne-i İctim'î-yi Şî'r-i Farsi*, Ahterân-Zemâne, Tahran 1386, s. 266.

44 Ebû'l-Mecid Mecdûd b. Âdem Senâî, *Divân-i Senâî*, neşr. Müderris Rezevî, İbn Sinâ, Tahran 1341, s. 85, 467.

45 Muntelibüddîn Bidil Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, neşr. Muhammed Kazvîni – Abbâs İkbâl, Esâtîr, Tahran 1384, s. 5, 6; Alî b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 1, 13, 29, 41, 60, 71, 100, 113, 129, 178, 205, 229, 235, 248, 256, 294, 298, 303, 307, 332, 343, 393, 443, 49, 47, 123, 182, 243, 264, 315, 423, 516, 523, 527, 559, 581, 582.

46 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 174, 301, 303, 380, 461, 463, 484, 559, 42, 70, 360, 363, 391, 409, 618, 623, 104, 306, 384, 396, 486, 562, 597, 722, 726.

47 *Age.*, s. 68, 157, 567; Ebû'l-Mecid Mecdûd b. Âdem Senâî, *Divân-i Senâî*, s. 474; Alî b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 223.

48 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *age.*, s. 7, 100, 101, 115, 156, 291, 492, 555, 557, 712.

49 Abdolvâsî' Cebelî, *Divân-i Abdolvâsî-i Cebelî*, s. 647.

50 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 125, 382, 667, 756.

51 Osmân b. Ömer Muhtârî-i Gaznevî, *Divân-i Osmân Muhtârî*, neşr. Celâleddîn Humâî, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i

Aynı şekilde *Risâle-i İtikâd-i Ehl-i Sünnet ve Cemâat* adlı eser Semerkand hâkimi Emîr Ebû'l-Fazl-i Sîstânî'nin emriyle yazılmıştır.⁵² Şair Enverî'yi himaye edenler: Sencer'in yanında bulunan Ebû'l-Hasan Umrânî ve Sencer'in emriyle Belh hâkimi olan İmâdüddîn Pîrûzşâh'tır. Enverî ilki için 16⁵³ ve ikincisi için 12 şiir yazmıştır.⁵⁴ Enverî yaklaşık 10 yıl İmâdüddîn Pîrûzşâh'ın veziri Merhûn İhsân Celâleddîn Ömer b. Muhlis'in emri altındaki Belh'te ikamet etmiştir.⁵⁵ Sencer'in tuğra ve inşâ veziri Mevdûd b. Ahmed Asımî, şair Enverî⁵⁶ ve şair Cebelî'yi himaye etmiştir.⁵⁷ Herât hâkimi Kudbeddîn Mîrmîrân Menkîbe Sipehdâr ve Sencer'in emiri Alî Bârbekü'l-Hâceb gibi kimseler, şair Cebelî'nin asıl hâmleridir.⁵⁸ Tirmiz reisi Alî b. Cafer Alevî bu dönemin diğer önemli şahısları arasında zikredilmektedir. Nitekim şair Edîb Sâbir onun emri altında ihtisas sahibi olmuştur.⁵⁹ Belh Alevileri reisi Meccüddîn Bûtâlib Ebî Ni'me adlı şahsı da yâd etmek gerekmektedir. Enverî onun için sekiz şiir yazmıştır.⁶⁰ Sa'eddîn Muhammed'in veziri Alî b. Sa'id Tâcü'l-Me'âlî Beyhakî ve Be'dter Fahrû'l-Mülk b. Nizâmülmülk için altı kaside yazılmıştır.⁶¹ Sencer'in emriyle Sîstân hâkimi olan Nasr b. Halef için beş kaside kaleme alınmıştır.⁶² Bunlara ilaveten şair Enverî ve Cebelî, bazı yüksek rütbeli şahıslar için iki üç şiir söylemiştir. Bu şahısların hepsinin adını yâd etmek mümkün değildir. Bu kişilerin çoğu, Sencer'in sarayında bulunan şahıslarla emirlerden oluşmaktadır. Bunlardan birkaçı da şehir hâkimi ve oranın ileri gelenleridir.

Bu dönemde ortaya çıkan ve müşahede ettiğimiz mesele merkezin dağılan kuvvetidir. Gerçekten bu dönemde saraydaki güç etkisini önemli ölçüde kaybetmiştir. Şehirlerin hâkim ve emirleri belirli bir ölçüde saraydan bağımsız bir yönetime sahip olmuştur. O yüzden kültürel faaliyetler saraydan çok mahallî zenginler tarafından desteklenmiştir. Bu sebeple o dönemdeki birçok şairin memduhları tanınmış kimseler değildir.⁶³ Yerleşik olmayan bu mahallî güçler Sencer'in ölümünden sonra, her bir emirinin bir köşede bağımsızlığını ilan etmesiyle daha da karmaşık bir hale gelmiştir. Bu mahallî emirler hakkında çok az övgü şiiri bulunmaktadır. Bunların çoğu hakkında sadece bir veya iki kaside, kaynaklarda yer almaktadır. Şüphesiz bu şahısların şairlere verdikleri bahşişler fazla değildir. Şairler, kendileri için bir iki şiir yazdıktan sonra onları terk etmiştir. Bu şahıslardan bazısının içtimâî ve iktisadî makamı önemli olmadığından şairleri yeteri kadar himaye etmemiştir. Ancak bunlar içinde şairlere çok fazla

Kitâb, Tahran 1341, s. 292.

52 Zebihullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, s. 942.

53 Alî b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 23, 79, 119, 279, 521, 529, 534, 548, 619, 624, 670, 717, 729, 955, 982, 1038.

54 *Age.*, s. 3, 9, 38, 90, 106, 336, 396, 437, 439, 464, 492, 496.

55 *Age.*, s. 55-56.

56 *Age.*, s. 36, 143, 159, 250, 259, 312, 330, 355.

57 Abdolvâsi' Cebelî, *Divân-i Abdolvâsi'-i Cebelî*, s. 98, 116, 120, 218, 387, 635.

58 *Age.*, s. 26, 59, 66, 74, 102, 103, 105, 291, 295, 304, 380, 419, 436, 437, 55, 93, 94, 118, 182, 222, 265, 336, 384, 630.

59 Sâbir b. İsmail Edîb Sâbir-i Tirmizî, *Divân-i Edîb Sâbir-i Tirmizî*, s. 223, 266, 271, 284, 292, 305.

60 Alî b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 8, 46, 339, 377, 446, 524, 528, 595.

61 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 6, 336, 413, 612, 658, 724.

62 Abdolvâsi' Cebelî, *Divân-i Abdolvâsi'-i Cebelî*, s. 64, 134, 229, 311, 318.

63 Örnek için Enverî'nin memduhlarına bk. Alî b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 33.

hediye ve bahşış verenler de olmuştur: İmâdüddîn Pîrûzşâh ve Kutbeddîn Mîrmîrân Mekîbe Spehdâr gibi kimseler bunlardandır. Ancak şairlere çok hediye verme bu dönemde genel manada yaygınlık kazanmamıştır. Sadece birkaç istisna dışında bu konuda bir emare yoktur.

Diğer bir husus, bu dönem şairlerinin vaziyetidir. Bu dönemde sadece iki veya üç kasidede methedilen hiçbir memduh şiir ve edebiyat hâmisi sayılmamaktadır. Gerçek olan şu ki, şairler onların cömertliklerinden istifade etmek için kendilerine birkaç kaside yazıp göndermiş, ancak çabucak ümitsizliğe kapılmışlardır. Bu dönem şairleri geçimlerini temin etmekte zorlanmışlardır. Bahşış almak için sürekli mahallî hâkimler arasında gidip gelip methiye yazmışlar, çünkü o dönemde şairlerin başka geçip kaynakları yoktur. Bu dönemin en ilginç meselelerinden birisi de edebî eserlerin sadece methiye söyleme ile sınırlandırılmış olmasıdır. Daha önce zikredilen birkaç kitaptan başka, methiye ile ilgi olmayan bir eser veya birileri tarafından himaye edilen bir kitap bulmak neredeyse olanaksızdır. Sanki Sultan Sencer'in 60 yıllık hükümeti süresince hiçbir emir, vezir ve mahallî hâkim edebiyatın başka türlerine ve başka ilimlere ilgi göstermemiştir.

Sencer'in Halefleri Dönemi

Sencer'in haleflerinin sarayında edebî eserleri himaye edenler çok fazla değildir. H. 555-556 yılları arası tahta kalan Süleymanşâh b. Muhammed b. Melikşâh için şair Enverî iki kaside,⁶⁴ şair Seyyid Hasan-i Gaznevî⁶⁵ ve şair Edîb Sâbir⁶⁶ ikişer kaside yazmıştır. Bu dönemde bahsedilmeye layık tek kişi belki Sultan Sencer'in yeğeni Muhammed b. Arslan Han Muhammed'dir. İlk önce Sencer tarafından Semerkand hâkimi olarak görevlendirilmiş, daha sonra Sencer'in yerine geçip yaklaşık beş yıl tahta kalmış ve diğer emirlerle savaşmıştır. Muhammed için şair Enverî bir kaside,⁶⁷ Süzenî⁶⁸ ve Amîk ise ikişer kaside⁶⁹ yazmıştır. Şair Seyyid Hasan-i Gaznevî, Muhammed için beş kaside yazmış ve bütün eserlerinin onun adına toplanmasını vasiyet etmiştir.⁷⁰ Efrasyaboğulları sultanlarından Arslan Hân Muhammed'in oğlu ve Sencer'in yeğeni olan bu sultanın edebiyatı himaye ettiği aşikârdır.⁷¹ O yüzden Muhammed'i Selçuklular değil de, Efrasyaboğulları zümresinden saymak gerekmektedir. Sencer'in siyasi nedenlerden dolayı kız kardeşini, onun babasına verdiği aşikârdır. Sencer diğer kudretli emirlere karşı Efrasyaboğullarından destek alacağı düşüncesiyle Muhammed b. Arslan Han'ı kendisine halef seçmiştir. Muhammed'i Selçuklulardan sayamayız, çünkü ömrünü Selçukluların yanında değil de Semerkand'da Efrasyaboğullarının yanında geçirmiştir. Hatta onu öven şairler Efrasyaboğulları sarayının şairleridir.⁷²

64 Age., s. 115, 334.

65 Seyyid Hasan Gaznevî, *Divân-i Seyyid Hasan-i Gaznevî Molekkeb Be Eşref*, s. 9.

66 Sâbir b. İsmail Edîb Sâbir-i Tirmizî, *Divân-i Edîb Sâbir-i Tirmizî*, s. 88.

67 Ali b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 468.

68 Muhammed b. Mesud Süzenî-i Semerkandî, *Divân-i Hekîm Süzenî-i Semerkandî*, s. 20, 109.

69 Şehâbeddîn Am'âk-i Buhârî, *Divân-i Eş'âr-i Şehâbeddîn Am'âk-i Buhârî*, s.72, 75.

70 Seyyid Hasan Gaznevî, *Divân-i Seyyid Hasan-i Gaznevî Molekkeb Be Eşref*, s. 2, 54, 117, 191, 193, 194.

71 Muhammed b. Mesud Süzenî-i Semerkandî, *Divân-i Hekîm Süzenî-i Semerkandî*, s. 19.

72 Zebihullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, s. 628, 796.

Irak Selçukluları

Muhammed b. Melikşâh'ın oğulları, babalarının aksine edebiyatı himaye etmemiştir. *Behmennâme*, her ne kadar Mahmud'un (511-525) adına yazılmışsa da bu kitabın asıl hâmisî, *Îrânşân* yani *Kûşnâme* adlı başka bir kitabın adına yazıldığı babası Muhammed b. Melikşâh'tır.⁷³ Mahmud'un adının eklenmesi büyük ihtimalle sadece saygıdan dolayıdır. Muizzî'nin yazdığı iki kaside⁷⁴ dışında onun hakkında yazılan hiçbir şiir bulunmamaktadır. Tuğrul'un (525-527) emri altında ihtisas sahibi olan şair İmâdî-i Şehriyârî'den geriye fazla şiir kalmamıştır. Geriye kalan şiirlerinden bir çıkarımda bulunmak mümkün değildir. Günümüze ulaşan şiirleri divan olarak basılmış, ancak hiçbir kasidesinde herhangi bir unvan bulunmamaktadır. Bu kasidelerin kimin için yazıldığını teşhis etmek olanaksızdır. Muhammed'in diğer oğlu Mesud için sadece şair Seyyid Hasan-i Gaznevî mersiye konulu bir terciibend yazmıştır. Seyyid Hasan-i Gaznevî sadece birkaç ay tahta kalan Mahmud'un oğlu Melikşâh'ın cülûsü sebebiyle bir kaside yazmıştır. Enverî de Melikşâh'ı metheden sadece bir kaside yazmıştır. Mahmud'un diğer oğlu Muhammed büyük ihtimalle edebiyatı daha az himaye etmiştir. Hâkânî, üçü Farsça ve biri Arapça olmak üzere dört kasidesinde Muhammed'i methetmiştir. Hâkânî, onu *Tuhfetü'l-İrâkeyn* adlı eserinde de methetmiştir.⁷⁵ Kasideler büyük ihtimalle Hâkânî hacca gittiği zaman yazılmıştır, çünkü Hâkânî, Muhammed'in ülke topraklarının içinden geçmiştir. Muhtemelen bu kasideler sadece ihtiyaca binaen yazılmıştır, eğer öyle olmasaydı, Hâkânî'nin başka zamanlarda da Muhammed'i metheden kasideler yazmış olması gerekirdi. Esîrüddîn-i Ahsiktî'nin Muhammed'i metheden bir kasidesi dışında, onu metheden başka bir şiiri bulunmamaktadır.⁷⁶ Ahsiktî, Muhammed'in bazı emir ve vezirleri için de bir iki şiir yazmıştır.⁷⁷ Hâkânî,⁷⁸ Ahsiktî⁷⁹ ve Cemâleddîn-i İsfahânî,⁸⁰ Arslanşâh b. Tuğrul için methiyeler yazmıştır. Bu methiyelerin beşi geçmemiş olması, edebiyata ne kadar ilgi gösterdiğini açıkça göstermektedir. Arslanşâh döneminin ileri gelenlerinden biri, diğerlerine nispeten şairleri iyi himaye etmiştir. Bu şahıs, Kahıstân hükümdarı Fahreddîn Arabşâh'tır. Ravendî, ilim erbabı kimselerin onun evinde toplandığını ve kendisinin de onun evinde birkaç yıl ilim öğrendiğini söylemiştir. Şair Ahsiktî⁸¹ de kendisini Fahreddîn'in has şairi olarak bilmiştir. Büyük ihtimalle Ahsiktî, Hemedân ve Kahıstân'da birkaç yıl onun sarayında kalmıştır. Ahsiktî'nin divanında Fahreddîn ve oğulları için 11 kaside yer almaktadır.⁸² Zahîr-i

73 İbn Ebî'l-Hayr İrânşân, *Behmennâme*, s. 13-16.

74 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 152, 155.

75 Efdalüddîn Bidil Hâkânî-i Şirvânî, *Divân-i Hâkân-i Şirvânî*, neşr. Ziyâeddîn Seccâdî, Zevvâr, Tahran 1388, s. 190, 195, 41.

76 Esîrüddîn-i Ahsiktî, *Divân-i Esîrüddîn-i Ahsiktî*, neşr. Rükneddîn Humâyûn Ferruh, Kitâbrûşî-i Rûdekî, Tahran 1337, s. 83.

77 *Age.*, s. 21, 55, 75, 104, 139, 159.

78 Efdalüddîn Bidil Hâkânî-i Şirvânî, *Divân-i Hâkân-i Şirvânî*, s. 41.

79 Esîrüddîn-i Ahsiktî, *Divân-i Esîrüddîn-i Ahsiktî*, s. 302.

80 Abdurrezâk Cemâleddîn-i İsfahânî, *Divân-i Cemâleddîn Abdurrezâk-i İsfahânî*, neşr. Vahîd Destgirdî, Senâi, Tahran 1362, s. 109, 112.

81 Esîrüddîn-i Ahsiktî, *Divân-i Esîrüddîn-i Ahsiktî*, s. 89-90.

82 *Age.*, s. 156, 166, 196, 223, 274, 284, 286, 289, 321, 366, 463.

Fâryâbî de bir kasidesinde Fahreddîn'i methetmiştir.⁸³ Eğer Râvendî'nin dediği gibi Şemseddîn Şest Kele, Tuğrul b. Arslân sarayının emîrûş-şuarâsı ise, Tuğrul'un sarayında başka şairlerin de bulunduğu tasdik edilmiş olur.⁸⁴ Tuğrul için sadece Cemâleddîn Abdülrezzâk ve Zahîr-i Fâryâbî üç kaside yazmıştır. Ayrıca Şest Kele'nin tezkirelerde yer alan birkaç dağınık şiirinden başka eseri günümüze ulaşmamıştır. O yüzden bu konuda fikir yürütmek mümkün değildir. Ahsiktî, Şest Kele döneminin ileri gelenleri için bir kasideden fazla şiir söylememiştir.⁸⁵

Irak Selçukluları, Muhammed b. Melikşâh'tan sonra güçlendikleri için tam olarak edebiyat hâmisî olarak bilinmemektedirler. Esîr-i Ahsiktî, Cemâleddîn Abdülrezzâk ve Zahîr-i Fâryâbî gibi şairlerin onların methi ve saray sakinleri için yazdıkları şiirler iki üçü geçmemiştir. Genellikle bu şairler, Irak Selçuklularını methetmek yerine diğer sarayları ve mahallî zenginleri methetmiştir. Örneğin şair Hâkânî, mahallî sultanların sarayını ve hatta İran'ın kuzeybatısındaki bazı nüfuzlu kimseleri Irak Selçuklularına tercih etmiştir. Hâkânî'nin Irak Selçukluları için söylediği şiirlerin tamamı, hac seferi sırasındaki birkaç sınırlı kasideden ibarettir. Ayrıca Hâkânî, Irak Selçukluları için herhangi bir kaside yazıp göndermemiştir. Hâkânî, Irak Selçukluları sarayında kalmış ve muhtemelen onların yazar ve edebiyatçılara nasıl davrandıklarından haberdardı. Zahîr-i Fâryâbî'nin de asıl memduhları; İldenizliler, Bâvendiler ve Anadolu Selçuklularıdır. Zahîr-i Fâryâbî eğer Irak Selçukluları ülkesinden birilerini methetmek isteseydi, bunlar Hocendiyân-i İsfahân, Âlsâ'id ve Irak Selçukluları topraklarında yaşayan kudret sahibi mahallî ileri gelenler olurdu, ancak kendisi Tuğrul b. Arslân için sadece bir kaside yazmıştır. Cemâleddîn-i İsfahânî de sadece Tuğrul ve oğlu Arslan için ikişer kaside yazmıştır. Bu şiirler Hocendiyân ve Âlsâ'id için söylenen şiirlerle karşılaştırıldığında çok az oldukları görülmektedir. Irak Selçukluları devletinin son dönemindeki en önemli mesele Atabeklerin sahip oldukları güçtür. Bu dönemin sonunda Atabeklerin gerçek bir güce sahip oldukları ve kültürel işleri de himaye ettikleri görülmektedir. Örneğin Irak Selçukluları topraklarında bulunan Zahîr-i Fâryâbî herkesten fazla İldenizlileri övmüştür. Sadece bir kasidesinde Tuğrul b. Arslan'ı methetmiştir. Bir diğer örnek Nizâmî'nin yazdığı *Hüsrev ve Şîrin*'dir. Nizâmî⁸⁶ *Hüsrev ve Şîrin* manzumesini Selçuklu hâkimi Tuğrul b. Arslan adına değil de, Muhammed Cihân Pehlivân b. İldegez adına yazmayı tercih etmiştir. *Ferâmerznâme* adlı manzume de büyük ihtimalle bu şahıs adına yazılmıştır.⁸⁷ Atabekler, Irak Selçuklularının aksine konusu methiye olmayan şiirleri de himaye etmiştir. Bu Atabeklerin şair ve yazarları iyi himaye ettiklerinin göstergesidir.

83 Zahîrüddîn Fâryâbî, *Divân-i Zahîr-i Fâryâbî*, neşr. Emir Hüseyin-i Yezgirdi, Katre, Tahran 1380, s. 212.

84 Zebihullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İran*, C 2, s. 852.

85 Esîrüddîn-i Ahsiktî, *Divân-i Esîrüddîn-i Ahsiktî*, s. 92, 98, 120, 195, 207, 282.

86 Muhammed b. İlyâs Nizâmî-i Gencevî, *Hüsrev ve Şîrin-i Nizâmî-i Gencevî*, neşr. Berât Zencânî, Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1376, s. 8.

87 Ekber Nehvî, "Molâ Hazâti Derbâre-i Ferâmerznâme ve Serâyende-i Ân", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-i Tahran*, Şomâre 164, [Tahran] 1381, s. 133.

Kirmân Kâverdleri

Kirmân Kâverdleri de Selçuklular gibi Fars Edebiyatını himaye etme hususunda pek çaba sarf etmemiştir. Ancak belki bu konuda şair Ezrakî-i Herevî'nin asıl memduhu olan Emîrânşâh b. Kâverd'i bunun dışında tutabiliriz. Ezrakî, Emîrânşâh için 10 kaside yazmıştır.⁸⁸ *Târîh-i Selâcike-i Kirmân* adlı esere göre Burhânî, Kâverdlerin nüfuzlu veziri Mukerem b. Alâ'nın methiye şairidir.⁸⁹ Ancak buna rağmen Muizzî, Mukerem hakkında sadece bir kaside yazmıştır.⁹⁰ Diğer Kâverdî hâkimleri de Fars Edebiyatına gereken ilgiyi göstermemiştir. Yaklaşık üç yıl hâkimlerin sarayında kalan şair Osman-i Muhtârî'nin hayat hikâyesi, onların Fars Edebiyatını himaye etmediklerinin aşikâr bir örneğidir. Muhtârî'nin Kirmân Kâverdlerinin sarayına gitmesinin nedeni, Humâî'nin işaret ettiği üzere Albueh şehzadelerinin Kirmân'da bulunmasından kaynaklanmıştır.⁹¹ Bu sebepten dolayı Muhtârî üç yıl boyunca Kirmân'da ikamet etmiş, ancak sadece Arslan Şâh b. Kirmânşâh için üç kaside yazmıştır.⁹² Arslan Şâh b. Kirmânşâh'ın emirlerinden II. İzedü'l-devle Bûi için altı kaside ve bir terkihibend yazmıştır. Muhtârî, Kirmân'da iki buçuk yıl kaldıktan sonra kendisine çeşitli vaatler verilmiş, ancak buna rağmen fakir ve sefil düşmüş, Gazne'ye gitmek için bile para bulamamıştır. Bu parayı temin etmek için sürekli saray sakinlerine şahın kendisine şefaat etmesi konusunda aracılık etmelerini istemiştir. Sonunda II. İzedü'l-devle Bûi, Muhtârî'nin imdadına yetişmiş ve geri dönmesi için gerekli olan şeyleri temin etmiştir. Muhtârî mutsuz bir şekilde Kirmân'ı terk etmiştir.⁹³ Diğer Kâverdî hâkimleri arasında şair Abdolvâsî' Cebelî'nin Selçukşâh b. Arslânşâh için yazdığı bir kasideden başka, edebiyatın bu dönemde himaye edildiğine dair bir nişane yoktur.

İkinci Bölüm: Edebiyatı Himaye Edenlerin Siyasî ve İctimaî Sınıflara Göre Tahlili

Bu bölümde her siyasi sınıfın ne ölçüde edebiyatı himaye ettiğini göstermeye çalışacağız. Sınıfları şu gruplara ayıracağız: şahlar, vezirler, şehir hâkimleri ve onların emrinde çalışanlar, divan çalışanları, âlimler ve emirler. Açıkçası bu dönem sultanlarına az veya çok şiir takdim edilmiştir. Bu dönemde edebiyatı çok himaye eden Berkyâruk Muhammed ve Sencer'i ayrı bir yere koymak gerekmektedir. Daha önceki dönemlerin aksine bu dönemde sadece birkaç vezir edebiyatı himaye etmiştir. Bu vezirler içinde bu konuda sadece Nizâmülmülk'ün oğulları istisnadır. Sencer'in vezirleri içinde Kâşgarî hariç diğerlerinin hepsi İranlıdır. Buna rağmen yine de şairleri himaye etmek için bir teşebbüste bulunmamışlardır. Irak Selçukluları vezirlerinin durumu daha kötüdür. Onlar için genellikle bir iki şiirden fazlası söylenmemiştir. Bu dönemde şair ve yazarlar için ümit vaat eden yegâne grup, şehir hâkimleridir. Şehir hâkimlerinin çoğu edebî eserleri

88 Ezrakî-i Herevî, Ca'fer b. İsmail, *Divân-i Ezrakî-i Herevî*, neşr. Saîd-i Nefîsî, Zevvâr, Tahran 1336, s. 13, 18, 26, 31, 68, 70, 78, 81, 85, 88.

89 Muhammed Muîn, "Burhânî ve Kasîde-i U", s. 9.

90 Muhammed b. Abdülmelik Muizzî, *Divân*, s. 506.

91 Celâleddin Humâî, *Muhtârînâme*, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1361, s. 256.

92 Osmân b. Ömer Muhtârî-i Gaznevî, *Divân-i Osmân Muhtârî*, s. 21, 420, 429, 42, 76, 105, 451, 476, 521, 541.

93 Celâleddin Humâî, *Muhtârînâme*, s. 259-263.

himaye etmese de, aralarında iyi hâimler bulunmuştur. Bu dönemde şehir hâkimleri sınıfının güç kazanması, edebiyat için müspet bir gelişme olarak görülmektedir. Yerleşik sarayların edebiyatı himaye etmemesinden dolayı, emir ve hâkimlerin küçük sarayları maddi durumu kötü olan şairler için ümit vaat etmiştir. Bu küçük sarayların edebiyatı himayesi sayesinde, çok küçük de olsa güzel gelişmeler olmuştur. Bu sarayların büyük çoğunluğu sadece sınırlı bir süre şairlerin geçimini sağlamakta onlara yardımcı olmuştur. Divanda bulunan şahıslar, edebiyatı çok az himaye etmiştir. Bu şahısların, kendi dönemlerinin ilim ve bilgi sahibi kişileri olmaları sebebiyle edebiyatı daha çok himaye etmeleri beklenmektedir, ancak bunlardan edebiyatı himaye edenlerin sayıları neredeyse yok denecek kadar azdır. Ancak Şerefü'l-Mülk Müstevfi-i Hârezmî ve Mevdûd Ahmed Asımî gibi istisnai isimler de mevcuttur. Adı anılan diğer bir grup da Şiîlerdir. Bu grup siyasi kudrete paralel olarak edebî eserleri himaye etmiştir. Şiîler, daha çok mukaddes kitapları himaye etmiştir. Ancak Yemînî'nin *Hünernâme* gibi şiirsel manzumeleri de desteklenmiştir. Emirler içinde Sencer'in emiri Ali Bârnek el-Hacib gibi bir iki kişinin adı zikredilmiştir. Fıtratları edebiyatı pek himaye etmeye meyilli olmayan bazı emirler, bir bölge hükümetini yönettiklerinde şairleri himaye etmiştir. Bu dönemde saray dışındaki şahısların himaye ettikleri eser sayısı bir iki adedi geçmemektedir.

Bu dönemde edebiyatı himaye eden İranlılar ve Türkler hakkında şöyle bir genelleme yapılabilir, şahlar dışında çok az Türk, edebiyatı himaye etmiştir. Tetley'in söylediği şu fikri dikkate almak gerekir: Hâkim olan hanedanların bireyleri içinde sadece Türkler şiiri himaye etmiştir. Türklerin şiire ne ölçüde ilgi gösterdikleri ve onu ne kadar anladıkları belli değildir. Türkler sadece kendilerini metheden şiirleri dinlemiş, sadece saraydaki merasimlere iştirak etmiş ve sultanların verdiği vazifeleri yerine getiren kimselere caize vermiştir. Türkler daha çok savaşa katılmayı ve merasime iştirak etmeyi görev bilmıştır.

Bu dönemde şiirin yeteri kadar himaye edilmemesini sadece Türklere bağlamamak gerekir, çünkü İranlıların çoğu da sarayda bulunmuştur. Hatta sarayda çok sayıda İranlı vezir, divan çalışanı, emir ve şehir hâkimi bulunmasına rağmen, edebiyat ve âlimler himaye edilmemiştir. O dönem sarayda bulunan İranlılar, İran saraylarının geleneklerinden haberdar olmadıkları için Türklerden daha çok eleştiriyi hak etmektedir. Şairleri himaye etmemiş ve onları yanlarına yaklaştırmamış İranlılardan oluşan kalın bir fihrist, bu konunun en iyi göstergesidir.

Sonuç

Selçukluların çoğu Fars Edebiyatını himaye etmemiştir. Birkaç istisnaî durum dışında bu dönemde şahlar, vezirler ve diğer saray sakinleri şair ve yazarlara çok az ilgi göstermiştir. Edebiyatı himaye etmeme mevzusu, daha önceki dönemler olan Sâmâniler ve Gazneliler dönemine nazaran aşikâr olarak görülmektedir. Tuğrul Bey'in siyasi zorluklar nedeniyle edebiyata ilgi göstermemesi normal görülse bile, ondan sonraki dönemlerde şairlerin himaye edilmesi gerekirdi, ancak Melikşâh'ın sarayında bile Emîr Muizzîden başka hiçbir şair yoktur. İranlı çalışan bir vezir olan Nizâmülmülk'ün şairlere yardım etmesi gerekirdi, ancak açıkça

onlara ilgi göstermemiştir. Nizâmülmülk'ün oğulları vezir Muhammed ve Berkyâruk daha fazla kültürel meselelere ilgi göstermiştir. Sencer, Selçuklu döneminde edebiyatı himaye eden en önemli şahıstır. Onu metheden şairlerin sayısı Gazneli Mahmud sarayını hatıra getirmektedir. Sencer'in halefleri döneminde her ne kadar kendisi Efrasyaboğullarından sayılsa da, sadece Sencer'in yeğeni Mahmud b. Arslân Hân, kısa saltanatı boyunca şairleri himaye ederek makbul bir iş yapmıştır. Irak Selçukluları vezirleri ve saray sakinleri edebiyatı neredeyse hiç himaye etmemiştir. Örneğin büyük şair Hâkânî onlara komşu topraklarda yaşamasına rağmen hiçbirisi ona en ufak bir ilgi göstermemiştir. Hatta Cemâleddîn-i İsfahânî ve Zahîr-i Fâryâbî gibi büyük şairler, Irak Selçuklularını övmek yerine Âlsâ'id ve Hocendiyân gibi kudretli hanedanları methetmeyi tercih etmiştir. Bu dönemin sonundaki en önemli mesele, Atabeklerin sahip olduğu gerçek kudrettir. Bu sayede Selçuklulardan daha iyi Fars Edebiyatını himaye etmişlerdir. Kirmân Kâverdileri de Irak Selçukluları gibi edebiyat ve şiire çok ilgi göstermemiştir. Belgelerdeki sayılara göre görüş belirtecek olursak, bu dönemde sultanların diğer gruplardan daha fazla methiye konulu şiirler himaye etiklerini söyleyebiliriz. Methiye yazan şairlere bakıldığında sarayın emirü-ş-suarâsı olan Emîr Muizzî'nin vazifesinin sadece sultanı methetmek olması tuhaf bir mesele değildir. Nizâmülmülk'ün oğulları hariç bu dönemde vezirlerin çoğu Fars Edebiyatını çok himaye etmemiştir. Dönemlerinin en iyi eğitilmiş şahısları olmalarına rağmen divanda bulunan memurların Fars Edebiyatını çok az himaye etmeleri tuhaftır. Emirler bir şehri yönetirken bazen saraylarında şairleri ağırlamış, ancak edebiyat ve şiire yeteri kadar teveccüh göstermemişlerdir. Şehir hâkimleri bu dönemde adları anılması gereken en önemli gruptur. Onlar adına yazılan kitap ve şiirler çok olmasa da, yeni bir oluşumun habercisi olmaları hasebiyle önemli bir yere sahiptirler. Gelecekte bu grup içinden edebiyatı himaye eden güçlü şahıslar çıkacaktır. Edebiyatı himaye eden diğer bir grup da Şîalar ve İsmâîlilerdir. Bu grup da sadece kendi itikatlarına uyan dinî eserleri himaye etmiştir. Ayrıca bu grup içindeki bazı kimseler, övgü şiirleri ile diğer edebi türlere de alaka göstermiştir. Bu dönemde hâkim olan hanedan üyeleri Türk'tür. Ancak Türkler, Fars Edebiyatına ilgisiz kalmamıştır. Şairlere daha çok ilgi göstermeyen kimseler, İranlılardır.

KAYNAKÇA

- Ahsiktî, Esirüddîn, *Divân-i Esirüddîn-i Ahsiktî*, neşr. Rükneddîn Humâyûn Ferruh, Kitâbfrûşi-i Rûdeki, Tahran 1337.
- Alî b. Ahmed, *İhtiyârât-i Şâhnâme*, neşr. Mustafa Ceyhûnî – Muhammed Feşârkî, Âstan-i Kuds-i Rezevî, Merkez-i Horâsân Şinâsî, Meşhed 1379.
- Am ‘âk-i Buhârâî, Şehâbeddîn, *Divân-i Eş‘âr-i Şehâbeddîn Am ‘âk-i Buhârâî*, neşr. Alî Rızâ Şa‘bânlû, Âzmâ, Tahran 1389.
- Cebelî, Abdolvâsî, *Divân-i Abdolvâsî‘-i Cebelî*, neşr. Zebihullâh Safâ, Emîr Kebîr, Tahran 1392.
- Cemâleddîn-i İsfahânî, Abdurrezâk, *Divân-i Cemâleddîn Abdurrezâk-i İsfahânî*, neşr. Vahîd Destgirdî, Senâî, Tahran 1362.
- Cüveynî, Muntecibüddîn Bidîl, *Atabetü’l-Ketebe*, neşr. Muhammed Kazvîni – Abbâs İkbâl, Esâtîr, Tahran 1384.
- Edîb Sâbir-i Tirmizî, Sâbir b. İsmail, *Divân-i Edîb Sâbir-i Tirmizî*, neşr. Ahmed Rızâ Yelmehâ, Nik Hired, Tahran 1385.
- Enverî, Alî b. Muhammed, *Divân-i Enverî*, neşr. Müderris-i Rezevî, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1376.
- Esfezârî, Ebû Hâtem Muhammed b. İsmail, *Risâle-i Âsâr-i Alevî*, neşr. Muderris-i Rezevî, Bonyâd-i Ferhneg-i İrân, Tahran 1319.
- Ezrâkî-i Herevî, Ca‘fer b. İsmail, *Divân-i Ezrakî-i Herevî*, neşr. Saîd-i Nefisî, Zevvâr, Tahran 1336.
- Fâryâbî, Zahirüddîn, *Divân-i Zahîr-i Fâryâbî*, neşr. Emîr Hüseyin-i Yezgirdî, Katre, Tahran 1380.
- Gazâlî, Muhammed, *Nasihatü’l-Mülûk*, neşr. Celâleddîn Humâî, Bâbek, Tahran 1361.
- Gaznevî, Seyyid Hasan, *Divân-i Seyyid Hasan-i Gaznevî Molekkeb Be Eşref*, neşr. Müdder-i Rezevî, Esâtîr, Tahran 1362.
- Gorgânî, Fahreddîn Es‘ed, *Vis ve Râmin*, neşr. Mâgâlî Tüdevâ – Aleksandre Gevaharya, Bonyâd-i Ferheng-i İrân, Tahran 1349.
- Hâkânî-i Şîrvânî, Efdalüddîn Bidîl, *Divân-i Hâkân-i Şîrvânî*, neşr. Ziyâeddîn Seccâdî, Zevvâr, Tahran 1388.
- Humâî, Celâleddîn, *Muhtârinâme*, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1361.
- İbn Belhî, *Fârsnâme*, neşr. Mansûr Restegâr Fesâî, Bonyâd-i Fârsî Şinâsî, Şîrâz 1374.
- İmâdî-i Şehriyârî, İmâdüddîn, *Divân-i İmâdî-i Şehriyârî*, neşr. Zebihullâh Habibî Nejât, Telâye, Tahran 1381.
- İrânşân, İbn Ebî’l-Hayr, *Behmennâme*, neşr. Rahîm Afîfî, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1370.
- _____, *Küşnâme*, neşr. Celâl Metinî, İlmî, Tahran 1377.
- Lâmî-i Gorgânî, *Divân-i Lâmi-i Gorgânî*, neşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Eşrefî, Tahran 1389.
- Mînovî, Müctebâ, “Kitâb-i Hezâre-i Firdevsî ve Badlân-i İntisâb-i Yusuf ve Züleyha Be Firdevsî”, *Mecelle-i Sîmorg*, Şomâre 4, [Tahran] 1355[, s. 16-36].
- _____, “Vis ve Râmin”, *Mecelle-i Sohen*, Devre 6, Şomâre 1, [Tahran] 1334[, s. 13-21].
- Muhtârî-i Gaznevî, Osmân b. Ömer, *Divân-i Osmân Muhtârî*, neşr. Celeleddîn Humâî, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1341.
- Muîn, Muhammed, “Burhânî ve Kasîde-i U”, *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-i Tebrîz*, Şomâre-i 1, [Tebrîz] 1327[, s. 7-18].
- Muizzî, Muhammed b. Abdulmelik, *Divân*, neşr. Abbâs İkbâl, Kitâbfrûşi-i İslâmiye, Tahran 1318.
- Nehvî, Ekber, “Molâ Hazâtî Derbâre-i Ferâmerznâme ve Serâyende-i Ân”, *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-i Tahran*, Şomâre 164, [Tahran] 1381[, s. 119-136].

- Nizâmî-i Arûzî, Ahmed b. Ömer, *Çehârmakâle*, neşr. Muhammed Kazvîni – Muhammed Muîn, Zevvâr, Tahran 1385.
- Nizâmî-i Gencevî, Muhammed b. İlyâs, *Hüsrev ve Şîrîn-i Nizâmî-i Gencevî*, neşr. Berât Zencânî, Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1376.
- Nizâmülmülk, Hasan b. Ali, *Seyrû'l-Mülûk*, neşr. Hibert Dark, Çâp-ı Heftom, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1383.
- Rebî, *Alînâme/Manzûme-i Kohen*, neşr. Rızâ Beyât – Ebû'l-Fazl Gulâmî, Mîrâs-i Mektûb, Tahran 1389.
- Safâ, Zebihullâh, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, Cild-i Duvom, Firdevs, Tahran 1381.
- Senâî, Ebû'l-Mecid Mecdûd b. Âdem, *Dîvân-i Senâî*, neşr. Müderris Rezevî, İbn Sînâ, Tahran 1341.
- Sûzenî-i Semerkandî, Muhammed b. Mesud, *Dîvân-i Hekim Sûzenî-i Semerkandî*, neşr. Nâsrüddîn Şâh Hüseyinî, Emîr Kebîr, Tahran 1338.
- Şeffî-i Kedkenî, Muhammed Rızâ, *Zemîne-i İctimâ'î-yi Şî'r-i Farsî*, Ahterân-Zemâne, Tahran 1386.
- Tetley, George E., *The Ghaznavid and Seljuq Turks*, Routledge, London 2009.

Muhammet Gür, *Kendi İçinde ve Kendine Göre Süleyman Nazif*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, 541 s. (ISBN: 978-975-995-981-4).

Süleyman Nazif (1869-1927) edebiyatçı, fikir adamı ve siyasetçi kimliğiyle yakın dönem Türk tarihinin en önemli simalarından biridir. Özellikle yaşadığı devrin sosyal meselelerini bir aksiyon adamı tavrıyla ve vatanî bir şuurla ele alması onu dikkatle incelenmeye değer bir kimse hâline getirmektedir. Hakkında yapılmış çalışmaların azlığı göz önünde bulundurulduğunda ise *Kendi İçinde ve Kendine Göre Süleyman Nazif*'in ne derece büyük bir boşluğu doldurduğu anlaşılacaktır. Bu itibarla kitabı değerlendirme bahsine geçmeden önce Süleyman Nazif'le ilgili kendi tezi dışındaki dokuz tezden beş tanesini de eserin yazarı Prof. Dr. Muhammet Gür'ün yaptırdığını belirtmek gerekir [Yücel Öztürk, *Süleyman Nazif'in Hadisat Gazetesi'ndeki Yazıları (21 Teşrin-i Evvel 1334-31 Mart 1335 / 1918-1919) (İnceleme-Metin-Dizin)*; Cihat Taşçı, *Süleyman Nazif'in Hadisat Gazetesi'ndeki Yazıları (1 Nisan 1335-23 Haziran 1335 / 1919) (İnceleme-Metin-Dizin)*; Mert Kızılaslan, *Süleyman Nazif'in Bütün Eserleri (Ocak 1909-Temmuz 1909) (Metin-İnceleme-İndeks)*; Kadir Baycan, *Süleyman Nazif'in Bütün Eserleri (1 Ağustos 1909-31 Aralık 1909) (Metin-İnceleme-İndeks)*; Samet Hekimoğlu, *Süleyman Nazif'in (1869-1927) Bütün Yazıları (Başlangıçtan 1909'a kadar) (Metin-İnceleme-İndeks)*].

Kendi İçinde ve Kendine Göre Süleyman Nazif, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde 1992 yılında Prof. Dr. Birol Emil'in danışmanlığında, yedi yıllık bir emeğin sonucunda hazırlanan doktora tezinin birtakım düzenlemeler ve eklemelerle yayımlanmış hâlidir. Eser “Önsöz”, “Sonuç” ve “Bibliyografya” bölümleri dışında “Süleyman Nazif'in Hayatı”, “Sanat ve Edebiyat Hakkındaki Görüşleri”, “Türk Dili ve Edebiyatı Hakkındaki Görüşleri”, “Doğu ve Batı Edebiyatları” ve “Sosyal ve Politik Meseleler” olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır.

Kitabın “Süleyman Nazif'in Hayatı” başlığını taşıyan birinci bölümü “Ecdâdı ve Aile Çevresi”, “Süleyman Nazif'in Doğumu ve Çocukluğu”, “Gençliği ve İlk Memuriyetleri”, “İkinci Meşrutiyet Devri”, “Mütareke Yılları” ve “Cumhuriyet Dönemi ve Sonrası” olmak üzere beş alt başlıktan meydana gelir. Bu kısımda, ana başlıktan da anlaşılacağı üzere, Süleyman Nazif'in biyografisi ortaya konulmaktadır. Söz konusu biyografi oluşturulurken Süleyman Nazif'in kendi makale ve mektupları ile memuriyetleri sırasında doldurduğu “tercüme-i hâl varakaları”ndan ve birtakım resmî belge ve bilgilerden yararlanılmıştır.

“Sanat ve Edebiyat Hakkındaki Görüşleri” başlıklı ikinci kısım Süleyman Nazif’in sanat ve edebiyat hakkındaki genel görüşlerini ihtiva eder. Bu kısım tek bir ana başlıktan oluşsa da yazar tarafından Süleyman Nazif’in görüşleri “Sanat ve Güzellik”, “Sanat ve Ahlâk”, “Dilde ve Edebiyatta Değişme”, “Edebiyatta Taklit”, “Edebî Eser ve Samimiyet”, “Devir ve Muhitin Edebiyata Tesiri”, “Avam Edebiyatı ve Havas Edebiyatı” ve “Vezin Meselesi” şeklinde bölümlendirilerek ve içerik bakımından bir tasnife tâbi tutularak incelenmiştir.

“Türk Dili ve Edebiyatı Hakkındaki Görüşleri” başlıklı üçüncü bölüm Süleyman Nazif’in görüşleri doğrultusunda oluşturulan bir edebiyat tarihçesi niteliği taşır. Bu kısımda başlangıçtan Millî Edebiyat’a gelinceye kadarki Türk edebiyatının gelişimi gözler önüne serilir. Ele alınan meseleler “Eski Türk Edebiyatı”, “Yeni Türk Edebiyatı” ve “Türk Divan Şairleri” alt başlıklarıyla değerlendirilmiştir.

“Doğu ve Batı Edebiyatları” başlığını taşıyan dördüncü kısım “Doğu Edebiyatı” ve “Batı Edebiyatı” olmak üzere iki bölümden oluşur. Bu kısımdaki esas mesele, Süleyman Nazif’in yazıları ile çalışmalarına konu olan ve Türk Edebiyatı’na etki eden Acem ve Fransız şairleridir. Buradaki değerlendirmeler devrin perspektifini yansıtmaya açısından da büyük bir önem taşır. Zira söz konusu süreçte Millî Edebiyatın kimlik ve nitelik meselesi popüler bir tartışmanın konusudur.

Edebiyat ve sanat dışındaki konulardan oluşan “Sosyal ve Politik Meseleler” başlıklı beşinci ve son bölüm Süleyman Nazif’in çok yönlü fikir adamı kimliğini ortaya koymaktadır. Burada onun birçok meseleye merak duyduğu ve onları kapsamlı olarak irdelediği işlenir. Bu bölüm “Avrupa Medeniyeti”, “İslahat Meselesi”, “Eğitim”, “Basın”, “Rejim” ve “Süleyman Nazif ve Türkçüler” alt başlıklarından meydana gelir. Her bir başlığın hâlihazırdaki toplumsal, politik ve sosyal bir soruna işaret ettiği göz önünde bulundurulduğunda ise yazarın sorumlu aydın tavrı muhakkak ki daha iyi anlaşılacaktır.

Kitabın “Sonuç” bölümünde yazarın hayatı ile ilgili verilen bilgiler ve diğer bölümlerde ortaya konulan görüşler bir bütün hâlinde değerlendirilerek özetlenmiştir. Ayrıca eserin sonuna Süleyman Nazif’in yazdığı gazete ve mecmuaların alfabetik listesi ile Süleyman Nazif’in eserlerini, makalelerini, mektuplarını ve faydalanılan diğer eserler ile yazıları içeren bir bibliyografya eklenmiştir.

Sonuç olarak son derece titiz ve sabırlı bir araştırmanın ürünü olan *Kendi İçinde ve Kendine Göre Süleyman Nazif* kitabının yalnızca Türk Edebiyatına değil, genel olarak Türk kültürüne büyük bir katkı sağlayacağı âşikârdır. Bu önem, çalışmada özellikle Süleyman Nazif’in kaleminden çıkan birincil derecedeki kaynakların dikkatle incelenip tasnif edilerek kullanılmasından kaynaklanır. Söz konusu kaynakların hususi evrak ve belgelerle birlikte bini bulması ise eserin nasıl geniş bir malzemedan doğduğunu ortaya koyar. Bütün bu yönler dikkate alındığında *Kendi İçinde ve Kendine Göre Süleyman Nazif* adlı eserin Süleyman Nazif’le ilgili yapılacak çalışmalara kaynak teşkil etmesini ve – özellikle tematik çalışmalar noktasında – onların önünü açmasını temenni ediyoruz.

Mehmet Tütüncü, *Turkish Palestine (1069-1917): Inscriptions from al-Khalil (Hebron), Nabi Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule*, SOTA Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayınları, Haarlem 2008, 320 s. (ISBN: 978-90-6921-004-9).

Tarihin canlı kaynakları arasında yer alan kitâbeler, verdikleri dakik ve sıhhatli bilgiler bakımından tarih araştırmalarında mutlaka kullanılması gereken en önemli kaynak türlerindedir. Yapıların bânisi, tarihi, mimarı ve ustasına dair bilgilerin yanı sıra hükümdarların saltanat yılları, unvanları, tarihî istilahlarla isimlerin okunuşları ve ait oldukları binaların işlevi hakkında da bilgi vermektedirler.

XVII. yüzyılın sonlarında Avrupalı araştırmacılar tarafından kitâbelerin önemi anlaşılmış ve tarih ile filoloji araştırmalarında son derece önemli olan kitâbeler üzerinde ilk araştırmalar da bu dönemde başlamıştır. İslâmî kitâbeler üzerine ilk ciddi çalışma, XIX. yüzyılın başında İsviçreli şarkiyatçı Max van Berchem tarafından yapılmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Türk araştırmacılar tarafından da ilk çalışmalar yapılmaya başlanmış ve buradaki öncüsü de Halil Edhem Eldem olmuştur.

Bugün Türk-İslâm kitâbelerinin tamamının neşredildiği bir korpus bulunmamaktadır.¹ Bugüne kadar yapılan çalışmalar genellikle ya bir devletin muayyen bir dönemine ya da bir/ birkaç coğrafyaya veya bir şehre ait kitâbeler olup tam bir korpus niteliğinde değildir. Çok zengin bir Türk-İslâm epigrafi geleneğine sahip olmamıza rağmen bugüne kadar yapılan çalışmalar maalesef yetersizdir.

Burada tanıtacağımız çalışma, özellikle Selçukluların Batıya yönelmeleriyle Türklerin tanıştıkları bölgelerden biri olan Filistin'in kitâbelerine dair Mehmet Tütüncü tarafından kaleme alınan *Turkish Palestine (1069-1917): Inscriptions from al-Khalil (Hebron), Nabi Musa and Other Palestinian Cities under Turkish Rule* [Türk Filistin'i (1069-1917): Türk Hâkimiyeti Döneminde el-Halil (Hebron), Nebi Musa ve Diğer Filistin Şehirlerindeki Kitâbeler] (bundan sonra *Turkish Palestine*) isimli eserdir.

Son yıllarda Türk-İslâm kitâbeleri üzerine yaptığı çalışmalarla ön plana çıkan Mehmet Tütüncü, *Turkish Palestine* isimli çalışmasından önce 2006 yılında Haarlem'de *Turkish Jerusalem*

1 Eksiklikleri olmakla birlikte şu çalışma hâlâ kıymetlidir: *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, I-XV, sousla direction de Etienne Combe – Jean Sauvaget – Gaston Wiet, l'Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1931-1956; XVI, sousla direction de N. Éliasséeff – D. S. Rice – G. Wiet, l'Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1964; XVII-XVIII, sousla direction de N. Éliasséeff – D. Sourdel – J. Thomine-Sourdel, l'Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1982-1991.

(1516-1917): *Ottoman Inscriptions from Jerusalem and Other Palestinian Cities* [Türk Kudüs'ü (1516-1917): Kudüs ve Diğer Filistin Şehirlerindeki Osmanlı Kitâbeleri] (bundan sonra *Turkish Jerusalem*) isimli çalışmasını yayımlamıştır. Müellif bu eserinde Osmanlı dönemine ait Kudüs kitâbelerinin bir kataloğunu hazırlamıştır. *Turkish Palestine* isimli çalışması da mezkûr çalışmanın bir devamı niteliğindedir.

Turkish Palestine, Contents (İçindekiler) (s. 7), Acknowledgement of Illustrations (Resimlerin Tanımı) (s. 9), Introduction (Giriş) (s. 10-11), List of Tables and List of Maps (Tabloların Listesi ve Haritaların Listesi) (s. 12), Methodology (Metodoloji) (s. 13-15), Catalogue of Corpus of Inscriptions (Kitâbeler Korpusu Kataloğu) (s. 16-306), Tables (3-13) [Tablolar (3-13)] (s. 307-313) ve Bibliography (Bibliyografya) (s. 314-319) bölümlerinden oluşmaktadır.

Eserde Filistin'in Fâtîmî, Selçuklu, Eyyübî, Memlûk ve Osmanlı dönemlerine ait kitâbelerinin kataloğu sunulmaktadır. Tütüncü, *Turkish Jerusalem* isimli eserinde Kudüs'teki 104 ve Kudüs dışındaki 18 olmak üzere 122 kitâbenin kataloğunu hazırlamış, söz konusu çalışmanın devamı niteliğindeki *Turkish Palestine* isimli eserinde ise kitâbeleri kaldığı yerden numaralandırmaya devam ederek kitâbe numarasını 123'ten başlatmıştır. *Turkish Palestine* adlı çalışmada kitâbeleri kataloglanan şehirler ve kitâbe sayıları şöyledir: Kudüs, 9; Nebi Musa, 7; Safed, 12; el-Halil (Hebron), 73; Nablus, 5; Remle, 8; Lod, 5; Yavne, 4; Yaffa, 8; Tantura, 1; Hayfa, 1; Beysan, 1; Ayzeriye, 1; Herzliya, 1; Aşdod, 1; Demre, 1 ve Kaletü's-Subeybe, 1. Katalogda şehirlere göre tasnif yapılmakta ve kendi içerisinde de kronolojik bir sıra takip edilmektedir.

Kitâbe kataloğu, Osmanlı hükümdarlarından Sultan I. Mahmûd (1730-1734) (nr. 40) ve Sultan III. Murad (1574-1595) (nr. 103) dönemlerine ait iki kitâbe ile başlamaktadır. İlki Kudüs, ikincisi ise Akabê'ye ait olan bu kitâbeler, *Turkish Jerusalem* kitabında bulunmayıp ek olarak burada verilmiştir (s. 18-21).

Turkish Palestine isimli çalışmada esas katalog, Suriye Selçuklu hükümdarı Tâcü'd-devle Tutuş'a ait kitâbe (s. 22, nr. 123) ile başlamaktadır. 2006-2007 yıllarında Mescid-i Aksâda yapılan tamirat sırasında Mihrab-ı Zekeriyâda ortaya çıkarılan bu kitâbe, Kudüs'teki Türk hâkimiyetine ait en önemli belgelerden biri niteliğindedir. Ancak Tütüncü, izin alamadığı için bu kitâbenin metnini katalogda verememiştir (s. 17). Kitâbe ilk olarak Khader Salameh tarafından yayımlanmıştır.² Kitâbede okunamayan kısımlar olduğu için isimler ve tarih net değildir. Unvan ve lakaplardan şahıslar tespit edilebilmiştir. Ancak tarih kısmında sadece “س” (sin) harfi okunabildiği için tarihi net olarak belirlenememiştir. Zilhicce 476/Nisan-Mayıs 1084 veya Zilhicce 477/Mart-Nisan 1085 tarihli kitâbede Abbâsî halifesi el-Muktedî bi-Emrillâh (1075-1094), Büyük Selçuklu sultanı Melikşâh (1072-1092), Suriye Selçuklu meliki Tâcü'd-devle Tutuş (1079-1095) ve Fahrü'l-meâlî Ebû Nasr Ahmed b. el-Fadl'ın isimleri geçmektedir. Bu kitâbe, Kudüs'teki Türk hâkimiyeti

2 Khader Salameh, “A New Saljuq Inscription in the Masjid al-Aqsa, Jerusalem”, *Levant*, 41/1, (2009), s. 107-117. Kitâbe bazı ilave ve küçük düzeltmelerle daha sonra da yayımlanmıştır: Mehmet Tütüncü – Khader Salameh, “Mescid-i Aksâda Saklı Selçuklu Kitabesi”, *Yedikta*, 37, (Eylül 2011), s. 10-17.

dönemine ait en eski kitâbe olması bakımından oldukça önemlidir. Ancak kitâbe tadilat çalışmaları sırasında duvarın arkasında bırakılmak suretiyle maalesef gizlenmiştir.³

Katalog, Memlûk dönemine ait kitâbelerle devam etmektedir. Sultan I. Baybars (1260-1277) dönemine ait 1263-1275 tarihleri arasında yaptırılan 16 kitâbe katalogda yer almaktadır: nr. 124, 132, 139-140, 224, 230, 237-239, 242, 260-264. Bu kitâbeler; Kudüs, Remle, Lod, Safed, Aşdod, Nebi Musa, Nablus, Yavne, Demre ve Sübeybe gibi farklı yerlerdedir. Kitâbelerden 10 tanesi bugün yerinde (*in-situ*), iki tanesi müzelerde muhafaza halinde, üç tanesi tahrip edilmiş olup bir tanesinin mevcudiyeti bilinmemektedir (s. 23). Bunların dışında katalogda Memlûklere ait başka kitâbeler de yer almaktadır (nr. 141, 143, 144, 146-148, 156-174, 215-218, 231-233, 236, 240, 243-245, 259).

Katalogda el-Halil'deki Mescid-i İbrahim'in ahşap minberinde Fâtimî veziri Bedrül-Cemâlî'ye ait 484/1091-1092 tarihli iki kitâbe bulunmaktadır (s. 92-97, nr. 151-152). Yine Mescid-i İbrahim'de tarih kısmı silik olduğu için 615-624/1218-1227 tarihli olduğu düşünülen Eyyûbiler dönemine ait bir inşâ kitâbesi yer almaktadır (s. 98-99, nr. 153). el-Halil'deki Bâbü'l-Hadra'nın giriş kapısı üzerindeki Eyyûbilerden el-Melikü'l-Âdil (1200-1218) dönemine ait 1 Muharrem 612/2 Mayıs 1215 tarihli vakfiye kitâbesi (s. 101-102, nr. 154) ile Remle'deki Nebi Salih Türbesi'ndeki 586/1190-1191 tarihli kitâbe (s. 240, nr. 229) de katalogda verilmektedir.

Çalışmada ilk defa yayımlanan kitâbelerin yer alması oldukça önemlidir. Müellifin belirttiğine göre, Harem-i Şerif'in batı duvarında yer alan Zilhicce 1037/Ağustos 1628 tarihli Mehmed Paşa'ya ait kitâbe (s. 32, nr. 126), Safed'deki Şeyh Hamid Zaviyesi'nin güney penceresinin üzerindeki illegal vergilerin kaldırıldığını bildiren Memlûk Sultanı Çakmak'ın (1438-1453) 10 Zilkade 852/5 Ocak 1449 tarihli vergi kitâbesi (s. 77, nr. 146), Safed Çarşısı (*Sûk*) Camii'nin 1319/1901-1902 tarihli tamir kitâbeleri (s. 82-85, nr. 149-150), Nablus Saat Kulesi'nin Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) dönemine ait 1319/1900-1901 tarihli kitâbesi (s. 236-238, nr. 228), Yaffâdaki Muhammed et-Tabiye Camii'nin 1143/1730-1731 tarihli kitâbesi (s. 268-269, nr. 246), Mahmûdiye Camii'nin Cemâziülâhir 1227/Haziran-Temmuz 1812 (s. 270-271, nr. 247) ve 1229/1813-1814 tarihli (s. 272-274, nr. 248) kitâbeleri, hangi esere ait olduğu bilinmeyen 1272/1855-1856 tarihli kitâbe (s. 275-276, nr. 249), Hasan Bey Camii'nin 1333/1914-1915 tarihli kitâbesi (s. 277-280, nr. 250) ve Seksek Camii'nin 1300/1882-1883 tarihli kitâbesi (s. 281-282, nr. 251) ilk defa bu çalışmada yayımlanmıştır.

Çalışmanın bir diğer önemli özelliği, sosyal ve ekonomik tarih açısından oldukça kıymetli olan vakfiye ve vergi kitâbelerini bir arada toplamasıdır. Safed'deki Şeyh Hamid Zaviyesi'nin güney penceresinin üzerindeki illegal vergilerin kaldırıldığını bildiren Memlûk Sultanı Çakmak'ın 852/1449 tarihli vergi kitâbesi (s. 77, nr. 146), el-Halil'deki Mescid-i İbrahim'in ahşap minberinde Fâtimî veziri Bedrül-Cemâlî'ye ait 484/1091-1092 tarihli iki inşâ ve vakfiye kitâbesi (s. 92-97, nr. 151-152), Bâbü'l-Hadra'nın giriş kapısı üzerindeki Eyyûbilerden el-Melikü'l-Âdil dönemine ait 1 Muharrem 612/2 Mayıs 1215 tarihli vakfiye kitâbesi (s. 101-102, nr. 154) ile tarihsiz bir başka vakfiye kitâbesi (s. 103-105, nr. 155), Bâbü'l-İshâki (Harem)'deki Memlûk Sultanı Berkuk (1390-99) dönemine ait 17 Rebülevvel 796/20 Ocak 1394 tarihli vakfiye kitâbesi (s. 106-108, nr. 156),

3 Mehmet Tütüncü – Khader Salameh, “Mescid-i Aksâda Saklı Selçuklu Kitabesi”, s. 13.

Rıfka Türbesi'nin Sultan Berkuk dönemine ait Şaban 796/Haziran 1394 tarihli inşâ ve vergi kitâbesi (s. 140-141, nr. 170), el-Halil (Hebron) Müzesi'nde bulunan Memlûk Sultanı Kayıtbay (1468-96) dönemine ait 19 Muharrem 881/14 Mayıs 1476 tarihli vergi kitâbesi (s. 224, nr. 217) ve Yaffâdaki Mahmûdiye Camii'ne ait 1229/1813-1814 tarihli vakfiye kitâbesi (s. 272-274, nr. 248), Eyyübî, Memlûk ve Osmanlı dönemi sosyal ve ekonomik tarihine ışık tutacak önemli belge niteliğindedirler.

Eserin önemli taraflarının yanı sıra gözümüze çarpan bazı olumsuz yönleri de vardır. Çalışmanın tamamı dikkate alındığında kitâbelerin kataloglanmasında bir bütünlük oluşturulmadığı ilk olarak göze çarpmaktadır. Orijinal metinleri verilen bazı kitâbelerin İngilizce tercümesinin yapılmadığı (s. 18-19, nr. 40; s. 79, nr. 147; s. 250, nr. 235; s. 268-269, nr. 246), Arap harfleri ile yazılan isimlerin İngilizceye aktarılışında bir birlik bulunmadığı (örneğin, s. 20-21, nr. 106; s. 29, nr. 125; s. 98-99, nr. 153), bazı kitâbelerin transkripsiyon metinleri verilmesine rağmen büyük bir kısmında atlandığı (örneğin, şu kitâbe metinlerinin transkripsiyonu verilmiş: s. 33, nr. 127; s. 71, nr. 142; s. 76, nr. 145; s. 287, nr. 255; s. 290-291, nr. 256), bazı kitâbelerin Arap harfli orijinal metinlerinin verilmemesi (s. 80-81, nr. 148) ve bazı kitâbelerin türünün (inşâ/tamir/vakfiye/vergi), kataloglama metodunda gösterilen usule göre belirtilmediği (örneğin, s. 64-71, nr. 139-142) görülmektedir. Ayrıca eserde bazı kitâbelerin metinlerinin oldukça girift (Remle Ulu Camii, s. 249, nr. 234), bazılarının ise oldukça silik olmasından dolayı okunamadığı (s. 258, nr. 240) görülmektedir. Bunlardan 234 numaralı kitâbe metninin zor da olsa okunabileceği kanaatindeyiz. Okunmamış haliyle bir kitâbenin kataloğa alınmasını uygun görmemekteyiz.

Bizce bu çalışmada yer alması uygun olmayan kitâbeler de bulunmaktadır. 29-31. sayfalar arasındaki Kandil kitâbesi (nr. 125), 40-41. sayfalar arasındaki kandil standı üzerinde bulunan kitâbe (nr. 131), Yakub Türbesi'ndeki örtü üzerindeki yazı (s. 124-125), 183-219. sayfalar arasındaki metaller ile bayraklar üzerinde bulunan yazılar (nr. 192-213) ve 295-297. sayfalardaki tuğralar (nr. 258/A, B, C) kanaatimizce ayrı bir çalışmanın konusudur. Tarihi belge ve sanat tarihi açısından önemli objeler olmakla birlikte örneklerine vâkıf olduğumuz kitâbe katalog ve korpuslarında bu tarz kitâbe metinlerinin yer almadığını ve bunların ayrı bir çalışmanın konusu olduğunu söylememiz gerekir. Gözümüze çarpan eksikliklerin belirtmesinin nedeni, çalışmaya ve dolayısıyla ilim alemine katkı sunma gayretinden başka bir şey değildir. Kitâbe çalışmalarının ne kadar zor ve zahmetli olduğu, muhtelif yerlerde bulunan ve hatta çoğu zaman girift yapısından dolayı çözülmesi zor olan kitâbelerin toplanıp yayımlanmasının meşakkatli bir iş olduğu malumdur. Bu nedenle eserin müellifini tebrik etmek gerekir. Sayın Tütüncü'nün hazırladığı bu eser ve önceki çalışmalarının Türk-İslâm dönemi epigrafi araştırmalarına önemli katkılar sunduğu ve alanında bir boşluğu doldurduğu muhakkaktır.

* Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, suatkaymak@windowslive.com

KAYNAKÇA

- Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, I-XV, sousla direction de Etienne Combe – Jean Sauvaget – Gaston Wiet, l'Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1931-1956; XVI, sousla direction de N. Éliasséeff – D. S. Rice – G. Wiet, l'Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1964; XVII-XVIII, sousla direction de N. Éliasséeff – D. Sourdel – J. Thomine-Sourdel, l'Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1982-1991.
- Salameh, Khader, "A New Saljuq Inscription in the Masjid al-Aqsa, Jerusalem", *Levant*, 41/1, (2009), s. 107-117.
- Tütüncü, Mehmet – Khader Salameh, "Mescid-i Aksa'da Saklı Selçuklu Kitabesi", *Yedikata*, 37, (Eylül 2011), s. 10-17.

Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, Çev. Erol Üyepazarcı, Pera Turizm Yayınları, İstanbul 1999, 697 s. (ISBN: 975–8065–17–3).

Fransız gazeteci Paul Fesch'in *Constantinople aux Derniers Jours d' Abdul – Hamid* isimli eseri ilk olarak Kasım 1907'de Paris'te basılmıştır. İlk baskısından 92 sene sonra, 1999 yılında Erol Üyepazarcı'nın çevirisi ile *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"* ismiyle Pera Turizm Yayınları tarafından Türkçe olarak yayınlanmıştır.

Fotoğraf 1. Kitap kapağı / Dış kapak

Kitap, Paul Fesch'in 1907 yılında Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a ve çeşitli vilayetlerine gerçekleştirdiği seyahatlerini anlatır. Bu yönüyle bir seyahatname özelliği taşısa da kitabın tamamı okunduğunda bunun bir seyahatnameden ziyade Osmanlı Devleti'nin sosyal, siyasi, ticari, sınai ve zirai özelliklerinin ayrıntılı biçimde araştırıldığı adeta bir rehber eser olduğu görülmektedir.

Kitap, çevirmen Erol Üyepazarcı'nın uzun bir önsözüyle başlar (s. V-XXI). Çevirmenin bizce böylesine uzun bir önsöz yazma ihtiyacı hissetmesi, yazarın bazı abartılı ve gerçek dışı

iddialarından kaynaklanmaktadır. Çevirmen, bu duruma karşı okuyucuyu baştan uyarmak istemiştir. Bunun dışında kitabın kaynak değeri ve ilk yayınlanışından tercüme edildiği güne kadar geçen 92 yıllık süreçte, kimler tarafından, nasıl kullanıldığı ile ilgili bilgi vermiştir. Çevirmen, sayfa altlarında verdiği dipnotlar ile Fesch'in sunduğu bilgileri tarihi gerçekler ile kıyaslamak suretiyle okuyucuyu bilgilendirmek ve daha fazlasını araştırmaya yönlendirmek istemiştir.

Paul Fesch eserine "Balık baştan kokar" atasözü ve bu kitabı neden kaleme aldığına dair bilgi verdiği kısa bir önsöz ile başlar. İç kapaktaki atasözü ile kastedilen yer, İstanbul'dur. Osmanlı Devleti'ni anlatmaya İstanbul ile başlayıp vilayetler ile sonlandıracağından ve İstanbul'u, imparatorluğu yansıtan bir başkent olarak gördüğünden böyle bir söz ile başladığı düşünebilir. Önsözün ardından kitabın 14 bölümünden ilki olan "Doğu Ekspresi" bölümüne geçer (s. 3-27). Bu bölümde Doğu Ekspresi ile Paris'ten İstanbul'a yaptığı tren yolculuğunu anlatırken, Tuna Vilayeti'ne geldiğinde eski Vali Midhat Paşa'nın vilayete katkılarını ve Baron Hirsh'in Osmanlı Devleti'ni Rumeli demiryollarının yapımında nasıl dolandırdığına değinerek oldukça objektif yorumlarda bulunur (s. 24). İkinci bölüm olan "Basın ve Sansür" kısmında Sultan Abdülhamid'in sıkı sansür politikaları nedeniyle Türklerde basın olmadığı iddiasında bulunurken, anayasada bulunan "matbuat kanun dairesinde serbesttir" maddesine atıf yapar (s. 36). Bu bölümde başka kaynaklarda kolay kolay bulunamayacak bir bilgi olan gayrimüslim gazetelerini, yayınladıkları dil ve tirajlarına varana kadar ayrıntılı bir biçimde inceler (s. 28-70).

"Muhbirlik ve Polis" bölümünde Sultan Abdülhamid'in kurduğu istihbarat teşkilatı ve jurnalcılık sistemi üzerinde durur. Sultanın, jurnalleri takıntı haline getirdiğini belirterek bununla ilgili bazı çarpıcı örnekler verir (s. 71-126). "Hasta Adam'ın Selamlık Töreni" ismini verdiği bölümde ise 1907 yılında katıldığı bir selamlık törenini tafsilatlı bir biçimde tasvir eder. Sultanın dış görünüşü, askeri birliklerin giyim kuşama, izleyicilerin uyması gereken kurallar, alınan güvenlik önlemleri, çalan marşlar, teşrifat kuralları vb. hususları anlatır. Bu bölümde Sultan Abdülhamid'in, süt kardeşi İsmet Bey'i törenlerde dublör olarak kullandığı gibi ilginç bir iddiada da bulunur (s. 127-159). Ancak Padişahın süt kardeşini dublör olarak kullandığı iddiası başka kaynaklarda geçmeyen, temelsiz bir iddia olarak göze çarpmaktadır.

"Geleceğin Sultanları" bölümünde veraset usulünü ve taht namzedi şehzadeleri inceler. Sultan Abdülhamid'in, taht sırası ailenin en büyüğü olan Şehzade Mehmed Reşad'da olmasına rağmen, oğlu Şehzade Burhaneddin'i neden tahta çıkarmak istediğini anlamaya ve anlatmaya çalışır. Sultan Abdülaziz'in de oğlu Yusuf İzzettin Efendi'yi aynı şekilde tahta çıkarmak istediğini anlatarak yerinde bir kıyas yapmaktadır. Bu kısımda yazarın, Şehzade Reşad Efendi'yi bir Fransız dostu olarak görmesi ve tahta çıktığında iyi bir hükümdar olacağını öne sürmesi ilginçtir. Tüm şehzadelerden kısaca bahsettikten sonra, şehzadelerin nasıl sıkı bir gözetim altında tutulduklarına dair çarpıcı örnekler verir (s. 160-197). "Abdülhamid ve Anayasa" bölümünde 23 Aralık 1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasi'nin ortaya çıkış serüvenini incelerken (s.198-227), bölümün devamı niteliğinde olan "Anayasal Reformlar" kısmında anayasanın toplumsal yaşama yansımalarını inceler. Kur'an-ı Kerim'in anayasal reformlara engel olmadığını, aksine anayasanın temel

ilkelerini kapsadığını belirtir (s. 228-257). Bu bölümde öne sürdüğü fikirler Jön Türk hareketinin öncülerinden olan Namık Kemal'in fikirleriyle benzerlik taşımaktadır.

“Hristiyanlar ve Askerlik Görevi” kısmında, 18 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'nın gayrimüslimlere getirmiş olduğu zorunlu askerlik yükümlülüğünü masaya yatırır. Bunu yaparken öncelikle Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasına tam bir dini özgürlük tanıdığı gerçeğini kabul eder. Bölümün başında gayrimüslimlerin askerlik görevini reddettiğini, cizyenin de bedel-i askerî vergisinin de aşağılayıcı vergiler olduğunu belirtirken, Hristiyanların aslında fiilen askerlik yapmak istediklerini, ancak bunun, devlet tarafından engellendiğini savunur (s. 258-279). Bu açıdan yazarın, bazı konularda kendisiyle çeliştiği görülmektedir. Islahat Fermanı'nı bitirip Kanun-ı Esasi'ye geçtiği “Osmanlı Meclisi” bölümünde, Kanun-ı Esasi ile kurulan Osmanlı Mebusan Meclisi'ni, meclisin faaliyetlerini, mecliste görüşülen konuları ve milletvekillerini inceler (s. 279-333). “Jön Türkler” bölümünde ise Abdülhamid'e muhalif olan Jön Türkler grubunu; kuruluş gayeleri, sürgünleri, yayın organları ve lider kadroları yönleriyle ayrıntılı bir biçimde ele alır. Ahmed Rızâ, Mizancı Murad, Çürüksulu Ahmed Bey, İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Damat Mahmud Paşa, Prens Sabahattin gibi hareketin önemli isimleri üzerinde durur (s. 334-418).

“Türkiye'nin Gücü ve Zayıflığı” bölümü yazarın imparatorluk üzerine kendi görüşlerine yer verdiği kısımdır. Türklerin toplumsal gücünün dine dayandığını belirttikten sonra toplumun memur olma idealini eleştirir. Ona göre toplumun ticaret ve ziraata yönelmeyip memuriyete yönelmesi devleti zayıflatan bir olgudur. Bu bölümde kitabın genelinde eleştirdiği Türk halkı için misafirperver, açık yürekli ve dürüst sıfatlarını kullanarak birçok seyahatnamede de geçen Türk halkına özgü hasletlerin hakkını teslim etmiştir (s. 419-454). “Türkiye'de Fransız Okulları” başlığında ise bizzat gezip gördüğü, müşahade ettiği; İskenderiye, Kahire, Portsaid, Yafa, Kudüs, Hayfa, Akka, Beyrut, Lübnan, Şam, İzmir, Edirne ve İstanbul'daki 116 Fransız okulunu anlatır. İmparatorluk coğrafyasındaki tüm Fransız okullarının şehirlere göre dağılımını ve öğrenci sayılarını veren bir tablo da ekler. Doğu'yu yalnızca bir satış pazarı ve ucuz hammadde sağlayıcısı olarak görerek sömürmenin yanlış olduğunu belirtip, aynı zamanda eğitim kurumları aracılığıyla “uyuşuk ve işi gücü olmayan halkı” (s. 471) eğitmenin gerekli olduğunu savunur (s. 455-496). Burada da yazarın oryantalist bakış açısıyla Doğu'yu eğitimsiz ve geri kalmış bir halk, hammadde temin edip mamul mal satışı yapılan bir sömürge olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

“Fransa ve Almanya” kısmında Osmanlı toprakları üzerinde büyük bir rekabet içinde olan Fransa-Almanya mücadelesini masaya yatırır. Fransa'nın Türklerle çok uzun yıllardır ticari ilişkiler içinde olduğunu belirtirken, yeni kurulan Prusya Devleti'nin artan ticari nüfuzu ve Kayser II. Wilhelm'in de bizzat gerçekleştirdiği ziyaretler ile bu rekabetin Prusya lehine nasıl değiştiğini anlatır. Bu kısımda ticari ve siyasi nüfuz kurmanın en önemli yolu olan demiryolları üzerinde durur. Burada verdiği tablolarda imparatorluk coğrafyasında bulunan tüm demiryolu hatları; sermaye sahibi ülkeler ve hat uzunlukları ile verilir. Ayrıca limanlardaki gemilerin tonajları, ülkelerarası ticaretin hacimleri, ithalat ve ihracat rakamları incelenir (s. 497-523). Bu bölümde verdiği ayrıntılı tablo ve rakamlar iktisat tarihi çalışmaları açısından oldukça değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

"Sanayi ve Ticaret Açısından Türkiye", kitabın 14. ve son başlığıdır (s. 524-658). Ancak bu başlık diğer başlıklara göre oldukça uzun ve kapsamlıdır. Zira bu kısımda yazar, İstanbul başta olmak üzere imparatorluk coğrafyasında bulunan; İzmit, Bursa, Biga, İzmir, Aydın, Konya, Ankara, Adana, Kastamonu, Sivas, Mamuretü'l Aziz, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Musul, Bağdat, Halep, Beyrut, Lübnan, Şam, Kudüs, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Kıbrıs, Girit, Edirne, Selanik, Kosova, Yanya Manastır, Trablusgarp, Cezayir vilayet ve sancaklarını müstakil birer alt başlık halinde incelemektedir. Bu başlıklar altında vilayetlerin kazaları, tarım ürünleri, ticari, sınai ve zirai faaliyetleri, limanları, fabrikaları, ithalat ve ihracat ürünleri, hayvansal ve bitkisel ürünleri, iletişim ve ulaşım araçları, giyim kuşam ve eşyaları, tüketim maddeleri, madenleri, ekim biçim ve ulaşım bakımından ticarete uygunlukları, etkili olan bölgesel güçler ve yaşayan etnik gruplar incelenmiştir. Bir şehri veya bölgeyi anlamak bakımından oldukça önemli olan bu bilgiler, kitabın kaynak değerini hayli arttırmaktadır. Bu bölümde Fransız vatandaşlarına hitaben, hangi bölgeye, ne tür yatırımlar yapılması gerektiği, Osmanlı topraklarında ticaret yaparken uyulması gereken esas ve kaideler gibi konularda yol gösterici bilgiler de verilmektedir. Bu yönüyle yazarın, Fransız okuyuculara ve Osmanlı topraklarında yatırım yapmak isteyen yabancılara eşsiz bir rehber sunduğu söylenebilir. "Ekler" kısmında ise Kanun-ı Esasi ve Kanun-ı Esasi'nin ilanı münasebetiyle Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın sefaretlere göndermiş olduğu genelgenin tam metni yer alır (s. 659-677). Kanun-ı Esasi'nin tam metnini ekler kısmında vermesi, yazarın anayasaya verdiği önemi göstermektedir. Zira kitabın büyük bölümünde Osmanlı'nın anayasaya geçiş sürecini oldukça olumlu bir bakış açısıyla değerlendirip, Fransız halkının Cumhuriyet'e geçiş süreciyle kıyaslayarak yaşanan sancıları haklı bulmuştur (s. 233).

Netice itibariyle yazarın kendi gezi ve gözlemlerine, sefaret raporlarına, çeşitli Fransız ve Osmanlı kaynaklarına dayanan, çok titiz bir çalışmanın ürünü olduğu aşikâr olan *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"* adlı eser, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik tarihini çalışan araştırmacılar için birinci elden kaynak ve başvuru eseri niteliğindedir. Sultan II. Abdülhamid devrinin son yıllarında İstanbul'da yaşanan sosyal hayatı ve siyasi olayları inceleyen kitap, imparatorluktaki vilayetleri de sancak ve kazalarıyla beraber teker teker incelemek suretiyle merkezin olduğu kadar taşranın da canlı bir portresini çizmektedir. Kitapta çok sayıda tablo, istatistiki bilgi ve yazar tarafından çekilen orijinal fotoğraflar ile başka kaynaklarda bulunamayacak nitelikte spesifik bilgiler yer almaktadır. Bu yönüyle kitabın, bugüne kadar Türk araştırmacılar tarafından pek rağbet görmemesi ve kitaptan yeteri kadar istifade edilmemiş olması oldukça şaşırtıcıdır. Kanaatimizce eser, kaynak olarak kullanılırken, yazarın sahip olduğu klasik oryantalist bakış açısı, bazı konularda öne sürdüğü hayalperest ve temelsiz iddialar, Sultan Abdülhamid'e yönelttiği haksız ve insafsız eleştiriler muhakkak göz önünde bulundurulmalıdır.

* Arş. Gör., Sinop Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Sinop / Türkiye, fksku@sinop.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (MUTAD) YAZIM KURALLARI

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY (MUJOT) INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Amaç ve Kapsamı

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası'nın tarihî ve güncel olgularını, başta kültürün asli ve vazgeçilmez unsuru dil olmak üzere, edebiyat, tarih, coğrafya, sanat tarihi, bilgi-belge, arkeoloji, antropoloji ve uluslararası ilişkiler gibi bilim dallarıyla disiplinler arası bir yaklaşımla inceleyerek, ortaya çıkan çalışmaları bilim dünyasına kazandırmayı temel ilke olarak benimseyen altı aylık hakemli akademik bir dergidir.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından Haziran ve Aralık aylarında yılda iki sayı yayımlanır. Yılda bir kez olmak üzere Özel Sayı çıkarılabilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası endeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren üç ay içerisinde gönderilir.

Yayın İlkeleri

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde Türk Dünyası ile ilgili tarihî ve güncel olguları bilimsel bakış açısıyla ele alan, belirli bir konuya çözüm önerileri getiren, Türk dili, edebiyatı, tarihi, sanatı, coğrafyası, kültürü vb. üzerine yazılmış araştırma makalesi, derleme makalesi, kısa not (mektup, yazışma) gibi bilimsel yazılara, belge ve metin neşri, çeviri ve aktarı, vefeyat yazısı, kitap ve tez tanıtımı gibi çalışmalara, alanla ilgili etkinlikleri duyuran haberlere yer verilir.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen bilimsel yazılarda yeni araştırma sonuçlarını duyuran özgün bir makale olması veya daha önceki araştırmaların sonuçlarını tartışıp değerlendiren, alana katkıda bulunan bir çalışma olması şartı aranır.

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş bilimsel ve özgün makaleler olmalıdır. Daha önce bilimsel bir toplantı, kongre, konferans ya da sempozyumda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek, tam metin olarak yayımlanmamış olmak, gözden geçirilip geliştirilmek, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar, dijital kopyalarıyla birlikte bir nüsha hâlinde Haziran sayısı için 15 Nisan, Aralık sayısı için 15 Ekim'e kadar Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adresine (Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye), derginin e-posta adresine (mutad@marmara.edu.tr) veya dergi sitesine (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>) gönderilmelidir. Makale çevirilerinde makalenin orijinal metni de eklenmelidir.

Üniversiteler Yayın Yönetmeliği uyarınca *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nde yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukukî her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

Yazıların Değerlendirilme Süreci

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*ne gönderilen yazılar, önce editör ve Yayın Kurulu tarafından dergi ilkelerine uygunluk ve içerik açısından incelenir. Dergi yazım kurallarına, bilimsel yazı formatına uymayan, dipnotsuz, kaynakçasız ya da özsüz yazılar için hakem süreci başlatılmaz. Yazıların değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsellik en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunanlar, yazar adı gizli tutularak ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakem değerlendirme raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu ya da editör hakem değerlendirme raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar; hakem, Yayın Kurulu veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alırlar. Yazarların, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle ve ivedilikle uymaları ve yazının son şeklini 15 gün içinde dergi e-posta adresine göndermeleri beklenir. Yazarlar, katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Bu durumda nihai karar, Yayın Kuruluna aittir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazarlara bildirilir. Yazılar, hakem görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazarlarına iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların telif hakkı *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*ne ait olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez, başka bir yerde yayımlanamaz. Yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

Yayın Dili

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nin yayın dili, Türkçedir. Bununla birlikte dergide İngilizce ve Rusça yazılmış yazılara da yer verilir.

Yazım Kuralları

*Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi'*nde yayımlanan yazılarda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan yayım etiği kurallarına uyulmalıdır.

Makaleler, makale dilinde öz ve anahtar kelimeler içermelidir. Latin alfabesi ile yazılmamış makalelerde, makalelerin ulusal ve uluslararası alanlarda etkisinin artırılması amacıyla mutlaka Latin alfabesiyle yazılmış Türkçe ve İngilizce başlık (*title*), yazar isim(ler)i [*name(s) of author(s)*], öz (*abstract*) ve anahtar kelimeler (*keywords*) verilmeli, ayrıca Latin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça (*bibliography*) da bulunmalıdır. Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bunun için TR Dizin Anahtar Terimler Listesi gibi kaynaklar kullanılabilir. Gönderilen yazılarda Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanmalıdır. Yazıların öz ve kaynakça dahil 15.000 kelimeyi aşmamasına ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmesine özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı, koyu (bold) ve büyük harflerle ortalanmış olarak yazılmalıdır. Makale başlığının, 10-12 kelimeyi geçmemesine dikkat edilmelidir. Türkçe başlığın altında koyu ve büyük harflerle ortalı olarak İngilizce yazı başlığı yer almalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı başlığın altında, koyu, sağa yaslı, soyad(lar)ının tüm harfleri büyük (**Ad SOYADI**) olmalı; adresler ise normal ve eğik (italik) harflerle yazılmalı, yazar(lar)ın unvanı, görev yaptığı kurum ve iletişim adresi [*Unvan, Üniversite, Fakülte veya Enstitü, Bölüm, Şehir / Ülke, e-posta adresi*, (varsa) ORCID iD] belirtilmelidir.

Yazar adı üzerinden yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, millî alfabeyle özgü harfler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabildiğinden yazarların tanımlayıcı araştırmacı-katılımcı kimlik numarası [Open Researcher ve Contributor ID (ORCID iD)] edinmeleri ve bu kimlik numarasını yazılarında belirtmeleri tavsiye edilmektedir. ORCID ID numarası, <https://orcid.org> adresinden kayıt yapılarak ücretsiz olarak temin edilebilir.

3. Öz: Makalenin başında konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden, en az 150 kelimedenden oluşan Türkçe öz bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan kaynaklara, tablo, şema, şekil numaralarına yer verilmemelidir. Özün altında en az 3, en çok 10 sözcükten oluşan anahtar kelimeler bulunmalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Türkçe özen sonra İngilizce, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.

4. Ana Metin: A4 boyutunda kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman yazı tipi ile 12 punto olarak 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar, 1 cm içeriden başlamalıdır. Sayfa kenarlarında sol, sağ, üst ve alttan 2,5 cm boşluk bırakılmalı; sayfa numaraları, sayfanın altında sağa dayalı olarak verilmelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik karakterlerle, çift tırnak içinde veya altı çizili olarak yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti, eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir. Özel fontlar kullanılmış ise makale ekinde gönderilmelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede düzenli bilgi akışı ve aktarımını sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Kullanıldığı takdirde ana başlıklar (ana bölümler, kaynakça ve ekler); koyu, dik ve büyük harfler ile ara ve alt başlıklar ise her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere koyu ve dik karakterlerle yazılmalıdır.

6. Tablo, Şema, Şekil, Çizim, Grafik, Harita, Fotoğraf ve Ekler

Tablo, şema, şekil, çizim, grafik, harita ve fotoğrafların, yazının üçte birini aşmamasına dikkat edilmelidir. Yazarlar, bunları aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

Tablo ve şemaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Tablo ve şema numarası, tablo ve şemanın üstünde, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Tablo 1.**, **Şema 1.**). Tablo ve şema başlığı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablo ve şemanın alıntılandığı kaynak, tablo ve şemanın altına, sola dayalı olarak 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır. Tablo ve şemalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

Tablo 1. *Uluslararası Öğrenci Sayısına Göre Üniversiteler (2016-2017)*

[t a b l o]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şema 1. *Fiil Çekimleme Ulamları*

[ş e m a]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şekil ve çizimler, siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil ve çizimin numarası ve başlığı, şekil ve çizimin hemen altına ortala şekilde yazılmalı ve metinde ilgili yerde bulunmalıdır. Şekil ve çizimin numarası Arap rakamları ile eğik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. *Şekil 1.*, *Çizim 1.*). Hemen ardından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil ve çizimin başlığı dik yazılmalıdır. Şekil ve çizimlerin alıntılandığı kaynak, şekil ve çizim başlığının altına sola dayalı biçimde 1 satır aralığıyla 10 punto olarak yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

[ş e k i l]

Şekil 1. Ferdinand de Saussure'ün dil göstergesi modeli

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[ç i z i m]

Çizim 1. Mum sekili oda, aksonometrik kesit

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Grafik ve haritaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Grafik ve harita numarası, grafik ve haritanın altında, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Grafik 1.**, **Harita 1.**). Grafik ve harita başlığı, sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Grafik ve haritanın alıntılındığı kaynak, grafik ve harita başlığının altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da gösterilmelidir. Grafik ve haritalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

[g r a f i k]

Grafik 1. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde üzüm üretimi

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[h a r i t a]

Harita 1. Dünya dil haritası

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Fotoğraflar; yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Fotoğraf adlandırmalarında grafik ve harita düzenlemedeki (bk.) kurallara uyulmalıdır.

Ekler, siyah beyaz baskıya uygun olmalı ve kaynakçadan sonra yer almalıdır. Ekin, Arap rakamları ile koyu karakterle dik yazılmış numarası bulunmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Ek 1.**). Hemen ardından ekin başlığı sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Ekin numarası ve başlığı, ekin üstüne sola dayalı şekilde yerleştirilmelidir. Ekin alıntılındığı kaynak, ekin altına , sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

Ek 1. Günlük yaşlı kadın giysisi

[e k]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

7. Kaynak Gösterimi: Dergiye gönderilen yazılarda alıntı, atıf yapma ve kaynakça düzenlemede Chicago Not-Kaynakça Yöntemi / Dipnotlu Kaynak Gösterme Yöntemi [*Chicago of Manual Style* (CMS)] uygulanmalıdır.

7.1. Alıntı ve Atıf Yapma: Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde (“..”) dik karakterlerle verilmelidir: 40 sözcükten az alıntılar, satır içinde; 40 sözcükten uzun alıntılar, tırnak kullanılmadan satırın sol ve sağından 1 cm içeride, her iki yana yaslı biçimde ve 1,5 satır aralığıyla 11 punto olarak yazılmalıdır.

Alıntı, eserin aslından değil de ikinci kaynaktan yapıldığında, dipnot, ikinci kaynağa verilmeli ve ikinci kaynağın künyesini yazmaya “Aktaran” denilerek başlanmalıdır:

Aktaran Viktor G. Guzev, “Opıt primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii”, *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvennyy redaktör İ. M. Steblin-Kameskiy, Vıpusk 21, İzdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1999, s. 29.

Atıf ve açıklamalar, dipnotla yapılmalı; dipnotlarda ise otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, 12 punto olarak 1 satır aralığıyla ayrıntılı künyeleriyle birlikte “Kaynakça”da da verilmelidir. Kitap ve dergi adları eğik yazılmalı; makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklar çift tırnak içinde gösterilmelidir. Çeviren (çev.), derleyen (drl.), yayıma hazırlayan (haz.), düzenleyen (dzl.) ya da editör (ed.) ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Aynı konuda birden çok kaynağa atıf yapılacaksa bunlar dipnotta en eski tarihli olandan yeniye doğru sıralanmalı ve kaynaklar birbirinden noktalı virgül ile ayrılarak yazılmalıdır.

Tek yazarlı kaynaklara dipnot verme

Telif kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993, s. 115.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 116.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 247.

Kaynak ardışık olarak (arka arkaya) yer aldığında: *Age.* (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Age.

Age., s.116.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 323.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar adı ve soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, s. 301.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 20.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Derleme kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov - Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov - Semih Tezcan, s. 110.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, "Makale Adı", *Makalenin Yayınlandığı Dergi*, Cilt (Roma rakamları ile)/Sayı (Arap rakamları ile), (yıl), sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, "Uygurca Yazılar Arasında", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, III, (1936), s. 101.

Musa Duman, "Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine", *Türk Dili*, 447, (2011), s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, "Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhārâ* II", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103.

Janos Eckmann, "Eastern Turkic Translations of the Koran", *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, "Makale Adı", sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, "Uygurca Yazılar Arasında", s. 101.

Musa Duman, "Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine", s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, "Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme Buhārâ* II", s. 103.

Janos Eckmann, "Eastern Turkic Translations of the Koran", s. 149.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 101.

Çeviri makaleler için dipnot örneği

Kitapta yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, "Makale Adı", Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Eser*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Sergey G. Klyāstorniy, "Merkezi Tiyan-Şanda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları", çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

Dergide yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, "Makale Adı", Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt/Sayı, (yıl), sayfa numarası.

Roger M. Savory, "Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?", çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2014), s. 221.

Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, "Makale Adı", sayfa numarası.

Sergey G. Klyāstorniy, "Merkezi Tiyan-Şanda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları", s. 261.

Roger M. Savory, "Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı'nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?", s. 221.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 261.

Yayınlanmak üzere kabul edilmiş makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, "Makale Adı", Yayınlanacağı Dergi, (yıl), (Baskıda), (varsa DOI numarası).

Adnan Eskikurt, "Roger de Hoveden ve Kardinal Boso'nun Myriokephalon Savaşı'na Dair Bahisleri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017), (Baskıda), (DOI: 10.16985/MTAD.2017130404).

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, "Makale Adı", (Baskıda).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, (Baskıda).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agm.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agm.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği

Madde yazarı biliniyorsa adı ve soyadı, sonra sırasıyla çift tırnak içinde madde başlığı, eğik harflerle ansiklopedi adı (Kısaltma yapılabilir), Roma rakamları ile cilt numarası, Arap rakamları ile parantez içinde basım yılı ve sayfa numarası yazılmalıdır.

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Madde Başlığı”, *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), sayfa numarası.

Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270.

Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 137.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde veya kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, makalelerde olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Madde yazarı bilinmiyorsa: *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), “Madde Başlığı”, sayfa numarası.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452.

Tezler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans veya Doktora Tezi olduğu bilgisi), Tezin Hazırlandığı Kurum, Yer ve yıl, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016, s. 139.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, s. 139.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agt. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agt.

Agt., s. 139.

Çalıştay, sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulan tebliğler/bildiriler için dipnot örneği

Basılmış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Bildiri Kitabı Adı (yılı)*, Yayıma Hazırlayan (haz.) Adı ve Soyadı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, *Aksaray ve Cemalettin Aksarayı Sempozyumu*, haz. Ruhi Özkanlı, Aksaray Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy vd., Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, s. 313.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve gerektiğinde sayfa bilgisi verilmelidir.

Agb., s. 61.

Basılmamış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Adı (yılı)*, Düzenleyen (dzl.) kurum(lar), Bildirinin Sunulduğu Yer ve yıl.

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti” Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2009)*, dzl. Kosova Milli Arşivi ve TİKA, Priştine 2009.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agb.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agb.

Yazmalar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı, *Eser Adı*, Kütüphane Adı, Koleksiyon Adı, katalog numarası, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısrî Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, Milli Kütüphane, Yazmalar A, nr. 1053/2, vr. 8b.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı, *Eser Adı*, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısrî Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, vr. 8b.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve yaprak bilgisi verilmelidir.

Agy., vr. 45a.

Agy., vr. 8b.

Web sitesi için dipnot örneği

Bir web sitesine atıf yapıldığında, yazar ya da kurum adı, çift tırnak içinde yazı başlığı, erişildiği sitenin linki ve köşeli parantez içinde siteye erişim tarihi bilgisi verilmeli ve bu kaynaklar, kaynakçanın sonunda “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır:

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, “Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları”, http://istifhane.files.wordpress.com/2013/03/aile_ici_siddetin_sebep_ve_sonuc_lari_1995.pdf [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Milliyet, “Başbakan bizi şoke etti.”, <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti/siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm> [Erişim tarihi: 07.03.2017].

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].*

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

* Web sitesine atıf için verilen ilk üç örnek, şu makaleden uyarlanmıştır: Tutku Ayhan, “Korunan Kadın mı Yoksa Aile mi? Türkiye’de Kadına Karşı Şiddet Vakalarında Kanun ve Uygulaması Arasındaki Çelişki”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, V/1, (2017), s. 159, 161, 162.

İki yazarlı kaynaklara dipnot verme

Hem ilk hem de sonraki atıflarda her iki yazarın adı da yazılmalıdır:

Fatma Erkman-Akerson - Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 97-98, 103-105.

Aslı Göksel - Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London - New York 2009, s. 49.

Viktor G. Guzev - Dmitriy M. Nasilov, "Slovoizmenitel'niye kategorii v tyurkskix yazıkax i ponyatiye «grammatičeskaya kategoriya»", *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3, (1981), s. 22.

Üç yazarlı kaynaklara dipnot verme

Üç yazarlı bir kaynağa ilk kez atıf yapıldığında bütün yazarların adları yazılmalıdır:

Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler", *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

Sonraki atıflarda ise çalışmada ismi önce yazılmış yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra "vd." kısaltması kullanılmalıdır:

Şükriye Ruhi vd., "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler", s. 106.

Dört ve daha fazla yazarlı kaynaklara dipnot verme

Kaynağın dört ve daha fazla yazarı varsa, hem ilk hem de sonraki atıflarda çalışmada ismi ilk olarak yazılmış olan yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra "vd." kısaltması kullanılarak kaynağın künyesi verilmelidir.

İlk kez atıf yapıldığında:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul - Ankara - İzmir 1998, s. 77.

Araya başka kaynağın girdiği sonraki atıflarda:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 78.

Kolektifçe hazırlanan kaynaklara dipnot verme

Kurumlar, topluluklar, çalışma grupları vb. tarafından hazırlanan kaynaklara ilk kez atıf yapıldığında:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 526.

Araya başka kaynaklar girdiğinde:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 529.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında:

Agy., s. 530.

Kişisel görüşmelere dipnot verme

Kişisel görüşmelere dipnot verilmeli ve kaynakçada da gösterilmelidir: Görüşülen kişinin Adı ve Soyadı, görüşme tarihi (“gün.ay.yıl” olarak), (Kişisel Görüşme), görüşmenin yapıldığı yer.

Sergey G. Klyaştorıny, 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

7.2. Kaynakça düzenleme: Yararlanılan kaynaklar; metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenen kaynakça bölümünde sıralanmalı ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte verilmelidir. Künyelerde kısaltma yapılmamalıdır. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilmemelidir. Web sitesi kaynakları, basılı kaynaklardan sonra “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır. Kaynak; yazarın soyadı önce, adı sonra gelecek şekilde yazılmalı ve araya virgül işareti konmalıdır. Kaynakların birden fazla yazarı varsa her bir yazarın ad ve soyadı yazılmalıdır. Birden fazla yazarlı kaynaklarda ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının bir işlevi yoktur. Aynı yazarın birden fazla eseri kullanıldığında, yazarın çalışmaları kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmalı; aynı yazarın aynı yıl yayımlanmış yayınları ise eserlerin alfabetik sırasına göre verilmelidir. Aynı yazara ait ilk eserin künyesi verildikten sonra diğer eserlerinde ad ve soyadı bilgisini yinelemek yerine bir uzun çizgi konabilir. Kitap künyesi verilirken sayfa bilgisi gerekmezken makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklarda sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır. Örnek:

KAYNAKÇA

Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov - Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452-453.

Brendemoen, Bernt, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy, Didar Akar, Mine Nakipoğlu-Demiralp, E. Eser Erguvanlı-Taylan and Ayhan Aksu-Koç, Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313-320.

Dallı, Hüseyin, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

Develi, Hayati, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

_____, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, Kitabevi, İstanbul 2002.

Eckmann, Janos, "Eastern Turkic Translations of the Koran", *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

_____, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993.

Erkman-Akerson, Fatma - Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.

Gorman, Stuart, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016.

Heyet, Cevat, "Sungur Türkçesi", *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.

Kallek, Cengiz, "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, (1998), s. 133-143.

Klyaştorıny, Sergey G., 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

Köprülü, Fuad, "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270-323.

Seyhan Alışık, Gülşen, "Şeybâniler Dönemi İçin Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhārâ II*", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103-131.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu ve Erdim Öztokat, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul - Ankara - İzmir 1998.

Elektronik Kaynaklar

TBMM, "Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)", http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

YAZARLARIN İLETİŞİM BİLGİLERİ / CONTACT DETAILS OF AUTHORS

Doç. Dr. Ü. Gülsüm POLAT, Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kütahya / Türkiye, ummulsum.polat@dpu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0048-8467

Dr. Öğr. Üyesi Gülseren AZAR NASIRABADI, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, gulseren.dursun@msgsu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2576-7593

Dr. Öğr. Üyesi Serkan DERİN, Manisa Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Manisa / Türkiye, serkan.derin@cbu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3740-6365

Dr. Öğr. Üyesi Tuğba ERAY BİBER, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, tugba.eray.biber@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4574-7533

Dr. Öğr. Üyesi Mehdi GENCELİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, mehdi.genceli@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9705-5838

Dr. Öğr. Üyesi Sevtap GÖLGESİZ KARACA, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Edirne / Türkiye, sevtapgolgesiz@trakya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9865-2290

Dr. Öğr. Üyesi Gülmira OSPANOVA, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Sivas / Türkiye, gospanova@cumhuriyet.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5092-0217

Dr. Öğr. Üyesi Betül SİNAN NİZAM, İstanbul Şehir Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, betulnizam@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1754-6443

Dr. Ayşegül İNGİNAR KEMALOĞLU, İstanbul / Türkiye, ainginar@gmail.com, ORCID ID: 0000 0002 1409 0161

Arş. Gör. Dr. Mustafa DERE, Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu / Türkiye, mustafadere@odu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3326-2678

Arş. Gör. Dr. Çetin KASKA, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul / Türkiye, cetin.kaska@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1168-5522

Arş. Gör. Fırat KÜSKÜ, Sinop Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Sinop / Türkiye, fkusku@sinop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4980-6219

Sinan ÇAKAR, Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, sinan.cakar@marun.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1854-7229

Gülcan İNALCIK, Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, inalcigulcan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3577-6338

Suat KAYMAK, Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, suatkaymak@windowslive.com, ORCID ID: 0000-0001-6804-6839

Furkan ABİR, Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, furkanabir93@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6636-7495